

Тоҳир Малик

ШАЙТАНАТ

Central Library (UWED)

00035764

Тоҳир Малик

ШАЙТАНАТ

Қисса

Биринчи китоб

Кутубхона	№
Жаҳон иқтисоди ва	
Дин.	уш. с. тегги
Инь.	249600
БИБЛИОТЕКА	

ОПИСАНО

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

257 4

Мусаввир ХУРШИД ЗИЁХОНОВ

Муҳаррир ЗЕБИНИСО АҲМАДАЛИ ҚИЗИ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

قَالَ الشَّيْطٰنُ لَمَّا قَضَى الْاَمْرَ اِنَّ اللّٰهَ وَعَدَّكُمْ وَعَدَّ كُمْ وَعَدَّ الْحَقَّ وَوَعَدْتَكُمْ فَاخْلَفْتَكُمْ وَمَا كَانَ لِيْ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطٰنٍ اِلَّا اَنْ دَعَوْتَكُمْ فَاَسْتَجَبْتُمْ لِيْ فَلَا تَلْوَمُوْنِيْ وَكَلِمَاتِيْ اَنْفُسَكُمْ مَا اَنَا بِمَصْرِيْ خِيَمٍ وَمَا اَنْتُمْ بِمَصْرِيْ خِيَمٍ اِنِّيْ كَفَرْتُ بِمَا اَشْرَكْتُمُوْنَ مِنْ قَبْلُ اِنَّ الظّٰلِمِيْنَ لَهُمْ عَذٰبٌ اَلِيْمٌ (سورة الإبرهيم ٢٢ - آيت)

"Шайтан Галб, Жан Бирарде Шашдим Мана"

احمد يسوي

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм.

Яратганга минг-минг шукрлар булсинким, Сиз — азизларга айтмоқ учун дилимга яна бир гап солди. Оллоҳнинг узидан мадад сураб, қулимга қалам олдим. Умид шулки, айтар сузларим сизларни бсфарқ қолдирмас...

Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло бандаларига «шайтон йулидан юрманглар», деган. Надоматким, ҳақ йул

¹ Мазмуи будир: «Қачонки (бу) иш тугагач (яъни жаннат яъни жаннатга сазонор булиб, дузахийлар дузахга ҳукм қилинган), шайтон деди: «Албатта Оллоҳ сизларга ҳақ ваъда қилган эди. Мен эса (сизни) ваъдалар бериб, сизларни алдаган эдим. (Лекин) мен учун сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлик йуқ эди, илло мен сизларни (куфр йулига чақиришим билан (оқ) узингиз менга итоат этдингиз. Энди мени эмас, узларингизни маломат қилингиз. Мен сизларга срдм бера олмайман, сизлар ҳам менга срдм бергунчи эмасиз. Албатта, мен сизлар илгари (Оллоҳга) мени шерик қилганингизни инкор қилурман. Албатта, зolimлар (яъни кофирлар) учун аламли азоб бордир...» («Иброҳим» сурасининг 22-ояти.) (Алоуддин Мансур таржимаси)

«Шайтон голиб, жон бсрарда шошдим мано».

Аҳмад Яссавий

турганида шайтон йули бизга дурустроқ куриниб, шу томон оғамиз. Оёқларимиз яхшилик эмас, зулм сарф юришни маъқул куради. Пешонамиз деворга урилганди эса, «шайтон йулдан оздирди», деб куксимизни доғлаймиз.

Шайтон ҳам киши билмас улуг қудрат эгаси. У ҳасад, риё, жаҳолат, разолат, хиёнат, ғазаб, шаҳват, сафоҳат, хасосат, анонийят, намимат, кизб, зулм, тама салтанатларининг султони. Унинг салтанати қургоқчиликни билмайди — у эккан уруғларга Сиз билан биз сув бериб, узимиз англамаган ҳолда холис хизмат қилиб ўтамиз. Шу боис унинг салтанатида қадалган ҳар бир уруғ ниш бериб, униб чиқади, усиб, мева тугади...

Ён-агрофимизда шайтон салтанатининг фуқароси купми, ё иймон ва виждон сузига иттибат қилгучи тобунларми? Албатта, шайтонни снга олганлар куп. Аммо шайтон йулидагилар кuzимизга купдай куринаверади. Чунки улар эккан ёмонлик дарахти тез шохлайди, мул мева беради. Мен шу ёмонлик дарахтининг илдизини излаб топарман, деб яна сизларга мурожаат этипман, вақтингизни оляпман. Уни топмоққа бир одамнинг ақли қосирлик қилмоғи аниқ. Куплашиб фикрлашайликчи, иншооллоҳ, туғри хулоса чиқариб олсак.

Ҳаёт турфа ранг. Кузни яшнатиб, дилга қувват бергучи чиройли ранглар ҳам, кунгилни вайрон қилгучи қора ранг ҳам бор. Авваллари қора рангни ишлатишга оир томондан ижозат, иккинчи томондан журъат йуқ эди. Қоранинг ёнида албатта оқ, пушти, зангори... ранглар булиши шарт эди. Замон берган эркинликдан фойдаланиб, турмушимизнинг қора кучаларига киришга жазм этдим. Ёзганларимни уқиб, чор-атроф зимистон-ку, деб ваҳимага берилманг. Ёруғ кунда барча яхши нарсаларни куриб турамиз. Қоронгида эса курмаймиз. Урилиб, сурилиб, қоқилиб юрамиз. Алқисса, ёруғ куннинг қадрига стмоқ учун қоронгуликни ҳам куриш лозим эмасми?

Асарни охиригача уқий олсангиз, бунга сабрингиз ва вақтингиз стса, бир қанча одамлар билан танишасиз. Улар балки кўшингизга, балки дустингизга, балки қариндошингизга ухшаб кетар. Шу ҳол юз берса, «Фалончини ёзибдилар» деб юрманг. Бу шунчаки тасодифий ухшашликдан бошқа нарса эмас.

Ҳеч бир инсон ёмонлик учун яратилмайди. Инсон дунёдан лаззатланиш, бу дунё синовларидан утиш

учун келади. Одам ерда юради. Шоир Асқар Қосим айтмоқчи:

*Самодаги тузоқ нима билмагай,
У ҳеч кимга итбат ҳам қилмагай.*

Афсус, оёқлар остида тузоқлар кун. Бу тузоқ одам боласининг ҳаёт йулида ҳал қилувчи восита ҳам бўлиши мумкин. Мен асарда сизга ҳамроҳ булгучи фуқароларнинг айримларини аввалдан таништирай. Шу мақсадда бироз ортга қайтишимизга тўғри келади.

ЭЛЧИН

1978 йил, 8 сентябрь.

У момик булутлар устида сархуш сузарди. Бирдан булут чоки сукилиб, пастга қараб шунғиди. Юраги шув этдию кизини очди. Чиндан ҳам булут устида сайр қилардими, чиндан ҳам пастга шунғидими — дафъатан идрок этолмади. Ҳаёлини жамлашга уринди. Куриб тургани — нақш билан безатилган шифт — демак, уз уйида. Ажаб, уйга қачон, ким билан қайтди экан?

«— Мен ҳазил уйин деб уйлабман...

— Қиморда ҳазил булмайди, эркак.

— ...Тулайман... фақат бугун эмас. Бир-икки йил ичида.

— Пулни-ку, туларсан-а, хотининг-чи? Хотинингни ҳам тикворгансан-ку».

Бу хирилдоқ овоз бошига гурзи булиб урилиб, сапчиб тушди. Бсихтиёр:

— Ноила! — деб бақирди.

Жавоб булмади. «Олиб кетишдими?!» деган фикр вужудини парчалаб ташлади. Бу сафар жонҳолатда бақирди: «Ноила!!!» Айвондаги қафасда мудраётган тутиқуш патирлаб, бир чуғурлаб қуйди-ю, тинчиди. Ташқарида ит улиди.

У сесканиб, атрофга олазарак боқди: унг томондаги ётоқ эшиги қия очик. Ичкарида чироқ ёниқ. Ноила ёлғиз қолган тунлари чироқни ёқиб ётарди. «Уйда экан...» — шу фикр унинг парчаланган вужудига жон қайтарди. Эшик томон юрди. Остона ҳатлади-ю, тошдай қотди: икки кишилик каравотда, умрининг энг ширин дамлари утган уринда Ноила сочлари паришон ҳолда ётарди. Агар чойшаб қонга беланмаган, чап кук-

рагига пичоқ қадалмаган булганида уни ширин уйқуд^а деб уйлаш мумкин эди. Ачомлашган узун киприклар^д пастки қовоғига соя ташлаган, бежирим лаблари қим^т тилган, қалдирғоч қанотидан нусха олган қошлари эс^а таранглашган. У ҳозир хотинининг на кипригига, на қошига қарайди. У ҳозир Ноиланинг буйни, бақбақ^д лари тишланганини ҳам кўрмайди. Унинг кузи ҳозир^д кукракка қадалган пичоқда. Дастаси кийик шохида^д ишланган пичоқ жавонда сақланар эди. Уни ким олди? Ким Ноиланинг кукрагига санчди?

У бир неча дақиқа телбаларча турди. Сунг, эси узи^д га келгач, шошилиб бориб кукракдаги пичоқни суғ^д риб олди...

АСАДБЕК

1949 йил, 31 декабри

Тонгга яқин онасининг инграйтганини эшитди. Ксйин отаси нимадир деди. Танча совуб қолган, бада^д ни совуқдан жунжика бошлаган эди. Оташкуракни^д олиб кулни титиб қуйса-ку, олам гулистон, аммо эрин^д чоқлик совуқдан устунлик қилди. Бу юмушни эртала^д онаси бажарар эди. Учовлон танчанинг уч томонид^д ётишарди. Ҳозир онаси нариги ўйда инграяпти. отаси^д нимадир деяпти. Совуқ уйда нима қилишяпти экан?

— Уйгондингми, тойчоқ? — деди дадаси остонада туриб. — Турақол, аянгни касалхонага ташлаб келаман. Бугун қорбобо сенга ҳам чана, ҳам ука олиб келадиганга ухшайди. Сен яхши бола булиб утириб тур.

Аяси дадасининг қалин ёқали катта оғир пальтоси^{ни} кийиб олибди. Унинг назарида аяси пальтонинг оғирлигидан қийналиб инқиллаётганга ухшарди. Аяси танча олдида тўхтади. У турди. Аяси уни упиб, йиғла^{ди}.

— Дадаси, танчанинг чўғини очиб қўйинг. Тойчо^д гингиз совқотибди, — деди. Дадаси энгашиб, курпа^{ни} нинг бир томонини кўтарди-да, кулини титиб, чўғни очди.

Ксйин чиқиб кетишди.

У жойига ётди. Аввалига ёлғизликдан бироз кўрқ^{ди}. Сунг ухлаб қолди. Бу сафар ошқозони таталаб уйғонди. Сандал устини қоплаб турган турт бурчакли катта патнисда бир бурда нон, бир сиқим туршак бор

эди. Туриб, ювинишга эринди. Қулини чузиб нонни олди.

Куча томондан болаларнинг қувноқ қийқириқлари келди. Нон билан туршакни сб булгунча «кучага чиқсам дадам уришадилар», дсб узига узи суз бериб утирди. Қорин гами бироз аригач, дик этиб урнидан турдию аяси тикиб берган пахталикни эгнига илди.

Ана шу пайтда куча эшиги очилиб, икки киши кириб келди. Айвонга чиқиб оёқларини тап-тап уриб, қорни қоқишди. Сунг эшикни очиб танчали уйга киришди.

— Уйда ким бор? — дсб суради паст буйли киши.

— Отанг қасрда? — дсб суради новчароги.

— Дадам аям билан кетдилар.

— Қасққа?

— Ука олиб келгани.

Улар бир-бирларига ғалати қараб олдилар.

— Жойингда қимирламай утир, — дсб буюрди паст буйли киши.

Қурқиб кетганидан қимирлашга ҳам ҳоли қолмади. «Булар уғри, яхши ҳам нонни сб қуйганим», дсб уйледи.

Улар этикларини счмай, эски кигиз устида из қолдириб, токча томонга утишди. Китобларни титкилашди. Кейин сандиқни очишди.

У титрай бошлади.

— Танчага утир, — дсб буюрди паст буйли киши.

У совуқдан эмас, қурқувдан титраётган эди. Танчага утирганда ҳам қалтироғи босилмади. «Ҳеч нарса топишолмаса, мени улдиришади», дсган хаёлга келиб, йиғлаб юборди.

— Нимага йиғлаяпсан, қурқаяпсанми? — дсди новча одам.

Тили гапга келмай, бошини ирғади.

— Қурқма, биз уғри эмасмиз. Биз халқни уғри, муттаҳам, душманлардан ҳимоя қиладиган одамлармиз. Сенинг отанг ҳам душман. Оддий эмас, халқ душмани!

— Болага бу гапларни гапирманг, фойдаси йуқ.

— Фойдаси бор. Билиб қуйса чакки булмайти.

Тинтув тугагач, битгаси патнисни суриб қуйиб, курси устига, иккинчиси дераза токчасига утириб, папирос тутатди.

Улар узоқ кутишди. Ниҳоят, куча эшиги оғзида дадаси куринди. Қулида чана! У суюнганидан ирғиб ту-

риб, ташқарига югуриб чиқиши керак эди. Аммо урнидан жилолмади. Углининг пешвоз чиқмаганидан дадаси ҳам ажабланиб, «Тойчоқ, уйдамысан?» деб қуйди. Эшикни очиб, танчали уй ичкарасига бир одим ташлади-ю, ҳайратланиб тухтади.

— Сиз қамоққа олиндингиз, — деди паст буйли одам, унинг орқасига утиб.

— Халқ душманли сифатида, — деди новча одам, унинг рупарасига туриб олиб.

Дадаси индамади. У: «Дадам иккаласини уриб-уриб кучага отворсалар эди», деб жуда-жуда истаган эди. «Нимага урмаяптилар, кучлари стмайдами? Мен борман-ку!»

— Дадамга тегманг! Тегманг дадамга! — дафъатан келган ҳайқириқни тухтата олмади. Ирғиб туриб узун буйлининг елкасига тирмашди.

— Жим бул, илонвачча! — у шундай деб итариб юборди.

— Болага тегманг! — деб бақирди дадаси.

— Булди, томоша тамом, юр, — деди паст буйли одам.

— Биродарлар, — бу сафар дадасининг овози титраб чиқди, — ахир бугун янги йил, уғлим елғиз. Эртага тонг саҳар айтган срингизга узим етиб бораман.

— Мумкин эмас, юр.

Дадаси уларга бошқа ялинмади. Фақат: «Уғлим билан хаирлашиб олаи», деб изн суради. Рухсат теккач, уни бағрига олиб, юзини юзига босди. Шунда юзига дадасининг куз ёши тегиб, у ҳам йиглаб юборди.

— Йиғлама, уғлим, Жалил уртоғингникига чиқиб утир. Мен эрталаб қайтаман. Аянг сенга ука олиб келади. Отини Самандар деб қуямиз. Эсингдан чиқмасин — Самандар!

Дадаси шу кетганича қайтмади.

ЗОҲИД

1980 йил, 10 июн.

Улар турт киши эдилар. Ака-ука уларга бас келолмасди. Қочдилар. Куча узун, гуё адоқсиз эди. (Ҳаммаси худди тушдагидай кечди.) жонҳолатда тез югурамиз дейдилару югуролмайдилар — қочоқлар билан қувлоқлар орасидаги масофа тобора қисқаради. Ана, уч қадам қолди... икки қадам... Орқадагиларнинг

ҳансирашлари якқол эшитилади. Сунг унғ чаккасига орқа томондан мушт тушди. Оёқлари чалишиб, мувозанатни ушлолмай қолди — мункиб бориб дераза токчасининг қиррасига калласи билан урилди. Кузлари тиниб, аъзойи бадани бушашди. Шу аҳволда эканида акасининг ихраганини эшитди. Кейин акаси жони борича бақирди:

— Зоҳид, қоч!!!

У ҳам «ака, қочинг!» деб бақирмоқчи эди, овози чиқмади. Фақат лабларини аранг қимирлата олди.

Касалхонада узига келиб, булган воқсаларни эслади: шанба оқшомида ака-ука дарсдан чиқиб, қишлоққа қайтдилар. Онаси тандирга гузапоя қалаб, нон ёпишга ҳозирланарди. Совчилар ишни пиширишган, эртага қизнинг уйида нон синдирилади. Қарабсизки, ёзги имтиҳонлар оёқлаши билан туй бошланиб турибди-да. Ака-ука эртага буладиган шодликни билишса ҳам билмаганга олишади. Фақат ука айёрлик билан куз қисиб, акасига қараб кўяди.

— Ўртоқларинг келиб кетишди. Афзалинг ҳарбийдан қайтибди. Уша срда утиришаркан, — деди она булажак куёвга меҳр билан боқиб.

Ака уша ёққа отланди.

— Ҳай, уртоқларингга қушилиб ичмагин-а! — онаси шундай деб уни ҳам акасига қушиб меҳмондорчиликка юборди.

[Журалар кучоқлашиб куришдилар.] Бир кучани чангитиб улғайган йигитлар фотиҳа туйидан дарак топишган, улар учун Афзалнинг ҳарбийдан қайтгани бир шодлик булса, улфатларидан бирининг буйдоқлик қургонини бузиб уйланаётгани ун шодлик эди. Чин шодлик шишалар бушатилгунча экан. Бир-бировларига битта гап кам, иккитаси ортиқча даражага стишгач, барчаси унутилди. Акасининг қайси гапи журабошига ёқмади — у эслолмади. Зифат тугаб, кучага чиқишди. Ана шунда журабоши:

— Ҳали нима девдинг, қуруқ! — деб ёқасига ёпишди.

Акаси ҳам ҳайрон. Нима дегани эсида йуқ. Уларни ажратиб қуйишди. Ака-ука тинчгина қетишаётган эди. Йул яримлаганда орқадан тўртгаласи қувиб келди...

...Фотиҳа туйига атаб ёпилган нон жанозага келганлар учун ёзилган дастурхонга қуйилди. Мурда ювиладиган уйга гуллар сочилди. Чимилдиқ тутилди...

Бу пайтда у касалхонада хушсиз ётарди.

Туртта эди улар. Қора курсида эса ёлғиз журабоши утирибди. У ака-ука билан муштлашиб, «бсхос уриб улдириб қуйибди». Жиноят қасддан қилинмаган. Давлат қораловчиси ҳам, оқловчиси ҳам шу фикрда.

Судхонага акасининг суратини олиб киришди. Журабоши йиглаб туриб, суратни олиб қуйишни илтимос қилди. Гувоҳлар ҳам утиниб сурашди. «Ҳа, буларда инсоф бор экан-ку», деб уйлади. Лекин журналарнинг барчаси ёлғон гапиришди. Марҳум хотираси ҳам булганиб ташланди. Туртовлон акасини ураётганда мард эди. Энди, жавоб бсришга келганда номард кимсага айланишди. Жон ширин экан. Шу ширин жон учун хоинлик қилиш осон экан, жуда осон экан.

* * *

Баён қилганим — уч воқса уларнинг ҳаётидаги алғов-далғовнинг бошланиши холос. Шу воқсалардан сунг уларнинг аҳволлари не кечди, бошларига яна не савдолар тушди?.. Ана энди муқаддимани якунлаб, асосий муддаога утсак булар.

Асарни сунгги нуқтасигача уқиб чиқишингизда Яратгандан Сизга сабр тилайман.

Ассалому алайкум ва раҳматулиллоҳу ва баракотух.

1 2 3 4

1

Қишлоқда тонгни хурозларнинг қичқириги, қушларнинг чуғури, ниҳоят, эшакнинг ҳанграши уйғотади. Руҳий хасталар шифохонасида эса деразаларига темир панжаралар маҳкамланган хоналардаги жинниларнинг ҳайқирган овозлари тонгни бир титратиб сунг уйғотади. Янада аниқроқ айтсак, бу овозлар шомдан тонгга қадар тинмайди. Бу бақириқлардан безор булган тун бу срлардан тезроқ қочмоқ истайди. Учинчи қаватдагилар туннинг ожизлигию узларининг қудратларидан масрур — гуё улар тонгни уйғотиш учун бетиним хизмат қилиб чиқадигандай. Анвар буни биринчи келган куниёқ фаҳмлаган. Гаплари алмойи-алжойи одамлар билан ҳамхона булгач, «чиндан ҳам менинг эсим оғанми?» деб уйлади. Унга меҳрибонлик курсатганларнинг чин мақсадини англамоқ ниятида хаёл-

нинг турли кучаларига кириб чиқди. «Меҳрибон»лар сафининг бошида «халқ отаси» тургани аниқ. Умрини мақтов эшитишу чиройли қиз-жувонлар билан айш қилишга тиккан идора бошлиғини Холидий эмас, балки киноя билан «халқ отаси» деб аташ расм булган эди. Холидий «халқ отаси» деган сўзни эшитганида заррача ранжимасди, Балки унвон сифатида қабул қилишга куникканди. Аниқроғи, бу «унвон» унга жуда хуш ҳаёт вақт утган сайин чиндан ҳам халқ отаси эканига ишониб борарди. Холидий хорижга кўп сафар қилгучи эди. Агар тугмас хотинлар делегацияси чет элга борадиган бўлса ҳам бу одам рўйхатнинг бошида турарди. Мабо-до рўйхатга кирмай қолса, «ахир мен ҳам тугмаганман-ку», деб даъво қилишдан тоймас эди. Сафардан қайт-гач эса; албатта идора ходимларини тўглаб, бир неча соат давомида хотираларини сўзлаб берарди. Халқ та-рихини урганиши лозим булган илмгоҳ асосан Холи-дийнинг хизмати уташ билан машғул эди. Навбатда-ги сафардан қайтган Холидий хотирагўйликларнинг бирида «мажлисдаги ажнабийлар нутқимни эшитиб, «сиз оддий олим эмас, халқнинг отаси экансиз!» деб олқишлашди» деб бир яйради. Бу гапни эшитиб Анвар «шу одам ота булган халқнинг падарига лаънат!» деди. Ёнидаги ҳамкасблар аввалига бу бурама гапнинг маъзи-ни чақишмади. Кейин тушуниб қолиб, кулиб юбориш-ди. Шубҳа йўқки, Анварнинг гапи Холидийга етиб борган. Бироқ, уни жиннихонага юбориш учун бу гап кифоя эмас. Холидийнинг шогирди диссертация ёқ-лаётганида Анвар бу илмий иш эмас, лўттивозлик деб фикрини исбот қилишга уринган эди. Унинг гаплари-ни барча маъқуллаган, лекин уни ҳимоя қилмаган эди. Диссертация яхши баҳо олди. Холидий истаса Анварни уша куниеқ ишдан бушатар эди. Бунақа идораларда «штат қисқариши» деган гаплар булиб туради. Анвар-дай чўрткесар олимнинг баҳридан ўтиш Холидийга чўт эканми? Лекин у Анварни ишдан ҳайдамади. Яхши муомалада булиб юраверди. Яхши муомаласини дариг тутмаган ҳолда жиннихонага жўнатди. Аммо нима учун бундай қилди — Анвар учун ҳам, унинг атрофида-гилар учун ҳам сир эди. Анвар биринчи кечада шу жумбоққа жавоб топишга ҳаракат қилди. Уша кеча учинчи қаватдан таралаётган овозларни эшитиб, юраги сиқилди. «Мени бу ҳаваскор жиннилар хонасига кел-тиришга куч топган одамлар учинчи қаватга ҳам кута-ришга қудрат топарлар?» Анвар тунлари ижод қилиб

ухламас эди. Бу сзда эса дам ваҳимали, дам аянчли овозлардан ухлай олмади. Аввалига даҳлизда юриб чикди. Ҳамширалар норози булавергач, каравотида шифтга тикилиб ётишни одат қилди.

Бу тун ҳам шу зайлда кечди. Тонгга яқин урнидан турди. Даҳлизга чикди. Ҳамшира стол устига қўллари-ни қовуштириб, билагини болиш қилиб уйқуга кетиб-ди. У беморларнинг телба-тескари гапларига, учинчи қаватдан кслаётган бақириқларга кункиб қолган. Эшикнинг ташқари ойнаванд табақасини маҳкам ёп-ган, ичкариги табақа — темир панжарага қулф урган — бу ёги хотиржамлик.

Анвар темир панжарага яқинлашиб, ташқарига тик-килди. Учинчи қават ҳам жимиб қолиб, ҳаммаёқни улик сукунат қопласа, бу ср янада ваҳимали булса ке-рак. Ҳар ҳолда «жиннихона» дсган номи бор. (Ҳар ким ҳам юрак бстлаб яқинлаша олмайди.) «Мен эсам улар билан бирга яшайман. Биз уларни «жинни» деймиз. Улар-чи? Улар бизни нима дейишар экан?.. Уларнинг кузига биз жинни булиб кўринсак ксрак. Бу дунёга қип-яланғоч ҳолда ксламиз. У дунёга кстишимизда ҳам ҳеч нарса олмаймиз. Бир одамга икки қулоч сурп кифоя. Ана шу кслиш-кстиш орасидаги бир чимдим ум-римизда нималарни талашамиз? Бир-биримизга хоин-лик қиламиз, ҳасаддан куйиб-ёнамиз. Ҳатто... улдира-миз! Обру топмоқчи, пул йигмоқчи, шуҳрат орттир-моқчи. ~~Биримиз, биримиз, улар ҳам чикди.~~ Шундан-да талтайиб утирганимизда ҳазрат Азроил ксладую пат-тамизни қўлимизга тутқазади. Биз — эси соғ одамлар буни тушуниб стмаймиз. Улар — (жиннилар балки шу ҳақиқатга стиб борганлари учун бизнинг кузимизга ру-хий хаста булиб кўринишар?) Ахир улар орасида ман-саб талашилар, маишат, ҳасад, хоинлик... йуқ-ку?...»

Анвар шуларни хаёлидан кечириб, юраги тошиб кетди. Темир панжарани бузиб учинчи қаватга чикқи-си келди. Панжарани силтаб тортди. Темир шарақлаб кетиб, ҳамширани чўчитиб юборди. У уйқусираган ҳолда шошиб бошини кутарди-да, атрофга аланглади. Анварни кўриб, урнидан турди.

— Сизмидингиз? Кўрқиб кетибман, — деди.

«Демак, мендан кўрқмайди. Демак, менинг эсим соғ. Бу яхши», дсб уйлади Анвар.

— Хавотир олманг. Кселажаги порлоқ ҳаваскор ёш жинниларингиз ором қўйнида жавлон урмоқдалар, — деди у ҳамширага, ҳазил оҳангида.

— Нимага унақа дейсиз! Қуйинг, ҳамма тузалиб кетади, — деди ҳамшира, соддадиллик билан.

— [Ҳамма тузалиб кетса сиз ишсиз қоласиз] Одамларга ҳам қийин булади. Ким соғ, ким жиши — ажратолмай эзилиб кетади.

— Гапларингиз қизиқ.

— Жинничами?

— Йу-уқ. Ҳечам унақамас. Сизни нимага чиқариб юборишмаяпти, ҳайронман. Сизга яна янги дорилар буюришибди.

— Кучлироқми? Яширмай айтаверинг. Кучлироқ дори буюрган. Кеча бошлигингизга қараб туриб: «Сизни суйса етмиш кило гүшт чиқса керак», дедим. Қурққанидан кузи олайиб кетди.

— Нимага шу гапларни айтасиз-а?

— Кимгадир қитмирлик қилишим керак-ку? Келинг, қуйинг, бу гапларни. Дафтарингизга «шу кучли дори билан эмлаб қуйдим» деб белгилайверинг. Бунинг эвазига битта латифа айтиб бераман.

— Яна жиннилар ҳақидами, керакмас.

— Сиз эшитинг, бу янгиси. Хуллас, бир жиннихонада жиннилар тузаладими ё йуқми, билмоқчи булишибди. [Жинниларни самолётга жойлаб осмонга учуришибди-да, қулларига буш шишалар тутқазишибди] Бир маҳал қарашса, салонда бир киши утирганмиш. Бошқалар қани, деб сурашса, шиша топширгани кетишди, дебди. Сен-чи, деб сурашса: «Нима, мен жинниманми, бугун душанба, магазин ишламайди», дермиш.

Ҳамшира кулиб, юзини четга бурди.

— Агар мени олиб чиқишса, шартта ташлаб юборар эдим, — деди Анвар.

— Қуйинг-с, — деди ҳамшира. Назарида Анвар чиндан ҳам осмондан узини ташлаб юборадигандай туюлиб чучиб тушди. — Кириб бироз дамингизни олинг.

Анвар унга маъюс тикилди. У белгиланган дориларни ичмаслик, эмлатмаслик учун ҳамшираларнинг кунглини кутаришга, кулдиришга ҳаракат қилар эди. Кейин эса узининг масхарабозлигидан гижиниб, ранжирди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Ҳамширани кулдирди-ю, узи эзилди. Энди ортиқча гапга ҳожат йуқлигини англаб, хасталар ётоғига қараб юрди. «Агар осмонга олиб чиқишса, узимни ташлардим, худо ҳаққи, ташлардим. Бу ердан қутулишнинг бошқа чораси йуқ», деб уйлади.

«Сизни йуқлашяпти» деган гапни эшитиб ажабланди. «Ким йуқлаши мумкин? Якшанбадан бошқа кунларда бу ерга хатто Азроил ҳам киритилмасди-ку?» Табиббошининг хонаси томон юришгач, Анварнинг хаёлига «халқ отасими?» деган фикр урилиб, тухтади. «Нима хунар курсатаркин? Мени бу ердан бушатадими ё учинчи қаватга йуллайдими?»

— Юравсеринг, — деди ҳамшира, унинг тухтаб қолганидан ажабланиб.

Остона хатлаб ичкари кирди-ю, кузларига ишонмади. Элчин!

Ун йиллик айрилиқ жиннихонада бархам топар, соғинган кунгиллар шундай жойда қонқар, деб ким уйлабди?!

Анварнинг Элчинга ёзган хатлари жавобсиз қолаверди. У дустини куриш илинжида хатто Учқудуққа ҳам борди. Бироқ, Элчин у билан учрашишни хоҳламади. Кейин уни Сибир томонларга жунатишди. Анвар: «Ошнам мендан қаттиқ хафа экан-да», деган хулосага келишдан узга чора топмади. Ана шу дустни, хатларига жавоб қайтармаган, куришишни истамаган қадрдони жиннихона табиббошисининг хонасида унга жилмайиб қараб турса!

Ҳар ҳолда узоқ айрилувдан кейинги бу дийдор куришув айтарли ширин келмади. Элчин унга соғини тула кузи билан тикилар, Анвар эса бу қарашга узгача маъно бериб, «соғманми ё ростдан жинниманми, шуни аниқламоқчимми?» деб уйлар эди. Шу хаёли ўзи учун ҳақиқат туюлиб, узини жинниликка солди:

— Мана, ошна, — деди у кулиб, — шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман. Беш кун ишламаймиз, икки кун дам оламиз. Кслажаги порлоқ ҳаваскор жиннилар юксак онглилик намуналарини курсатмоқдалар. Ҳалигача бирорта духтирни еб қуйишгани йуқ, — у шундай деб табиббошига қараб қуйди. — Мен бу ерда дунёнинг тузилиш формуласини ишлаб чиқдим. Биргина масала қолди: шу опамни суйсам, неча кило гушт бераркин? Чамамда стмиш кило. Нима дейсан? Калла-почалари бунга кирмайди.

У шундоқ деб думбоққина, оппоққина табиббошига кузларини луқ қилиб олди.

Элчин унинг бу аҳволига ишониб-ишонмай бироз узини йуқотди. Сунг табиббошига қараб, илтимос қилди:

— Мен ошнам билан гаплашиб олай, малол келмаса сиз чиқиб тулинг.

Табиббоши малол келганини яширмай чимирилиб қуйди. Элчин буни сезиб энди қатъийроқ, буйруқ оҳангида деди:

— Сиз ҳужжатларни туғриланг, ҳозир кетамиз.

— Мен дарров чиқара олмайман, яхши йигит. Маслаҳатлашиб олишим керак.

— Маслаҳат пишган! — деди Элчин овозини бир парда кутариб. — Асадбек иккита гапни ёқтирмайди.

Табиббошининг ранги бузарди. Лаблари титради. Бинойи кийинган, хушсурат бу йигит кириб келганида табиббошининг тош юраги юмшаган эди. Бу қорақош йигит кузларини сал сузиб қараса, унча-мунча аёл зоти дош беролмай қоларди. Олти йилдан бери беваликнинг тахир ошидан безган табиббоши учун биргина шундай қараш старли эди. Аммо «Асадбекнинг истаги билан келдим», деган гапдан баданига муз югурди. Асадбекнинг кимлигини, қулидан нималар келишини ҳеч ким билмаса ҳам шу аёл билади. Бевалик унвони ҳам унга шу Асадбек истаги билан берилган. Асадбек турган жойда «халқ отаси»нинг сариқ чақачалик қадри йуқлиги ҳам табиббошига маълум. Бу хушсурат йигит, хотинини улдириб қамалиб кетганидан кейин ҳам шуҳрати сунмаган бу машҳур қушиқчики Асадбек билан боғлиқ экан, кичкина жиннихонанинг бошлиғига тайсаллашни ким қўйибди?! Табиббоши ношуд, бешфаҳм аёллардан эмас эди. Буни дарҳол тушуниб стди. Рангининг бузаргани, лабларининг титраши газабдан эмас, қурқувдан эди. У ортиқча гап айтиб юборганини сизди. Узини оқлаш, Асадбек истагига зид иш қуриш нияти йуқ эканини маълум қилиш учун гапни бошқа томонга бурди:

— Уртоғингизни билмаган одам ҳозирги ҳазилларини эшитса, ростданам... — «жинни» дсийишга унинг тили айланмади, — ҳалидақа деб уйлайди.

Элчин аёлнинг мақсадини англади. «Бу бечора бир ижрочи, дилини вайрон қилиб кетмай», деган фикрда жилмайди, орадан совуқ гап утмагандай ҳазил оҳангида деди:

— Бу ошнам шунақа ҳазилкаш. Асли артист булиши керак эди-ку, Худо уриб олим булиб қолган. Яна шоирлиги ҳам бор. Эсингдами, Анвар, мактабда «Тумов булган ошиқ» деган шеъринг бор эди. Уқиганда кулавериб ичаклар узиларди.

— Сен ҳам яхши бола эдинг, Худо уриб ашулачини булиб қолгансан.

Анвар бу гапни жуда совуқ оҳангда айтди. Элчининг кўзидаги совуқ нурни кўриб, нафаси қайтди. Узини мажбурлаб кулиб, табиббошига тушунтирганга булди:

— Бунга гапиринг-у, қочинг. Гапи шунақа, жонини сугуриб олади. Зур-дў, зўр. Ҳа, сиз ҳужжатларини туғри-лайверинг.

Табиббоши ҳам зураки жилмайиб, чиқиб кетди. Ҳоли қолишгач, Элчин гапни нимадан бошлашни билмади. Орадаги сукутни Анвар бузди.

— Мени Худо ургани рост. Лекин сен айтганча эмас. Олим, балки бироз шоир булганим учун урган. Мен бу дунёдан ҳақиқат топарман деб юрган эдим.

*Шоир булиб туғилмасайдим,
Курмас эдим бунчалар хўрлик...*

— Анвар, қўйсанг-чи, ҳазиллашдим-ку? Шунча йиллик айрилиқдан кейин бир ҳазиллашсам...

— Мен сени соғиндим.. (Хатларимга нима учун жавоб бермадинг?) Мени кўришни ҳам истамаган эдингми?.. Энди нимага келдинг? Мен сени қутқаришга ожиз эдим. Энди сен мени озод этмоқчимисан? Унамасам-чи?

— Анвар, хатларингга жавоб бермай, Учқудуқда кўришишга чиқмаганимнинг сабабини бошқа сафар айтиб берай. Мана бу сримда, — Элчин кўкрагини муштлади, — жон қолмаган, зардобга тула. Дардим тулиб-тошган, сенга айтмасам кимга айтаман?

— Ноилани сен улдирмаган эдинг. Бунга ҳамманинг ақли стиб турувди. Сен унинг руҳига хоинлик қилдинг.

— Мен қамоқ муддатини утаб қайтдим. Узим чиқарган ҳукм эса ҳали ижро этилгани йўқ. Жазоимни тортиб юрибман. Агар ушанда отишга ҳукм қилишганида биратула қутулар эдим.. — Элчин шундай дёб хўрсинди.

Анвар унга тикилди: сочларига оқ тушган, миқжалари атрофини ажин босган. Руҳини тетик курсатишга интилаётган булса ҳам, кўзларидан нур қочган. Қарашларида илгариги жон йўқ...

— Отишганида хоин сифатида улиб кетардинг.

— Жон ошнам, мени қийнама. Ҳозир менга ёрдамнинг керак.

— Уз кучинг билан мени бу ердан чиқариб кетганинга раҳмат айтардим. Сен бир боши бузукнинг марҳамати билан менга озодлик бермоқчи булибсан. Миянг айниб қолибди. Мен ҳали сенга дунёнинг формуласини топдим, дедим. Бу сен уйлагандек жиннича ҳазил эмас. Чиндан ҳам топганман. Эшит: ҳақиқат деган нарса бу нул! Дунёни кузга чиройли курсатиб берувчи ниқоб, чойшаб. Уликнинг устига гулли чойшаб ёпиб қўйганинг билан мурда чиройли булиб қолмайди-ку, туғрими? Ҳаётда ҳеч қандай узгариш йуқ. Фақат чойшабнинг номи узгариб туради. Чойшабнинг ҳозирги номи нима, биласанми? Қайта қуриш!

— Анвар, қуй, бу гапни кейин гаплашамиз.

— Йуқ, эшит, менинг нимадан жинни бўлганимни билишинг керак. Демак, дунёнинг формуласи: ҳақиқатни икс деб турайлик, — Анвар стол устидаги қоғозни, чиройли қаламни олиб тез-тез ёзди-да, Элчинга узатди. — Мана, қара:

$X(\text{ҳақиқат}) = \text{хиснат} + \text{риё} + (\text{ҳасад} + \text{очкузлик}) + \text{адоват} + \text{ғийбат} + \text{нифоқ} + \text{шуҳратпарастлик} + \text{мансабпарастлик} - \text{виждон} + \text{иймон} + \text{ҳаё} = 0$

Элчин қоғоздаги сатрларга узоқ тикилиб қолди. Сунг уни икки буклаб стол устига ташлади.

— Урисларда бир мақол бор: Американи иккинчи марта кашф этмайдилар. Оддий ҳақиқатни кимга исбот этмоқчисан? Дунёда ҳамма нарса нисбий. Мен фалончига нисбатан инсофлиман, сен эса менга нисбатан, яна бир одам сенга нисбатан инсофлироқ. Ҳар биримиз ҳақиқатни узимизча тушунамиз.

— Бизнинг нодонлигимиз ҳам шу тушунчалардан сув ичиб кукаради.

— Бупти, сен ҳақсан. Баҳслашган билан қорин туймайди. Нарсаларингни йиғиштир.

— Мен... кетмайман. Менга шу ер ёқиб қолди.

— Жиннилик қилма.

— Йуқ, шу имкониятдан фойдаланмасам, чиндан ҳам жинни буламан.

— Бу ишга Асадбек аралашганини билмасанг индамай чиқардинг. Мен атай айтдим. Билиб қўйишинг керак буни... Сени бу ерга жунатган одамга фақат Асадбек бас кела олади, — Элчин шундай деб бошини эгди. Худди узи билан узи гаплашаётгандек давом этди: — Қайтган кунимоқ сеникига бордим. Улардай соғинувдим. Сунг... айтадиган гапларим куп эди сенга.

Мен энди пулга муҳтож булмайман. Болалигимизда сен кучли эдинг. Мени ҳимоя қилардинг. (Ҳозир бу ҳимояга муҳтож эмасман) У томонда орттирган ошнарларим бор. Сен ёнимда булсанг бас. Нафасингни ҳис қилиб турсам булгани. Мен адолатга сигинай дессам, қайга бораман, ҳақиқатга сигинай дессам, қайга бораман? Эзгуликка-чи? Билиб қуй, мен учун ҳаммаси — сенсан! Кейин, мен сени бу ҳолда ташлаб қуймайман. Мен хунхур одамман. Ҳа, Ноилани мен улдирмаганман. Лекин у менинг аблаҳлигим туфайли ҳалок булди. Шунинг учун жазо олишим керак эди. Бу — бир. Иккинчидан, бегуноҳлигимни исбот қила олмас эдим. Улар бунга йул қўймас эдилар. Биламан, улим жазосини ушалар бскор қилишган. Менга яхши бир сабоқ беришмоқчи эди. Сабоқ олдим. Лекин улар мўлжаллаган хулосага келмадим. Энди менинг суратим одам. Аслида эса, мен илонман! Уларни бугиб қийнайман, сунг қонини сураман. Мен уларнинг кузларини уяман, тилларини суғураман, кулларини синдираман, кулоқларига қўрғошин қўяман. Умримнинг мазмуни ҳам, тотадиган лаззатим ҳам шу! — Элчин хўрсиниб, Анварга қаради. Унинг кузида ёвузлик ути чақнади. Энди у ёш дилларни вайрон қилувчи «лирик хонанда»га сира-сира ухшамас эди. Анвар унинг сузларини эшитиб, кузларига тикилди-ю, бир суз айтмади. Элчин ундан жавоб кутмай гапини давом эттирди:

— Сен менга кераксан. Рад этишга ҳақкинг йўқ. Бу дунёдаги умрим улчовли, мени ранжитсанг гуноҳга ботасан, билиб қуй.

Анвар жавоб қайтармади. Оғир кулфат тоши елкасидан босиб тургандай букчайганича утираверди. У дустининг мақсадини тушунди. Асадбек ҳузурига бош эгиб боришининг маъносини ҳам англади. Элчин жонини тикиб, хавfli уйинга кирган эди. У уч бошли аждаҳони енгиш қасдида чиққан уловсиз, яроғсиз паҳлавон ҳолида эди. Бир пайтлар бу аждаҳо кузига фаришта бўлиб кўринган эди. Анвар «Адашяпсан!» деб уни йулдан қайтаришга куп уринди. Аммо ҳаракати зос кетди. Энди-чи? Энди нима қилсин? Яна йулдан қайтаришга уринсинми? Илгари Элчиннинг кузлари ожиз эди. Энди кура-била туриб, улимга рози бўлиб кетяпти.

Анвар (бир қарорга кела олмай доғда эди.) Шу боис бошини кутариб уйчан кузларини дустига қадади.

— Сенинг орқангда тоғ бўлиши керак. Мен... афсус, тоғ эмасман. Бир тошчаман. Ҳаёт мени эрмак

қилиб уйнаб, истаган пайтда улоқтириб ташлаши мумкин. Менга ишонма.

— Яхши, буни кейин гаплашамиз. Бу ер масала суқишадиган жой эмас. Тур, лаш-лушларингни йигиштир.

Анвар ҳазин жилмайди.

— Мен кетмайман.

— Истасанг, сени бу ерга жунаттирган ит эмганларнинг ҳаммасини ҳайдаб келиб, қаршингда тиз чуқтирмаман.

— Бундан нима фойда? Шу билан инсофга келишадди, деб уйлайсанми? Узингни ҳам, мени ҳам қийнама, оғайни.

Элчин тиззасига уриб, урнидан туриб кетди.

— Қайсарлик ҳам эви билан-да... — у бироз жим қолди. Сунг Анварга яқинлашиб, уни слкасидан тутди. -- Ҳеч булмаса бир кунга чиқарсан. Туйимга борарсан, куёвжура буларсан?

Бу гапдан кейин Анварнинг кузларига инсоф нури қайтиб, юзига қизиллик югурди.

— Уйланяпсанми? Қутлуғ булсин. Шуни олдинроқ айтмайсанми? Хуп, бир кунга чиқаман. Кимга уйланяпсан, сир эмасми?

Элчин янгиликни эшитиб қочиб кетмасин, дегандек Анварнинг слкасини янада маҳкамроқ ушлади:

— Асадбекнинг қизини оляпман, — деди дустига тикилиб.

Элчин «жодугар кампирга уйланяпман» деганида Анвар бунчалик ҳайратланмас эди. Лекин Асадбекнинг қизига уйланиш!!! Туғри, Элчин хушсурат йигит, аввалги шуҳрати ҳам унчалик сунмаган. Энг лобар қиз ҳам унга жон-жон деб тегиши мумкин. Лекин Асадбекнинг қизи?.. Қиз хоҳлаган тақдирда ҳам, Асадбекнинг рози булиши?.. Анвар учун бу счими оғир жумбоқ эди.

3

Аслида эса бу жумбоқнинг счими унчалик оғир эмас. Ечимга Ноила улдирилган тунда киришилган булса-да, ҳал қилувчи палла дсб 1988 йил 31 декабрни белгилаш мумкин.

Отасини олиб кетишганидан бери, уттиз биринчи дскабр, насарий ҳисобидаги янги йил кечаси Асадбек учун мотам тусини олган эди. Улғайиб, уйланиб, болачақали булганидан кейин ҳам, атрофида одамлар туп-

ланиб, қудратли кучга айланганидан кейин ҳам йилнинг сунгги кунда ёлғиз қолар эди. Бу куни уни ҳеч ким безовта қилмасди, Аниқроқ айтсак, бу куни унга биров юрак ютиб бетлай олмасди. Бу куни у энг муҳим ишларини ҳам четга йиғиштирарди.

Олди пешайвон, икки хонали уша эски уйига бориб, чироқларни ёқмай, танчага чўғ ташламай тонг оттирарди. Янги йил кечаси унинг энг сара, энг содиқ турт йигити учун ҳам ҳаром эди. Уларнинг иккиси кучанинг у бошида, иккиси бу бошида сергак турарди. Шу тун қор тугул тош ёғса ҳам, совуқ минг даражага чиқиб кетса ҳам бу ҳол узгармас эди.

...Асад уша кеч отасининг айтганини бажармади — қушниси Жалилларникига чиқмади. Назарида ҳалиги одамлар ҳазиллашгандай, дам утмай отаси қайтиб келадигандай туюлди... Ана, куча эшик «гийт» этиб очилди. Ана, дадаси ҳалиги икки киши билан бирга кулиб кириб келди. «Қалайсан, тойчоқ! Менинг уғлим азамат, ҳеч нарсадан қурқмайди, десам, булар ишонишмай, мен билан гаров уйнашган эди. Синаб куриб ютқизишганини тан олишди. Қойилман сенга, уларни боладинг!» Шундай деб дадаси уни упти... Куча эшигига илҳақ тикилиб утирганида кузига куриндими ё бир зумгина мудроқ снган чогида ширин туш кўрдими — фарқлай олмади. Ҳар ҳолда дадасининг қайтишига қаттиқ ишонди. Танча совуди. Чироқни ёқмади. Қурқмади. Ишонч қурқувдан устун келди. Ингоҳи қоронғилик багрини титиб, тимирскиланиб кезди. Ой кутарилгач, ҳовлини қоплаган қор оппоқ оқариб атрофни ёритди. Ой нури синган кузи урнига қоғоз қопланган дераза орқали уйга ҳам кирди.

Куча эшик эрталабгача қилт этмади. Дадасининг кетиши ҳазил эмас, чинга айланаётган дамда куча эшик очилди. «Дадам!» У ирғиб урнидан турди-ю, эшик оғзида ошнаси Жалилни куриб, уша заҳоти жойида қотди. Жалил ҳовлига кириб, бир-икки қадам босгач, тухтаб атрофга аланглади. Унинг бунақа одати йуқ эди. Тугри уйга кириб кславерарди. Ҳозир эса бир нарсадан қурқиб тухтади.

— Асад!

Жалил ҳовлига кириши билан шундай деб бақириб қуйиб, уйга қараб юрарди. Бу сафар паст овозда, бировни чучитиб юборишдан қурққандай аста чақирди. Жавобни кутди. Сунг яна уша овозда «Асад», деб қуйди.

Асадбек уртоғини куриб йиғлаб юборай деди. Бада-
нидан утган совуқни ҳам энди сезди. Қурқув ҳам энди
исканжага олди.

Жалил яна чақирди. Жавоб булмагач, изига қайт-
моқ учун утирилди. Шунда Асадбек жонҳолатда «Жа-
лил!» деб бақирди-да, ҳовлига отилди. Жалил ранглари
оқарган, кузлари киртайган, кукарган лаблари титраёт-
ган уртоғини куриб бақрайиб қолди. Кейин югуриб
келди-да, қулларини ушлади.

— Совқотдингми? — деди соддалик билан.

Асадбекнинг кузларидан тирқираб еш чиқди. Ҳунг-
раб юбормаслик учун пастки лабини қаттиқ тишлади.
Уздан каттароқ ёки зурроқ боладан калтак еса ёхуд
уйин чоғи йиқилиб у ер-бу ери оғривса йиғлаб юборар-
ди. Кузда бирданига ун етита ёнғоқни ютқизганида
ҳам аламидан йиғлаб юборувди. Ҳозир узини йиғидан
тутди. Вужудида узи ҳам англамаган куч уйғониб унда-
ги йиғини бугди. Ҳозир дадасини олиб кетганларини,
янги йил кечаси қоронғи, совуқ уйда бир узи утирга-
нини айтиб йиғласа ҳам уртоғи айбламасди, калака
ҳам қилмасди. Бу ҳолатни у кейин, улғайган чоғларида
куп эслади. Йиғини буға олган қандай куч экан, деб
уйлади. Аммо уйлаб уйига ста олмади. Бу гойиб кучи
уни фақат йиғидан тухтатмай, ожизлигини ҳам снган,
сирли қудрат ҳам берган эди. Уша онда у мутелик
кишанини узи билмаган ҳолда парчалаган эди. Шу би-
лан бирга инсон боласига хос энг покиза туйғуларни
қувган ҳам эди. Қоронғи кечада унга қурқув яқинлаш-
мади, лекин митти юрагига ёвузлик тухум қуйди. Ёвуз-
ликнинг биринчи овозини уртоғи Жалил эшитди:

— Уларни улдираман!..

Титроқ, йиғи аралаш овозда айтилган бу сўзни
эшитиб, Жалил қурқиб кетди. Кучада жанжаллашиб
қолишганида «қараб тур, улдираман сени» деб куп
марта айтишган. Улдириш қанақа булишини билиш-
мас, шу боис ҳам бу пуписадан чучишмас эди. Аммо
Асадбекнинг лабидан учган ҳозирги сўзлар... Булар пу-
писа эмас, амалга ошиши ҳақ булган ҳукм эди...

Ушандан бери янги йилнинг биринчи куни Жалил
бу хонадонга киради. Асадбекнинг онаси вафот этган
йили уттиз биринчи декабр оқшомида чиққан эди,
«мени холи қуй», деб изига қайтарди.

1949 йилнинг 31 декабри Асадбекка «ҳаёт бешаф-
қат, ҳаёт нақ урушнинг узи, оғзингни очиб лалайга-
нинг — улганинг», деган ҳақиқатни ойдин қилиб бер-

ган эди. Уша куни у урушга кирган эди. Орадан йиллар утиб, урушда мутлақ голиб булдим, дсган тухтамга келиб эди. Галабасига ишонган эди. Кутилмаганда мутлақ голиб эмаслиги маълум булиб қолди.

Икки кун бурун қизи уқишга кетди-ю, қайтмади. Йигитлари шаҳарнинг тити-питини чиқариб ҳам топишолмади. Қиз уқишда булган, танаффусдан сунг эса дарсга қайтмаган. Ста-онадан хафа булиб ёки бирон кунгил қуйган йигити билан қочди, деган фараз Асадбек учун беҳуда эди. Асадбек ганимлари учун тошбағир, фарзандлари учун гоят меҳрибон эди. Аммо меҳрининг чегарасини билар, болаларини эркалатмасди. Шу боис қизнинг снгилтаклик билан қадам босишига ишонмасди.

Ганимлари билан ҳар кун, ҳар соат олишувчи, ҳар дақиқа бирор фалокат руй бсриши мумкинлигини ҳисобда тутиб яшовчи одам нохуш дамларда тез фикрлаш, тез хулоса чиқаришга одатланади. Асадбек ҳам тезда бир тухтамга келди: унинг ҳокимлиги туздан ясалган қаср экан. Ёмғир ёққан маҳали қасрнинг эриб битишини ҳисобда тутмаган экан. Қизининг угирланиши (айнан угирланганига Асадбек шубҳа қилмайди) ана шу ёмғирдан нишон эди. Қизининг угирланиши яна бир нарсадан — шаҳарда янги тўда пайдо булганидан ҳам дарак эди. Асадбек фақат шаҳардаги эмас, бутун улкадаги йирик тудаларни биледи. Барча тудабошилар «Асадбек!» деганда унинг ҳурматини жойига қуйишади. Айримлар эса қурқувдан зир титрашади ҳам. Асадбекка қарши бирор иш қилиш у ёқда турсин, шаънига мос келмайдиган хунукроқ сўз айтишдан ҳам чўчишади. Уларга «худо бор», десангиз, ишонишмас, лекин «деворнинг қулоғи бор», десангиз, ишонишади. Уларнинг назарида дарахтларнинг, ҳатто ут-уланларнинг ҳам қулоғи бор. Тилдан учган ҳар бир ноҳўя сўз Асадбекка стиб боришини билишади. Улар Садирқиморбозга ухшаб улим топишдан қурқишади...

...Садирқиморбоз водийда бсли бақувват йигитлардан эди. Бир кечада бир ярим миллион ютиб олиб, катта зиёфат берди. Шунда манманлиги тутдими ё ажал тилини қичитдими: «Асадбекларинг менга қуллуқ қилиб келсин. Истасам, олдига бир бурда нон қўяман, истасам, суяк ташлайман», деб юборди. Садирқиморбоз бу сўзларни кайфнинг кучи билан айтди-ю, унутди. Икки кундан кейин кучаларида асфальт босадиган машиналар, эгнига пушти камзул кийган ишчилар пайдо

булишди. Утган ҳафта у ижроқум раҳбаридан бирига «бизнинг кучага ҳам сон битадими ё йўқми», деган эди. Кучадаги ҳаракатни куриб, «бизнинг гапимиз ҳам ерда қолмайдиган булибди», деб ғурурланиб қўйди. Қўни-қўшниллар «пулнинг кучи шу-да, қиморбоз булмаганида кучамизга ит ҳам, бит ҳам қарамас эди», дейишди. Узун куча икки кунда асфальтланди. Уша кундан эътиборан қиморбоз ҳам кўринмай қолди. Қиморбоз «сафар»га кетса, бир-икки ойисиз қайтмас эди. Буни қўни-қўшниллар ҳам билишарди. Лекин бу гап беш-олти кундан кейинроқ «қиморбоз ҳеч ерда йўқмиш», деган мишмишлар тарқаб қолди. Ун кундан кейин эса Садирқиморбознинг уйи сотиладиган бўлди. Унинг хотини уйга харидор чиқишини ҳам кутмай: «Садир акалар катта шаҳардан жой олибдилар», деб куч-кўронини юклаб жўнаб кетди. Ҳамшираликка ўқиб, турмушга чиққунича бир йилгина ишлаган аёлнинг катта шаҳардаги жиннихонага бошлиқ бўлиб қолганини эшитган қўни-қўшниллар ҳайратдан ёқа ушлашди. «Айримлар» «пулнинг кучи шу-да», деб қўйишди. Шу кучадан куп қатнайдиغان аравакашлар қиморбознинг уйига яқинлашганда отларининг ҳуркишидан бир нимани сезишди-ю, аммо «астағфируллоҳ!» деб қўйишдан нарига ўтишмади. «Ҳаммага ҳам жон ширин-да!»

Асадбекни билганларга шу воқеанинг узик кифоя эди. Унинг қудратига ишонқирамай турганлар ҳам таъзим қиладиган булишди. Чунки Асадбек манмансираган ғанимдан бу атрофлар учун бутунлай янгича бўлган, гоёта ваҳший тарзда уч олган эди.

Шундай экан, Асадбекка ким қул кутара олиши мумкин? Қул кутарганда ҳам пичоқни дуч келган жойга эмас, юракни мулжаллаб урибди. Асадбек ҳар бир туданинг имконияти, иш усулини фикр ойнасидан ўтказиб, «йўқ, улар журъат этишолмайди», деган қарорга келди.

Бу иш тасодифан рўй берган эмас. Пухта ўйланган. Узоқ вақт пайт пойланган. Балки ғанимга Асадбекнинг яқинларидан бири ердам бергандир? Қиз куппакундуз қўни, купчилик орасидан ўғирланган. Демак, қизи кучага чиқиб, машинага қадар ҳам ўзи юриб борган. Қизи танимаган одамнинг орқасидан юриб бормади. Қизининг дугонаси ҳам ном-нишонсиз йўқолгани маълум бўлгач, Асадбекка калаванинг бир учи кўрингандай эди. Ана шунда Асадбек кейинги бир йил ичида қамокдан қайтганлар билан қизиқди. Элчиннинг

ҳам қайтганини билиб уйланиб қолди: «Орадан ун йил утибдими? Икки ойдан бери нима қилиб юрибди экан, нима учун мснга рупара келмади? Отувдан олиб қолганимни аниқ билади. Била туриб келмагани қизиқ...» Асадбек йигитларига Элчинни, қамокдан қайтган яна беш одамни қаттиқ назорат остига олишни тайинлади.

Кунгли нотинч булганига қарамай, уттиз биринчи декабр куни эски уйига қараб кетди.

Асрдан утиб, шомга яқинлашган пайтда куча эшиги очилиб, хотини куринди.

Дадаси ҳам худди шу пайтда кириб келган эди. У эшикни шарт очиб, ичкари кириб, «тойчоқ!» деб суюнчиллаган эди... Хотини эса эшикни оҳиста, худди синдириб қуйишдан авайлагандай очди. Ҳовлига ҳоргин-ҳоргин қадам ташлаб кириб келди.

Дадаси куринганида болалигига бориб, ет кишиларни бир нафасгина унутиб, иргиб урнидан турган эди.

Хотини куринганда эса... тош қотди. Иссиқ жон оёқ-қулларини тарк этиб, баданига совуқлик югурди. Дастлаб ҳаёлига «қизим топилибди!» деган хушхабар келди. Аммо бу фикр умри яшин умридан ҳам қисқа булди. «Шум хабар келтирган!» — шу фикр унинг танаасидан жонни қувиб чиқара бошлади.

Манзура — эрининг кузига бирон марта булсин тик қарамаган, бирон марта булсин ишига аралашмаган, «нима қиялпсиз, пулни қасрдан топяпсиз» демаган, «вазифам эримни суйиб-эркалаш, бола туғиб бериш, уйни саришта тутишдангина иборат» деб билган аёл ёстиқдоши учун муқаддас булган бу кунда уни бежиз безовта қилмас эди.

Куча эшикдан айвонгача ун беш қадам, айвон икки қадам. Асадбекнинг назарида Манзура бу йулни бир неча соатда босиб утгандай булди. Аввалига «тезроқ юр!» деб бақириб бермоқчи эди. Аммо совуқ хабарни бир сония булса-да, кечроқ эшитганим маъқул, деган яширин уй бунга йул қуймади.

Манзура остона хатлаб қадам қуйишга журъат этмай, эрига бақрайиб қараб қолди. Унинг қарашида изтиробдан кура қурқув зоҳир эди. Асадбек у билан салкам уттиз йил бирга умр куриб, бирон марта урмаган, сукмаган эди. Шунга қарамай хотини ундан қурқарди. Одамлардан Асадбекнинг ёвузлиги ҳақидаги гапларни эшитиб юрак олдирган десак, бу овозалар кейинроқ чиқди. Асадбек чимилдиққа кириб келганида унинг кузидаги утни кургану юраги шув этиб кет-

ганди. Ҳолбуки, у дамда Асадбек кузида ёвузлик эмас, куёвлардагина буладиган ҳирс ути мавжуд эди.

Манзуранинг отаси баджаҳдроқ эди. Онаси эса ҳуда-бсҳудага калтак тушиб қолишига кункиб кетганди. Эр зоти хотинини мана шундай уравсради, деган тушунча Манзура онгига сингиб кетган, шу боис эрининг бир кунмас-бир кун қаттиқ дуппослаб қолишидан қурқиб яшарди. У баъзида узича: «Бунақа қурқиб кутгандан уриб юборганлари минг марта яхши эди. Калтак сб уладиган булса, онам аллақачон улиб кестардилар», деб қуярди.

Асадбек хотинини бсҳад ҳурмат қилади, бошига кутариб юради, десам, сизни алдаган буламан. Асадбекка муҳаббат бегона, десам, сиз ишонинг. Ҳаётдан аламзада юрак кузлари ёвузлик пардасида тусилган, муҳаббат отлиг покиза фазилат бундай биқиқ ва қоронғи бушлиқда яшай олмас эди. Лекин шунга қарамай, хотинига бир буюм ёки уйинчоқ сифатида ҳам қарамас, Манзуранинг (айрим қилиқлари, ишлари ёқмаганда ҳам қаттиқ гапирмас эди) Манзуранинг ҳатто «овқат тайёр» дейишга қурқиб туришидан аччиқланиб, «болаларни узингга ухшатиб муте қилиб қўйма» дерди.

Сезиб турибман. Сиз бу гапларимга унчалик ишонмадингиз. Одамни улимга ҳукм этганида юраги жиз этиб қўймайдиган Асадбекнинг уйда мусулмоншева булиши сиз учун ғалати туюлиши мумкин. Лекин мен сизга Асадбекнинг онаси ҳақида ҳали сузлаганим йўқ. Тунғич фарзанди эмаклай бошлаганида эрини урушга кузатган, икки ойдан сўнг қора хат олганига қарамай, беш йил йулга куз тиккан, оғзим ошга етди деганда эса боши тошга теккан, иккинчи ўғлини тугиб чиққанида эрининг қамалганини эшитган, сўнг «дада» деб тили чиққан Самандарнинг упкасини совуққа олдириб, Эгамга топширган, ҳар саҳар туриб, самовар қўйиб эрини кутган мушфиқ аёл ҳақида кейинроқ суз очаман. Қани, айтинг-чи, онасининг дардли ҳаётини куриб улғайган одам аёлга қул кутариши ёки ҳақорат қилиши мумкинми? Шунинг учун ҳам Садирқиморбознинг хотинини ёлғиз ташлаб қўймади, шунинг учун ҳам Ноилага пичоқ санчган йигитни сургун қилиб юборди, десам ишонарсиз? Ҳозир бу гапларнинг урни эмас. Ҳозир Асадбекнинг эски ҳовлисидамиз. Асадбекнинг узи нимқоронғи уйда, хотини эса остонада турибди.

Асадбек остонада туриб қолган хотинига «ишқилиб хушхабар айтсин» деган илинжда тикилди. «Тезроқ гапир!»— деди ички бир ҳайқирик, «Йуқ, индамай турсин!»— деди бошқа бир овоз.

Эр-хотиннинг бир-бирига унсиз тикилиб туриши уч-турт нафас давом этди. Аммо Асадбекнинг назарида сониялар соатлар каби кечди. Бсихтиср: «Гапир!»— деди. Бироқ, овозини узи ҳам эшитмади. Ҳатто тили ҳам музлаб қолгандай гудиранди. Манзурага бу овоз гойибдан эшитилгандай бўлди. Гапиришга мадор тополмай ютинди.

Асадбек узини қулга олишга ҳаракат қилди:

— Топилдими?

Манзура «ҳа» дегандай бош ирғаб, йиглаб юборди.

— Тирикми?

Асадбек нима учун бундай дсб сураганини узи ҳам билмади.

— Худога шукр, тирик...— Манзура шундай дсб лабини тишлади.

Шу суз Асадбекка жонини қайтариб берди. Шарт урнидан туриб хотинига яқинлашди-да, уни икки слка-сидан тутиб, силкиди:

— Унда нимага йиглайсан, нимага ваҳима қиласан?

Манзура бошини эгиб, йиглаб юборди. Асадбек, шу пайтгача хотинини чертмаган одам, тарсаки қуйганини узи ҳам ссзмай қолди.

— Гапир, деяпман!

Ўзини қулга олиш учун Манзурага шу тарсаки кифоя эди.

— Менгина улай... қизингиз... айтолмайман, дадаси...

— Гапир, худди бугиб ташлайман, — Асадбекнинг овози таҳдидли, бу шунчаки бир пуписага ухшамас эди.

— Қизингизни бир аҳволда ташлаб кетишди...

Асадбек нима гаплигига тушунди. «Бундан кура улдиришгани яхши эди,— деди ўзига узи, — бу шунчаки тасодиф эмас. Ким булса ҳам мени утмас пичоқ билан суйди. Ула-улгунимча ит азобини тотишимни истаган одам қилган бу ишни. Уч олишни биларкан. Мени улдириб кета қолганда лаззат ололмасди. Энди азобда тулғонишимни куриб, лаззатланмоқчи... Йу-уқ... чучварани хом санабди. Лаззатлана олмайди. Мен узим юрагимни суғуриб олиб чайнаб ташлашим мумкин, лекин у кузларимда азоб учқунини курмайди. Бу мени жангга чақирдими, демак, курашаман!!»

— Унингни учир! — деди Асадбек дагал овозда. — Уйга бор, овозингни чиқарма. Битта-яримта сураса... аммасиникида эди, дс.

— Вой... — Манзура эрига ажабланиб қаради. — Аммаси йуқ-ку?

— Ҳе ношуд, — Асадбек шундай деб гижинди. «Бу лалайган хотин эплаб бир баҳона тополмаса...» — аммаси булмаса... кучада машина сал туртиб кетибди, де, касалхонада экан, де.. Бор... Тухта, ким билан келдинг?

— Жамшид билан.

— Сени ташлаб, Жалилни олиб келсин.

Жалил ҳозир шаҳарнинг кунчиқар томонидаги куп-каваг уйда туради. Укалари улғайиб, сиқилиб қолиш-гач, Асадбек шаҳар ижроқумига биргина имо билан туғрилаб берганини узи билмайди. Ишхонадагиларим лутф курсатишди деб қувониб юрибди. Асадбек шаҳар марказидан, гиштли уйлардан олиб бериши мумкин эди. Бу ҳолда Жалил дарров ссргакланиб, ҳомийси ким эканлигини англаб қолар ва бу марҳаматдан, шубҳасиз, воз кечарди. Қайси бир ўзбек ишчисига шаҳар марказидаги гиштли уйдан насиб этибди — Жалилнинг бунақа икир-чикирларга фаҳми стади.

Жалил шом чоғи кириб келди. Асадбек қоронғи уйда, писиллаган танчада қунишиб утирарди. Дустининг саломига жавобан бир қараб қуйиб, лом-мим дс-май утирган ерида қул узатди. Жалил Асадбек йуқлаётганини эшитибоқ нохуш воқса юз берганини сезган, «Нимага? Нима булди?» деб утирмай, норин туғрашни ҳам йиғиштириб, чаққон отланган эди. Ошнасининг қунишиб утирганини куриб, хунук воқеа юз берганига ишонч ҳосил қилди. Шу сабабли ҳам Асадбекдан ранжимади. Бошқа пайт булганида «Азроилнинг қавмидан булсанг узингга, мен билан одамга ухшаб сураш!» деб бобиллаб берарди. Асадбекка бу ёруғ оламда шу Жалил бас келиб тик гапира олади. Жалил кези келса отасини ҳам аямайдиган, гапирганда ҳам ҳамиша баланд пардада оладиган тоифадан. Бурни бироз пучуқ, юзи думалоқдан келган, қалин қора қошли бу одам хунук куринса-да, бежирим бурун, бежирим лаб, бежирим юзли одамларга нисбатан истаралироқ эди. Лекин у Асадбекка яқин булгани учун аёнлар ҳам астойдил уни ҳурмат қилишади, десак адашамиз. Ҳурматнинг сабаби

бошқа: ҳаётнинг қалтис уйинларида иштирок этаётган, ҳамиша тиф устида юриб, эртага кимнинг қаҳрига учрашию кимнинг фатвоси, кимнинг қули билан умрларига нуқта қўйилишини билмай ҳамиша хатарда яшайдиган аъёнлар бу бсғубор одамнинг рост гапларини эшитганларида узларини дунё ташвишларидан биров фориғ булгандай ҳис этардилар. Аммо Худонинг бу адашган бандалари инсон умри фақат яхши гаплар учун, яхши ишлар учун бсрилганини англаб стмас эдилар. Асадбекнинг юрак кўзини алам, қасос ути кур қилган, уларнинг аксари эса мол-дунё, шуҳрат, маишат илинжида ожиз эдилар. Жалил буни билгани учун ҳам уларни аямас эди. Туғри, баъзан у қуюшқондан чиқади. Уларнинг, ҳатто Асадбекнинг ҳам ҳамиятига тсгади. Шундай булса-да, уни кечиришади. Бошқа одам Жалилнинг тилидан учган гапларни айтиб юборсами — ҳукм тайин. Аммо Жалил бу даврада, уз ибораси билан айтганда «шайтонсарой»да, мозий ёдгорхонасининг қирилиб кстаётган покизалик рамзи сифатида сақланувчи анжоми каби асралади.

Асадбек кўпинча, дам хурсандчилигида, дам кўнглига қил сигмай қолганида Жалилни йуқлатарди. Йуқлов борганда у «хужайининингнинг кайфияти қандоқ?» дсб сурайди. «Аъло» деган жавобни эшитса, «мсни курмоқчи булса, узи келсин» дсйди. «Чатоқ» дейилса, «Сен кетавср, мсни онам машинада туғмаган, автобусда бораман», дсб йўлга отланали Асадбекнинг бугун — 31 декабрла чақиртиргани уни ҳам ажаблантирди, ҳам биров ташвишга солди. Шу сабабли юборилган машинага утириб кславерди.

— Ҳа, укам, тинчликми? — дсди Жалил, фотиҳа уқилгач.

Асадбек аста «ҳа» дсб бош ирғаб қўйди. У Жалилни чақиртиришга чақиртириб, гапни нимадан бошлашни билмай гаранг утирарди. У дардини фақат шу ошнасига айта оларди. Уни шунинг учун ҳам чақиртирган эди. Фанимлар қизининг эмас, узининг номусини булғаганини англагани учун ҳам дардини айтиш оғир эди.

Ташқарида қор булмагани, ой кутарилмагани учун атроф тезда зимистонга айланди.

— Самандар улмаганида қирққа қадам кўярди, — дсди Асадбек, ҳорғин овозда. Жалил бу ҳорғинлик замирида титроқ ҳам ссзди. Жуда куп йиллардан бсри ошнасини бу ҳолда курмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб қайтаришга сўз тополмади.

— Ҳа, энди... умри калта экан... Ҳур кетди, — деди.

— Бу оламда на акам бор, на укам... Ёлғизман...

— Гапинг уйингдан ҳам совуқ, а? Одам ҳам ёлғиз буларканми? Фақат худо якка! Сенинг бола-чақанг бор, акам йуқ дейсан, мен кимман, катга холангининг эриманми?

Ярим пуписа, ярим ҳазил оҳангидаги бу гап орадаги совуқликни пича кутаргандай булди.

— Акамсан, сен акамсан... — деди Асадбек узини жилмайишга мажбур қилиб. Лекин бу ҳазин жилмайишини қоронғилик ютиб юборди — Жалил ҳам курмади. — Самандар тирик булганида...

— Тухта! Гапни чайнама. — Жалил унинг тиззасига шап этиб урди. — Дипломим булмаса ҳам миям ишлаб туради. Узингни қийнама, буладиган гапдан гапир. Самандарни Худо раҳмат қилсин. Сен билан мен бир қоп-бир қоп гуноҳни орқалаб борамиз у ёққа. Самандар эса бегуноҳ кетди. Бу дунёнинг галваларини курмай кетди. Худонинг суйган бандаси экан. Энди у дунёда хуру гилмонлар билан айшини суриб юргандир.

Жалилнинг баланд овозда айтган бу гаплари Асадбекка қувват бергандай ссргаклантирди. Узидан узи нафратланди. «Бу қанақаси, мишиқи боладай пингиллаб қолдимми? Энди унга куз ёши қилайми? У мени юпатсинми? «Қуявер, бунақалар кун ҳозир» дейдими ё «Сен бирга булган қизларнинг ҳам ота-онаси шундай куйгандир» дейдими? Мен... чарчабман... кучдан қолибман... Бу яхшиликка олиб бормайди. Менга қарши уруш очдилар... Мен эса пингиллаб утирибман...»

— Жалил, — бу сафар Асадбекнинг овози дадилроқ янгради, — сен кставер.

Жалил «нимага чақирдингу нимага ҳайдаяпсан?» демади. Тушунди шекилли. Индамай урнидан турди.

— Машина кутиб турибди, — деди Асадбек.

— Ойим мени машинада туғмаганлар. Беш тийин туласам, гирр этиб олиб бориб қўяди.

— Эрталаб келиб, овора булиб утирма.

— Ўзинг биласан.

Асадбек урнидан туриб, уни кузатиб чиқди. Муюлишга қадар бирга борди. Жалил хайрлашиб, қуналга томон юргач, Асадбек олча дарахти панасида тухтаб турган кук «Жигули»га яқинлашди. Эшик очилиб, жингалак сочли йигит тушди.

— Элчин деган отарчини срнинг тагидан булса ҳам топиб келларинг.

Асадбек шундай дед йулида ктаверди. Бу ҳолат ташқаридан кузатган кишига гўё жингалак сочли салом бергану у алик олиб утгандай туюлиши мумкин. Асадбек уч қадам қўймай кук «Жигули»нинг мотори ут олиб, жойидан худди пойгачи машинадай учиб кузголдди.

5

Элчин ёнбошлаган ҳолда телсвизор томоша қиларди. Кузи телсвизорда, хаёли эса узга томонда эди. Қамоқдан қайтганига икки ой буляпти. Қамоқнинг дастлабки кунлари, ойлари зах ҳужраларга, сассиқ баракларга кўникиши қанчалик оғир кечган бўлса, уйга қайтгач, шинам хоналарга, юмшоқ уриндикларга урганиш шунчалик оғир булди. Тутри, юмшоқ уриндикда тан роҳатланади, аммо руҳи тиканаклар узра ётгандай азобда.

Бу уйда ун йил булмади. Ноиласи ун йилдан бери бу уйда нафас олмайди, юрмайди, ширин кулгиси, пичирлаб айтувчи эҳтиросли сўзлари эшитилмайди. Қамоқнинг биринчи йиллари у Ноиласи билан бирга эди. «Марҳумни сунгги марта қай ҳолда кўрсанг, уни шу ҳолда хаёлингга муҳрлайсан. Марҳум сенга кулиб қараган бўлса, умринг буйи уни шу ҳолда тасаввур этасан...» дейдилар. Чиндан ҳам аввалига кузлари юмук Ноила билан суҳбатлашарди. Кейинроққа бориб хаёлидаги Ноиласи кузларини очди. Лекин бу Элчин суйган кулиб турувчи кузлар эмасди. Бу нигоҳда «Гуноҳим нима эди?» деган ажабланиш зоҳир эди. Элчин бу савол назарига жавоб беришга мажбур эди. Узини, фақат узини айблаб жавоблар қайтарар, бироқ, Ноиланинг ажабланган нигоҳи бундан таскин топмасди. Мана шу ҳолат, шу нигоҳ таъқиби Элчин учун олий жазодан баттар эди.

Учқудуқ қўёшида жизганаги чиқиб кетай деганда ҳам, Сибир урмонларидаги қаҳратон қишнинг совуқ нафасларида музлаб қолай деганида ҳам бунчалар азобланмас эди. Руҳ азобини душманингга ҳам раво кўрмасин экан.

Оқловчи сунгги суҳбатда «яхши одамлар орага тушиб сизни отувдан олиб қолишди. Гиёҳвандлик, қотиллик олий жазога лойиқ эди. Сиз менга эмас, уша одамларга қуллуқ қилинг», деганди. Элчин, руҳи қиймаланган кезлари, «яхши одамлар»нинг «марҳама-

ти»ни эслади. Бу «марҳамат» уни азоблардан ҳалос қилмай, балки бир умрлик жабру жафоларга ҳукм қилганини англаб етди. Шунда «Пичоқни суғуриб уз юрагимга санчмайманми!» деган уйда афсуе чекди.

Қамоқ муддати яримлаганда Ноиланинг нигоҳидаги «Гуноҳим нима эди?» деган савол «Уч олинг!» деган ундов билан алмашди. Уч олиш фикри унда уша мулҳиш куннинг эртасигаёқ туғилган булса-да, «мен бир кучсиз ашулачи булсам, улар бақувват бир туда, қўлимдан нима келарди?» деб бечоралигидан куярди. Қамоқда турли тақдирли, турли фсъл-атворли одамларни кургач, «Мен ҳам эркакман. Уларга бас кела оламан!» деган ишонч туғила борди.

Элчин қамоқдан шу ишонч билан қайтди.

Қамоқ азоби тугаб, руҳий азоб хуруж қилганини уйга кслибоқ ҳис қилди. Озодликнинг бунчалик беасв кечишини у тасаввур этмаган эди. Биринчи тунни худди жиннидай алаҳсираб утказди. Кейинги тун яримламай, кучага чиқиб кетди. Кучаларда тентиради. Эрта-лаб уйига қайтиб, узини лаънатлади: «Ноиланинг руҳи мени бу уйда ун йил кутган эди. Мен уни ёлғиз ташлаб, кучага қочдим. Ноиламнинг руҳидан қурқиб қочдим-а?! Узимни эркак деб юрибманми, ҳали?!»

Агар кўкрагида қасос ути булмаганида бу руҳий азоблар уни эзиб ташларди. Вужуди уч-турт кун мобайнида жанггоҳга айланди. Бир томондан хотира изидан эргашувчи руҳий кечинмалар уни эзишга чоғланади, иккинчи томондан эса қасос ути алаига олиб бу кечинмаларни қувишга ҳаракат қилади. Алқисса, қасос ути голиб чиқиб, у қаддини ростлашга муваффақ булди.

Қасос олишнинг турлари кўп. Қамоқдан чиққан кунисқ «яхши одам»ларнинг бирини ёки бир қанчасини суйиб ташлаши ёки уйларига ут қуйиши мумкин эди. Лекин бу осон йўл Элчинга маъқул тушмади. У ниҳоятда узун, ниҳоятда хатарли йўлни танлади. Элчин «яхши одамлар» тудасига кириши шарт эди. Шуниятда қамоқдан чиққан кунисқ уларнинг оёқларига бош урса олам гулистон буларди. Лекин у бундай ҳам қилмади. Янада бошқа йўл тутди. Хатар кучасининг эшигини очиб биринчи қадамини қўйди. Энди «яхши одамлар»нинг узи чорлайди. Элчин бу чорлов икки-уч кун орасида булар деб уйлаган эди. Бироқ, янги йил киришига ярим соат қолганида Асадбекдан элчи келиши унинг учун кутилмаган ҳол булди.

Жингалак сочли йигит — Жамшид гапдан кура ишни маъқул курадиган йигит эди. У билан ун кун туриб, бирга юриб турттагина гап сурасангиз, ҳушига келса иккитасига жавоб қайтарар, хоҳламаса шу иккита гап ҳам йуқ эди. Индамас бу йигитни кузата туриб, ёрилиб кетмаётганига ажабланасиз. Бунинг ёшидаги йигитлар уйнаб-куладилар, аския қиладилар. Жамшиднинг кулганини курганман деган одам дунёда йуқдир-ов. Лекин унинг жилмайганини куриш шарафига муяссар булган бахтиёрлар бөр. Бунга ишонинг. Камгаплик ҳеч замонда, ҳеч срда фожиа саналмаган, балки фазилат ҳисобланган. Шундай экан, сиз ҳам асардаги янги танишингиз Жамшиднинг камгаплигини асосий фазилат дёб билавсинг. Бир воқса сабаб булиб меҳр, лутф, ҳаё каби тушунчаларнинг яқинига ҳам йуламай қуйган бу йигитдан узга фазилат қидириб овора булмайлик. Ҳа, дарвоқе, садоқатни унутибмиз. У Асадбекка садоқатли эди. У ўша воқсадан кейин кучли, шафқатсиз одамларни яхши куриб қолган. Асадбек унинг назарида энг кучли одам. Гарчи ундаги садоқат бизнинг назаримизда яхшиликка эмас, зулмга хизмат қилса-да, узига хос фазилат дёб қабул қилишимиз мумкин.

Элчин бу йигитни зимдан биларди. Қамалмасидан илгари Асадбек хонадонида булганида уни бир неча бор курган. Шу сабабли Жамшидни дарров таниди. Жамшид узбскларга хос лутф билан салом бериб, «Сиз фалончи акамисиз?» «Сизни фалончи акам йуқлаяптилар» дёб латта чайнашни ёқтирмас эди. Эшик қия очилиб, Элчин куриниши билан «Сизни Бек акам чақиряптилар» дедию машинаси томон юрди. Элчин унинг фёъл-атворини билмагани сабабли тунг муомаласидан таажжубланди. Кунгли ёмонлик юз берганини сезди. «Асадбекка маълум булдими? Ким сотиши мумкин?» Кийинаётганида ҳам, машинага чиқиб утирганида ҳам ҳаёли шу савол билан банд эди.

Жингалак сочли йигит гапиравермагач, Элчиннинг юраги тошди. Уни гапга солиш учун:

— Чаксам майлими? — дёб суради.

Жамшид йулдан куз узмаган ҳолда, «ҳа», дёб қуйди.

— Бек акангиз саломатмилар, кўрмаганимга ҳам ун йил булди, — деди Элчин. Жамшид унга бир қараб олди-ю, индамади. «Демак, аҳвол чатоқ, — дёб уйлади Элчин. — Агар Асадбекка маълум булса... Нимага ҳузурига чақиртирди? Бу йигитга «олиб кел», дёсмай, «улдириб кел» дёса иш осонроқ пишарди-ку?»

Ун йил аввал улимдан олиб қолган эди. Энди нима қилмоқчи?»

Элчин Асадбек салтанатига қарши уруш очганида дадил эди. Ҳозир нима учундир чўчиётти. Учқудукда эканида қамоқ аҳлини ётқизиб-турғизадиган маҳбуслар унга озор беришмасди. Кейинроқ унга маълум бўлишича, у «Асадбекнинг одами экан». Бу таъриф Сибирда ҳам уни қийноқлардан халос этган эди. Туғри, у ёқларда Асадбек, десагиз биров билмас эди. Лекин «Уқилон» купчиликка таниқли эди. Элчин умрида уқилонни курмаган, бироқ, узи кичкина булган бу илон уқдай учиб юради, одамга дуч келса товоидан тешиб, миясидан чиқади, дсб эшитганди. Асадбекка «Уқилон» дсб лақаб қуйган одам шуни назарда тутганми?

Элчин овозаси узоқларга кетган ана шу даҳшатли Уқилонга қарши чиқди. Биринчи қаламини қўйди. Бу ҳам биринчи, айни чоқда сўнгги қалам бўлиб қолмасмикин?

— Огайни, танишиб олайлик, исмингиз нима эди? — Элчин бу йигитни аввал яхши танигану шу дамда исмини унутиб қўйгандай сўради.

Жамшид жавоб бермади. Қараб ҳам қўймали. Элчин: «Тирик бўлсанг билиб оларсан, деганими бу?» дсб уйлади.

Машина эски шаҳар томон бурилганида Элчиннинг ташвиши ортди. У Асадбекнинг болалиги утган ҳовлини, унинг одатини билар эди. Қоронғи ҳовлига, сўнг қоронғи хонага кирганида «курагим остига ҳозир пичоқ санчилади» дсб кутди. Йўқ, у улимдан қурқмади. Элчин улимни буйнига олиб, шу йўлга кирган эди. У йўл бошидаёқ панд сганидан, муддаосига ста олмаганидан аламда. У неча йил қасос ёғида қоврилди. Энди эса... У узини қафасга тушиб қолган қуёндек ҳис этди. Лекин бир неча дақиқадан сўнг эса бу ожизлиги учун узини узи лаънатлади.

Элчин кураги остига пичоқ санчилишини кутди. Бунинг урнига қоронғиликдан Асадбекнинг овози келди.

— Ҳа, ҳофиз, эсон-омон чиқиб келдингизми?

Асадбекнинг овозида пичинг ёки таҳдид оҳанги йўқ эди. Элчин бундан снгил тортди. Хавотири бскор эканини англаб, овоз келган томонга қараб салом берди.

— «Келдим» дсб ҳам қўймайсиз-а, ҳофиз, — деди Асадбек саломга алик олиб. — Ҳар ҳолда мен сизга бегона эмас эдим. Ака-укалигимиз бор эди, а?

Асадбекнинг «сизни отувдан олиб қолган мен буламан» демоқчи эканини Элчин фаҳмлади. Кузи қоронгиликка урганиб, уйнинг чап томонида дуппайиб турган танчани, деворга суяниб утирган одам қорасини илғади. Учрашув нима учун қоронгида булаётганига тушунмади.

— Қамоқдан қайтган укадан хабар олиш акадан лозим, деб уйлабман, — деди Элчин гина оҳангида.

— Келганингизни билганимда учиб борар эдим, — гап оҳангида энди киноя сезилди. Сунг оҳанг кескин узгарди: — Ҳофиз, чайналмасдан эркакча гаплашайлик. Хотинингизнинг улимида менинг заррача айбим йуқ. Сиз менинг зиёфатларимни гуллатар эдингиз. Сизни йуқотишдан мен нима наф кураканман? Аксинча, зарар курдим. Сиз кимгадир ёқмай қолгансиз. Жаллодни бизнинг ичимиздан эмас, узингизга ухшаган отарчилар орасидан қидиринг. Бир-бирига сурма ичириб овозларини бугадиган отарчиларнинг қулидан бундан баггар ишлар ҳам келади. Айбни буйнингизга олиб, аҳмоқлик қилдингиз.

Чиндан ҳам қотиллик Асадбекнинг ихтиёрисиз содир булган ва у айбдорни беасв жазога тортган эди. Ҳозир буни айтмай, гуноҳкорни отарчилар ичидан қидириш керак, деб қуя қолди.

Элчин учун Асадбекнинг гаплари янгилик эмас эди. Қамоқда утирганида гумонлар кучаси уни ҳамкасблари томон ҳам бошлаганди. Туғри, «фалончи ҳофиз фалончи ашулачининг чойига сурма қушиб ичирибди», деган гапларни куп эшитган. Бироқ, уз кузи билан курмаган, бундай воқсага шоҳид булмаган. Мана-ман деган ашулачи иккита-учта булса шундай қилиши мумкиндир. Ҳозир кунда бир арава қушиқчи ёғилапти. Микрофонни тумшугига тираб кучанади. Овози бор-йуқлигини ҳам билиб булмайди. Аммо ҳар бири узини зур ҳофиз деб фаҳмлайди. Латифа қилишларича, бир тасодиф билан юзта ҳофиз ҳарбийга чақирилибди. Зобит уларни сафга тизиб «бир чеккадан сананглар» деб буюрибди. Саф бошида тургани «бир» дебди, иккинчиси «икки» дейиш урнига у ҳам «бир» дермиш. Учинчи... қирқинчиси ҳам «бир» дермиш. Зобит аччиқланиб турганда саф бошидаги унга аста тушунтирибди: «Уртоқ бошлиқ, биз ашулачилармиз. Бизда иккинчи деган гап йуқ, ҳаммамиз биринчимиз». Ҳофизлар майда қабихликларни қилар-у, лекин беғуноҳ аёлни зурлаб, сунг юрагига пичоқ санчишга журъат этишолмас.

Элчин бунга қаттиқ ишонади. Шу сабабли ҳам Асадбекнинг гапларини безътибор эшитди. «Уша воқеадан олдин одамларингиз мендан бож талаб қилишди. Ҳар ойда фалон минг сумдан тулаб туришим лозим эди. Рад этдим. Шунда ҳазиллашдик, деб мени зиёфатга олиб боришди. У ерда ҳазиллашиб қимор ўйнадик...» демоқчи ҳам эди, лекин «Туғри, улар ҳазиллашишганди» деган жавобни эшитишини билиб, индамади.

— Мендан бир хатолик утган: ҳасадгуйларингиз куплигини ҳисобга олмаганман. Сизни ҳимоя қилишим керак эди. Бир ашулангиз бор эди:

*«Уйнамаса ким узганинг пайнга,
Шум ният-ла тушадилар пайнга!»*

Сиз энди уша найчини қидиряпсиз, биламан. Қидирмаганингизда сизни уғил бола демас эдим. Найчи билан... аллақачон ҳисоб-китоб туғри бўлган. Сиз уни уйламанг. Сиз... уйландингизми?

— Йуқ.

— Тирикчилик нима бўляпти?

— Ўзбекнинг туйи бор экан, хор бўлмаймиз.

— Туйнинг ҳам туйи бор. Ким айтса бораверсангиз обруйингиз қолмайди. Сиз энг зур ашулачи бўлишингиз керак. Одамлар «хун» дейишингизга маҳтал бўлиб ҳафталаб остонангизда ўтади. Бу ўгини менга қўйиб беринг. Телевизор, радио фақат сизнинг ашулаларингизни беради. Шералию Гуломларингиз сариқ чақа бўлиб қолади. Сиз ашула айтганингизда Ортиқлар «амма-ҳоласи ҳаводор» дсб этак очиб утиради.

— Раҳмат, Бек ака, буларнинг эвазига мен нима қилишим керак? Ҳар ҳолда «ҳисобли дуст айрилмас», деганлар. Сиз куп сурамайсиз, биламан. Нарн борса, сизга қул бўлишим керак-да, а?

Асадбек Элчиндан бунақа игнали гапни эмас, балки самимий миннатдорчилик кутган эди. Асадбек лоф урмаётган эди, айтганларини албатта рус қиларди. «Бу отарчи нимасига ишониб катга кетяпти?» Асадбек бир гижиниб олди. Кимда-ким зид суз айтса, у гапини калта қиларди. Унинг нима ҳукм чиқаргани бир қарашидаёқ аъёнларига маълум буларди. Асадбекка ботиниб гап қайтарган одамнинг шурига шурва тукилиши аниқ эди. Элчин буни биларди. Била туриб бсихтиёр ножуя гап айтди, деган гапимга ишониб чалгиманг. Элчин била туриб айтди, бу гапни. Унинг мақсади Асадбек-

нинг қанотига кириш эди. Лекин муте булиб эмас, қалдини гоз тутиб кирмоқчи эди. Ҳозирги марҳаматга жавобан миннатдорчилик билдириш яна мутелик жан-дасини кийиш билан баробар буларди. У ҳолда Асадбекнинг атрофидаги парвона фоҳишалардан фарқи қолмас эди. Элчин шу учун азоб чекибдими, шу учун найт пойлабдими, режа тузибдими?!

Асадбек Элчинни аввал ҳам дурустроқ билмас эди. Элчин Асадбек учун бир қушиқчи, пул қистирганда иршайиб қуллуқ қилувчи отарчи эди. Асадбек ман-ман деган ашулачини ҳам одам қаторига қушмас эди. Ун-вони, шуҳрати улуг ашулачиларни эса купчилик олди-да мазах қилишни, камситишни ёқтирарди. Туйда ви-қор билан юриб уртага чиқарди, ашулачига яқинла-шиб чунтагига қул соларди. Агар марҳамат қилса икки-та юзталиқни чиқариб ашулачининг икки слкасига «погон» қилиб қўярди. Кайфияти чатоқроқ булса — ёқасига қистирарди. Асадбекнинг изидан чиққан бош-қалар ҳам фақат юзталиқ қистирарди. Шунинг учун ҳам ёқасига пул қистирилган ашулачи узини камситил-ган деб ҳисобламас, балки «акахон»нинг ҳазиллари деб билиб, иршайган ҳолда таъзим қиларди. Элчин бирин-чи марта Асадбекнинг қаҳрига ушандай ҳолатда дуч-келган. Асадбек ёқасига пул қистирмоқчи булганида буй бермаган эди. Уша куни снгил жазо олди — икки йигит яхшигина дуппослаб, торини мажақлаб ташлади.

Асадбек ҳозир уша воқеани эслади. Эслаб туриб «қамоқда ҳам ақли кирмабди бу багчагарнинг», деб қўйди.

Қоронгиликни титратиб чиққан Асадбекнинг қаҳр-ли овози орага тушган бир дамлик сукутни бузди.

— Менинг қулларим ажиб-бижиб ётибди. Сендан дурустроқ қул ҳам чиқмайди. Сен... ашулангни бил-санг бас. Бошқа ишларга тумшуғингни суқма.

Элчин Асадбекнинг сенсирашига утганидан билди-ки, у газаб отига минди.

— Сен мол эмассан. У ёқдан бурнингни оқизиб келмагансан. Тишингни қайраб юрибсан.

— Бек ака...— Элчин «менинг ҳеч қандай ёмон ниятим йўқ», деб гапни чалғитмоқчи эди, Асадбек йул бермади.

— Овозингни учир! Мен гапиряпман, ҳаддингдан ошма, бола! Сен хотининг улдирилганини, у ёқларда юриб келганингни унут. Аммо Асадбек акангни унут-ма! Асадбек аканг, Худога шукр, тирик. Мабодо у ўлиб

қолса, улигидан ҳам қурқ. Мен гуримда ҳам тири ётмайман. Атрофингда кимлар бор?

Бундай очиқ савдони Элчин кутмаган эди. «Билиб туриб сураяптими ё тахминан мулжалга олянтими? Қизи йуқолганидан кейин йигитлари изғиб ҳид олишган булса-чи? Унда нима учун қизидан гап очмаяпти?» Элчин арқонни узунроқ ташлаш мақсадида узини гўлликка солди:

— Ота-онам утиб кетишибди, Худо раҳмат қилсин уларни...

— Чайналма! Кимларни сурасганимни билиб турибсан. Сен мен билан мушук-сичқон уйнама. Майда балиқлар ҳаммавақт катталарига см булади. Сенлар чивинсанлар, мен — бургутман. Фарқи борми?

«Фарқи бор, — деб уйлади Элчин.— Афсуски, бургут чивинни сёлмайди-да».

— Атрофингдагилар ўзбекларми ё уша ёқдан тошган қаланғи-қасангиларингми? Ўзбек булмаса йуқот уларни. Узимизникилар ҳам стиб ортади. Зерикмаслигини учун беш-унта болани сенга топшираман.

«Демак, ёнимдагиларни билмайди. Қизини ким зурлаганини ҳам билмайди. Тахмин қиляпти. Ишончи комил булганда мен билан пачакилашиб утирмас эди. Бир отарчи номусини булгайди-ю, у сафсата сотиб утирадими?»

— Бек ака, мен ёлғизман. Қасос олиш ниятим борлиги рост. Аммо бировнинг ёрдами билан олинадиган қасос менга татимайди. Ёнимга одам тупламаганман.

— Қасам ич!

— Худо урсин!

Элчин тақво деган нарсани, қасамнинг қадри деган нарсани билмас эди. Болалар бир-бирларини ишонтириш мақсадида кунда юз марта «худо урсин» дейишадди. Элчин ҳозир худди бола каби уйламай-нстмай «худо урсин» деб юборди. Асадбек осонлик билан ичилган бу қасамга ишонмаса-да, бироз таскин топгандай булди.

— Сен тезроқ уйлан. Туйингга узим бош буламан.

Асадбек шундай деб жим булди. Элчин гап тутаганини англаган булса-да, бироз турди. Сунг «кставерайми?» деб суреди. Асадбек совуққина қилиб «ҳа», деб қўйди. Элчин унинг газабга тулган нигоҳини қоронғида курмади.

Элчин Асадбек «уйлан» деганида, «қизини менга беради энди» деб уйлаганди. Элчиннинг назарида

Асадбек учун энг туғри йул шу эди. Бу йул Элчинни мақсад сари тезроқ олиб борарди. Аммо у янглишди. Қушиқчи эплаб рақсга тушолмагани, раққоса эса эплаб ашула айтолмагани каби у жиноятнинг ҳадисини олмаган эди. У ҳаслан иш пишитишга уста эди. Асадбеклар ҳаслда эмас, амалда бажарардилар. Асадбек қизини қамоқдан чиққан отарчига берганидан кура улдириб юбориши мумкинлигини, Элчин ҳисобга олмаган эди.

Элчин Анварга «Асадбекнинг қизини оляпман» дсб янглиш гап айтди. Ҳаслидаги ишини ҳақиқатга айлан-тириб юборди.

II Б О Б

I

Қайта қуриш шарофати билан депара қидирув бўлимининг инспектори, лейтенант Зоҳид Шариповнинг слкасига офтоб тегди. «Ҳалоллиги, уз ишига виждонан муносабатда булганлиги» туфайли уни шаҳар прокуратурасига ишга олишди. Жумлабошини қуштирноқ орасига олганимга, киноя қиляпти, деманг. Бу жумла депара ички ишлар бўлими бошлигининг тавсияномасидан кучирмадир. Зоҳид чиндан ҳам ҳалол, виждонли йигит. Унинг айнан шу фазилати бошлиққа ёқмас эди. Бошлиқ «қайта қуриш, ошкоралик деган бало қасқдан чиқди!» дсб норози булиб юрганида, айнан шу қайта қуриш жонига ора кирди: ешларни кутариш масаласи кун тартибига қўйилганда шартта Зоҳиднинг номзодини курсатди.

Маҳмадона лейтенантнинг ҳар мажлисда бир игна санчиб олиши, ҳақиқат талаб этиши бошлиқнинг эсини тескари қилиб юборган, мажлис деса кунгли ағдариладиган, куз олдига Зоҳид ксладиган булиб қолган эди. Зоҳид кетгач, атрофидаги икки-уч ҳақиқатпарварларнинг уз-узидан тинчишига ишонарди. Бошлиқ Зоҳидни «менинг кўричагим», дсб пичинг қиларди. Осонгина ташриҳ туфайли бу озорли дарддан қутулганига шукр қилди. Лекин Зоҳид кўричак эмас, буйракдаги тош экан. Уқтин-уқтин қузғаб, безовта қилиб туриши мумкин экан.

Зоҳид прокуратурада вазифасини уташга киришган кунийқ унинг қўлига шу депарага оид иш берилди. Ксча тантана билан кузатилган лейтенант бугун яна

бошлиқ хузурида пайдо булди. Илгари бошлиқ унга бақириб, ҳатто чиқариб юбориши мумкин эди. Энди эса жилмайиб куришишга мажбур. Бошлиқ Зоҳидни бутунлай йуқ булиб кетади, деб ҳисобламаган. Бироқ бунчалар тез келар, деб уйламовди.

Усти чойнак изларидан доғ булиб кетган битта стол, ошиқ-маъшуғи аранг иланиб турган китоб жавони турган тор хона Зоҳидга мерос булиб қолди. Стол тортмасидан «ВТ» сигаретасининг буш қутиси, бешолти дона чупи қолган гугурт бор эди. Зоҳид уларни олиб симтурхалтага ташлади-да, стол устини чангдан тозалаш учун уч-гурт бора қаттиқ пуфлади. Шу пуфлаш оқибатида қуққис уйғониб кетгандек телефон жинглиди.

— Шарипов, — деди у, телефон гушагини қулогига тутиб.

— Лола кучасидаги ун еттинчи уйдан қорадори топилган. Қидирув гуруҳи жупади. Бу иш сизга топишилади.

Буйруқ қисқа ва қатъий эди. Зоҳид шошилмай уридан турди-да, гушакни жойига қуйиб, ташқарига йул олди. У Лола кучасини биларди. Узи хизмат қилган милиция булимига яқин, маҳалла гузаридан чанга бурилишдан шу куча бошланарди. Бу маҳалла тинч, йилда бир-икки муштлашни булиб туриши ҳисобга олинмаса жиноятдан анча йироқ эди. Маҳалланинг осойишталиги милиция булими яқин жойлангани учун эмас. Милисахона кучиб келмасидан олдин ҳам маҳалла тинч эди. Бу ердагиларнинг айтишича, биз тилга олган «бир-икки муштлашув» ҳам милисахона кучиб келганидан сунг бошланган. Бу қанчалик тугри ё нотугри — Яратганга маълум. Маҳалланинг осойишталигига сабаб, бу ердаги одатларга на «турғунлик» деб ном олган йиллар таъсир утказа олган, на қайта куриш деган гаплар. Маҳалла азалдан қариялар ҳукмига буйсуниб келган. Умри адосига етган қариялар энг яхши одатларни узлари билан олиб кетмай, ортларида қолаётганларга мерос қолдиришган. Кимга елгон, кимга чин, шаҳарда букиб ичиб, оёқда туролмайдиган даражага етган одам ҳам маҳалла ҳудудига қадам босиши билан есрақ тортиб қоларкан. Саломни қанда қилмай гузардан утиб, уйига етиб оларкан.

Зоҳид маҳалланинг одамларини яхши билгани учун ҳам боши қотди: қорадори билан ким шуғулланиши мумкин?

Бирон жойда жиноят содир булса қидирувчиларнинг куз олдида дастлаб яқин орада қамоқдан қайтганлар келадик. Бир уйни уғри уриб кетган булса, аввал угирлик усули билан қизиқишади. Ёзувчининг узига хос услуби булганидек, жиноятчиларнинг ҳам уз услублари мавжуд. Али угрининг иши ҳеч маҳал Вали угрининг ишига ухшамайди. Баъзан жиноятчиларнинг узлари милицияга ёрдам беришади: услуб кимники эканини айтишади. Қора дорининг топилиши ҳам шундай «халис хизмат» оқибати булиши мумкин.

Лола кучасидаги ун еттинчи уй олдида иккита енгил ва бир тез ёрдам машинаси турарди. Ҳангоматалаблар ҳам тупланишиб қолишган эди. Уй ташқи томондан қараганда харобгина куринади. Ёндаги иморатлар кукрак кериб тургани учунми, чиройли пештоқсиз бу уй оддий бостирмага ухшарди.

Зоҳид ичкари кирди. Узунасига эллик қадамча келадиган ҳовли ишқомдан иборат эди. Ташқарисидан ғарибгина куринган уй ичкариси ҳам шу аҳволда экан. Уртада даҳлиз, даҳлиз турида обрез. Чап томонда кичикроқ уй кимёгарликка оид турли-туман идишларга тула. Унг томонда каттароқ хона — ётоқ ҳам, смакхона ҳам шунда мужассам.

Жиноят қидирув булимининг ходимлари — Зоҳиднинг кечаги ҳамкасблари шу ерда. Уртада думалоқ стол. Стол устида оқ кукунли шаффоф халтачалар — таниш манзара. Дераза ёнидаги курсида ёш жувон бошини ушлаб утирибди. Йиғлайверишчи шишиб кетган. Хона турида — диван. Диванда бир йигит беҳуш ётибди. Қидирувчилар бошлиғи — Ҳамдам Толипов ахборот берди.

— Уй эгаси Шариф Намозов — анави ётган йигит, вино заводида бош муҳандис экан. Бир халта портфелидан чиқди. Қолганлари нариги хонада. Тажрибахонаси эмиш.

— Узи мастми?

— Гирт маст. Билагида игна изи бор. Ҳозир қон олишди, натижасини айтиб қолишади. Анави аёл хотини экан. Ҳеч нимани билмайман, дейди.

— Изига қандай тушдинглар?

— Иккита гиёҳванд йигитни тутувдик. Қасрдан олдиларинг, десак, шу ерни айтишди.

— Осонгина айтишдимиз ё қийнадингларми?

Ҳамдам «мени биласан-ку», дегандай кулимсираб қуйди. Зоҳид буш стулни олиб, аёлнинг рупарасига утирди-да, узини таништирди.

— Исмингиз нима?

— Насиба, — жувон шундай деб унга нажот кузи билан тикилди.

— Эрингиз нима иш қиладилар?

— Вино заводида ишлайдилар. Икки ойгина будди, кутаришувди. Португалияликлар бу кишининг ишларини сотиб олишгандан кейин одамларнинг узлари сайлаб қўйишди. Қўнмасалар ҳам зурлашди. Бонлиқ булишга сираям тоқатлари йўқ эди.

— Португалияликлар қанақа ишни сотиб олишди?

— Мусаллас қилишининг янги усулини топдилар. Беш йилдан бери сарсон эдилар. Узимизникилар ҳеч утказишмади. Улар қаёқдандир эшитиб қолишиб, атай келиб текшириб куришди.

— Эрингиз қуп ичармидилар?

— Йу-уқ, бунақа ичмасдилар. Синанг учун бир ҳўнлам-бир ҳўнлам ичардилар, холос. Бунақа аҳволда ҳеч курмаганман. Узим ҳам қўрқиб кетдим.

— Соат нечада келган эдилар?

— Ун иккиларда. Бунақа кеч юрмасдилар. Туйга борсалар ҳам вақтли қайтардилар.

— Узлари юриб келдиларми?

— Билмадим, — Насиба уйланди. — Машинада келдилар шкилли. Ҳа, аввал машина тухтади. Кейин қўнғироқ чалинди. Чиқсам, деворга суяниб утирибдилар. Уйга зурга олиб кирдим.

— Булар қаердан келди? — деди Зоҳид стол устидаги халтачаларни курсатиб.

— Билмадим... Булар келишди. Уйни тинтишди. Мен анқайиб туравердим.

Зоҳид урнидан туриб, даҳлизда чекаётган Ҳамдамга яқинлашди.

— Тинтувга рухсатномангиз бор эдими? — деди.

Ҳамдам кулиб қўйди.

— Рухсатнома олгунча булар кугиб утиришмайди. Тинтиб, топиб қўйибмиз-ку?

Зоҳид унинг иш услубини биларди: Ҳамдам ҳамиша шошилиб ишларди. Баъзан қонун-қоидаларга риоя ҳам қилмас эди. Жавобдан бўйин товлаётган жиноятчининг қорнига бехос мушт тушириб қолишни яхши курарди. Мушт сган одам букчайиб, ихранаётганида у хотиржам сигарет тутатарди. Зоҳидга унинг бундай усуллари ёқмас эди. Лекин ҳалоллиги, жиноятчига бе-шафқат булгани учун уни ҳўрмат қиларди.

— Гиёҳвандларнинг сурати борми?

Ҳамдам кукрак чунтагидан бешта сурат чиқариб, иккитасини ажратди:

— Мана булар. Курсатдим, танимади.

— Бу срга қачон келишган экан?

— Уч кун олдин.

Зоҳид суратни олиб, изига қайтди.

— Мана буларга диққат билан қараңг Шошилманг. Биронтаси уйингизга келганми?

Аёл синчиклаб қараб, бош чайқади.

— Яхшилаб эсланг. Балки биронтаси уч кун олдин келиб эрингизга учрашгандир?

— Келса билардим. Адасига учрашишлари мумкин эмас. Уч кун олдин у киши Ереванда эдилар.

— Қачон келдилар?

— Кеча эрталаб келиб, чой-пой ичиб кейин ишга кетдилар.

— Бу срга нотаниш одамлар келиб туришармиди, масалаң, бир нарса сурабми?

— Йуқ, одам кам булади уйимизда. У киши доим иш билан бандлар. Бескордан-бескорга гаплашиб утиришни ёқтирмайдилар.

— Мусаллас сураб келишмайдими?

— Қуни-қушнилари чиқиб туришади.

Даҳлизга оқ халатли аёл кириб, Ҳамдамга нимадир деди. Ҳамдам ичкари кириб Зоҳиднинг қулогига шивирлади:

— Қонидан қорадори топилган.

Зоҳид урнидан туриб даҳлиз томон бошлади.

— Гиёҳванд йигитларингиз қасрда?

— Ҳзимизда.

— Юринг, улар билан гаплашишим ксрак.— Зоҳид шундай деб ташқарига йўналди.

Гиёҳванд йигитлардан бирининг пастки лаби осилган, кўзлари чақчайган, иккинчисининг қарашлари совуқ, унги юзида узун тиртиқ бор эди.

— Билагингни курсат, — деди Зоҳид тиртиққа.

У «шу ҳам ишми?» дегандай эринибгина курткасини счиб, куйлагининг енгини шимарди. Лаби осилган йигитнинг билагида ҳам игна излари бор эди. Уларнинг гиёҳвандлигига Зоҳидда шубҳа қолмади.

— Кукуни қасрдан олардиларинг? — деб суради Зоҳид.

— Братанга этганмиза, қасқдан оғанувзани,— деди лаби осилган йигит.

— Менга ҳам айт.

— Лола кучасида... ун... еттинчи уйда турадиган Шариф ака деган киши.

— Икковинг бирга борганмисан?

— Бир хил пайтда ман борардим, бир хил пайтда у борарди, бир хил пайтда иккалавуза борардик.

Зоҳид ҳали Ҳамдамдан олган суратларни чунтагидан чиқариб, учтасини ажратиб олди-да, стол устига ёйиб, лаби осилганини чақирди.

— Қара, Шариф аканг қайси бири?

Йигит урдакка ухшаб лапанглаб келиб суратларга узоқ тикилди-да, биттасини курсатди.

— Жойингга утир, — Зоҳид шундай деб суратларнинг жойини алмаштирди-да, тиртиқни чақирди. У бошқа суратни курсатди.

— Охирги марга қачон борувдиларинг? — деб суради Зоҳид

— Уч кун булди.

— Балки турт кундир?

— Вей братан, ман узим борганман. Соққа йугиди, қарзга берган. Ништяк одам у. Узини лабораторияси бор. Айн момент тайёрлаб беради.

— Лабораториясига кирганмисан?

— Кирганман-де. Шундоқ чап томонда.

— Айвондан утгандами?

— Ҳа-де, билиб туриб суруврасизми?

Зоҳид «бу ёгига нима дейсиз?» деб Ҳамдамга қаради.

— Айвоннинг олди ромми?

Лаби осилган йигит уйланиб қолди.

— Ром булса керак, — деди иккиланган ҳолда.

— Ёлғон гапирма! — деди Ҳамдам бақириб.

— Братан, алдавогганим йуқ.

Ҳамдам унга яқинлашиб, ёқасини чангаллаб уридан турғизди.

— Ёлғон гапирма, хунаса, уйида булмагансан. Айвони йуқ унинг.

Лаби тиртиқ бирдан тутқаноғи тутган одамдек бақириб юборди:

— Қуйворинг! Мен кечаси борганман. Айвонига қарабманми, узи зурға турувдим.

— Борганмисан?!

— Ҳа, борганман!

— Уч кун олдинми?

— Ҳа, уч кун олдин.

— Жуда яхши! — Ҳамдам уни қўйиб юборди. — Менга шу керак эди. Ёзиб қўйинг, уртоқ прокурор. Борганини тан олди. Энди билиб қўйларинг: уч кун олдин у уйида улдирилган!

Иккала йигит аввалига «хато эшитмадикми?» дегандек қараб олди. Сунг худди келишиб олишгандай Ҳамдамга бараварига даҳшат билан боқишди.

— Йуқ! — деди тиртиқ жон ҳолатда.

— Нима йуқ? — деди Ҳамдам голиб кишининг мулойим овозида.

— Бормаганмиз.

— Уртоқ прокурор, бунисига нима дейсиз?

— Соқчини чақиринг, олиб кетсин.

Гиёҳвандлар чиқиб кетишгач, Ҳамдам диванга утириб, оёқларини стол устига чалиштириб қўйиб олди.

— Ҳамдам ака, дарров топганингиздан ажабланмадингизми? — деди Зоҳид унинг ёнига утириб.

— Ажабланишга вақт бўлмади. Ана энди узинг, мазза қилиб ажабланаверасан. Мен топдим. Сен тергайвер. Оператив ишлаганим учун окахонинг раҳматнома эълон қилади менга.

— Юварканмиз-да, — Зоҳид шундай деб слкасига аста уриб қўйди. Кейин жиддий оҳангга кучди: — Буларни ким ишга солган бўлиши мумкин?

Ҳамдам дарров жавоб бермади.

— Вино заводида нима гап экан? — деди у маънодор қилиб.

— Мен ҳам шуни уйлаб турибман.

— Уйласанг уйлагин-у, аммо винзаводга осила кўрма.

— Нимага?

— Кимга қарайди завод, биласанми?

— Озиқ-овқат вазирлигигами?

Ҳамдам кулиб, тиззасига шапати урди.

— Эй, прокурор, кузингни оч! Шунча йил утрода сақич чайнаб юрган экансан-да, а? Винзавод Асадбекнинг тасарруфида-ку?! Буни кўчадаги мишиқи бола ҳам билади, сен билмайсанми, қишлоқи?

Зоҳид ҳам эшитган бу гапларни. Завод директори Асадбекнинг тавсияси билан қўйилади, ҳатто қоровул ҳам унинг рухсатисиз ишдан бушолмайди, деган гаплар юради. Халқ оғзидаги миш-мишнинг қандайдир асослари мавжуд. Бироқ, Асадбек ҳақидаги гаплар ку-

¹Жиноят қилдирув.

пинча гирт елгон булиб чиқади. Зоҳид утган йили бунга ишонди: кутилмаганда бир гап тарқалиб одамлар бсҳаловат булиб қолишди. Эмишки, бир одамни қушнисси машинасида қасргадир олиб бориб қуйиши лозим экан. Машина айтилган томонга эмас, булак ёққа бурилибди. «Нимага бу томонга бурилдинг?» деб сура-са, машина эгаси «жим утиравринг, курасиз» дебди. Хуллас, машина гадой топмас кучалардан юриб, шаҳар ташқарисига чиқибди. Бориб-бориб йул қамишзорга тақалибди. Машина эгаси утириб туриг, деб гоийиб булибди. Ҳалиги одам қурқиб, машинадан тушибди. Қамишзор оралаб қараса, бир чуқурда алақанча мурдалар ётганмиш. У «мени ҳам улдириб ташлашар эканда» деб уйлаб, уликларни суриб, тагига тушиб ётаврибди. Бироз вақт утгач, бсш-унта одам пайдо булиб, уни қидиришибди. Ксйин «бизни алдадингми, ҳали» деб машина эгасини дуппослашибди. Тонгга яқин ҳалиги одам уликлар орасидан чиқиб қараса, узоқда бир чироқ милтиллаб турганмиш. Бориб қараса, бир қозок чупоннинг уйи экан. Қозок уни уйига олиб кириб, ювинтириб, узининг тоза кийимларини берибди. Гапнинг қисқаси, уша одамлар Асадбекка тсгишли экан. Шу ваҳима гаплар кучая боргач, текшириб куриш Зоҳидга топширилди. У бир ҳафта уриниб, чуваланган ипнинг учини, уша одамни топди. У одам ун стти йилдан бсри руҳий хасталиклар шифохонасида руйхатда тураркан. Зоҳид бир қараса, унинг гапи бамаъни, бир қараса, ғалати эди. У қушнисини курсатди. Қушни ажабланди. Устига-устак унинг машинаси йуқ. Ҳалиги одам қамишзорни курсатаман, деди. Зоҳид кунди. Қадимда «Хотинкуприк» деб аталган жойга бошлаб борди. Қамишзор йуқ. Ҳаммасқ купқаватли иморат эди. Ҳалиги одам мултиллаб туриб, сунг йиглаб юборди. Зоҳид уни уйига эмас, шифохонага элтиб қуйди.

Бу воқсага бир йилдан ошибди. Зоҳид уша одамнинг мултиллаб туриши, йиглаб юборишини уқтин-уқтин эсларди. Ҳозир винзавод ҳақида гап чиққанида яна ёдига тушди. Ён дафтарига «жинни одам, Хотинкуприк» деб ёзиб қуйди.

— Дсмак, бу иш Асадбекка бориб тақаладимми? — деди у дафтарчасини чунтагига солиб.

— Булиши мумкин, — деди Ҳамдам. — Лекин бу икки галварсдан гап оламан, деб овора булма. Улар Асадбекни билишмайди. Шариф Намозов билан суҳ-

батлашсанг куп нарса ойдин булади. Олимлиги бор экан. Бунақа одамлар ҳақиқатпараст булишади. Адолат қиламан, деган булса, қопқонга туширишган. Энди истасанг-истамасанг, қамоққа оласан. Қони текширилиб гиёҳванд дсб турилибди. Уйидан кукунлар чиқди. Юз минг сўмнинг нари-берисидаги мол-а! Юз мингдан кечишибдими, дсмак, иш катта.

— Агар сиз айтгандай Асадбекнинг йулига туғанок булса, осонгина йуқ килишмасмиди?

— Майдароқ одам булганида балки сен айтган йулни тутишарди. Намозов бирои-бир масалада очиқчасига қарши чиққандир. Умуман... Юз минг сўм уларга трамвай патгасидай гап. Агар Намозовни қамоққа олишга рухсат бермасанг, эртага уйингга беш юз минг ташлаб кстишлари мумкин. Унда ҳам кунмасанг...

— Улдирадими?

— Йуқ, улдирмаса керак. Лекин йулини топади. Ҳар ҳолда иш Асадбекка бориб тақалса, у билан учакишма. Сендан зурлар ҳам эплаша олмаган уни. Биз сен билан комиссар Катани булолмаймиз. Лекин Асадбек адвокат Теразинига дарс бериши мумкин. Сенга маслаҳатим: Намозовни қамаш керак. Қамасанг, унинг жонини сақлаб қоласан. Уйлаб кур.

2

Ҳамдамнинг таклифини уйлаб куришга улгурмай дс-пара ички ишлар булими бошлиғи капитан Мирсултонов кириб келди:

— От айланиб қозигини топаркан. Биздан қутулиб бупсиз! — у шундай дсб Зоҳид билан қушқуллаб куришди. — Яхши, яхши. Ишни узимиздан бошлаганингиз, яхши булибди. Қийналмайсиз. Мана, бу ёқда биз бор. Бориб кургандирсиз? Нима қилмоқчисиз?

— Ҳали тайин бир хулосага келганим йуқ.

— Бу куп уйлайдиган иш эмас. Қамоққа олиш ҳақида санкция бераверинг.

Зоҳид узини қувноқ тутишга уринаётган капитанга қараб ажабланди. «Намозовни қамоққа олишимга бунча қизиқиб қолди? Яна эски ҳаммом, эски тос десангчи? Ашъвий далил бор, сохта гувоҳлар бор. Мен қамоққа оламан, у ёқда ҳакамлар снг шимариб шай туришибди. Неча йилга ҳукм қилишни яхши билишади. Ресто-

ранда машшоқларга уч сум бериб истаган куйини чалдиргани каби пул ташлаб истаган одамни истаган муддатга қаматиш чут булмаи қолди. Мен адолат қиламан, дессам, булар «овора булма, қулингдан келмайди. Сен уч сумлик ресторан машшоқисан», дейишмоқчимми?» Зоҳид хаслидан шуларни утказиб, асабийланди. Ҳамдамдан снгарст сураб олиб тутатди. Бошлиқ столни ноғорадай чертиб, жавоб кутарди.

— Тугри айтасиз, — деди Зоҳид, унга синовчан тикилиб, — қамоққа олиш керак. Аммо бу ерда эмас, шаҳар турмасида утира туради. Ҳалиги иккита гувоҳ ҳам уч-тўрт кун қамоқда утирса, анча узига келиб қолади.

«Ҳалиги иккита гувоҳ» деган гапни эшитиб, Мирсултонов сергакланди:

— Гувоҳларни... мажбурий даволанишга юбориш керак, — деди у Зоҳидга.

— У ёққа юбориш вақти ҳам келади. Аввал терговни тугатиб олайлик.

Бошлиқ Зоҳиддан тайинли гап ололмаслигини биллиб, Ҳамдамга савол назари билан қаради.

— Гувоҳлар сохтага ухшайди, — деди Ҳамдам бошлиғига. Кейин Зоҳидга юзланди. — Менга қара, прокурор, мижғовлик қилмай туғрисиини айтиб куя қолмайсанми, — у яна бошлиғига қаради. — Бу бола винзаводни ҳам кавлаштирмоқчига ухшайди. Фесълини биласиз-ку?

Мирсултонов яна столни чертди.

— Яхши, яхши, — деди у Зоҳидга қарамай. — Фесълини биламан, бу ужарнинг. Аввал гапирсам, инсофга чақирсам амалидан ажрашдан қурқади, дерди. Энди амалидан қурқадиган бошлиғи бошқа, — у бошини кутариб Зоҳидга қаради. — Букирни гур туғирларкан. Сен кузингни очиб юр. Букир булсанг ҳам шу ёруг дунёда юравер. У ёққа шошилма. Сенга «Чоқсулла»ни айтиб берибмидим? — бошлиқ кулимсираган булди. — Бир тажанг уйгур йигит сочини устарада қирдириб яйраб келастган экан, қасқданам ари учиб келибдию нақ бошини чақибди. Йигит арининг изидан югурибди. Етиб, қараса, эски пахса девор ёригида отнинг калласидай келадиган ин бормиш. У шартга чуп олиб арининг инини обдан кавлабди, ари роса тузигандан кейин ёриққа бошини тутиб, «Чоқсулла эмди, одаш!» деган экан.

Одатда бошлиқ буни латифа оҳангида айтиб, мириқиб куларди. Бу сафар хазил аралаштирмай, жиддий туриб айтди.

— Сен уша «Чоқсунла»га ухшайсан. Лскин сен арининг эмас, нақ улимнинг уясини кавлашни ният қилибсан. Жонинг тскинга келган булса ҳам қадамингни уйлаб бос. Бола-чақанг борлигини эсдан чиқарма. Мени қандай тушунсанг тушунавсер. Қурқоқ дейсанми, олчоқ дейсанми — нима дессанг деявсер. Мен осмондаги ҳақиқатдан срдаги жонимни азизроқ биламан. Ҳар куни ҳақиқат, адолат деб жаврастганларга ҳам жон ширин. Сен уларнинг гапларига учма. У ҳақиқат деб бошимизни айлангириб, бизни кушхонага бошлайди. Узи қунғироқли серка сингари утиб кстади. Пичоққа сенга ухшаган лақмалар дуч кслади.

Зоҳид собиқ бошлигининг гапларини тоқат билан эшитди. Авваллари бирон масала хусусида гап талашгудай булса, бошлиқ курс муомала қилар, силтаб-силтаб ташларди. Ҳозирги муомаласи, синиқроқ оҳангда, насихат тарзида гапириши Зоҳид учун янгилик эди. Бошлиқнинг асл қиёфаси қайси — ҳозир жонли одамдай куйиб гапиришими ё аввалги тсмир одамдай терслигими — Зоҳид фарқламай қолди. У собиқ бошлиқига «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам дсмади. Қишлоққа ҳар борганида онаси ҳам шундай гапларни куп айтарди. Узингни уққа-чўққа уравсерма, деб илтижо қиларди. Онаси-ку унга куйганидан айтарди. Бошлиқ-чи? Наҳот, Зоҳиднинг тақдирига у ҳам куйинса?

Зоҳид сиз билан биз каби дунёдан адолат изларди, ҳақиқат топмоқ истарди. Унинг назарида ҳақиқат қасрдадир кул остида ёки бир уюм ахлат остида ётган ҳайкалу уни топиб, тозалаб, тиклаб қуйса олам гулистон булади. Мана шу кучли истак уни ён атрофидаги одамлардан руҳан узоқлаштирарди. «Излаб овора булма», дсганлар у учун ожиз махлуққа айланарди. Бу одамлардан фазилат излашга ҳаракат қилмаёқ куйган. Собиқ бошлиқни ҳам шулар қаторига қўшган эди. Бошлиқнинг ҳам одам эканини, озгина булса-да, инсоний фазилатлардан баҳраманд эканини уйламасди. Собиқ бошлиқ уни ёмон кўргани билан тақдирига бсфарқ қараёлмас эди. Мана, узингиз тасаввур қилиб куринг: сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Ҳа, ҳа, яширмай буйнингизга олаверинг. Барчани бирдай яхши кўриш мумкин эмас. Хуллас, сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Лскин уша одамни улдириб кетишса ачин-

майсизми? Ачинасиз. Ҳатто уни ёмон куриб юрганнингиз учун, саломига алик олмай қуйганингиз учун узингизни лаънатлайсиз. Агарчи бу фожиадан қувонсангиз, «улдириб кетишгани яхши булибди», десангиз, у ҳолда сиз одам эмассиз. Шу уринда «одам эмассиз, ҳайвонсиз», десам қуполлигим учун ранжийёсиз. Аммо бошқа бир сабаб билан «ҳайвон» дея олмайман. Буни айтсам, уша бегуноҳ жониворларни ҳақоратлаган, балчиққа буллаган буламан.

Чекинишни бас қилиб, яна депара ички ишлар бўлимига қайтайлик. Энди сизга Зоҳиднинг туйғуси қисман маълум. Собиқ бошлигининг гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқмайди. Бу гапларни сунгги нафасда, жон таслим қилаётганида ҳали эслайди...

3

Зоҳид эрталаб идорасига кирмай Шариф Намозов билан гаплашиш учун шаҳар турмасига келди. Темир тусиқлардан утиб, тергов хонасига кирди. Беш-ун дақиқадан сунг эшик очилиб, соқчи куринди-да, маҳбус олиб келинганини маълум қилди. Сунг қулларини орқасига қилиб олган Намозов кирди. Унинг оёқларига кишан урилмаган, лекин қадам босиши заنجирбанд маҳбусларникидай оғир эди. Озгин, сийрак сочлари тузгиган бу одамнинг думалоқ кузлари ич-ичига ботган, қарашларида эса кишининг раҳмини уйғотувчи илтижо зоҳир эди. Елкасидаги дунё юки оғирлик қилаётгандай бироз букчайган. У ерга маҳкамланган қаттиқ курсига утириб, бошини ҳам қилди.

Зоҳид чекмаса ҳам ёнида сигарет олиб юарди. Маҳбусга бир неча нафас тикилиб тургач, чунтагидан сигарет чиқариб, унга узатди.

— Чекинг.

Шариф индамай қул узатиб, титроқ бармоқлари билан қутидан битта сигаретни ажратиб олди. Зоҳид унга гугурт узатди. Шариф аввал гугуртга, кейин Зоҳидга қаради. Сунг сигаретни стол устига қўйди.

— Узр, чекмайман.

Чиндан ҳам Шариф чекмас эди. Ҳозир нима учун сигаретни олганини ўзи ҳам билмади. Кайфи тарқаган бўлса ҳам у ҳануз карахт эди. Турмага қандай қилиб тушиб қолганига хайрон, ҳаёл уни турли кучаларга ҳайдарди. Берк кучаларнинг бирига кириб, тентираб,

ундан чиқарди-да, сунг яна бошқа берк кучага рупара буларди. Унинг эсида қолгани — бошқонга¹ шартта-шартта гапиргани, «фош қилиш қулимдан келади!» деб катта кетгани. Бошқон «осмон қулингда булса ташлаб юборавер», деди. Шариф «энди бошқон билан юз курмас булдим», деб утирганида, пешинга яқин хонасига кириб келди. Бошқон иши булса уни хонасига чақиртирарди. Шариф унинг кириб келганини куриб «гапим жонидан утибди-да», деб уйлади. Лекин бошқон, уни ҳайрон қолдириб, бир соат илгари булиб утган нохуш суҳбатни эсламади. Ё «сиздан утганини мен кечирдим, мендан утганини сиз кечиринг» демеди. Кирдию:

— Юринг, кетдик, — деди.

— Қасққа? — деб ажабланди Шариф.

— Сатторникига, бугун отасининг йигирмаси.

Шариф бир баҳона топиб, туйга бормаса бормасди, аммо маъракалардан қолиб буладими? Шу боис индамай туриб, бошқонга эргашди. Бошқоннинг машинасига яна идоранинг икки ходими утириб, туртовлон йулга чиқишди. Маърака булаётган кучани тупланиб турган беҳисоб машиналардан ҳам билса буларди. Одамлар ҳам қатор тизилишиб, ичкари кириб ош сб чиқиш учун навбатда туришарди. Туғри, уларнинг мақсади қоринни туклаб кетиш эмас. Ният — марҳум руҳини эслаш, хонадон эгаларига ҳамдардлик билдириш. Шундай булса-да, Шарифга навбатда туриш малол келарди. У узича «оббо», ярим соат турарканмизда», деб қуйиб машинадан тушди-да, одамлар қаторида туриб четга чиқмоқчи эди, бошқон «бу ёққа юраверинг», деб ҳеч қасққа қарамай туғрига йул олди. Саттор уларни курибоқ пешвоз чиқиб, қушқуллаб сурашди-да, уйга бошлади. Катта ҳовлидаги барча уринлар банд. Хизматдагиларнинг қули қулига тегмайди. Бошқон билан келганларни алоҳида иззат билан ичкарига, уйга бошлашди. Кенг, нақшинкор уйга зисфатлардагидай дастурхон ясатиғлик, ташқаридан эшитилиб турган тиловат овозлари демаса, зисфатга келдик, деб уйлаш ҳам мумкин эди. Бошқоннинг узи, Шарифни ҳайрон қолдириб, қироат билан қуръон тиловат қилди. Чой кирди, нон синдирилди. Шариф «энди ош кирар», деб уйлади. Аммо яна чой кирди. Иккала чойнакни олган идора ходими бошқонга қаради:

— Оқиданми ё қизилиданми, хужайин?

¹Директор

— Улдирса ҳам қизили улдирсин.

Шариф «маъракаларда ичиляпти», деган гапни эшитган, аммо узи бунга ҳали гувоҳ булмаганди. Унга ҳам қўйиб узатишгач, бир ижирганди-ю, олмади. У хужуджуй эмасди. Бошқон каби тиловат қилиш ҳам қўлидан келмас эди. Аммо бундай маросимда ичиндан ҳазар қиларди. Кукрагида уйғонган бир ҳис нафрат уйғотар эди. Ҳозир шу нафрат билан бошқонга қаради:

— Бу ёғи урисча буп кетди-ку? — деди.

— Олаверинг, гуноҳи менинг буйнимга, — деди бошқон. Кейин қўшиб қўйди: — Ният билан олса гуноҳи йуқ. Бунинг кайфи ҳаром, узи ҳалол. Узумнинг сувини шу пайтгача биров ҳаром демаган. Саттор «отамнинг жойи жаннатда булсин», деб ният қўшиб дастурхон ёзган. Кимда ким шу ниятига етмасин деса, майли, олмасин.

Шариф шу гапдан кейин ҳам ичмади. Кейин шунга ухшаган гап яна қайтарилгач, уни ҳам шайтон йулдан урди. Гуё унинг айби билан марҳум дузах оловида қовурилаётгандек туюлиб, бир-икки хўплам ичди. Кейин эса... Сўнг бу «маърака»дан чиқиб, кимникигадир зиёфатга киришди. Гапдан гап чиқди. Бошқонга нимадир отгани эсида. Кейин... узини қамоқда куриб «битта яримтани улдириб қўймадимми», деб ҳам уйлади.

Ҳозир терговчи узатган сигаретни олганида шу даҳшат исканжасида утирган эди. Шу талвасага банди бўлиб, сигаретга қўл узатганини узи ҳам сезмади.

— Мен Зоҳид Шариповман. Шаҳар прокуратурасининг терговчисиман. Айбингизни биласизми? — деди Зоҳид унга тикилиб.

— Йу-уқ... — Шариф Намозов узининг овозини узи базур эшитди.

— Сиз қорадорифурушликда айбланыпсиз. Уйингиздан катта миқдорда қорадори кукуни топилган. Портфелингиздан ҳам. Халтачаларда бармоқ изларингиз бор.

— Нима дедингиз? Қорадори... фурушлик? Менинг уйимдан... Портфелимдан... — Намозов Зоҳиддан «адашибман, гуноҳингиз бошқа» деган гапни кутиб, илинж билан тикилди. — Сиз... адашмаяпсизми? Гуноҳим бошқадир?

— Яна қандай гуноҳингиз булиши мумкин?

— Гуноҳимми? — Намозов дафъатан жавоб беролмай чайналди. — Масалан... бировни ургандирман... Кайфда булади-ку?

— Бировни урган булсангиз, бу иш билан шаҳар прокуратураси шугулланмас эди. Адашганимиз йуқ.

Намозов снгил тин олди. Елкасидан тоғ ағдарилгандай булди. Зоҳид ундаги ўзгаришни сзди. У Намозов айбномани дарров рад этади, исбот талаб қилади, дсб уйлаган эди. Индамай утиришига қараб, «буйнига ол-дими», дсб таажжубланди.

— Нимага индамаяпсиз?

— Мен... очигини зйтсам, одам улдириб қуйибман-ми, дсб курқувдим.

— Қорадорифурушликни снгилроқ жинойт дсб уйлаяпсизми?

— Сизнинг тилингизда снгилми ё оғирми, бил-майман. Балки униси учун ҳам, буниси учун ҳам отар-сизлар. Лекин мен учун одам улдириб отилди, дсган помус ёмон.

— Қорадори унлаб ёш жонларни ҳалок қилади. Бу-нисига нима дейсиз?

— Нима дердим, бунга қорадори сотадиганлар жа-воб бераверсин.

— Сиз-чи?

— Умримда қилмаганман бунақа ишни.

— Узингиз ҳам истсёмол қилмаганмисиз?

— Нимани? Қорадориними? — Намозов бош чайқади.

— Қонингиз текширилганда таркибида қорадори топилган. Сиз фақат ароқдан эмас, қорадоридан ҳам маси эдингиз.

— Ёлгон.

— Сизга судмедэкспертиза хулосасини курсатамиз. Ҳозир эса... билагингизга қаранг.

Намозов шошилиб пиджагини счди-да, снгини ши-мариб билагига қаради. Йугон томир устида билинар-билинемас игна изини куриб, Зоҳидга даҳшат назари билан қаради. Унинг юмалоқ кузлари янада катталаш-гандай булди.

— Тамом! — деди у титроқ овозда.

— Нима тамом! — деди Зоҳид тушунмаган одамдай.

Намозов бошини эгиб, худди узи билан узи гапла-шаётгандай дсди:

— Мен ажал билан уйнашган эканман... — у боши-ни кутариб Зоҳидга қаради. — Менинг буларим бупти. Бола-чақам омонми, фақат туғрисиини айтинг.

— Хотинингизни курдим. Болаларингизни...

— Болаларим ойимникида эди.

— Сиз кимдан қурқяпсиз?

— Кимдан қурқяпсиз? Мен қурқмайман. Қурққанымда бу срда утирмас эдим...

Зоҳид қалин дафтар очиб, таомилга кура Намозовни суроқ қила бошлади. Исм-шарифини, туғилган йили, кунни...ни суради. Намозов саволларга қисқа, совуқ оҳангда жавоб берар эди.

— Қорадорини сизга ким стказиб берар эди? — деб суради Зоҳид асосий мақсадга кучиб.

— Танимайман, — деди Намозов гап оҳангини узгартирмай. У қамоққа кимнинг истаги билан келиб қолганини англаган, пухта уйланган тузоққа тушганини фаҳмлаган эди. Тузоқдан қандай қутулишни билмас эди. Терговчи ҳам балки уларнинг одамидир, деган уй уни почор аҳволга солиб қўйган, на очиқ гаплашишни, на узини гулликка солишни биларди. Қисқа муддат ичида танланиши мумкин булган ягона йул — «бизмайман» деб туриш. Зоҳид унинг тугган йулини кура билди. Шунинг учун арқонни узун ташлаб, суроқни давом эттирди:

— Мижозларингизни айтинг?

— Танимайман.

— Қанчадан олиб, қанчадан пуллардингиз?

— Килосиними?

— Айтайлик, килосини?

Намозов уйланди. Узича чамалади.

— Минг сумдан олиб, бир ярим мингдан сотардим.

— Демак, килосидан беш юздан қоларкан-да?

— Ҳа, шунақа.

— Купдан бери сотармидингиз?

— Купдан... уч-турт йил булди.

— Пулни нима қилардингиз?

— Пулними? Еб-ичиб...

— Мени лақиллатмоқчимисиз?

— Саволларингизга тўғри жавоб беряпман-ку?

— Қорадорининг килоси минг сум эканми? Қайси аҳмоқ ишонади бу гапга? Сиз илмдан бошқа нарсаларга ҳам ҳеч аралашганмисиз?

Намозов «илм» деган сузни эшитиб, худди «дафтарим уйда қолибди», деб ёлгон гапириб қўйиб уялган боладек бошини эгди.

— Ёлгонни элаган одам гапириши ксрак, — деди Зоҳид аччиқланиб.

«Тугри, — деб уйлади Намозов, — бунга ҳам истеъдод лозим. Мен ҳатто оддий ёлгонни ҳам эплай олмайман. Ёлгондан қуллуқ қилсам, ёлгондан жилмайиб қўйсам... аллақачон академик булиб кетардим... Насиба «бунчаям ношудсиз-а», деб тугри айтади...»

— Менга тугри гапни айтинг. Мен қорадорифурушлигингизга ишонмайман. Агар «йуқ, чиндан ҳам қорадори сотардим», десангиз, қани, мени ишонтиринг-чи?

Шариф қотмадан келган, қорача бу йигитга ажабланиб қараб, базур кулимсиради.

— Ишонтиринг, дейсизми? Мен жиноятчи эканимга сизни ишонтиришим керакми? Қизиқ-ку?

— Ҳа, қизиқ. Аслида мен сизни ишонтириб, айбингизни буйнингизга қўйиб, қаматишим керак.

— Айблайверинг. Мен тонмайман. Бошга тушганни куз қурар экан. Бир-икки йил утади-кетади. У дунёдан ҳали ҳеч ким қайтмаган. Қамокдан эса эсон-омон қутулиб чиқиш мумкин.

— Бир-икки йил денг?.. — Зоҳид урнидан турди-да, столни айланиб утиб, маҳбуснинг қаршисида тухтади. Намозов «урмоқчими?» деган хавотир билан қараб, турмоқчи бўлди. Зоҳид уни елкасига қўлини қўйиб, «жилманг» деган ишора қилди. — Бир-икки йил эмас, сайру саёҳат узоқроқ давом этса керак.

— Ун йил бўлмайдими, менга деса.

Зоҳид аччиқланиб, маҳбусни икки елкасидан маҳкам ушлаб бир-икки силтади.

— Сиз мен билан олди-сотти қилманг. Буладиган гапни айтинг: кимдан қурқяпсиз?

Шариф унинг кузига қараб олди. Яқиндагина мулойим боқиб турган, ишонч уйғотиши мумкин бўлган нигоҳда жаҳл учкунларини куриб «Энди дуппослайди», деб уйлади. Бошини эгиб, гарданига мушт тушишини кутди. Ҳатто гардани тошдай қотиб, зириллай бошладди. Мушт тушса, оғриқ тарқаб, снгил тортадигандай туюлиб, «урса урақолмайдими» деб уйлади. «Кейин калтакдан одам улмайди. Одам қаторига кириб калтак ссам сбман-да. Бола булиб биров билан муштлашмабман, бировдан тузукроқ калтак смабман. Ана энди, донгим чет элга чиқиб турганида бир бифаросат саваласа. Лиссабонда ҳозир менинг таърифимни келтириб мақташаётгандир. Бу ерда калтак саятганимни тасавур ҳам қилишмаса керак...»

Шариф кутгандай мушт тушмади. Зоҳид уни қўйиб юбориб, жойига қайтди.

— Сиз олим одам экансиз. Агар заводда оддий хизматчи ёки оддий ишчи булсангиз, нимадан қурқатганингизга тушуниб стардим. Бирга уғирлик қилган шерикларидан чўчияпти, дердим. Ҳозир жойингизга қайтиб, уйланг.

Эшик очилиб, соқчи кирди. Маҳбус томон икки қадам қўйди.

— Тур, — деди совуқ оҳангда. Шариф турди. — Қўлингни орқага қил.

Шариф итоат этиб, буйруқни бажарди.

«Жойингизга бориб, уйланг» эмиш, — деб фикр қилди у, қамоқхонанинг узун даҳлизидан борар экан. — Энди бу ер менинг жойим булиб қолдими? Менинг жойим... Ёмон эмас. Лаҳадга нисбатан шу ер тузук. Болаларим омон булса бас. «Катта миқдорда қорадори топилди», дейди. Катта миқдори қанча? Ун минг сўмликми? Ё купроқми? Шунча қорадорини уйимга ташлаб қўйган булса, бу терговчиларига ҳам сарф-харажат қилишгандир? Агар бу болага ҳам беш-ун минг сўм берилган булса, умумий ҳисобда... нархим чакки эмас экан-да? Ун беш, йигирма минг сўмлик одам эканман-да? (Баъзи бировларни сариқ чақага ҳам олишмайди.) Менга шунча пул сарфлашибди. Бойваччалар бировни қамоқдан чиқариш учун пул сочишарди. Менга келганда қамоққа тиқиш учун сарфлашди. Ун беш, йигирма минг уларга пулми? Бир кунда чиқариб олишади. Мен уларга ёқмай қолган эканман, шунча овора булиб, найранг ишлатиб, пул кетказиб юрмай, шартта улдириб юбора қолишса яхши эмасмиди?

Ё улдириш қимматроқ тушармиди? Бс, уч-турт юз сўм билан тинчителишарди. Битта алкашни ёки гиёҳвандни ишга солишса тамом-да. Лекин қон тўккилари келмабди. Нимага? Инсоф қилишдими? Инсофни қаёқдан олишди? Ё қурқишдими? Келиб-келиб мендан қурқишадими? Ё менинг бурнимни ерга ишқаб, мулла қилишмоқчи булишдими? «Мулла» булган тақдиримда улар нима наф куришади? Барибир энди уша заводга қайтиб бормайман-ку?»

— Тухта, деворга юзланиб тур.

То шу буйруқ янграгунча, камсра эшиги тарақлаб очилгунча мана шу хаёллар Шарифга ҳамроҳ булди.

Зоҳид маҳбус чиқиб кетганидан кейин ҳам бир неча фурсат урнидан қўзғалмади. Прокуратура терговчиси билан жиноят қидирув инспекторининг ишида катта фарқ борлигини мана шу биринчи қадамидаёқ аниқ ҳис қилди. Унинг назарида прокуратурадаги иш осонроқ туюларди. Прокуратура ходимлари унинг кўзига лоқайд туралар сифатида қуринарди. Унинг аввалги иши жиноят изига тушиш, жиноятчини ушлашдан иборат эди. Қолганини жиноятнинг катта-кичигига қараб ۋ шаҳар, ۋ депара прокуратурасига утказиларди. Терговчилар савол-жавоб қилиб ишни судга оширишарди. Энди эса собиқ ҳамкасби — жиноят қидирув инспектори ушлаб берган жиноятчининг тақдири унинг қўлида. Биринчи жиноятчи — олим. Яқиндагина олимлик шоҳсупаси томон дадил бораётган, акаси улимидан сунг шартта бурилиб, бошқа йулга утган, дам-бадам олимлик кучаларида ҳаёлан сарсари кезувчи йигит янги ишда илм одамига йулиқиб турса! Тақдир уни синамоқчими?

Зоҳид юраги сиқилиб, дафтарга формулаларни беихтиёр ۋза бошлади. Унинг одати шу — юраги сиқилса, калаванинг учини йўқотиб, гаранг бўлса, беихтиёр равишда формулалар ۋзиб, счиб чиқара бошларди. Ёд бўлиб кетган Эйнштейн назариялари ۋки ҳисоб оламининг счими мушкул рақамлари дафтар саҳифаларини тўлдирарди.

У ҳуқуқ соҳасига буюк умид билан утган эди. Адолат тикламоқни истаб эди. Бир дехқоннинг боласига ҳаётда нима ксрак? Кунда бир коса овқатга қорни туйган, овқат булмаган тақдирда нон-чойга қаноат қилган, эғнидаги кийимининг снги то тирсагига келиб, калта бўлиб қолгунича янгисини қўрмай усган бола подшолик тахтини талаб қилармиди? Отасининг ۋнида кстмонига сиғиниб яшаган, раис бува марҳамат этган дамда мактабда ўқиб, бошқа пайт далада кесак ялаган бола дунёга танилувчи олим бўлиш орзусида юрармиди? Қарангки, шундай бўлиши мумкин экан. Акаси шаҳардаги олий ўқишга кирганида Зоҳид тўққизинчи синфда эди. Бир томондан акасига ҳавас қилиб, яна бир томондан риезист муаллими қизиқтириб ўқишлари бир мунча яхшиланиб, оқибатда олтин нишонга даъвогар бўлиб қолди. Дунёнинг ажабтовурлигини қаранг-ки, сувчининг ўғли шундай эътиборга, яъни,

даъвогарликка лойиқ экан. Аммо паловининг масаллини билан шавла пишириш мумкин бўлганидек, аълочи бола олтин нишон олавермайди. Паловини дамлаётганда бир пиёла сувни меъридан кўпроқ қўйиб юборсангиз, қулбола шавла сўйсиз, уқув давомида мингта «беш» олиб, биттагина «тўрт»га илтинсангиз, олтин нишонни тушингизда қўриб, аълочи бола сифатида мактабдан учирма буласиз. Албатта, билим берган муаллимларингизга мингдан-минг раҳматлар айтишни унутмайсиз.

Сизни билмайман-у, аммо Зоҳиднинг бошига шундай савдо тушган. Пешонасига «жамиятшунослик» деган фандан битта «тўрт» олиш ёзилган экан, нима қилсин бечора. Риёзиёт муаллими бир ёндан, акаси бир ёндан тарғиб қилиб, уни Масковдаги олий ўқишга боришга кўндиришди. Шу муносабат билан отаси битта сигирни сотадиган бўлди. «Иккита сигирни боқиб азобидан қутуламан. Бир онлага битта сигир стади-да, кузга бориб туғиб берса, яна иккита-да...» деди отаси. Отаси кўп аломат одам-да. Худо уни яратингизга яратиб, сўнг унутиб қўйганми, ҳар ҳолда шундайгина яралганича қолаверган — устомонлик, ҳийла, макр, ёлгон деган нсъматлардан бебаҳра юраверган. Йўқса, битта сигирнинг пули билан ўғлим катта ўқишга кириб, катта одам бўлиб кетади, деб ўйлармиди. Телевизорни дастлаб қўрган маҳалда гўнча лабли қизга куз қисиб, имлаб қўйиб бир ҳафта ўзича хурсанд бўлиб юрган одамнинг ўғли вояга стиб Масковдай жойда ўқир экану сигирдан воз кечиши нима экан?..

Ҳам тижорат, ҳам саёҳат деганларидай, риёзиёт муаллими ҳам борган эди Масковга. Ёзма имтиҳондан «уч» олгач, тарвузлари қўлтиқларидан тушди. Зоҳид масалани ёд қилиб олган эди, муаллимига ёзиб курсатди — тўғри чиқди. Муаллим имтиҳон олувчилар билан баҳслашди. Фойда бермади. Оғзаки имтиҳонни «тўрт» баҳога топшириб, рус тилидан «икки» олдию «сигирнинг жони шуларга худойи бўлди-да», деб қайтишди. Улар «Тошкент ўқишхоналарида порахўрлик кучли, Масковда инсоф бор», деган умидни, ўйни ўша ёқининг ўзига кўмиб келаверишди. Зоҳид кетмонни елкасига ташлаб, отаси билан далага чиқди.

Колхозда ун беш кун озодлик эълон қилиниб, кунга тўрт-бештадан тўй утаётган кунларда қишлоққа тепакал бир ўрис жингалак сочлари оқариб кетган бир ўзбек билан бирга келиб, Зоҳидни суриштирди. Зоҳид уни таниди: Масковда оғзаки имтиҳонни шу одамга

топширган эди. Унинг муаллим эканини биларди, бироқ, риёзиёт бўйича стук мутахассис эканидан бехабар эди. Жингалак сочлари оқарган узбекни эса Зоҳид танимади.

— Ёзма имтиҳондаги масалани мен тузган эдим. Унинг иккита счими бор эди. Сен счимнинг учинчи йулини топган экансан. Кейин фикрласам, сен топган йул маъқулроқ экан. Сен келгуси йили Москвага албатта боришинг керак. Мана, Ҳабиб Сатторович сендан хабар олиб турадилар. Бу киши менинг шогирдим. Сен менга кенжа шогирд бўласан.

Зоҳид бундан беҳад хурсанд эди. Гуе олий билимгоҳни битириб келгандай қувонганди. Бироқ, муаллими тушмагур ишни бузди.

— Зоҳид энди Масковга бормаЙди, уртоқ профессор. Билимгоҳингизда Ўзбекистон учун нечта урин ажратилган? — деб сўради. — Биттами? Бу йил ким кирди? Сизга ёлгон, менга чин — министрнинг уғли кирди. Карра жадвалини биладими ё йўқми, менга қоронғи. Лекин у имтиҳонларни «бсш»га топширди. Сиз тузган масалани ҳам зур қилиб счиб бергандир. Ўзбекистонда министр деганлари куп, уларнинг болалари куп. Ҳар йили биттадан сигир сотишга бизнинг қурбимиз етмайди. Камбағалнинг боласи қадимда ҳам уқийлмаган, ҳозир ҳам уқийлмайди. Катта олимлар, катта одамлар таржимаи ҳолида камбағалдан чиққанман, стимхонада усганман, деб ёзишади. Бари ёлгон! Ҳаммаси бойнинг болалари. Ҳаммаси отасининг олтинлари туфайли уқиб одам бўлган!

Муаллимнинг бу гаплари Зоҳиднинг отасига маъқул келиб, «уғлим Масковда уқисин» деган умидидан воз кечди.

Кетмонини тинчгина чошиб юрганида, келгуси ёз бошларида Ҳабиб Сатторович деган одам яна келиб, эски гапни қўзғади. Узоқ давом этган музокаралардан сунг томонлар сулҳга келишдилар — Зоҳид Масковда эмас, Тошкентда уқишга рози бўлди. «Майли, олий маълумотни Тошкентда олсин, бироқ, аспирантурани албатта Москвада уқийди», деди Ҳабиб Сатторович. Уқишнинг иккинчи йилиёқ, Зоҳид олимлар назарига тушди. Унинг имкониятлари, келажаги ҳақида умидли гаплар бошланганди. Бироқ, акасининг улими, терговчилар, ҳакамларнинг номардлиги барча имконияту умидни парчалаб ташлади. Зоҳиднинг елкасига бир шайтон миниб олиб «бу уқишни ташлайсан, ҳуқуқ ил-

мини оласан, бу аблаҳларга қарши курашасан, адолатни тиклайсан, бечораларга суянчиқ буласан», деб мингирлайверди. Зоҳид бу гапларга кўнди. Тўнғич ўғли дардида қадди букилган отага ҳам шу фикр маъқул келди.

Мана, орадан йиллар утиб, риёзиётчилар умид билан қараган йигит шаҳар турмасининг суруқхонасида ёлғиз утириб, рақамларга рақамлар улаяпти: қушув, бўлув, олув, сўнг илдиз остидаги рақамлар... Буларни ечиш унга чўт эмас. Аммо адолат формуласига тиши утмаяпти. Не-не алломаю донишмандлар еча олмаган масалага унинг қурби стармикин?

Ш Б О Б

1

Шаҳар марказидаги эътиборли идоранинг ертуласида видсобоар очишди. Ертулага иморатнинг биқинидан тушилади. У очилмасидан илгари ертулада идоранинг эски-тускилари сақланарди. Икки йил муқаддам идора ертулани таъмирлаш учун катта миқдорда маблаг ажратди. Айрим маҳкамалар эшикларини бўятиш учун пул тополмай сарсон юрганида бу идорага икки юз минг сўм ажратилиши ҳукуматнинг хотамтойлигимини ёсинки идоранинг эркалигимини, билиб булмади. Қайта қуриш деган нарса билан боғлиқ воқеалар ишунчалар шиддатли эди-ки, «халқ аранг тирикчилик қилаётганида ертулани таъмирлашга бало борми» дейдиган одам топилмади. Зимдан қараганда халқ гамини чскиб юрувчи бу идора ходимлари ҳам гуё оёқлари остида нималар содир булаётганидан беҳабар эдилар. Ертула таъмир этилиб, Асадбек ихтиёрига утгач ҳам «халқ фидойилари»да ажабланиш уйғотмади. Улар оламшумул ишлар билан — халққа озодлик бериш уйи билан банд эдилар. Оёқлари остида нималар булаётгани эса уларни қизиқтирмасди.

Асадбекнинг қароргоҳи учун жой лозим экан, тузукроқ иморатга қаҳат келибдими? Айниқса идоралар сони қисқараётган дамда бирон иморатни ижарага олишдан осонроқ иш йуқ. Шаҳар ижроқумининг раҳбарларидан бири бу юмуш билан шахсан шуғулланиб, Асадбекнинг янги идораси учун куп жойларни тавсия этди. Асадбек барча қулайликларга эга иморатлардан

воз кечиб, шу сртулани танлади. Ертулага иморат ичидан йул бор эди. Асадбек ихтиёри билан иморат биқини кавланиб, зинапоя қилинди, қалин пойдевор тешилиб, эшик очилди. Ертулага икки томондан кириб-чиқиш имкони туғилди — шуниси бсхавотирроқда. Давлат ажратган икки юз минг сўм билан бир ишнинг улдасидан чиқиш мушкул. Асадбекнинг бсш юз минг сўми хароб сртулани ун икки хоналик шинам саройчага айлантирди. Унинг бир хонаси видсобар, қолганлари иш юритишга, ҳордиқ чиқаришга мулжалланган эди. Маишатхона, ҳатто ҳаммом ҳам назардан четда қолмади.

Юқорида халқпарварлар мажлисдан бушамай томоқ йиртишади. Пастда эса Асадбек уз ишини юритади. Ҳамманинг назари юқорида. Паст билан бировнинг иши йуқ. Видсобарда чой, қаҳва, шарбатдан булак ичимлик йуқ. Очилганидан бери бирон марта ҳам хориж фильмини курсатмади. Бисотида уч-тўрт мультфильм, эски ҳинд фильмлари, Шсралининг, Гуломнинг концертлари... Бу срга кунда бсшта одам кирса киради, булмаса йуқ. Булар — кундузнинг манзараси.

Тунда видсобар узгача манзара касб этади. Соат ун бирларга яқин иморат олдида иккита милиционер пайдо булади. Сунг оппоқ «Волга»лар бир дақиқага тухтаб утишади. Ундан тушган сипо одамлар атрофга алаанглаб олиб, сртулага шунгишади. Мажлислардан хориған халқпарварларнинг стакчилари куча томондан эмас, ичкаридаги зинадан тушиб борадилар. Тун ҳукми заптига олганида оқ «Волга»лар яна бирин-сирин пайдо буладию эгаларини олиб жунайти. Шундан кейин милиционерлар ҳам гойиб булишади. Тонгга яқин усти берк юк машинаси идора орқасидаги дарвозадан ҳовлига киради. Буш шишаларни ортиб жунайти. Унинг изидан «РАФ» келиб тухтайди. Бири биридан ширин қизлар машинага илдам чиқиб утиришади. Соатга қараган киши юк машинасининг уч, «РАФ»нинг бир дақиқада иш битириб жунаганига гувоҳ булади.

Идорада қоровуллик қилувчи ёш, чапдаст йигитлар барча ишни вақтида, аниқ бажарилишини таъминлайдилар. Қайта қуриш шарофати билан барча идоралардаги кекса ходимлар урнини иқтидорли ёшлар эгаллаганидек, пенсия пули тирикчилигига стмай, шу қоровуллик маошига куз тикувчи қариялар тантана би-

лан кузатилиб, улар урнига тоғни бехосдан уриб талқон қилиб юбормасликлари учун камтаринроқ ишни истаган йигитларни олишди. Бу йигитлар идорага кировчи ҳар бир кимсага салом бергучи, бағоят одобли ҳам эдилар.

Асадбек ҳар уч йилда қароргоҳини узгартирарди. Дастлаб гуруҳбоши булиб иш бошлаганида Эски Жувадаги пастқам уйни ижарага олган эди. Вассажуфт, қорасувоқ уйда тунни билан ароқ ичиб, чскиб чиқиларди. Лекин эртасига бу уйга кирган одамнинг димоғига қуланса ҳид урилмасди. Шунинг учун ҳам Асадбек уша дастлабки қароргоҳини купроқ ёқтирарди. Орадан йиллар утиб, қароргоҳларини куп узгартирди. Мана бу янгиси хон саройидек безалди. Лекин кунгил қурғур барибир уша қорасувоқ уйни қумсаб қолади.

2

Янги йил кутиш баҳонасида тунни бсдор утказган шаҳар тонгни кузда уйқу билан кутиб олди. Кимдир тунни билан телевизор кўриб, кимдир улфатлари билан туйиб ичиб, кимдир жононлар билан туйиб маишат қилиб, энди ҳордиқ чиқарар эди. Бундай байрамлар Асадбекнинг одамлари учун ҳаром, у байрам кунлари яйрашни, маишат қилишни қатъиян таъқиқлайди. Унинг назарида айнан шундай кунда қопқонга тушиб қолиш мумкин. Одамлари бунга кункиб кетган. Асадбек вазият ва имкониятга қараб эълон қилган байрам кунлари яйраб олишади.

Янги йилнинг биринчи куни шаҳар уйқудан турмай, видеобар эшикларини очди. Бошқа кунлардан фарқли улароқ, бу тун видеобар ишламади. Оқ «Волга»лар ҳам тўхтаб утмади.

Видеобар оғаси, чақчайган кузларидан бирон-бир маъно уқиш мушкул булган, қалин муйлови туртиб чиққан тумшугига ҳусн бериш урнига баттар хунуклаштирган барзанги йигит хорижнинг қизил духоба қопланган юшоқ курсисига ястаниб олган эди. У гўс телеэкрандаги мультфильмни томоша қилар, ҳасли эса ён курсида утирган, башанг кийинган, кузларида саросима сузаётган одамда — вино заводи бошқони Қиличи Сулаймоновда эди.

Бошқон сахар чоғи видеобар эшиги очилиши билан пайдо булди. Видеобар оғаси ҳам, пештахтани артаётган хушбичим қиз ҳам унга «нима учун келдинг

гиз?» демади. Ун саккизни қоралаган хушбичим қиз вазифасини аниқ биледи: чой, қаҳва қайнатиш, келган-кетганларга эътибор бермаслик, видсобар эгаси имо қилган одамга қараб ширин жилмайиб қуйиш. Видсобар оғаси ҳам вазифасини аниқ биледи: салом-аликни жойига қуйиш, келган одамларнинг, танишми ё нотанишми барибир, ҳаракатини синчиклаб кузатиш, ортиқча гаплашмаслик, савол бермаслик. Ана шу вазифасига амал қилгани учун ҳам, Қилични яхши таниса-да, салом-аликдан нарига утмади. Суфи таҳорат қилишга улгурмай бу одам стиб келибдими, дсмак, сабаби бор. Дсмак, аъёнлар, сунг хужайин ҳам келадилар. У ичкарини тайёрлаб қуйган. Бундан кунгли туқ. Видсобар янги йил кечасида ташқаридан зулфинлангандай куринса-да, ичкарида ҳаракат тухтамаган эди. Туртта телефон қуйилган хонадаги икки қиз, пештахта ортидаги хушбичим қиз гўё хуру гилмон сингари видсобар эгасига бир кечалик жаннатни беришган, базм қуришган эди. Тонгга яқин базм энг ширин срида барҳам топган, хоналар саришта қилиб қуйилган эди. Базм иси хужайин димоғига стиб борса, қай кунларга тушишларини билишса-да, бу тун шайтон йуриғидан чиқишолмаганди. Уларга биров кслиб «бу гуноҳингиз яратганга маъқулмас, энди жазолайди», деса «тавба қиламиз, худо кечиради», дейишлари мумкин. Аммо «Асадбек бу ишингиздан хабар топди» деса, юраклари ёрилиб улишлари ҳеч гап эмас. Чўнки Асадбекнинг кечирмаслигини барчалари билишади. Била туриб узларини тийишолмади. Нима қилишсин, тирик жон...

Қилич иккинчи писладаги чойни ичиб улгурмай эшик очилиб, жуссаси кичик, эти устихонига ёпишган, қалдирғоч мўйлаби узига ярашган одам куринди. Бу одамни яхшилаб таниб олинг: Ҳайдар Асроров, лақаби Кесак полвон. Асадбекнинг унг қул аъени. Озгин, чайир булгани учун Кесак полвон, дсб аташгандир, дсангиз янглишасиз. Ҳар бир жамоанинг ички тартиби, расм-русуми булганидсқ, бу оламнинг ҳам узига яраша қонун-қоидаси бор. Шулардан бири — бу оламга қадам қуйган ҳар бир тирик жонга лақаб берилади. Лақаб осмондан олинмайди, балки хатти-ҳаракати, фсълига қараб топилади. Жуссасига қараб танланганида Ҳайдар Кесак эмас, Тошполвон ёки Темир полвон булиши керак. Унинг панжаларини Худо суякдан эмас, темирдан яратган. Гарчи сигир йилида туғилган

булса-да, Асадбек ҳазиллашиб бунинг мучали мушук, дейди. Бунга сабаб, ёшлик чоғларида, ҳали «карат», «ушу» деган гаплар йуқ пайтида Кесак полвон муштлашгудай булса мушукдай сапчиб, уч-турт давангирга бас кела оларди. Кесак полвон анчадан бери узи муштлашмайди. Енида биргина имосига маҳтал бўлиб турган узи сингари чайир йиғитлари бор.

Кесакполвон хонага кириб, Қилич билан сурашиб олгунича бир-икки дақиқа вақт утали. Салом-алик чоғида эътиборга молик гап-суз булмагани учун, вақтдан фойдаланиб Ҳайдарга Кесак полвон лақаби берилишининг тарихини баён қилай:

Бу воқса эллик саккизинчи йилда бўлиб утган эди. Ҳайдар Асадбек билан янги танишган кунлар. Эрталаб купроқ темир йул бекати атрофида «ов» қилар эди. Посздда келган одамларни зимдан кузатиб, пули бор, деб гумон қилинганларининг изидан тушарди. Бир кун Ҳайдар Намангандан келган икки одамни мулжалга олди. Яктаги устидан қушбелбоғ боғлаган урта яшар киши унинг эътиборини тортди. Иккала одамнинг қулида арзирли юк йуқ, белбоғ эса думпайиб турибди. Демак, булар бозорга мева-чева олиб келувчи деҳқонлардан эмас. Пулни белбоққа боглаб туй-пуй ташвиши билан шаҳарга тушишган. Ҳайдар бунақа одамларнинг фёлини биледи. Пулни ё маҳси қунжигга ё белбоққа яширишади. Купчилик белбоғни маъқул куради: пул белга дармон, дейишса керак-да. Ҳайдарнинг «мижоз»лари, аксига олгандай, трамвайга чиқишмади. У ёққа тентираб, бу ёққа галдираб, уч вагонли трамвайлар бемалол бўлиб қолди. Энди ишни трамвайда эплаштиришнинг ҳеч иложи йуқ эди. Ҳайдар уларнинг изига тушиб, Олой бозорига қадар борди. Лозим булганида ҳимоя қилиш мақсадида Асадбек унга соядек эргашди. Чунтак, белбоғ кесишга Ҳайдардан утадигани йуқ эди. Хуллас, белбоғ кесилди. Кесишга кесдию оғирлигидан ҳайрон булди. Панароққа утиб қарасаки, белбоғда сариқ чақа ҳам йуқ — беш-олтита кесак ҳафсала билан териб қуйилган. Ҳайдар «бу қишлоқи кузни шамғалат қилмоқчи экан», деб уйлади. Аслида шаҳарни бир томоша қилиб келай, деб йулга отланган бу деҳқон «тахоратга кесак топиладими йуқми» деб ҳар эҳтимолга қарши белбоғига тугиб олган эди. Ушанда аламдан бузариб турган Ҳайдарга қараб туриб Асадбек роса кулди. Лақаб ҳам ушанда тугилди. Икки ошна бу воқсани тез-тез эслаб, мириқиб кулишади.

Кесакполвон Қилич билан омонлаша туриб, пештахта ортидаги хушбичим қизга қараб олди. Қиз унга ширин жилмайди. Видеобар эгаси бу қарашнинг маъносини дарров илғади.

— Окашон, гап йуқ, шкалад егандай буласиз, — деди қулини куксига қуйиб.

Ҳайдар ичкари кириб кетгач, худди келишиб олингандай Эҳсонов пайдо булди. «Чувринди» деган лақаб барваста, юзлари ҳамиша қип-қизил, овози тсмир жарангидай бу одамга унча мос келмайди. Ёшлигида олган бу лақабига куникиб кетган. Асадбек билан Ҳайдар Андижондан келган ун уч ёшли чувринди бу болани олтмишинчи йилда қанотларига олиб янглишмаган эдилар. Камгап, сермулоҳаза, уришганда эса отасини ҳам танимайдиган беасв эди бу Чувринди.

Ҳайдар бирон-бир масала хусусида фикр юритилганда тез, аммо саёзроқ хулоса чиқарарди. Маҳмуд эса аксинча эди. Асадбек шунинг учун ҳам купроқ Маҳмудга суянарди.

Аъёнлар ичкарига кириб кстишгач, орадан ярим соат утиб, телефон жиринглади. Қиз гушакни қулогига тугиб, видеобар оғасига куз тикди.

— Хужайин келмас эканлар. Бсгавотга кетибдилар, — деди айбдор одамнинг овози билан.

Бу гапни эшитган Қилич «кетавсраммикин?» дегандай видеобар оғасига қаради. Йигит қизнинг хабарига ҳам, Қиличнинг савол-назарига ҳам эътибор бермади. Чунки бу хабарнинг сирини хушбичим қизга ва Қиличга номаълум, видеобар оғасига эса ойдай равшан эди. «Хужайин келолмайдилар» деб қунгироқ қилиндими, десмак, Асадбек ярим соатлардан кейин пайдо булади. Ҳозир ичкари хонага урнатилган турттала телефон ҳам жиринглаб шундай хабар эшитилган. Асадбек, кунгли нотинч маҳалларда ана шундай найранг ишлатиб турарди. Биронтаси изимга тушса, пойлаб турган булса чалғийди, деб шу усулни қуллайди. Бу найранг фақат энг ишончли одамларгагина маълум. Асадбекнинг белгиланган жойга, белгиланган соатда келмаслиги, ё ярим соат аввал, ё кейин пайдо булиши ҳам унга аён.

Видеобар оғаси беспарво булгани учун Қилич ҳам ноилож мультфильмга тикилиб утиравсрди. Ярим соатда юраги сиқилиб, жони ҳалқумига келди. Охири чидай олмади:

— Мсн кетавсрайми? — деб суради.

— Окашон, утирибмиза-де чақчақлаши-иб... Чойдан олинг. Бутун оддих¹ булса, шошиб қаёққаям борасиз. Хозир Шерни қуйиб бераман. Бир мазза қилинг, — у шундай деб хушбичим қизга қаради. Телеэкран пирнираб учди. Дам утмай пирнираб ёришиб, торини қултиқлаб олиб қушиқ айтаётган Шерали куриди. Шерали учинчи ашулани айтаётганда Асадбек келди. Саломга алик олдию ҳол-аҳвол сурашмасдан, индамай утиб кетди. Видсобар эгаси Қиличга «Окашон, аҳволингиз чатоқ, хужайиннинг феъли айниган», дегандай қараб қуйди. Қилич бсфаҳм одамлардан эмас, Асадбекнинг ранги-руйига қараб, аҳволи ёмонлигини узи ҳам билди.

Асадбек кенг хонага кириб аъёнлари билан саломлашгач, уртада туриб атрофга синчиклаб қаради. У нчмас ҳам, чекмас ҳам эди. Шунданми, димоғи ҳар қандай исни илғаб, ажрата оларди. Ҳайдар ҳам, Маҳмуд ҳам ярим соатдан мулроқ вақт шу хонада утириб ҳеч нимани сезишмаган эди. Асадбек хонани куздан кечиргач:

— Бутқа! — деб бақирди.

Бутқа — видсобар эгаси Кенжанинг лақаби. У Асадбек кириб кетгач, жойига бориб утирмай, эшик оғзида турган эди. Хужайиннинг қаҳрли овозини эшитгач, шошилиб кирди.

— Лаббай, окашон, — деди қул қовуштириб.

Асадбек ҳеч нарса демай тескари шапалоқ тортиб юборди. Оғиз-бурни аралаш тушган кутилмаган зарбдан Бутқа мувозанатини йуқотиб йиқилай деди. Бир уришда одамнинг жонини суғуриб оладиган бу йигит гавдасини ростлаб, «хужайин, яна уринг, мазза қилдим» дегандай қул қовуштириб, бошини эгди.

— Шу ерни ҳам ҳаром қилдингми, ҳайвон! — деди Асадбек унга қарамай. Бутқа хужайин тикилиб турган нуқтага қараб, жони чиқиб кетгудай булди. Кечаси маишат қилиб, хонама-хона изғишганда гангиб бу хонага ҳам кирган, чордона қуриб утириб, яланғоч қизларни уйнатган эди. Хонага кирганида қулида пиёсла бор эди. Коньякни ичиб бушаган пиёлани стол тагига қуйганича унутган экан. Хужайин кира солиб, шуни ҳам курибди. Бутқа шошилиб пиёлани олди-да, чиқиб кетди.

Асадбек уз урнига утмай диванга, Чувриндининг ёнига утирди.

¹ Дам олиш кунг дегани.

— Буларни бичиб қуйишим қолди, — деди узига узи гаширгандай.

Ҳайдар ҳам, Маҳмуд ҳам Асадбекнинг қизи топилиганини, уйга қай ҳолда кириб келганини биларди. Лекин «қизингиз топилибди, энди нима қиламиз», деб сўрашмади. Узоқ йиллар бирга булиб, Асадбекнинг кўзига қарабоқ ниятини фаҳмлаб олувчи бу аъёнлар шу вақт мобайнида сабрга ҳам урганган эдилар. Улар Асадбекдан олдин гап бошламасдилар.

— Анави тункани нима қиламиз? — деди Асадбек, жаҳдан тушиб.

Гап вино заводи бошқони Қилич Сулаймонов хусусида эди.

— Утган куни Хосилбойвачча билан учрашган, — деди Кесакполвон.

— Беш кун аввал ҳам учрашган эди, — деб эслатди Чувринди.

— Топган одамини қара, — деди Асадбек...

— Тинчитиб қўя қолиш керак, — деди Кесакполвон.

Асадбек Чувриндига қаради. Агар у «ҳа» деб қўйса, масала анча ойдинлашарди. Асадбек бошқа фикрда эди, Чувриндидан шу фикрини қўлловчи, ҳеч булмаса яқин келувчи гап кутди.

— Узи пиширган шурвани узи ичсин, — деди Чувринди. Бу гапдан Асадбек кўнглига равшанлик кирди.

— Тугри, чақир уни, — деди.

Учовлон йиғилиб, гиларила бошқа олам булмаса, дастёрлик вазифаси Чувриндига юкланар эди. Ҳозир ҳам бу буйруқни малол олмай урнидан турди. Унинг эшикни очиб куриниш беришиёқ Қиличга ваҳм сочди. «Тақдиримни бирпасда ҳал қилишдими?» деган хавотир билан катта хонага кирди. Ҳозир у завод бошқони, шаҳарнинг манаман деган бойига ухшамас, балки бир туп оч мушукларга рупара булган бечора сичқон аҳволида эди. «Пулинг булса, чангалда шурва» дейишади. Пули куп одам балки шурвани чиндан ҳам чангалида ушлаб туриши мумкиндир. Аммо уз жонини ушлаб қола олармикин? Ҳар куни ушлаб одамларнинг таъзимига беписанд қаровчи Қилич, «сенга раҳбарман» деб пуписа қилувчиларнинг овозини беш-ун сўм пул билан учуриб қўя олувчи бошқон иштонини бехос хул қилиб қўйган боладек шалвираб қолди.

Асадбек хонага икки қадам қўйиб, тухтаб қолган бошқонга тикилди. Четдан қараган кишига Қилич ҳам, Асадбек ҳам қотиб қолган ҳайкалдай туюлиши

мумкин эди. Фақат Қиличбек кузларини пириратиб хайкал эмас, тирик жон эканидан далолат бериб турар эди. Асадбекнинг нигоҳи илон авровчисиники сингари уткир эди. Шундай тикилганда ҳатто Хайдар билан Маҳмуд ҳам баъзан каловланиб қолишарди. Мана шу нигоҳнинг узи юз дарра туширишдан афзалроқ эди. Чунки бундай қарашнинг оқибати даҳшатлироқ ҳукм билан яқунланиши Асадбекнинг феълини билганлар учун сир эмасди.

— Бу ёққа утиринг, угил бола.

Асадбек киноя билан шундай дегандан кейин ҳам, то Қиличбек рупарадаги юмшоқ курсига утиргунча ҳам нигоҳини узмади.

— Эшитдингларми, бу акамиз шаҳарга ҳоким бўлибдидар? — деди Асадбек. Гарчи унинг саволи аёнларига қаратилган булса-да, кузи ҳануз Қиличда эди. — Е мен хато эшитдимми? Балки дунёга ҳокимдирсиз, а?

Қилич Асадбекка тик қарасмай, мадад истаб аёнларга боқди.

Шу пайтгача улар орасида бундай оҳангда гап-суз булмаган эди. Асадбек бирон нарсадан ранжиса одамлари орқали маълум қиларди. Ҳақиқатда гапларга аралашмасди. Қилич заводдаги ишни юритишда, ишга одам олиш ёки бушатишда Асадбек чизган чизикдан четга чиқмас эди. Бош муҳандис қамалган кунни чопар келиб «хужайин хафалар» деди-ю, унинг оромини олди. У Шарифнинг юқори лавозимга нолойиқ экани, ишни бузаётганини айтиб огоҳлантирган эди. Сунгги суҳбатда Асадбекнинг узи «йулини қилинг» деб эди. У йулини топди. Энди хужайин нима сабабдан ранжийди?

— Асадбек ака, гуноҳим нима, айтинг? — деди Қилич.

— Гапини қара-я! Гуноҳини билмасмиш, — деди Асадбек тиззасига шап этиб уриб. — Шарифни нима қилдинг?

— Ҳазрат айтдингиз... йулини топ, дедингиз. Ишларимиздан ҳид олиб, очаман, девди.

— Очса нима?! Кимга очади? Ким келиб сени кишанга солади? Пул топишни билган, ақл топишни ҳам билиш керак! Қаматишга сарфлаганингнинг ярмисини узига бермайсанми.

— Пул олмайдиган қайсар эшшак-ку, у?

— У олмайдиган эшшак булса, сен пул беришни эплотмайдиган молсан! Пул олмайдиган одам йуқ бу

дунёда, пул беролмайдиган лаваشانглар бор. Билиб қуй, уч кунга қолмай Шариф уйда бўлиши керак.

Қилич Шарифнинг иши ёш бир йигит қулида эканини биларди. Шаҳар прокуратурасида сўзини икки қилмайдиганлар ҳам бор. Шу сабабли Асадбекнинг буйруғидан чўчимади. «Шу ҳам ишми!» деб снгил торгди.

— Узинг урнига бориб утирсанг ҳам чиқарасан, — деди Асадбек янада қатъийроқ оҳангда.

«Бунча ваҳима қилади бу», деб уйлади Қилич. Лекин бу гапни тилига чиқармай «Хуп» деб қуя қолди. У осонгина қутулдим, деб урнидан турмоқчи эди, Асадбекнинг гапи жойига қайта михлади-қуйди:

— Ҳосилбойваччага салом айтиб қуй.

«Билибдими?!» Осонгина қутулдим деб уйлаган Қиличнинг юзига энди қизиллик югура бошлаган эди. Бу гапдан кейин ранги қув ўчиб, мурдадан фарқи қолмади.

— Ҳосилбойваччага айтиб қуй: сеникини артгунча, узиникини эпласин. Келиб-келиб ушандан паноҳ изладингми, э, сутак!

— Мен... паноҳ изламадим... бошқа иш билан борган эдим.

— Қанақа иш? — Асадбек шундай деб урнидан турди. Савол беришга бериб қуйиб, жавоб кутмади. Стол томонга ўтиб, ғаладондан катталиги сигарет қутисидай ксладиган магнитофон олиб жажжи тугмасини босди.

«Илтимосингизни бажардим, ора очиқ энди» — бу Ҳосилбойваччанинг овози эди.

«Унинг қамалганини билиб Асадбек қутурибди». Қилич уз овозини эшитиб урнидан туриб кетди. Асадбек ҳам, аъёнлар ҳам унинг ҳаракатига парво қилишмади.

«Биз фақат олимваччани йуқотишга келишган эдик. Бу ёғига узингиз балогардонсиз».

«Шу иш баҳона бўлиб Асадбекни йуқотиш керак! Бу шаҳарга хужайинлик қилиш фақат сизга ярашади...»

Бу гапдан кейин орага сукут чўкди. Қиличнинг куз олдига мийиғида кулимсираб турган Ҳосилбойвачча келди. Асадбекнинг қанотида юрган одамдан бундай гапни эшитиш Ҳосилбойвачча учун тушунарсиз, завод бошқонни чин дилдан айтяптими ё иғво бошляптими —

унга қоронғи эди. Шаҳардаги икки қучқорнинг бири Хосилбойвачча саналса-да, куч Асадбек томонда экани барчага маълум эди. Икки қучқор куприк устида учрашса, бирининг қулаши тайин. Бу ҳақиқат ҳар иккисига ойдин булгани учун калла қуйишга шошилишмайди. Икки қучқор орасида келишув борлиги жуда оз одамга маълум. Қилич нодонлик қилганини, буларнинг тили бир эканини англаб етди. Энди магнитофондан чиқаётган овозлар унинг қулогига кирмади. Ҳаёлига аста-секин урмалаб кириб портлаган, «Улдиради!» деган ваҳимали фикр танасидаги жонни қувиб чиқаргандай эди. Кесакполвон газабдан жушиб, сапчиб туриб тумшугига мушт туширди-ю, унинг танасига жон қайтди. Йиқилиб ётган срида аввал думбасидан сунг белидан бир-икки тепки сгач, ҳаёли янада равшанлашди.

Чувринди Кесакполвонни қулидан ушлаб ажратиб қуйгач, Қилич урнидан турди. Чунтагидан румолчасини чиқариб, бурнидан оқаётган қонни артди. «Энди улдиришади. Мени бу срга ажал ҳайдаб келган экан, — деб уйлади у. — Битта бошга битта улим. Узим аҳмоқман. Буларнинг бари бир гур эканига ақлим етмабди. Узимни улдиришса майли, болаларимга тегишмаса булгани...» У улим олдида сунгги гапимни айтиб олай, деган мақсадда «Болаларим...» деб суз бошламоқчи эди, гудиранишдан нарига утмади. Кесакполвоннинг бир зарбидан синган тилла тишлари гапиртирмади.

— Сенга ижозат, — деди Асадбек, юмшоқ оҳангга утиб. — Айтилган ишни қил. Шарифнинг урнини совутма.

Қилич «хато эшитмадимми?» деган ажабланиш билан Асадбекка боқди. Асадбек юмшоқроқ оҳангда гапирган бўлса-да, қараши уша-уша уткир, совуқ эди. «Шарифнинг урнини совутма, деб нимани назарда тутди? Вазифасига тиклаб қуй, дедими ё қамоқдаги урнини совутма, демоқчими?» Қилич синган тишларини румолчасига тупуриб, шу муаммони ойдинлаштириш мақсадида сўради:

— Жойида ишлайверсинми?

— Қасрда ишлашини бизга қуйиб бср. Сен унинг урнини совутма.

«Дсмак, қамоқдаги урнини... Бир жиҳатдан шу дуруст. Булардан бир-икки йил нари яшайсан...» Қилич жонини қайтариб берган хотамтой акаларига таъзим қилди. Таъзимга жавоб булмагач, чиқиб кетиши лозимлигини уқди. Тисланиб юриб эшикка яқинлашди.

— Бир умр қулингиз булмасам, каломулло урсин, кузим очилди, ака!

Бу гапдан улар қувониб ҳам кетишмади, ажабланишмади ҳам.

Қилич қувониб кетганидан ёки меҳри товланганидан ичмади бу қасамни. Унинг назарида қирққа жириб, лаҳадга тушиб чириб ётгандан кура қолган йигирма йилми, уттиз йилми. умрини ёруғ оламда, қулликда утказгани маъқул эди. Ер юзидаги одамлар турфа хил умид билан умр утказадилар. Бировлар Ватан учун жонни тикадилар, баъзилар дин поклиги, яна айримлар фан ривожини учун... Қиличлар алоҳида тоифага мансуб — улар ширин жонлари учун Ватанни ҳам, динни ҳам... тикиб юборадилар. Шундай экан, жонини фойдага қолган дамда битта қасам ичиб юборса, осмон узилиб ерга тушибдими?

3

— Бескорга қуйиб юбординг. Тинчителиш керак эди, — деди Ҳайдар, бармоқларини қисирлатиб. Унинг одатини билмаган киши ҳозир мушт урганда панжалари чиқиб кетган экан, энди жойига соляпти, деб уйлаши мумкин. Бармоқларини қисирлатиш — асабийлашадиганидан дарак. Асадбек уч нарсага тоқат қилолмайди: лаганга қошиқ ёки санчқини тегиб тарақласа, ёнидаги одам овқатни чапиллатишга ҳақ, бармоқлар қисирласа гаши келишми миясига игна санчилгандай булади. Тақдирнинг гирром уйини бу «фазилят»ларнинг барчасини Ҳайдарга насиб этган. Йиллар мобайнида Асадбек унга танбех беравериб чарчади. Агар бу танбехлар молга айтилса, у туппа-тузук одамга айланиб қолиши мумкин эди. Лекин Кесақполвон яратган эгам ато этган бу «фазилят»ларига заррача хиёнат қилмай яшайпти.

Асаб торлари таранг тортилган Асадбек унга уқрайиб қараб туриб, охири портлади:

— Жим утирсанг-чи, бирпас!

Дунёнинг оромини шу бармоқлар қисирлаши бузиб тургандай, хонани бирданига сукунат босди. Иккала аъён Асадбекка тикилиб утираверишди. Бир неча нафаслик сукут Асадбекнинг ҳам жонига тегиб, оҳиста гап бошлади:

— Уни тинчителиш осон... Уша ёқда тинчийди. Мен хоинларни ҳеч қачон кечирган эмасман. Ёзувларни

менга Ҳосилбойвачча берди. Нима учун берди, уйлаб қур-чи? Мени яхши қургани учунми? У «Асадбек Кесакполвон деган аҳмоқ ошнасининг маслаҳатига юради», деб уйлаган. У пайт пойляпти. Унинг пули кун, аммо ақли калта.

— Ақли калталардан кўпроқ қўрқиш керак, — деди Чувринди.

Асадбек унга ялт этиб қаради. «Қўрқиш керак» деган ибора унга ёқмади. Чувринди бу қарашнинг маъносини тушуниб, гапига тузатини киритди:

— Эҳтиёт булиш керак, демоқчиман. Ақли калталар уйлаб, ишни пишитиб сунг жангга кирмайди, кутилмаганда чанг солиб, узини ҳам, бошқани ҳам вайрон қилади.

— Ҳосилбойвачча ҳали-бери менга уруш очмайди. Янги пайдо бўлаётган майда тудалардан эҳтиёт булиш керак.

— Гапингиз тугри, — деди Чувринди, — бир ҳикмат бор: тариқдай мамлакатнинг раҳбарлари камбағалликдан чиқиш йўлларини излаб, охири Америкага уруш очмоқчи булишибди. Уруш очсак, улар бизнинг юртимизни босиб олишади, сунг халқимизни боқишга мажбур булишади, дсйишибди. Шу қарорга келишганда улардан бири: «агар биз уларни енгсак-чи, халқини қандай боқамиз?» деб ташвишланган экан.

— Агар катта мамлакат лаллайса ҳар бало булиши мумкин, — деди Асадбек. Сунг Кесакполвонга юзланди: — Отарчининг қайтганини эшитганмидинг?

— Қайси отарчи?

— Элчин. Эсингдан чиқдимми?

— Ҳа, уми? Эшитувдим.

— Нега менга айтмадинг?

— Чакки қадам босгани йўқ. Тинчгина юрибди.

— Тинчгина юрибдимми? Сен унинг урнида булганинда тинчгина юрармидинг?!

— Мени уша сўтакка тенглаштирасанми?

— Бўпти, гапни чайнама. Энди қарзимизни узишимиз керак. У сен уйлаган сўтакларданмас. Эркак у, билиб қўй! Депутатнинг қизи буйига стиб қолганми?

Чувринди Асадбекнинг мақсадини англаб, бош ирғади.

— Ҳайдар, Шилимшиқдан хабар борми?

— Юрибди, Челябинскда.

— Уни қайтариш керак. Отарчига рупара қиламиз. Учини биздан эмас, ушандан олаверсин. Маҳмуд, Шарифнинг иши ёш боланинг қулида экан. Винзаводга қизиқаётган эмиш. Кимлигини билиб қуй.

— Билиб қуйганман. Туйтеспалик бола. Ота-онаси кетмончи. Узига илмдан Худо берган экан. Лекин илмни ташлаб бу ёққа утибди.

— Нега?

— Акасини улдириб кетишган экан. Шунга алам қилгандир.

— Ким улдирган экан, аниқлаб қуй.

Бу буйруқ Кесакполвонга қарата айтилган эди. У нима қилиш лозимлигини тушунди. Маҳмуд Ҳайдарга нисбатан зийрак, мулоҳазали эди. Асадбек атрофидагилар уларни бир одам танаси аъзолари, яъни Ҳайдар — қул-оёқ, Маҳмуд — бош, Асадбекни эса юракка қисс қилар эдилар. Асадбекдан марҳамат истаганлар аввал Маҳмудга учрашишни маъқул курадилар. Унинг лақаби «Чувринди» булгани билан ақлан бой эди. Куп йиллар муқаддам бекатда хароб ҳолда тентираб юрганида Асадбекка эмас, бирон илм эгасининг назарига тушганида катта олим булиб кетиши шубҳасиз эди. Банданинг эмас, Яратганининг амри вожиб булади, деганларидек, мана ҳозир Маҳмуд Фанлар академиясида эмас, қасрга айлантирилган сртулада Асадбек билан юзма-юз утирибди. Олимлар тунги зиёфатдан ҳали узларига келганларига йўқ, у эса тиниқ ақли билан истик утирибди. Асадбек юрагидаги зардобни яширишга қанчалик уринмасин, Маҳмуд унинг вужудида уйғонган галаён утини ашлақачон сезган. Бу зардоб, бу галаён фақатгина қизининг тақдирига боғлиқ эмаслигини ҳам фаҳмлади. У Асадбекнинг бироз жим қолганидан фойдаланиб, урнидан турди-да, эшикни очиб қараб қуйди. Бутқага шу қарашнинг узи кифоя қилди. Зум утмай патнис кутариб кириб, пиёлалардаги қаҳваларни таъзим билан бир-бир узатди.

Асадбек пиёлани олди-ю, қаҳвани ичмади. Бутқа чиқиб кетгач, Маҳмудга юзланди:

— Углинг неччига кирди?

— Йигирма иккига.

— Кичик уғлим йигирма олтига қараб кетяпти, — Асадбек шундай дсб маънос тортди. — Толган-тутганларимиз неvara-чсвараларимизга ҳам етиб ортади. Бизга яна нима керак?

Маҳмуд жавоб бермади. Ҳайдар эса ажабланиб, қўлидаги пислани юмшоқ курсининг ёнсуянчигига қўйди.

— Бек, тинчликми узи, сенга нима будди?

— Менгами? — Асадбек маъюс жилмайди. — Менга ҳеч нима булмади. Лекин... осойишта ҳаётимиз тугаганга ухшайди.

Асадбек салкам қирқ йиллик безовталиқни, курашни, таҳликали йилларни, жон талвасасида юришларни осойишта ҳаёт, деган экан, бу осойишталик тугаган бўлса нималар юз бериши мумкинлигини тасаввур этиб қуринг.

— Биз урушга кираётганга ухшаймиз, — деди Асадбек уша синиқ оҳангда. — Бизга уруш очганлар — майда туда. Майда туда уюшганроқ булади. Улар бизга уруш очганларини маълум қилдилар. — Асадбек қизи воқасини назарда тутган эди, аъёнлар буни тушундилар. — Лекин мен урушни истамайман. Мен уларнинг мақсадини билишим керак. Дарди бойлик бўлса, берман. Шаҳарга ҳокимликни истаса — олсин. Агар мақсади ёлғиз уч олиш бўлса, ноиложмиз, урушамиз. Аммо бу сунгги уруш булади. Энди мен винзаводдаги тентак олим болага жон куйдираётганимнинг сабабини сенларга айтиб қўяй. Биз бу заводни давлатдан сотиб олишимиз керак. Бу олим бола бизга шунда асқотали. Чет элнинг назарига тушган олимни қўлдан чиқарсак, утакетган аҳмоқ буламиз. Шу бола орқали Португалия билан алоқа боғлаймиз. Заводдан олаётган сариқ чақаларимиз олтинга айланиши керак.

Бу гап Маҳмуд учун янгилик эмас эди. Корхоналар ижарага берила бошлаганида Асадбек бир неча йилгитларига такси машиналар олиб берди, аммо каттароқ ишга қўл урмади. У кутган пайт энди келди: корхоналарни сотиб олиш фурсати стди. Бунинг учун завод хароб ҳолга келиши, сунг сотиб олиниши зарур. Корхонани хароб ҳолга олиб келиш қийин иш эмас. Бироқ уни дунё билан тиллаша оладиган даражага стказиш қийин. Бунинг учун ақл керак. Ақлни Асадбек Шарифда кўрган, уни бош муҳандисликка тайин этишда ана шу мақсадни кўзлаган эди.

Асосан ижрочиликка кўникиб қолган Кесакполвон Асадбекнинг шу ишларига кўпам тушунмас, шу ишдан бир гап чиқар, дсб, унча аралашмас ҳам эди. Мана ҳозир «бир иш чиқаётганига» ишониб, ҳайратга тушди.

— Сизни чиқариб юборишмоқчи булишган экан, узингиз кунмаганмишсиз? — деди ҳамшира.

— Сизни ташлаб кетгим келмади, — деди Анвар, жилмайиб.

— Э, қуйинг-с...

— ...*Мен сизни уйласам
Чарогон булади оламим.
Мен сизни уйласам
Қора қон булади оламим...*

— Анвар ака, қуйинг, бунақа гапларни... Шунақа дессангиз... гаплашмай қуяман...

Ҳамшира шундай дсб кафтларини юзларига босди. Анварнинг ширин сузлари унга ёққан, бу сузлар вужудидаги шайтонни уйғотган, шайтон эса фурсатни қўлдан бермай, аёлнинг нозик ҳисларини қўзғата бошлаган эди. Айни чоқда, сергак фаришталар аёлнинг уят, номус, ҳаё томирларини уйғотмоққа киришган эдилар. Осмондаги булут тудалари тўқнашиб яшин чаққани каби бу вужудда икки куч аёл юрагини ёндириб, ларзага солди. Бу кучдан жувоннинг юзларигача қизариб кетди. Чироқнинг хира нурида ҳамширадаги бу ўзгариш сезилмаса-да, у унғайсизланиб, юзларини кафтлари билан тўсган эди.

Анвар жувондаги бу ўзгаришни сизди. Кундузи бир шифохонада ҳамширалик қилиб, бу срда ҳафтанинг икки тунида навбатда турувчи, устига-устак қўшни идорада фаррошликни ҳам буйнига олган бу аёл ҳар қандай эркакнинг ҳаслини ўғирлаши тайин эди. Бу хушрўй аёлнинг эри мажруҳ экани, тушакдан туролмаслигини билган эркак эса унга бир қармоқ ташлаб кўрмаса кўнгли тинчимас. Ҳамшира бунга кўникиб қолган. Кўзларини чақчайтириб туриб кўнгил изҳор қилган, айниқса билагига қўл юборганларида у эркак зотидан, ҳатто баъзан ўз эридан ҳам нафратланиб кетади. «Эрим соғ булганида шуларга ўхшар эдим», дсб ўзига ўзи савол беради. Болалигида хасталаниб, сўнг тушакка бир умр михланган бу йигитни яхши кўриб тсққан. Кўнглида ўйғонган ҳис нима эди — муҳаббат-

ми ё раҳм-шафқатми аниқ билмайди. Йиғитни хастахонала илк курганида юраги ғалати булди. Юзида қулгичи бор, кузлари қисикроқ, қошлари қалин бу йиғит истарали, сўзлари эса ширин эди. У худди хиргойи қилаётгандек ширин гапирарди... Бошқа ҳамширалар муолажа қилишса, гапга солишса унинг гаши келадиган булди... Отаси кунглида норизо булса-да, сиртга чиқармади. «Шу ғарибга бахт берса, савоб», деди. Дунёдаги энг хушсурат йиғитни кўёв қиламан, деган умидда юрган онаси куз ёши тукдию, барибир кунди. Баъзилар турт мучаси соғ тузаларга етишгунча дард чекишади. Ҳозир юзларига кафтларини босиб турган жувон эса хаста йиғитга етгунча куп қийналди. У кечирган тўлғоқли тунлар тасвири алоҳида дoston булар. Кунглини муҳаббат чақмоғи озгина булса ҳам ёритган инсонга бу кечмишлар бегона эмас.

Ҳамшира кунглида шилқимлик уйғонган эркакларга дуч келганида тўшакда ётган эри куз олдига келарди. Шунда унга хиёнат қилгандай, узини узи лаънатлар эди. Билагига бегона эркакнинг қули теккудай булса вужуди кирлангандай, ёмон бир касал илашиб қолгандай туюлар, уйига қайтгач, эрининг кузига боқинга қурби етмас, болаларини упишга ҳам юраги бетламас эди. Уйига гуё ҳаромни бошлаб келгандай узидан узи нафратланар, дунёни бунчалар яралганидан хафа бўлиб кетарди. Баъзи ҳолларда «эрим соғ булганида шу йўлда юрарми эди» деб савол ташлаб, юраги багтар эзилиб кетарди. Номусни жондан азиз билган аёл хиёнатга дуч келса нима буларкин? Минг йиллар муқаддам утган Еврипид деган шоир:

*Номуссизлик гар илашса никоҳ ипига
Аёл қалби шу қадарли қонсирагайки,
Тополмайсиз ер юзида бунақасини,*

деганида балки бизнинг ҳамширани назарда тутгандир.

Хуллас, рашк мавжуд, аммо хиёнатга бегона оила соҳибаси гарчи Анварга меҳри булса-да, чегарадан чиқа олмас эди. Чегарада номус, иффат, ҳаё деган қуриқчилар борки, улар иблисининг зарбаларига йул бермайдилар. Ҳамшира «шунақа десангиз... гаплашмай қўяман» деганида шунчаки пуписа қилмади. Ҳозир Анвар гапни шу оҳангда давом эттирса, чиндан ҳам суҳбатга чек қўяр эди.

Анвар ҳамширанинг гапни элгон пуниса деб англамади. Балки гаплари нотугри талқин этилганидан афсусланди:

— Дилобар, — деди у, — сиз мени тушунмадингиз. Эркак билан аёл бир-бирини яхши курса мақсад фақат тушак бўлмайди-ку? Ака-сингилдай яхши куриш мумкинми? Мен сизнинг қошу кузингизни эмас, фақат инсон боласига хос одатларингизни яхши куришга ҳаққим йуқми? Ёруг оламда беш миллиардга яқин одам яшаркан. Лекин кунгил баъзан бешта яхши одамга муҳтож булади-ку? Шу беш одамнинг бири аёл булиши мумкин эмасми?

Дилобар «Ганингиз ростми?» дегандай унга бир қараб олди. Анвар бошини эгиб, кузларини бир нуқтага қадаб утирар эди. Ҳамширанинг қараб қуйганини сезмади.

— Сиз мендан нафратланманг. Агар сиз мендан ранжисангиз... мен дунёдан нафратланаман.

*Олисларни куриш учун умр карвони,
Сабоқ экан, кипригимни ёш қилиб қўйди.
Кейинчалик ҳар бир кузнинг барги хазони
Юмшоққина юрагимни тош қилиб қўйди.*

Дилобар орадаги синиқликни кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи булди:

— Янги шёрингизми?

— Йуқ, — Анвар бошини кутармай жавоб берди, — Асқар Қосим деган шоирники. Тақдирим ухшайди, аммо шёриятига етишим мушкул. Балки умрим ҳам ухшар.

— Умрим?.. У одам тирикми?

— Йуқ... узини осган.

Дилобар титраб кетди.

— Осган?

— Ҳа.

— Нимага?

— Буни тушунишингиз қийин. Охирги шёрини айтийми?

— Айтинг.

*«Бошгинамга ағанаган, катта тоғлар, алвидо!
Мен кетарман ҳасратланиб, руҳи соғлар, алвидо!
Бу дунёнинг шуришига навниҳоллар тсбранинг,
Эслироқ боғбони йуқ, қолди боғлар, алвидо!»*

— Вой, бечора...

— Бечора эмас. Чорасини топди, мард экан.

— Қуйинг, бунақа гапларни. Узини улдириш... мардлик эмас.

Анвар урнидан турди. У аёл билан баҳслашишни истамади.

— Эрталаб яна ишга борасиз. Дамингизни олинг, — деди у.

Анвар хуррак овози эшитилаётган хонасига кириб кетди.

Ҳазил оҳангида бошланган суҳбатнинг эзгин руҳда тусатдан узилиши Дилобарни қийнаб қуйди. Устига чойшаб солинган тахта каравотда уч-турт соат булса ҳам ухлаб оларди. Анварнинг гапларидан кейин кузларидан уйқу қочди. Хунук хаёллар тинчлик бермай хонага бир-икки угринча қараб олди.

Анвар каравотида утирарди. У тонг отгунча ҳам ўтмади.

2

Навбатдаги тун бедор эди. Умрнинг яна бир қоронғу кечаси тулғоқлар билан утаётганди. Руҳлари хасталанган беморлар орасида соғлом бир йигит дунёнинг кирлигига имон келтириб утирарди.

Ҳамшира билан булган суҳбатдан эзилди, шоир эсига тушиб ўртанди, деб, сиз азизларни чалгитмай. Нафсиламрини айтганда, суҳбатни кескин узишига нима сабаб булганини Анварнинг ўзи ҳам аниқ билмайди. Юраги сиқиладию томоғига бир нима тиқилиб гапиролмай қолади. Қулоғи шайғилайди. Хотини кургани келганида ҳам туппа-тузук гаплашиб утириб, бирдан шу аҳволга тушади. Хотини «касаллари тутди шекилли», деб уйлайди. Ўзи ҳам баъзан шу фикрга келади. «Чинданам жинни буляпманми», деб хаёл қилади. Бу фикрга банди булмаслик учун «Дорилар таъсир қиляпти», деб узини ўзи ишонтирмақчи булади. Руҳни созловчи, тинчитувчи кучли дорилар соғлом одамни гангитиши турган гап.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Хонага кириб утириб ютинди. Уша «бир нима» томоғига қадалиб тураверди. «Жоним ҳалқумимга келиб қолдимми? Қадалиб нима қилади, чиқиб кета қолмайдими? Жон чиқиши шунчалик қийинми? Уни қувиб чиқариш учун буйинга сиртмоқ солиш шартми? Асқар ака ҳам шундай қийналган-

ми? Қандай умиллар билан тонг оттирганлар? «Банда-сини яратган Худо инсофни ҳам берар», дебми? Шоҳ Машрабдай оламини осган бандага инсоф берилишини умид қилиш мумкинми?»

Юраги сиқилиб, ҳаво стишмаётгандай булди. У чуқур-чуқур нафас олди. Томоғидаги «бир нима» йуқолди. «Жон анойи эмас. Мендай муминни ташлаб қасққа кетсин? Лекин юрак безовта. Нимага потирлайди. Озодликни қумсаяптими? Қасрда бор озодлик? Мана шу деворлар ортидами? Ё учинчи қаватдами? Озодлик девор ортида эмас, шу ерда-ку? Озодликни асраш учун девор билан ураганлар. Энг улуғ озодлик эса учинчи қаватда. Шунинг учун ҳам деразаларга темир панжара тусилган. Девор орти — жиннихона. Амал талашадилар, обру, шон-шуҳрат илинжида Худодан қушимча бармоқлар тилаб олиб ишга киришадилар... Бу ерда эса ундай жиннилик йуқ. Ҳамма теппа-тенг...»

Анвар шу ҳаёлларга банди булиб утирганида дераза орти ёришди. У аввалига куча чироги ёнди, деб уйлади. Лекин ёруғ оқим фақат рупарадаги деразадан оқиб кираётганини англаб есракланди. Оппоқ нур худди пояндоз сингари юқоридан тушиб оёқлари остида тухтаган эди. Анвар ажабланди. Дам утмай бу ажабланиш қурқувга айланди. Ҳозиргина жони чиқиб кетишига рози булиб утирган йигит қурқди — ҳар ҳолда жон ширин-да! Қурқув оёқ-қулига муз югуртирди.

«Қурқма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз».

Анвар бу мулойим овоз қасрдан келганини билмади.

Дилобарнинг овозига ухшатиб, аланглади. Эшик қия очиқ — ҳамшира куринмайди.

Овоз яна такрорланди.

«Қурқма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз. Деразага қара».

Анвар дераза ортида гузал бир қизнинг юзини курди.

— Кимсиз?

— Биз бошқа сайёраданмиз.

— Қайси сайёрадан?

— Сизлар Чаён юлдузлар туркуми деб атайсизлар.

Биз эса Зурру деймиз. Зурру — нур улкаси дегани.

— Учар ликопчаларда юрган сизлармидингиз?

— Йуқ. Улар сизларнинг яқин қушнингиз. Қуёш мажмуасига энг яқин жойлашган Заура юлдузидан. Заура — тараққиёт дегани. Улар тараққиёт учун ҳамма

нарсадан кечганлар. Сайёралари ҳалокат ёқасига келиб қолган. Улардан қурқишинг керак. Сен биз билан бирга буласан. Заураликларнинг тараққиёти бизникидан минг карра паст. Шунинг учун ликончага ухшаган жисмда учиб юришади. Уларнинг вакиллари орангизга тушган, сизлар билан бирга яшайди, сизлар бса буни билмайсизлар. Халқ отасиман, деб юрган, сенга кун бермаётган одам асли зауралик. У — одам боласи — онасидан чала тугилган, улимга маҳкум эди. Уша онда зауралик унинг танасига жон булиб кирган. Шунинг учун унга ҳеч нима кор қилмайди. Очарчилик йиллари тенгдошлари улганда ҳам бу тирик қолган. Очарчиликда омон қолган тенгдошлари урушга кетиб қирилди. Бунинг ҳам эркак экани, урушга бориши лозимлиги бировнинг ҳаёлига келмади. Урушдан тирик қайтган тенгдошлари қамоққа ташланди. Сен билмайсан, дустлари унинг фатвоси билан қамоқда чиритганлар. Сен унинг келажакни кура билиш хусусияти борлигини ҳам билмайсан. Унга эртага нима булиши маълум. Шунинг учун узи ҳам бир ярим йил қамоқда утириб келган. Қамоқдан чиққан дустлари сил булиб, пс булиб улиб кетдилар. У стмиш ёшида ун стти ёшли йиғитдан ҳам бақувватроқ.

— Унинг мақсади нима?

— У Ерни Заура фуқароси учун тайёрлаши керак.

— Қандай?

— Руҳан тайёрлайди. Заурада тарихдан куз юмганлар. Тарихдан сўз очган зауралик уша заҳоти қатл этилади. Уларнинг юраги тош каби қаттиқ. Кимдаки ҳистуйғу уйғонса — улимга маҳкум. Халқ отасининг вазифаси ерликлар қалбидан меҳр-оқибат деган туйғуни ҳайдаб чиқариш, тарихни унутишга эришиши. Ҳуда-беҳудага бармоқлари билан соч тараши, «с»ни айтолмаслиги, лабларини тили билан ялаб қуйиши, кузини луқ қилиб ёлғон гапириши — зауралик эканига исбот. У биттагина эмас, ёнида шериклари кун. Ҳаммалари одам либосида. Билиб қуй: улар одамларни қириб ташлаб, сунг Ер сайёрасини эгаллайдилар. Билки улар жон булиб одам танасига кирадилар. Ҳозир Ер одамларининг жуда кун заураликдан иборат. Ер ҳалокат сари боряпти. Биз энг покиза ерликларни қутқариб қоламиз. Сени ҳам олиб кетамиз. Сен менинг гапларимга ишонмайсан. Сенга яна озгина фурсат берамиз. Ерда юрган икки оёқли махлуқлар аслида ер одами эмас, зауралик эканига ишонч ҳосил қилганингдан сунг биз

билан кетишга узинг рози буласан. Ҳозир урнингдан тур. Нур устига қадам қуй.

Анвар нур пояндоз устига қадам қуйиши билан узини снгил ҳис этди. Кузлари нурдан қамашди. Қанча вақт утганини билмайди. Бир вақт нур кучдан қолиб, куз олди равшанлашди.

— Гаплашиш мумкин эмас, фақат куришинг мумкин.

Шаршара ёнидаги мажнунтол соясида утирган одамни таниди: Асқар Қосим. Уй суриб утирибди. Ерда ҳам шундай эди — куп уй сураб эди. Атрофдаги одамлар ҳам таниш. Шийпондагилар... Наҳот? Қодирий, Чулпон... «Тушимми, унгимми?»

— Унгингда курыпсан.

— Уларни ҳам сизлар...

— Ҳа, биз олиб кетганмиз. Ердаги заураликлар зулмидан халос этганмиз. Покиза одамларнинг барчаси шу жойда ором топади — билиб қуй! Энди изингга қайт. Вақт етди. Мен сен билан яна учрашаман...

Куз олдидаги нур яна кучайди. Узини яна снгил ҳис қилди. Сунг... нур йуқолди. Гира-шира хона... Хуррак овози...

3

— Уйқунгиз келмаяптими?

Қурганлари тушми ё руё эканини билолмай гаранг утирган Анварга эшик томондан келган овоз худди ер қаъридан чиққандай туюлди. Шу сабабли саволга жавоб қайтармади. Овоз келган томонга қарамади ҳам.

— Бу ерда менам ухлолмайман.

Анвар овоз ер қаъридан эмас, эшик томондан келганини фаҳмлаб, бошини кутариб қаради. Янги йилдан уч кун олдин келган урта ёш киши тирсагига тиралиб унга қараб гапирар эди.

— Гапларингизни эшитиб ётувдим. Асқар деган болани эсладингиз. Мен ҳам танирдим у болани. Темир йулнинг нарёгидаги жиннихонада бирга ётганмиз. Юраги тоза бола эди. Аммо соғлом эди. Бекор увол кетибди. Эшитмаган эканман. Худо раҳмат қилсин.

Анвар гап пойлаб ётган бу кишига нима деб жавоб беришни билмади. Овқат устида бир-икки оғиз суҳбатлашгани ҳисобга олинмаса бу одамни билмайди. Ким у, дарди нима — хабарсиз.

Анвардан сато чиқармагач, гап ташлаган одам ур-нидан туриб келиб ёнига утирди. Каравот сымлари унинг оғирлигига дош беролмай зорланиб, гижирлаб қуйди.

— Мен бу ерларда ётавериб кузиб пишиб қолган. Ким соғ, ким носоғ — дарров ажратаман. Керак булса духтирларингизни уқитиб қуяман. Сиз соғлом йингисиз. Бу ерга тушиб қолганингиздан эзиляпсиз. Эзилманг, ука. Бу ернинг номи хунук. Узи яхши жой. Мен шу ерда жон сақлайман. Агар жиннихона булмаганида аллақачон... асфаласофилинга жунатворишарди. Бир куни, денг, оқшом кучага чиқсам, кушим турибди. Яп-янги «Газ-21» олган эди. «Юринг, кушни, хизматингизда булай», деди. Узи муттаҳамроқ бола эди. Мен унинг устидан урганга ёзиб юборган эдим. Ҳай, Худо инсоф берибди, дедим. Утирдим. У қизиғар мошинасини Қорақаминга қараб учирди. Гадой топмас ерга етганда «қимирламай утир!» деб дуқ урди. «Вой, қизиғар, улдиради, шекилли», деб мошинадан тушдим. Қочай, деб узимни қаминзорга урдим. Бундай қарасам, чуқурда одам уликлари ётибди...

Анвар бу ҳикояни кечки овқатдан кейин эшитган эди. Шу сабабли эшик ёнидаги каравотда ётувчи бу одамнинг гаплари қулоғига кирмади. Бошиқа пайт булганида балки зерикмай тингларди. Аммо ҳозир, кузига куринган нур, дераза ортидаги гузал узор, шаршара, мажнунтол, хаёлга чумиб утирган шоир... уни ёлғизликка ундарди. Аммо бу ёруғ олам аро ҳеч булмаганда бир неча дақиқа якка қолишни истарди. Банданинг кунгли нималарга суёт кетмайди. Воҳидлик фақат яратган парвардигорга ярашади. Фақир булиб яралганингдан кейин ёнингда ит утирса ҳам, бит утирса ҳам чидайсан.

Анвар бу одамни эси оғиб қолганлардан деб билгани учун ёнидан ҳайдамади. Гапини қандай булиб, жойига қандай жунатиш йулини излади. Ножуя суз айтиб юборса бу тоифа одам айюҳаннос солиб жиннихонани бошига кутариши ҳеч гап эмас.

— Мен боятдан бери сизга қараб ётибман. Ҳайкалга ухшаб қотиб утирибсиз. Мен сизга айтсам, — у Анварнинг қулоғига шивирлади, — мен ҳам соппа-соғман. Лекин ҳамма мени жиннига чиқаргани учун баъзан узим ҳам ишониб кетаман. Давлат ҳам ишонади. Ишонади. Ишонмаса йигирма уч сум пенса берармиди. Энди ука, менинг отим Шоқажом, туз-насиб экан,

шу срдә жон сақлаймиз. Мен ҳангоматалаб одамман. Куп гапириб бездирворсам, шартта уришиб ташлайверинг, хафа булган — номард. Лекин ҳадсб бунақанги сиқилиб утираверманг. Узингизни сб қуясиз. Мен ҳам олдинига шунақа булганман. Кейин билсам, қайтага шу яхши экан. Одамлар мени жиннига чиқаргандан бери маъза қилиб яшайдиган булдим. Олдин туғри гапни айтолмай эзилиб кетардим. Энди шартта-шартта айтаман. Бировнинг қулоғига кирадими, йуқми, айтавераман. Шунақа қилиб юрагимни бушатиб оламан. Сиз ҳам шартта-шартта гапириб юбораверинг. Бунақа утирманг.

«Бунақа утирманг... Ростдан ҳам қимирламай утирдимми? Нур-чи? Шаршара-чи?»

— Шоқаюм ака, кирганимдан бери ҳайкалдай қо-тиб утирдимми?

— Ҳа, де! Асқар раҳматли ҳам шунақа эди. Деразага тикилиб утиравсерарди. Қоронгида нимани кўряпти, деб ҳайрон булардим. Аммо уни гапга солиш қийин эди. Бир куни «нима қилиб утирибсиз, ука?» десам, «қудуқ қидиряпман», дейди. «Ҳазиллашяпсизми, қанақа қудуқ?» деб сурасам, «Искандарнинг шохи бор», дегани бир қудуқ керак манга» дейди. Шунақа ғалати гаплари бор эди. Куп гапларига тушунмасдим.

Анвар «бу оддий гап, ҳар бир шоир ҳақиқатни айтишни истайди. Ривоятдаги сартарош каби айтолмай қийналади. Бир қудуқ топсаю айтса, юрагини бушатиб олса...» демоқчи булди-ю, Шоқаюмнинг гап халтасини баттар кавламай, деб индамай қуя қолди. Шоқаюмнинг гап халтаси биров тегмаса ҳам қайнаверар эди. Анвар индамагани билан гапи тошиб чиқавсерар эди. Анвар унинг сузларини узук-юлуқ эшитарди. «Дсмак, кузимга кўринган. Утирган сримда ухламай туриб, туш курганман. «Учар ликопчани кўрдим», деганлар ҳам менга ухшаб хаёлан учрашганлар. Бу — жинниликнинг бошланиши эмасмикин?»

— Бу срдан чиқиб кетмай, яхши қилибсиз. Шу срдә кишлаб, баҳорнинг урталарида чиқиш керак. Баҳорда қулинг ургилсин одамлар келишади, зерикмайсиз.

«Қанақа одам бу узи! Жинниларни масхара қиляптими? Тавба! Иштони йуқнинг иштони йиртиққа кулгани шуми? Чиқиб кетмасам булмайди бу срдан».

Анвар Элчин кетганидан бери қайта-қайта «қолиб туғри қилдимми?» деган саволни узига-узи бсриб «Туғ-

ри қилдим!» деган қайсар жавобдан нарига ҳатламас эди. Шоқаюмнинг эзмалиги бу қайсарлик туғониши бузиб, «чиқиб кетишим керак!» деган тушунча дарвозаларини очиб юборди.

У Б О Б

1

Элчин Янги йил кечаси Асадбекнинг қоронги, совуқ уйида бўлиб утган суҳбатни Сибирда орттирган ошнаси Зелихонга айтиб берди. Қиррабурун, кузлари бургутникидек уткир Зелихон уй сурганида ҳам нигоҳини бир нуқтада тухтатмас эди.

— Асадбек молодец! Высший класс! — деди у. — Аниқ топибди. Энди у билан ҳазиллашиб булмайди.

— Шошилма, — деди Элчин. — Бошқалар билан ҳам худди шундай гаплашган булса-чи. Шаҳарда нима куп, туда куп. Аввал уларга қул солган. Кейин ҳар эҳтимолга қарши мендан ҳам хавотири борлигини билдириб қуйган булса-чи?

— Барибир. Энг муҳими — сени назаридан четда қолдирмаган. Фақат узи билган тудаларни кавлаштирганида аҳмоқ буларди.

— Биз мулжални аниқ олдик, муҳими — шу!

— Аниқликка аниқ, лекин сен йулбарснинг пешонасини мулжалга олмадинг-да. Уқинг қовурғасини ялаб утди. Энди ярадор йулбарсдан қурқишинг керак.

— Менга унинг улими эмас, яраланиб, азобланиб укириши керак. Бир уқ билан улишининг кераги йуқ.

Зелихон Элчиннинг слкасига қул ташлади. Унинг одати шу — мсҳри товланиб кетса, шундай қилади.

Элчин Сибирдаги лагерга кучирилганда, ҳали «уқилон»нинг овозаси етиб келмай туриб, шу Зелихоннинг паноҳида жон сақлаган эди. Ўзбекистондан келган, буш-баёв кўринган бу йнгитни дастурга, аниқроғи, қулга айлантирмоқчи булган зуравон маҳбуслар Зелихоннинг «бу менинг землягим» деган гапидан ксйин тинчишди. «Сенам мусулмонсан, мен ҳам мусулмонман. Ёнимда юр», деган гапи Элчинга «Мен акангман» дегандай туюлди. Чунтаккесарликдан иш бошлаб, катта хазинага ҳужум қилишгача бориб етган Зелихон турмаларнинг ҳам, маҳбусларнинг ҳам турли тоифасини кўриб кузи пишган эди. У Элчиннинг биринчи марта

қамалганини юриш-туришиданоқ билган эди. То Элчиннинг узи айтиб бермагунича қамалини сабабини сурамади. Элчин Сибирда юрганларида туғри гапни яширди. Ҳақиқатни кейинроқ, қамоқдан чиққач айтди. Режасини амалга ошириш учун ишончли, мард одамлар керак эди. Энг ишонгани Зелихон булгач, ундан ҳақиқатни яширолмасди.

— Сенга бир қарашдаёқ юрагингда уч борлигини сезганман. Эркакнинг уч олиши яхши. Чеченлар ёмонликни ҳеч қачон кечира олмайди. Биз майда-чуйда гапларга уралашмаймиз. Қасос яхши нарса. Дунёнинг лаззати шу қасосда. Сен қасос олиб мазза қилсанг, мен ҳам мазза қиламан. Аммо менсиз бир қадам ҳам босмайсан. Сен атак-чечак қилаётган боласан. Мен бу оламда югуриб юриб катта бўлдим. Қайси тешикда илон, қайси тешикда чувалчанг ётиши менга аниқ.

Чиндан ҳам Зелихон биз жиноятчи деб атайдиган одамлар оламининг пасту баландини яхши биларди. Биринчи марта чунтак кесганидан то сунгги хазинани урганга қадар ягона ақидага амал қилади — у фақат узигагина ишонади. Шерикларига «Мен ҳатто узимга ҳам ишонмайман!» дерди. Бу гапда ҳам жон бор эди. Зелихон елғиз ишлашни ёқтирарди. Лозим булганда бир-икки шерикка суянарди. Унинг қоидасига кура, шериклар купайгани сайин ишнинг муваффақиятли якунланишига ишонч камайиб, аксинча, хоинлик учун шароит ортиб боради. «Иш тақдирини куч эмас, ақл ҳал этади». Зелихон фақат шу қоидани тан оларди. Элчин қасос ҳақида суз очиб, одам туплашни таклиф этганида Зелихон «уч киши старли» деди. Жиноятчилар оламининг тус-туполонини чиқармоқчи булган Элчин бу гапдан ҳайратланди. У атрофига камида юз кишилиқ лашкар тупламоқчи эди. «Юз киши» деган гапни эшитиб, Зелихон кулиб қуйди. Кейин шу боланинг сазаси улмасин, деб беш кишига рози булди. «Қанча одам керак булса, кейин сотиб олаверамиз», деб кунглини тинчитди.

Зелихон уттиз йилдан ортиқ от суриб юрган булса, уч марта қулга тушган. У ёмирлигида бир ярим йил, сунг уч йил, охирги марта беш йилга кесилган эди. Биринчисида айб узида, тан олади. Қолган иккитаси шерикларининг ландавурлиги туфайли булди. Барча қилган жиноятларини қамоқдаги кунларига тақсимлаб чиқилса ҳар бир иши учун беш-ун дақиқа утирган ҳисобланарди.

Зелихоннинг лақаби «академик» эди. Бунга сабаб — у пухта уйлаб олиб, сунг ишга киришарди. Унинг бошқалардан фарқи — одамлар руҳиятини албатта ҳисобга оларди. Лозим булганда катта идораларга бошқа бир идора бошлигидай бемалол кириб чиқаверарди. Эшик оғзидаги соқчига киборлик билан суз ташлаб, «ҳа, утирибсанми» деб кириб кетаверарди. Элчин унинг бу «фазилати»ни шаҳарда учрашганда билди. Бир кун Зелихон машинасини кириш мумкин булмаган кучага бурди. Милиса таёгини кутаргач, тухтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

- Ҳа, турибсанми, — деди. Милиса жавоб қайтаришга улгурмай яна савол берди: — Лейтенант қани?
- Собировми? — деди милиса йиғит талмовсираб.
- Ҳа, уша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?
- Ҳозир келади.
- Менга учрашсин.

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди.

- Собиров деганингиз ким? — деди Элчин.
- Қаёқдан биламан, — деди Зелихон кулиб. — Сенам милисага ухшаган лақма экансан-ку.
- Лейтенантлигини билдингиз-ку?

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:

- Буларда нима куп, лейтенант куп...

Зелихон шундай одам эди. Элчин Асадбекнинг қизи ҳақида гапирганида Зелихон куп ҳам бош қотирмади. Атрофида юрган қизлардан бирини ишга солди. Қиз сиртқидан кундузги уқишга утаётган толиба қиёфасида Асадбекнинг қизи билан дарсларга кириб юраверди. Асадбекнинг қизини танаффус пайтида машинагача олиб боргач, уша кунисқ Кавказ томонга учиб кетди. Зелихон «қанча одам керак булса, сотиб олаверамиз», деганида шу қиз кабиларни назарда тугган, ҳар бир иш учун алоҳида одам ёллаш унинг назарида бехавотирроқ эди.

2

— У сени узига яқин одамнинг қизига уйлантиради. Шу билан ҳар бир қадамингни эмас, ҳар бир нафас олишингни ҳам кузатишади.

— Бу жуда яхши! — деди Элчин, — улар мени кузатишади, сиз эса ошни пиширасиз.

— Мен пишираман, сен сузасанми?

— Ҳа.

— Булмайди, земляк. Энди ош сузишинг қийин. Бир марта, бор, ана, икки марта сузарсан. Учинчисида узингни сузиб қуйишади. Бошқа йул топиш керак. Сен... мен билан энди яширин учрашма. Ака-укадай келиб-кетиб юравер. Аммо йигитларимиз билан куришмайсан. Сен уларни танитайсан, улар сени танитайди билдингми? Сен ашулангни айтиб юравер. Асадбек ростданам ақлли булса, бизга узи ёрдам беради.

— Қандай қилиб?

— Қотиллар кимлигини узи сенга айтади. Сен уларни улдирасан. Шу билан орани очик қилади.

— Лақиллатиб, бошқа одамни курсатса-чи?

— Йу-уқ. Уқилон гирромлик қилмайди. Гирромга суянган одам бу оламда узоқ яшай олмайди. Уқилон — фигура! — Зелихон шундай деб курсаткич бармоғи билан ҳавода ундов белгисини ясади. — Сен мени гурга тикасан, земляк. Минг марта айтдим сенга: уч олиш фикри ақлингни утмаслаштириб ташляпти. Чуқур уйламаянсан. Ҳар бир ишга алоҳида режа тузиш керак. Бир иш иккинчисига сира ухшамасин. Биз уларни чалгитиб ташламасак, дарров думимизни босишади.

Зелихон хонтахта устидаги шишадан пиёлага мусаллас қуйиб сипқорди, сунг сигарет тутатди. Чордана куриб утирган Элчин худди тасбеҳ угираётган мулладек нигоҳини бир нуқтага қадади. У Зелихоннинг зехнига, садоқатига ишонар эди. Қамоқда юрган кезларида, вужуди қасос алангасида қовжираётган дамларда Элчин йул-йуриқ изларди. У аввалига бир узи жангга кирмоққа қасд қилди. Уша машъум кечада ҳовлисига қадам қуйган ҳар бир одамнинг калласини сапчадек узишни истади. «Каллани сапчадек узиш» — айтмоққа осон. Умрида чумчуқ суймаган йигит одам боласига пичоқ ура олармикин? Элчин душмани билан юзма-юз келганида қўллари қалтирашини билиб, узини бу ишга руҳан тайёрлади. Ҳаёлан юзлаб одамларнинг юрагига пичоқ қадади, калласини узди. Зелихон қамоқдалигида кўзлари чақчайган бир йигитни курсатиб «отасининг калласини арралаб ташлабди, ҳайвон» деганида Элчин бир неча кун давомида душманларига шу жазони раво кўрди. Ҳаёлан арралаганда уларнинг дод-фарёдлари орасида арра тишларига дош беролмаган суякларнинг қиртиллаганини эшитиб узи ҳам сесканиб кетди. Кейин «уйимга кирганларнинг турқи балки шу йигитга

ухшагандир», деб уйлаб душманларини шу кузлари чақчайган тимсолида кура бошлади. Ана шунда кукракка пичоқ қадаш қулидан келмаслигига фаҳми етиб, Зелихонга суянишни уйлади. Зелихон одам улдирини, деган тушунчадан йироқ эди. Иложи булса бировнинг бурнини қонатмасам, дерди. У «ақл иш бермаган ерда қон тукилади», деб ҳисобларди. Зелихон фақат уз ақлига ишонади. Қамоқдан кейин учрашишиб қасос ҳақида суз очилганида у «йулбарсини бир уқ билан улдирининг қизиғи йуқ, уни яралаб, укиртириб лаззат олиш керак», деди. Бу гап Элчинга мойдек ёққан, ҳозир шуни уз тили билан Зелихонга қайтармоқда эди.

Зелихон рупарасида уйга чумиб қолган бу йигитни нима учун ёқтириб қолганини узи ҳам билмайди. Элчин истарали йигит, десак, Зелихон бунақаларни куп курган, мусофирликда икки мусулмон фарзанди бир-бирига суянди, десак, қамоқда бошқа мусулмонлар ҳам бор эди. Зелихон бегуноҳларга хайрихоҳ эди, десак, қамоқ фақат гуноҳкорларнинггина бошпанаси эмас, кузларига «мен нима учун бу азобларни тортияман?» деган савол муҳрланиб қолган маҳбуслар куп учрарди. Зелихон қамоқ, айрилиқ азобларига чидай олмасдан хунг-хунг йиғловчи эркаклардан нафратланарди. Тугри, йиғи эркакка хос ҳусн эмас. Аммо, Зелихон уларнинг дардини ҳис қила олмас эди. На фарзанди, на тайинли хотини, на тайинли қариндош-уруги булган одам соғинч ҳиссини туйиши мумкинми? Элчинда Зелихонни нафратлантирадиган нарса йуқ эди — Элчин узининг бегуноҳлигини курсатишга ҳаракат қилмас, нолимас эди. Бу йигитнинг муштдек юрагини қоядек дард босиб турганини Зелихоннинг синчков нигоҳи илғади. Зелихон дардини яшира оладиган одамни яхши кўрарди. Ҳасратини ҳар кимга тукиб солувчи эркакдан дўст чиқмайди, деб ишонарди.

Зелихон Элчиндан қасос ҳақидаги гапларни биринчи марта эшитганда ссргакланди. У муштдек юракни қоядек дард босиб турибди, деб юрса, бу вужудда вулқон куч туплаётган экан. Вулқон отилса ҳаммасқни барбод қилади. Бироқ отилган чоқда баҳайбат тоғларни поралаб ташлагани каби кукракни ҳам, аламли юракни ҳам тилка-тилка қилиб юборади. Зелихон айнан шундан хавотирга тушди. Қамоқда юриб ҳамма нарсани ургандим, деган бу гудак (Зелихоннинг олдида Элчин бир гудак эди) биринчи тўқнашувдасқ нобуд бўлиши аниқ эди. Зелихон бу катта шаҳарга бегона, бу

томонларда ризқ териб сйиш унга насиб булмаган, қамокда. Элчининг тарғиботидан кейин шу ерларда юрган эди. Қиморбозликдан иш бошлаб жуда катта тудга бош булган, энг муҳими, бирон марта булсин қулга тушмаган Асадбекнинг кимлигини у яхши билмас эди. Асадбек тугрисиди юрган гапларга ишонмаган тақдирда ҳам, шаҳар ҳокимига нисбатан купроқ мавқега эга булган бу одам аҳмоқмасдир, деб қуйган эди. Зелихон аввалига Элчинни бу йулдан қайтармоқчи ҳам булди. У дунёда уч нарса очик кузни курмайдиган қилиб қуйди, деб ҳисобларди. Бу — муҳаббат ути, қасос ути ва бойлик ути. Зелихон муҳаббат утида ёнмаган. Бирон-бир қиз ишқиди урганмаган. Муҳаббат муаммоси туншакда бир неча дақиқада ҳал этилади, деган ақидага амал қилиб яшаган.

У бойлик утидан ҳам қурқмайди. Чунки у уғри булгани билан, ҳеч маҳал бойлик тушлашга уринмаган. Яшаши угун ақчаси булса бас, бошқалардай дангиллама иморату орзу-ҳавасларга берилмаган. Шу ёшга кириб ҳали уз уйи булмаган. Чунтак бушаб қолган тақдирдагина «ов»га чиққан. Ҳатто қулга тушиб қамалиб кетсам, чиққанимда асқотади, деб жамғармаган ҳам.

Қасос ути болалигида бир ёнгану бобосининг саяъ-ҳаракати билан учирилган эди.

3

уруш чеченлар яшайдиган қишлоқлардан узоқроқда булса ҳам унинг совуқ нафаси уфуриб турарди. Қишлоққа қорахатлар билан бирга нохуш мишмишлар ҳам стиб келарди. Мишмишлар оқибатда ҳақиқатга айланиб бутун қишлоқ бир кечада иссиқ уйлардан ҳайдаб чиқилди. Бир ҳафта бурун Зелихонларникига қорахат келиб аза очилган эди. Олти ёшга тулган бола дам онасига қушилиб йигларди, дам бобосига қушилиб қулини фотиҳага очарди. У нима учун аза очилганини тушунди — отасини фашистлар улдирган. Энди қотилларни кечириш мутлақо мумкин эмас! Зелихон — энди хунхур! Томирларида чечен қони оқатган олти ёшли бола аждодлар қонунини биларди. Унга на онаси, на бобоси «уч ол!» деди. Бу гапни унинг юраги айтарди. Шунга ақли етган бола нима учун уйқудан уйғонишганини, иккита тугунни орқалаб тун буйи йул юришганини, сунг посздга чиқишганини билмади. Биров «фашистлар яқин келиб қолишибди, бизни асрашяпти»,

деди. Бундан Зелихон ажабланди: фашистлар яқин келса яхши-ку! Уч олин имкони туғилган экан-ку?! Яна биров: «Ичимиздан сатқин чиқибди, ҳаммамиз шунинг касофатига қолибмиз», деди. Зелихон бунга ҳам ажабланди: қанақа сатқин, нимани сотади, қишлоқда сотадиган нима бор?..

Узун кечалар йул юриб, ниҳоят бир қишлоқдан наноҳ топишди. Унинг кунгли, кузлари тоғларга, чуққиларга урганган эди. Бу қишлоқ тоғдан анча узоқ экан. Аммо бобоси ҳам, онаси ҳам шукр қилдилар. Бир дехқон уйининг ярмини бушатиб берди. Девор урнига эски шолча тортиб яшайверишди. Етти ет бегонага ҳам мурувват кўрсатувчи имонли одамларга учратгани учун бобоси Оллоҳга шукрлар қилди. Яхшиям, бобоси туркчани биларди, булмаса кунлари имо-ишора билан гаплашишга қолармиди...

Зелихоннинг онаси бетобланиб, икки кунгина етди. Учинчи кун узилди. Бобоси доно эди. Ортиқча кийим-бошни қўйиб, улимлигини олволган экан, узига эмас, келинига насиб этди. Уч йил оралатиб узи қайтиш қилганида кафанликни шу уй эгаси топиб берди.

Бобоси бир ойдан зиёдроқ етди. Унинг умри тугаган, бу ҳаётдан насибаси қирқилган эди. Бироқ, Худога ёлбориб яна бир-икки ой умр сурарди. Бегона юртда ғирт стим булиб қолаётган набирасини озгина булса-да, оёққа қўйиб омонатини топширса, кузи очик кетмас эди. Насиба қирқилса, банда чорасиз экан. Бобоси то сунгги нафаси чиққунча Зелихонга насиҳат қилди. Сунгги кечада, сунгги кучини жамлаб бир гап айтди:

— Болам, биз чеченлармиз! Унутма! Чеченлар ҳеч қачон узларини хор қилиб қўймаганлар. Сен ҳеч қачон номардларга буйин эгма! Аммо яхшилик қилганларни умринг адо булгунча бошингда кутариб юр. Сен уз номусинг учун жанг қилмасанг, кечираман. Лекин сенга яхшилик қилган ўзбекларнинг номуси учун жон бермасанг, рози булмайман. Оллоҳ ҳам сени кечирмайди, билиб қўй! Ўзбеклар ҳам биз каби хорланган экан, вақти келса жонингни аяма...

— Бизни хўрлаганлардан қасос оламан! — деди Зелихон. Туққиз ёшли чечен боласининг томирида қасос қони купуриши учун старли асос бор эди. Бобо буни биларди ва шундан қўрқарди. Қасос ути боланинг кўзини кўр қилиб ҳалокат жари томон стаклаши муқаррарлигини билгани учун ҳам қўрқарди.

— Зинҳор! — деди бобо, ксйин кузларини юмиб тин олди. У хурликни ксчира олмайдиган чечен эди. Айни чоқда, мусулмон ҳам эди. Чолнинг уришдан тухтай деб турган юрагида армон билан биргаликда қасос ҳам бор эди. Қасос — хурликдан, армон эса қасоснинг қисматга қолаётганидан. Чечен учун хурликдан ҳам чорасизлик ёмон. Улар чорасиз эдилар. Тухқиз ёшли бола қасос оламан, деб қасам ичяпти. Аммо кимдан қасос олади? Биргина шуларнинг узини ҳайдаб чиқарганларида эди, сураб-суриштириб, айбдорни топарди. Агар бу муйловнинг (бобоси Сталинни «муйлов» деб атарди) истаги билан амалга оширилган булса бошини қайси тошга уриши ксрак?! Бобоси кузларини юмиб шуларни уйлади. Унинг бу уйлари Зелихон учун сир булиб қолаверди.

— Зинҳор, — деди бобоси кузини очиб. — Бундай қасам ичма! Ота-онам гурида безовта булмасин, десанг, тинч юр!

Уй эгаси, эски дуппининг устидан қийиқча боғлаб олган муйсафид ярим писла сутга турт туғрам нон ташлаб, бир тишламани хастанинг оғзига тутди. Зелихоннинг бобоси лабини қимтиб бош чайқади.

— Э, биродар, жонга дармон ксрак. Нима деяётганингизни англамадим-у, аммо болани кўрқитиш ярамайди. У ҳали ҳеч нимани тушунмайди.

Бобоси уй эгасининг мақсадини англаб, оғзини базўр очди. Анчагача тамшанди. Аммо нонни юта олмай аста чиқарди. Кузлари бежо булди.

— Болам, сен бир айланиб кел, — деди уй эгаси Зелихонга.

Зелихон чиқиб кетди. Уй эгасининг нима учун чиқариб юборганини улғайганидан сунг фаҳмлади. Бобосининг тамшаниши то ҳанузга қадар куз олдидан ксрмайди. Бобосининг ризқи тугаганмиди ё улим олдидан бировнинг луқмасини ютишни истамадими — бу Зелихон учун муаммолигича қолди.

Зелихон Элчин билан шаҳарда учрашганидан бери бобосининг сунгги гапларини кўп эслайди. Бир томондан бобоси қасосга йўл бермай кетди. Бир томондан Элчин — узбек, уларга ҳам бошпана, ҳам насибасидан бир улушини, ҳатто кафанлигини баҳам кўрган халқ фарзанди. Яна бир томондан эса, Элчин қасос олмоқчи булган одамлар ҳам шу халқ фарзандлари.

Аланга Зелихонни уч томондан ураб келарди. Бир томон очик — қочоқлик, кўрқоқлик йули. Чеченнинг

Энг номарди ҳам бу йулдан юрмайди. Зелихон Элчинни қасос йулидан қайтара олмаслигини биларди. Зелихон қасосга шерик бўлиш учун эмас, балки Элчинни ажлаҳо комидан асраб қолиш учун ҳам унинг ёнига кирди.

Уч-турт киши бўлиб хазинани уриш еки бирон бойни қақшатиш Зелихонга чўт эмасди. Аммо Элчиннинг бошлаётган иши уни анча гангитиб, ташвишга солди. У Асадбекдан чучиди, дейиш бухтон. Асадбекдан жони узига ширин одамлар қурқинади. Шу пайтгача Зелихон жонини сира аямаган. Унинг ташвиши — мақсад сари бир-икки қадам қуйганда бевақт йиқилиб қолиш. Эркак одам бир ишга қул урдими, улса ҳам охирига етказиб улиши керак — шу ақида асосида улғайган Зелихон бошқача йул туголмас эди.

Зелихон пиёладаги мусалласни синқориб, нигоҳини бир нуқтага қадаб утирган Элчинни елкасига аста туртиб қўйди.

— Зелихон ярим йулда ташлаб қочмайди. Мен — чеченман! Унутма! Асадбек сенга уйлан дебдим, уйлан. Туйга тайёргарлик куравер.

Бу гапдан кейин Элчин бошини кутарди.

— Узига куёв қилса-чи?

Зелихоннинг режасида ишнинг бу томонга оғиши назарда тутилмаган эди. Асадбекнинг қизини угирлаш, унинг номусига тегиш гоёси Зелихондан чиққанди. Ишни бошидан охиригача узи пишитиб берган эди. Элчиннинг вазифаси қоронғи уйда қурқувдан титраб утирган қизнинг қўйнига кириш эди. Элчин биринчи кирганида «Ойижон!» деб узини ҳимоя қилган, жонҳолатда типирчилаган қизни енга олмади. Унга раҳми келди. Агар қиз «отажон!» деб бақирганида куз олдига Асадбекнинг қаҳрли нигоҳи келиб, балки кунглидаги раҳмини парчалаб ташлармиди... Кейинги сафар қиз «Ойижон!» деб бақирганда Ноиланинг ноласини эшитгандай бўлди. Қиз унинг бағрида типирчилаганда кукрагига пичоқ қадалиб жон талвасасида ётган хотини кузига кўринди.

Уша тун Элчин учун синов кечаси эди. У уч олишнинг азобини ҳам, лаззатини ҳам татиб кўрди. Лаззат шаҳватини қондиришдан эмас, балки дастлабки қасоснинг ширин сувидан эди. Азоби — ноҳақ жабр тортиш нима эканини тотиб кўрган йигит бегуноҳ бир покиза вужудни булгади.

Зелихон бу режани тузаётганида Элчининг икки ут орасида қовурилишини ҳисобга олган эди. Чунки у биринчи марта бегона одамнинг чунтагига қул солганини, пулини олгандан сунг уятдан ёниб кетай деганини ҳали-ҳали унутмайди.

У Асадбекнинг феълени билмас эди. Бундай воқеага қул силтаб қуядими ё куйиб-уртанадими — бу Яратганга аён булмаса, Зелихон учун қоронги эди. Унинг назарида Асадбек — ота. Қизининг номусига бешфарқ қарайдиган ота бу юртда йуқдир. Айниқса, кўпнинг назарида турган одам номусига бешфарқ қарамас. Тугри, унинг олдида шўрлик қизи ҳақида оғиз очишга журъат этмайдилар. Лекин пана-панада висир-висир бўлишини Асадбек сезмасмикин? Гап-сузларга барҳам беришнинг энг тугри йули — уни турмушга узатиш. Куёв ким — Элчинми?

Зелихон Элчиннинг сузларидан кейин узини Асадбекнинг урнига қуйиб курди. Узини марҳаматли, одампарвар курсатаман, деса «қамалиб чиққан отарчи»дан ҳазар қилмай, елкасига куёвлик сарпосини енади. Мисқоллаб туплаган обрү-эътиборини уйласа — бу ишга қул урмайди. Хуш, Асадбек учун қай бири қадрли? Зелихон бу муаммога жавоб топа олмади. Бу саволга жавобини орадан кунлар утиб Асадбекнинг узи айтди.

VI БОБ

1

Шариф гаранг энг. Кургани, эшитгани тушми ё унғ эканини фарқлай олмас эди. Дам баданига ҳаловатли, ҳузурли куч ҳукм утказди. Бундай пайтда у булутларга ёнбошлаб олиб осмонда сузади. Баъзан эса қандайдир куришмас бир куч темирчининг омбури билан юрагини сиқа бошлайди. Ана шунда дунё кузига тор бўлиб кетади. Эсини таниганидан бери курган хўрликларини, аламларини, ташвишларини эслайди. Эслаб туриб «омбурингни қаттиқроқ сиқсанг-си, бу юракни биратула вайрон қилиб юбора қолсанг-чи», деб нола қилганини узи ҳам билмайди.

Шариф ҳозир ҳам шу аҳволда эди. Икки қаватли каравотнинг юқорисида юзтубан ётиб, дардли бир тулгоқни бошидан кечирар эди. Бировларни оналари дуру

гавҳар устида туғиб, зарҳал чойшабларга йургаклайди. Шариф эса, узининг назарида, аламлар тиконзори устида туғилиб, ташвиш чойшабига йургакланган. Бировлар бу дунё нсъматларидан туйиб баҳраманд булиш учун туғилган булса, Шариф, узининг назарида, бу дунёдан нафратланиш учунгина туғилган. Гуё поки Парвардигор уни яратиб «мана, қараб қуй, бу дунёда ҳавас қиладиган ҳеч нима йўқ», дегану Шариф туғилганидан бери мана шу ҳақиқатни қадам-бақадам англаб бораётгандай. Бу дунёда ҳамма нарса улчовли, ҳамма нарсанинг чеки-чегараси мавжуд. Алқисса, Шарифнинг бошига ёғилаётган абри бало ҳам угай дсб қолдими? Бу булут унинг бошига ҳам турли аламларни, ғуссаларни ёғдирди. Энг сунгги бало — улим уругими, қамоқда чириш қисматими?

Шарифнинг баданига титроқ югуриб, тан азоби рух азобини қувиб чиқара бошлади. Энг чеккадаги каравотда қарта уйнаб утирган давранинг дам жимиб қолиши, дам асабга тегувчи гунгиллаши, дам баланд овозда гап талашишлари ҳам туманли уфқ бағрига сингиб кетди. Кунгли айниб, аъзойи бадани қақшади. Гуё ичига катта илон кириб олиб, буралиб, тулгона кетди. Шариф шу ешга кириб сира бу ҳолга тушмаган эди. Тумов каби нсъматлардан эл қатори баҳраманд булиб юрарди. Аммо бунақа азобли дардни сира тортмаган эди. «Уладиганга ухшайман, — дсб уйлади у. — Ичимда буралаётган жон булса ксрак. Жон чиқиши шунақа оғирми?» азоблар мавжи бироз пасайган дамда отасини эслади. Отаси мулойим гапира туриб жон таслим қилган эди. Гуё гапдан ҳориб пича тин олиш учун куз юмгандай эди. Ушанда «улиш ҳам осон эканда», дсб қуйганди. Ҳозир бу дунёни ташлаб кетиш осон эмаслигини англади.

Шариф ҳаётдан туйган банда эмасди. Тугри, у туйиб еб-ичмади, тараллабедодлар унга насиб этмади. Агар шуларга интилса, балки эришарди. Нолимай яшайди, уз ишини билди. Шу аҳволда булса ҳам яна узоқ йил умр кўришни истарди. Аммо начора... кунни битганга ухшайди.

«Куним битганга ухшайди...» Шарифнинг хаёлига бу фикр қаттиқ урнашиб олган эди. Соқчи орқали духтир чақиришни уйламасди. Бу дард улим даракчиси эмас, балки мастлигида томирига юборилган қорадорининг хумори экани хаёлига ҳам келмас эди. Терговчининг гаплари, билагидаги игна изи оқибатда бунчалар

азобларга қуйишини уйлаб курмаган эди. У гиёҳвандларнинг телба кузларини, қийноқдан тулғонишларини телевизорда курган, аммо бу аҳволга тушиб қолиш мумкинлигини билмас эди.

Унинг букчайиб титраши, уқниши хона бурчагида қимор уйнаб утирган йигитлар диққатини тортди. Улардан бири Шарифга яқинлашиб пешонасида тузиб ётган сочини сиқимлаб, бошини кутарди-да, ярим очик кузларига қаради.

— Пахан узимиздан экан-ку, — деди у шерикларига қараб. — Нима қиламиз?

— Ишинг булмасин, — деди турда утирган киши.

— Одам қилиб қуя қолай, ҳаққини тулар? — деди йигит.

Турда утирган кишидан садо чиқмади. Йигит узи стадиган каравот томон юрди. Ёстигини кутариб, тугунча олди. Тугунчада эм игнаси, икки қарич ингичка резина ичак бор эди. У Шарифга яқин келиб уста ҳамширалардай резина ичакни Шарифнинг билагига уради. Сунг буртиб чиққан томирга игна санчди.

Шарифни азоблар тарк этди. Ичидаги илон ҳам тинчиди. «Жоним чиқиб кетдимми?» деб уйлади. У роҳат кучоғида суза бошлади.

Ширин тушлар адоғига стиб маст уйқудан уйғониш вақти ётди. У кузини очиб пича карахт ётди. Қамоқда экани, азоб билан тулғонгани туш эмас, ҳақиқат экани аён булгач, ёстиқдан бош кутарди. Темир панжарали дераза ортида туннинг қора башараси куринди. Икки қаватли темир каравотларда маҳбуслар ухлаб ётишибди. Хона бурчаги одатдагидай бедор. Улар Шарифнинг уйғонганини дарров сезишмади. Шариф қаддини кутариб оёқларини пастга осилтириб утирганидан кейин даврадаги бир йигит урнидан турди.

— Ҳа, пахан, аҳвол қанлоқ, зурми? — деди у Шарифга яқинлашиб.

Шарифга унинг юзи таниш куринди. «Қасрда учратган эканман?» деб уйлади.

— Пастга тушинг мундоқ, ҳисоб-китоб қилиб қуяйлик.

«Нимани ҳисоб-китоб қиларкан», деб уйлади Шариф.

Йигит Шарифни эшик томон бошлади. Ювингич ёнидаги қупол қутини имлаб деди:

— Утириб ёзинг, пахан. Кеннайимга бизадан салом этинг. Эртага бештагина кусок тайёрлаб қуйсинла.

— Тушунмадим, — деди Шариф, — куюсоңнигиз нима?

Йигит ростдан тушунмадими ё лақиллатяптими, деб уйланиб, унга қаттиқ тикилди. Кейин қупол оҳангда:

— Беш минг, — деди. — Эртага беш минг сўм стказиб бермаса тилла тишларингни суғуриб оламан.

— Менда... тилла тиш йуқ, — деди Шариф солдалик қилиб.

— Қани, оғзингни оч-чи?

Шариф йигитнинг амрига буйсинди.

— И-с, — йигит ажабланди, лекин буш келмади. f
унда каллангни суғуриб оламан. Беш мингга арзийдими узи бу калла?

— Оғайни, уйда беш мингим йуқ меннинг. Мен...

— Гапни чузма. Ёз хатингни. «Беш минг топиб бермасанг, мени улдиришаркан», деб ёз. Агар бу ҳам сенга стмаса, бола-чақанг билан қириб юборамиз. Беш минг топилади, бола-чақа топилмайди!

Шариф чинакамига қурқиб кетди. Бу йигит ҳазиллашаётганга ухшамайди. Шариф бундай қаҳри қаттиқ одамларнинг қилмишларини куп эшитган. Одамнинг калласини олиб ҳузур топадиган бу бандалар шунчаки пуписа қилишмайди. Шариф йигит узатган қаламни олиб иккитагина жумла ёзди: «Онаси, менга беш минг жуда зарур. Хатни олиб борган одамга топиб бер». Йигит хатни ўқиб жилмайди.

— Вей, пахан, одам экансан-ку, а? — деб слкасига уриб қуйди-да, эшикни тақиллатди. Дарча очилиб соқчининг юзи кўрингач, хатни узатди.

— Шу акахонимизнинг хатлари бор экан, бериб қуйинг, дуо қиламиз.

Шариф бу ҳолатни кўриб лол қолди. Бу йигит ким узи — маҳбусми ё турманинг эгасими? «Ҳар ҳолда пачакилашмаганим дуруст булди», деб узига таскин берди. Йигит уни даврага бошлади. Шарифга ҳам қарта узатдилар.

— Мен... уйнамайман... билмайман, — деди Шариф қартани нари суриб.

— Билмасанг, урганасан, бундан осон иш йуқ. Эр-какмисан узинг? — деди йигит қатъий оҳангда. Сунг Шарифнинг олдига бир сиқим пул қуйди. — Бу қарз. Ҳалигидан ташқари.

Шариф аввалига бироз ютди. Йигит унга маслаҳатчи булди. Сунг ютқирик бошланди. Қарзга берилган

бир сиқим гижим пул учдию кетди. Даврадагилар хотамтой эдилар, бу бечорага раҳм қилиб қарзга уйнашга рози булдилар. Тонгга қадар «Шариф бойвачча» уттиз минг сўмлик қарзга ботиб, урнидан турди.

— Келнайимга яна бир хат ёзасан. Пул уч кунда шу ерда булиши керак, — деди йигит. — Булмаса...

— Биладан, — деди Шариф, — молим ҳам, жоним ҳам талонда.

— Ҳа, баракалла, бор, ёза қол.

Соқчига яна битта хат берилди. Шариф урнига чиқиб ётиб уйга толди. Боши берк кучага кириб қолди десак, унча тугри булмас. Боши берк кучага кириб қолган одам орқасига қайрилиб қайтиб чиқиб кетиши мумкин. Шариф назарида боши берк кучага кириб қолмади, балки нақ жаҳаннамнинг узига қулади, энди ортга йул йуқ. Шу ерда куйиб кул булиши керак. Узик у куйиб кул булишга маҳкум этилган экан, оиласини нима сабабдан жаҳаннам оловига рупара қилди? Шариф мана шундан доғда эди. Энди нима қилсин? Терговчига айтсинми? У ҳам буларнинг одами булса-чи? Терговчининг куруниши бинойи, узини раҳмдил, ҳақиқатпарвар қилиб курсатяпти. Бироқ... ҳамма балони шулар бошлайди — Шарифнинг биринчи учрашувдан чиқарган хулосаси шу.

Янги йилнинг биринчи куни Шарифни уттиз минглик қарз ботқоғига ботирди. Хотини бу пулни қаердан топади, кимларнинг остонасига бош уради — уйлаб уйига столмади. Пулдор қариндош-уруғи, ошна-оғайниси ҳам йуқ. Синфдошлари орасида бойваччалар бор, лекин уларни ҳаромхур дсб билиб, ҳатто ҳазар қилиб борди-келдини йигиштириб қуйган эди. Энди улар ердам беришармикин?

Нонуштадан кейин Шарифнинг тунги «улфатлари» дам олиш учун каравотларига чузилишди. Уларга халақит беришнинг қандай оқибатга олиб келишини барча билармиди, ҳар ҳолда айтадиган гапларини пичирлаб айтишди, юрсалар оёқ учида, товуш чиқармай юришди. Тунда ҳориган маҳбуслар пешингача ухлаб, худди келишиб олгандай бир вақтда уйғонишди. Бир-иккитаси юз-қулини ювган булди. Қолгани турибоқ, бир эснаб, бир керишиб тунда эгаллаб ўтирган жойига борди. Тартибли идора ходимларидай, хизматни бир дақиқа кеч бошласа қисмат юз берадигандай жам булиб олишди. Лекин уйинни — хизматни бошлашмади. Идоралардаги «беш дақиқалик мажлис» каби булар-

нинг ҳам издиҳоми мавжуд эди. Идоралардан фарқи. — бу сарда мажлис бир-икки соат эмас, бир-икки дақиқа давом этарди. Турогасиннинг гани қисқа эди:

— Олиб келишмабдимми?

Жавоб ундан ҳам қисқа:

— Вақт утди.

Ҳукм ундан-да қисқа:

— Бошла.

Шариф талвасада ётганида унга жон ато этган йигит урнидан туриб эшик яқинидаги каравотга яқинлашди. Каравотда узала тушиб ётган гуштдор одамни туртди:

— Тур урнингдан, тунка! — дсб бақирди. Хонадагилар ҳозир даҳшатли воқса юз бсражагини фаҳмлаб, нафас ютдилар. Каравотдаги одам — уттиз бсш ёшлардаги бақалоқ йигит — пинакка кетган эканми, қаддини кутарди-ю, аммо нима гап эканини англамай, жавдираб қаради.

— Соатингга қара, бир булдими? Ун иккига стказишинг керакмиди?

— Олиб келишади, гап йуқ, окахон.

— Қани, огзингни оч.

— Жон окахон, Худо урсин, олиб келишади.

— Оч дсаяпман!

Йигит эланавсргач, даврадан бир одам турди-да, унга яқинлашиб бошини чангаллади. Худди тарвуз танлаётгандай қаттиқ сиқди. Йигит огриққа чидаёлмай додлади. Шунда у одам иккита бармоғини йигитнинг бурнига тиқиб, бир қули билан пастки жағини пастга тортди. Япалоқ омбир билан йигитнинг тилла тишларини бир-бир суғуриб олдилар. Маҳбуслар, жумладан Шариф ҳам орага тушишга қурқиб, ҳеч нарсани эшитмагандай, сезмагандай жим ётавердилар. Ташқаридаги соқчилар эса, дод-фарёдга аҳамият ҳам бсрмадилар. Шариф бу манзарани кўриб титраб кетди. «Бунинг-ку, тилла тишларини суғуриб олдилар. Мени нима қилишар экан?» дсган уй уни «ўзимни ўлдирсам қутуламанми шу азоблардан», дсган тўхтаман сари бошлади.

2

Зоҳид Шарипов прокуратура жойлашган иморатнинг рупарасидаги катта чинор ёнида турган аёлни дарров таниди. Унинг шундай фазилати бор — бир

курған одамини анча вақтдан кейин ҳам дарров тапийди. Эгнига одми, биров уринган пальто кийиб, жун румол ураб олган бу аёл — Шариф Намозовнинг хотини — Насиба эди. Бу ҳол Зоҳидни ажаблантирмади. Хибсга олинганларнинг яқинлари милисахонага, прокуратураларга қатнайвериб тинкалари қурийди. Аёллар йул пойлаб, куз ёш тукиб чарчашмайди. Эрларининг ёки оталарининг, ака-укаларининг бегуноҳ эканини исботлашга уринишади. Бу фарёдларга қараб туриб, «фақат бегуноҳлар қамалар экан-да», деб фикрлаш мумкин. Зоҳид ҳозир ҳам шу ҳол такрорланади, деб уйлади. Хотинни қурмаганга олиб утиб кетмоқчи ҳам булди. Лекин узи сезмаган қандайдир куч уни бир нафас тухтатди. Аёлнинг ҳаракатга келиши учун шу бир нафаслик тухташ кифоя эди.

— Сизда гапим бор, — деди аёл синиқ овозда.

— Юринг, — деди Зоҳид.

Аёлга совуқроқ муомала қилгани узининг ҳам гашини келтирди. «Бу хотин неча соатдан бери совуқда турган экан, гапи бордирки кутган... Эрининг айби йуқлигини узим ҳам сезиб турибман. Бу бечорага нима учун хумрайдим?» Зоҳид иморатга ярашмай турган кичкина пешайвонга чиқиб ортига утирилди. Насиба «келиб тўғри қилдимми ё адашдим-ми?» дегандай битта-битта босиб чиқарди.

— Кеннойи, юравринг, — деди Зоҳид.

Бу гапдан кейин аёл сал дадилланди. Машойихлар «сўз ханжар бўлиб жонни олиши ҳам, тириклик суви бўлиб уликка жон бериши ҳам мумкин», деганларидай, Зоҳиднинг «кеннойи» дейиши аёлдаги хавотир булутини биров тарқатди.

Ўтган куни пешинда бир йигит келиб: «Шариф акамгила хат бериб юбордила», деганида хуфтон дили бирдан ёришиб кетди. Аммо «Беш минг бериб юбор», деган гапни уқиб ажабланди. Хаслига урилган нарса — пулни милисадагилар сурашган, деган фикр булди. Йигит яна келажагини билдириб, тезда изига қайтди. Кеча эса утгиз минг суралган мактубни уқиб, эти увишиб кетди. «Агар шу пул эвазига чиқариб юборишса, уйни сотиб булса ҳам топиб бераман», деган қарорга келди. Кейин фикри биров тиниқлашгач, «пулни ким сураган булиши мумкин?» деб уйлай бошлади. Ўша куни уни икки йигит суроқ қилди. Бири шарттакироқ эди. Ўша сурадимми? Кейингиси прокуратураданман, деган эди, ё ушанисига керакми бу пул?

Насиба, гарчи маълумотли аёл булса-да, ҳуқуқ илмидан буткул бегона эди. Милисанинг вазифаси — ушлашу қамаш, прокуратуранинг вазифаси — қоралаш, суднинг иши — ҳукм чиқариш, деган юзаки тушунча барча узбеклар сингари унга ҳам йулдош эди. Уйлаган уйлари ҳам шу тушунчалар атрофидан нари силжимас эди. Прокуратура фақат қоралаш эмас, ҳақиқатни ойдинлаштириш иши билан ҳам шугулланиши лозимлигини билмаса-да, пул сураса шулар сурайди, деган фикр уни Зоҳид билан учрашишга даъват этди. «Сурайдиган булса узимга айтсин, нимага одам қуяди», деб тонготарда йулга чиқди. То Зоҳид курингунча минг ҳаёлга борди. «Ўзимни қамаб қуйса-я», деб қурқди ҳам. Зоҳид совуққина қилиб «юринг», дегач, «ҳа, шу сўраган, келганим ёқмади», деб, кутганларига пушаймон сди. Аммо «кснойи» деган сўз умид ҳам берди. «Бу эмасдир», деган илинж билан қадамини тезлатди.

Зоҳид Насибага жой курсатиб, узи ҳам утирди. У аёлнинг эримда айб йуқ, деб гап бошлашини кутиб, «қулогим сизда», дегандай қаради. Аёл дафъатан тилга кирмади. Унинг нимадандир унғайсизланаётганини Зоҳид ссзди.

— Кснойи, бир гап булдими, эрта саҳардан келиб турибсиз?

— Йу-уқ, — Насиба шундай деб Зоҳиднинг кузига бир қараб олди. Дилидагини айтиш ёки айтмаслигини билмай яна иккиланди. — Билай деб келувдим.

— Тсргов энди бошланди. Сизга бир нима дейишим қийин.

— Ростдан ишоняпсизми шунга?

— Биз далилларга ишонамиз. Уйингиздан қорадори чиққан. Бу эрингизга қарши бир далил. Агар уни бирор одам қасддан ташлаб қуйган, десак, бунга ҳам далил ксрак, гувоҳ ксрак. Агар шу ишга оид бирон гапингиз булса, айтинг.

— Гапим йу-уқ... — Насиба айтмаса, ҳозир чиқиб кетиши лозимлигини билиб, сузида тутила-тутила мақсадга кучди. — Ўзимда йуқ, лскин қариндош-уруғ қараб турмас. Бир ҳафтада олиб келсам... далил топиладими?

Зоҳид аввалига тушунмади. Кейин аёлнинг мақсадини фаҳмлаб жони чиқиб кетай деди. Одамларнинг пора таклиф этиши унинг учун янгилик эмас. Акасинг улими ва суд жараёнлари даврида ишга пул ара-

лашганини сезиб қанчалар изтиробга тушган бўлса, ксйинроқ бу хизматга утиб пора билан юзма-юз кел-гач, ундан бешбаттар қийноқларга учради. Пора деган нарса бир қараганда куриниши сқимтой, тили ширин, онаси упмаган қизга ухшайди. Бу қиз ишвали жил-майиб, куз қисиб, нуқул тушакка имлайди. Ҳатто чол одамни ҳам буйдоқ йигит ҳолига солиб қуяди. Елкада-ги шайтон тинмай шивирлаб, «унинг қучоғига отил», дейди. Аммо бу ишвалар, бу шивирлар Зоҳидга ҳукм утказа олмайди. Чунки уша ишва билан унинг орасида акасининг руҳи бор. Ишвага учса — акасининг мурда-сини босиб ўтган булади. Зоҳиднинг ссргак онги бунга йул қуймайди.

Ҳозир пора таклиф этаётган бу жувонга қараб, газа-бини ичига ютди. «Бу аёл чайналиб гапиряпти. Умрида бировдан ўзи учун бир нарса сурамаган, таъма қилма-ган одам шунақа булади. «Мен сизга шунча берай, эримни қуйиб юборинг», дейишга андишаси йул бер-маяптими?»

— Сизга бу гапларни биров ургатдими с ўзингиз уйлаб топдингизми?

Зоҳиднинг овозида қаҳр, газаб зоҳир эди. Насиба бу йигитнинг тез ўзгаришини кутмагани учун бир сес-каниб тушди, тамом ўзини йуқотди.

— Бунақа гаплар учун...

Насиба йиғлаб юбормай, деб пастки лабини тишла-ди. «Майли, мени ҳам қамай қолинг. Сизлар бегуноҳ одамларни қамаш, майиб қилиш, хурлаш учун дунёга келгансизлар. Сизлар биз бечораларнинг куз ёшлари-ни, жигар қонларини тилла тоғларга айлантирасизлар. Ҳаром нон сб қоринни қаппайтирасизлару яна бизлар-га дуқ урасизлар?!» деган ҳайқириқ кукрагини эди, аммо бугзидан нарига кутарилмади. Дарди ичида қола-верди. Ҳақиқатни айтиш шунақа қийин. Айниқса но-пок одамларга (Насибанинг назарида Зоҳид ҳам но-поклардан эди) бас кслиш мушкул. Ундан кура утгиз бсш минг сўмни топиб бериш осонроқ. Насиба «бу йигитга бскор учрабман. Энди уртага қуйган одами билан гаплашавсраман», деган фикрга келиб жойидан қузғолди.

— Кеннойи, ким нима деса сузига учаверманг. Беш қул баробар эмас. Уйлаб иш қилинг.

Зоҳиднинг мулойимлашгани жувонни яна урнига қайтарди.

— Ахир хат олиб келишди-ку? — деди ажабланиб.

— Қанақа хат?

Насиба чунтагида гижимлаб турган хатни чиқариб узатди. Зоҳид шошиб олиб уқиди.

— Дастхат эрингизникими, аниқми?

— Ўзлариники, хатларини танитайманми?

Зоҳидга воқса равшанлашди. У турмалардаги аҳволни биларди. Лекин жувонга хатнинг ёзилиши тарихини айтолмасди. Айтса, бу хотиннинг эси оғиб қолиши ҳеч гапмас.

— Сиз... уйингизга боринг. Бу ишни бизга қўйиб бэринг. Агар пулни сураб келишса, икки соатдан кейин келинг, денгу менга хабар бэринг.

Зоҳид гапини тугатиши билан эшик очилиб, башанг кийинган йигит кириб келди. Зоҳид прокурорнинг ёрдамчиси билан яқин алоқада булган бу терговчини танирди, аммо ҳамсуҳбат булмаган эди. Унинг хонага берухсат кириб келиб, яна утириб олиши гашини келтирди. Насибага «боравэринг» дегандай қараб қўйди. Жувон урнидан турганида йигит уни тухтатди.

— Кэчирасиз, опа, сиз ким буласиз?

— Бу киши Намозова, суҳбатга чақирган эдим, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Э, анави бечоранинг хотинимисиз? — деди йигит ачинган одамдай. — Эрингизни тушунмовчилик билан қамашибди. Бугун қўйиб юборамиз.

Аёл тушими ё унги эканини билмай тамом гапиди.

— Сиз кетавэринг. Ош-пош пишгунча эрингиз уйингизга кириб боради.

— Ростми... вой...

— Э, одамларга яхши гап айтсанг ҳам ишонишмайди-я! Прокурор ёрдамчиси ҳозир буйруқ бэрди. Эрингиз озод. Тезроқ боринг уйингизга.

Аёл ажабланиб, Зоҳидга бир қараб олдию хонадан шошилиб чиқди.

Зоҳид жувоннинг савол назарига жавоб бэришга ожиз, чунки унинг ҳайронлиги ҳам аёлникидан кам эмасди.

— Гапингизга тушунмадим? — деди Зоҳид, аёл чиқиб кетиши билан.

— Винзавод директори прокурор ёрдамчисига келиб ҳаммасини узи ташкил қилганини буйнига олди. Намозов бегуноҳ. Сизга шуни айтгани кирувдим. Овора булиб қоғоз титиб юрманг. Омон булинг, ошна.

— Директор тухмат қилган булса...

— Бу ёғи билан ишингиз булмасин, — йигит шундай деб, чиқиб кетди.

Зоҳид қандай уйин булаётганини билолмай ҳайрон қолди.

3

— Намозов!

Дилгир утирган Шариф соқчининг амрли овозини эшитиб урнидан қузголди. Қамоқхонада эзилиб утириш дурустми ё терговчи билан узундан-узун суҳбат қуриши — билмасди. Тилла тишлари суғуриб олинган одам ихрашларини бас қилган, аммо унинг зорли овози Шарифнинг қулоқларига муҳрланиб қолган эди. Кап-катта эркак одамнинг суйишга маҳкум этилган буқадай укириши, сунг тул хотиндай пиқиллаб йиғлаши, кейин омонатини топширишга қасд қилган, сунгги нафаслари билан ихранаётган бсмор каби овоз чиқариши фақат Шарифга аталгандай эди. У букирганда ҳам, йиғлаганда, ихранганида ҳам Шарифга «Қуриб қуй, ссининг бошингга ҳам шу тушади. Ссни азоблашдан аввал менда тажриба утказишяпти. Ссининг тилла тишларинг йуқ, итдан баттар хор буласан», дегандай булар эди. Шариф учун бир нарса қоронги — бу одам жон азобида инграяптими ё мол аччигидами? Ҳар ҳолда тилланинг нархи ҳозир фалон пул...

«Иш куни» қарта уйнидан иборат булган одамлар эса уз юмушлари билан банд. Уртадаги бир тутам пул гуё шу қамоқхонадагилар тақдири ёзилган ҳукм қоғози. Уй суриб ётган, бир-бири билан паст овозда гаплашиб қуяётган, қаттиқ ёстиққа юзини босиб пинҳона йиғлаётган катта-кичик эркакларнинг ҳар бири исталган пайтда пул урнига тикилиши мумкин. Бу ердаги маҳбусларнинг ишлари ҳам терговда. Судгача ҳали фурсат бор. Қимор уйновчилар терговчи ва ҳакамларга нисбатан тез ишлайдилар.

Шариф узига аталган ҳукм ва ижронинг қандай булишини уйлаб, эзилиб утирганиди, соқчи уни чақирди. Шариф ярим очиқ эшикка яқинлашиб орқасига угирилиб қаради: бурчакдагиларнинг у билан ишлари йуқ, муҳим муаммони ҳал этолмай гаранг булаётган олимлар каби жим утиришибди. Гуё соқчининг овозини эшитишмаган, гуё Шарифни қулоғигача қарзга ботиришмаган. Ҳатто кунгил учун ҳам бир қайрилиб қараб қуйишмади-я!

Соқчи даҳлиздаги шеригига Шарифни топшириб, узи эшикни шарақлатиб ёпди. Шариф темир занжарлардан пастга, ундан ҳовлига чиқди. У терговчи билан учрашувга ҳозирланган эди. Соқчи Шарифни иккита стол қуйилган чоғроқ хонага бошлаб кирди. Қалдирғоч муйловли йигит Шарифга фақирга менсимай қараган подшо каби илкис назар ташлаб қўйди. Подшолар бундай пайтда фақирнинг таъзим бажо айлашини, тиз чуқшини, тиззалаб юриб келиб оёқларини упишларини кутганлар. Бу муйлабли йигит қадим шоҳларнинг фақат назаринигина олган, қолган удумлардан «фсодал сарқити» сифатида воз кечган дейиш мумкин эмас. Агар Шариф ҳозир тиз чуқса, фақирга лозим булган ишларни бажарса, бу «кунгли буш» азамат йигит йуқ демасди. Ҳар ҳолда бу йигитнинг узи ҳукмдор булмасада, қарашлари ва айтар сузи шоҳона эди.

— Намозов, сиз озодсиз. Айбларингиз исботланмади.

Шариф прокуратура терговчиси билан суҳбатдан кейин «бу бир англашилмовчилик булса керак, текшириб чиқариб юборишади», деб умид қилган эди. Қамоқхона эшиги ҳар очилганда ё соқчи тирқишдан муралаганда «мени чақиришармикин», деб нажот кузи билан қараган одам «Сиз озодсиз» деган сузни эшитиб ишонмади. «Сиз фалон жиноятни қилишда айбланасиз» дейиш ҳам, «Сиз озодсиз!» дейиш ҳам шунчалар осонми? Дунёнинг лаззатини фақат илм билан шуғулланишда ва оқибатда нимадир кашф этишда деб билган одамга бу идора, унинг ходимлари, уларнинг муомалалари ғалати туюларди. Одамни бу даражада хурлаш, бу даражада калака қилиш, бу даражада тепкилаш мумкинлигини тасаввурига сиғдиролмас эди. Бу хурликларни уз кузи билан куриб, танасида ҳис этган булса ҳам, ишонгиси келмасди. Ҳозир қалдирғоч муйлабли йигитнинг яна бир марта «Сиз озодсиз», дейишини кутди. Аммо йигит онасидан камгап булиб туғилганми, ё унга раҳбарлари «фақат бир марта айтасан бу сузни» деб қаттиқ тайинлашганми, ё бу ширин сузнинг қиммати фалон суму бу пулни тулашга Шарифнинг қурби стмаслигини билгани учунми — ҳар ҳолда такрорламади. Шунда Шарифнинг бағри ёнди. Ношукур банда! Раҳмат, деб чиқиб кетавермайдими?! Ҳозиргина улимига рози булиб утирган одам бирдан ҳақиқатни айтгиси келиб қолди. «Нимага мени бу азобга гирифтор қилдинглар, нима ҳақларинг бор эди,

қилгиликни қилиб қуйиб, узр сурайдиган тилларинг узилиб тушганми?!» демоқчи эди. Суз бошлади ҳам:

— Нимага...

Ҳар тугур йигит гапиргани қуймади:

— Нимагалигини уйингизга борганда биласиз. Яхши одамларнинг назари сизга тушибди. Булмаса уруг-аймогингиз билан қамоқда чирирдингиз. Боринг, гапни чузманг, — йигит шундай деб бир парча қоғоз узатди.

Шариф қоғозга қул узатган эди, орқасидаги соқчи чаққонлик қилиб, қоғозни ундан аввалроқ олди-да, сл-касига «юр» дегандай туртиб қуйди.

Шариф дарвоза эшигидан ташқарига чиқиб икки-уч қадам юргач, тухтаб, утирилди. Тспаси сим тусиқли дсвор баландлигини чамалагандай узоқ тикилди. Шу пайт енида сутранг «Жигули» тухтаб, хаёлини бузди. Узини четга олишига улгурмай машина эшиги очилди.

— Утиринг, окахон, — деди жингалак сочли йигит, меҳрибонлик билан.

— Раҳмат, ука, овора булманг, — деди Шариф. У «йигит бирор танишимнинг ё укаси ёки угли булса керак, тасодифан куриб қолди», деб уйлади. Қамоқдан чиқа солиб танишга учраганидан ҳатто хижолат булди. Одамлар айби борми ё йуқми деб мулоҳаза қилиб утиришмайди. «Қамоқда утириб чиққан», деб, ола қарашади.

— Утиринг, — деди Жамшид. Бу сафар унинг овозида меҳрибонлик эмас, қатъийлик, амр оҳанги зоҳир эди. Тарангсиб турган Шариф буни сезмади. Жамшиднинг атайин кутиб тургани ҳам унинг хаёлига келмас эди.

— Мен эски шаҳарга бораман, — деди Шариф.

— Утиринг, уша ёққа кстятпман.

Шариф «унда майли, сизни овора қилмас эканман», деб машинага утирди. Таниш йигитлар ҳеч бул-маса ҳол-аҳвол сураб қуйишарди. Бу эса миқ этмай кстятпти. Шариф шундан ажабланиб, суради:

— Ука, сизни танимайроқ турибман?

— Танимайсиз. Бир яхши одамни дуо қилаверинг. Шу одам сизга мурувват қилмаса, қамоқда чириб кс-тардингиз.

«Яхши одамларнинг назари тушибди...» Шариф қа-моқхонадаги қалдирғоч муйловли йигитнинг гапини эслади. Ким экан у яхши одам, нима учун унга мурув-ват қилипти? Шариф яхшилик қилиши мумкин булган танишларини бир-бир эслашга уринди. Унинг таниш-лари орасида бунчалар қули узун одам йуқ эди. Қилич

Сулаймонов-чи? Аввал қамоққа тиқиб, сунг олиб чиқиб қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлдимми? Шу фикр Шарифга туғридай туюлиб, суради:

— Яхши одам... Қилич Сулаймоновми?

Йигит жавоб бермади.

— Асадбекми?

— Сергап одам экансиз! — йигит шундай дсб жеркиб берди.

«Демак, уша», деган қарорга келди Шариф. Одам боласининг душмани уз тили, деганларидек, тили жинловсиз булгани учун Шариф куп панд ерди. Унинг зур илмларга етган ақли оддий ҳақиқатни тушунишга қосирлик қилиб қолар эди. Камбағал яшаши, илмда олга силжишда қийналиши, унвонлардан бенасиб қолиши ва ниҳоят, қамоққа тушишида суяксиз тилнинг куп хизматлари борлигини тушунгиси ҳам келмас эди. Хотини зорланиб «тилингизни тийиброқ юринг», деган пайтларида «Мен индамай кетадиган қул эмасман», дсб ужарлик қиларди. Бойвуччаларнинг утқир ҳилли атирини еспиб, ясаниб олган бу жингалаксоч йигитнинг «сергап экансиз», дсб жеркиб беришидан унинг ужарлиги тутди.

— Утгиз мингни ҳам уша яхши одамга берманми?

Йулдан куз узмай келатган Жамшид орқасига угирилиб, унга ажабланиб қараб олди.

— Қанақа утгиз минг?

— Вақти келганда билиб оласиз, — деди Шариф унинг бояги гапига тақлид қилиб.

— Билиб оламиз, хотиржам булувринг, — деди Жамшид унинг пичингига эътибор бермай.

Жамшид машинани Шарифнинг эшиги олдида тўхтатди.

— Ортиқча валақламай, бошингизга ғалва орттирмасдан уйингизда жим утиринг. Эртага ишга чиқасиз. Яхшилаб билиб олинг, окахон: сизни паноҳига олган одам керак булса утгиз мингдан утгиз мингтасини бошингиздан сочади. Агар уни хафа қилсангиз, уругаймоғингиз билан, утгиз бир минг томирингизни қуришиб ташлайди.

Шариф эшикни очиб, бир оёғини ерга қўйган дамда бу гапни эшитиб тўхтади. Таранг тортилиб турган асаб томирлари баттар қақшади.

— Мени қурқитманг, — деди овозини кутариб.

Жамшид, уни ҳайрон қолдириб, жавоб бермади. Шариф баттар тутақиб, тили калимага келмай қолди.

«Хе оналарингни...» дсб сукиниб машинадан тушди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Шариф деярли сукинмас эди. Сукинган тақдирда ҳеч булмаса жағи ёрилиши мумкинлигини ҳам билмасди. Бахтига у энди Асадбскнинг одамига айланди. Ҳозир «онангни...» дейиши нима экан, бунинг ёнига амма-холаларини, опа-сингилларини қушиб сукканида ҳам Жамшид лом-мим дсёлмасди. Жамшид Асадбскни купга хотамтойлик қилишини билади. Унинг назарида хужайини Шарифни шунчаки паноҳига олди. Хужайиннинг эътиборидаги одамга ола қараш мумкин эмаслиги унга ойдай равшан. Унга яна бир нарса аниқ — буйруқни адо этиш чоғида бсгоналар билан гаплашмаслиги, айниқса, пири Асадбск ҳақида бирон суз айтмаслиги шарт. Ҳозир Шарифга пуписа қилиб шу шартни бузди. Шарифнинг гапидан аччиқланиб, «хужайин уттиз минг сурайдиган гадой эмаслиги»ни билдириб қуйиш учун чсгарадан чиққанини узи ҳам ссзмай қолди. Чсгарадан ҳатлашга ҳатлади-ю, сунг аф-сусланиб, мум тишлади. Шарифнинг ҳақоратига парво қилмай утиришининг иккинчи сабаби шу.

Шариф эшикни ёпиши билан «Жигули» пойгачи машиналардай силтаниб қузғолди. Йулни авайлабгина қоплаётган қор тузғиб кетди.

Шариф эшиги олдида туриб қолди. Оппоқ гиштдан қурилиб савлат тукиб турган иморатлар қаторидаги сомон сувоқли пастак уйи кузига етим боладай мунгайиб қуринди. Назарида эгаси қамоққа олиб кетилганидан сунг уйи шармандлик юкини кутаролмай чукиброқ қолгандай туюлди.

Туҳматдан қамалиб, сунг озодликка чиққан одам қувончини ичига сиғдиролмай, бахтидан ёниб, ҳазор-ҳазор шукрлар қилиб уйига учиб кириши керак. Шарифда эса бундай бахт, бундай қувонч йуқ эди. У давлат қамоғидан қутулгани билан, қуринмас турга чирмаб ташланганини, бу тур уни оқибатда батамом ҳалок этишини ссзиб турарди. Мана шу сезги уни озодлик бахтига бсгона қилиб қуйганди. У слкасидаги дард юки билан остона ҳатлаб ҳовлига кирди. Йулакда биттагина из — қор учқунлари ҳали бу изни кумиб улгурмаган — демак, Насибаси яқинда кучадан қайтган.

Ҳовли этагида «ошхона» номи билан зикр этилувчи бостирманинг эшиги зорланиб очилиб, Насиба чиқиб келди. У эри томон бир-икки қадам қуйди. Сунг нима қиларини билмай тош каби қотди. Кейин

бейхитир равишда югуриб келиб, Шарифни қучоқлаб олди.

Оқ гиштли дангиллама уйларни, дуру гавҳарларни орзу қилмай яшаётгани, қозонлари бозор гушти қандай бўлишини билмай, музлаган гуштга ҳам қаноат қилувчи, ҳалол яшамоқлик заҳматиини барча лаззатлардан афзал курувчи, бориға шукр қилиб умр кечираётган бу икки банданинг тили гапга келмас эди. Улар «гуноҳимиз нима экан?» деган жумбоққа счим излашар эди. Яратганнинг олдида уларнинг гуноҳлари йуқдир, дсёлмаймиз, бсэйб — парвардигор. Бизнинг фикри ожизимизча, бошларига кулфат солган «гуноҳ»ларнинг энг улуғи — «уйнашмагин арбоб билан...» деган ҳикматни унутганларида. Замонлар узгаради, тузумлар узгаради, подшолар келиб кстабсеради, булар — дунёнинг устидаги либослар. Эски куйлак устига янгиси кийилгани, вужуд, қалб, инсоф, виждон эса узгармай қолабергани каби, фоний дунё аслини узгартирмайди. Халқ яратган ҳикматлар ҳам аслича яшайвсеради. Авваламбор Шариф, қолаверса Насибанинг куп нарсаларга етгувчи ақли, фаҳми-фаросати шу нуқтага етганда андак ожизлик қилгани учун ҳам бу кичик кулфат тузини тотиб кўришди.

Насиба эрининг кириб кслиши туши эмас, унги эканига ишонч ҳосил қилгач, уни бағридан бушатиб, уйга бошлади. «Болаларни олиб келмадингми?» деди Шариф остона ҳатлаб ичкари киргач.

Насиба лабини тишлаб, бош чайқади. Шу кунлар ичи ҳувиллаётган уйда ёлғиз утириш унга осон кечмади. Аммо ёлғизлик азобидан «дадам қанилар?» деган саволга жавоб қайтариш минг чандон оғирроқ эди. Бу савол уни илон каби чақиши, назарида ҳатто жонини ҳам суғуриб олиши мумкин эди. Ҳзи айтмаган тақдирда ҳам, болалари кўчадан эшитишарди. Дадаларининг қамоқда утиргани мурғак қалбларни эзиб ташламасмиди? Насиба шунинг учун болаларини онасиникидан олиб келмаган эди. Шариф буну тушунди. «Янги йил кечаси ҳам ёлғиз утирибди-да, бечора», деди узича.

Нонушта маҳали ҳам булиб утган нохушликдан сўз очмадилар. Иккови бир-бирига қараб-қараб қуйиб, номигагина нон тишлаб, чой ҳўплаб утирдилар. Эр-хотиннинг иштаҳаси йуқ эди. Улар илк марта ёлғиз қолиб бир-бирига айтишга сўз тополмай ийманиб утирган келин-куёвга ухшашарди.

Шариф Насибадан саволлар кутарди. Насиба «эрим узи гапирар», деган илинжда эди. Ножуя савол билан эрининг дилига озор стказишдан чучирди.

Барча кургуликларига «фош қиламан» деб дуқ ургани сабаб булганини тушуниб етган Шарифнинг хотинига бу ҳақда гапириш нияти йуқ эди. Шу биргина нуписа учун қамоққа тиқиб қуя оладиган зотлар фош қилишга киришилган тақдирда қасрга олиб бориб тиқиб қуйиши мумкинлигини хотини билса, даҳшатдан юраги ёрилиб кетиши ҳеч гапмас.

Шариф жонини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йули тилнинг бевошлигига барҳам бериши лозимлигини англади. Уни қийнаётган нарса — билагидаги игна излари, қамоқда хуруж қилган тан азоби. Ҳадсмай яна бош кутарувчи бу азобга энди дош бера оладими? Ё гиёҳвандга айланиб қоладими? Мана шу фикрнинг узисқ уни даҳшат тўрида ушлаб турарди.

VII БОБ

1

Жалил уйига қайтди-ю, аммо тинчини йуқотди. Асадбек бошига бир оғир иш тушганига амин булиб, ташвишланди. Ҳали «фалончини отиб кетибди», ҳали «фалончини ёқиб кетишибди», деган ваҳимали мишмишлар бош кутараётган таҳликали кунларда Асадбекдай одамнинг ҳам жони қил устида эканини Жалил яхши тушунарди. Аввало ганим қасд қилмасин. Қасд қилса биров унинг жонини сақлаб қололмайди. Атрофини унта ишончли йигит ураб турса ҳам битта уқ сиғадиган туйнукча топилиб қолар. Шундай экан, бу уйинга кирганларнинг умри хотимаси аниқ. Асадбек шуни сездими? Юраги сезгани учун биродари билан видолашиб олмоқчи булдими? Асадбекнинг бевақт чорлови Жалилни бу фикр исканжасига топширди.

Жалилнинг назарида телсвизордаги бежирим лаблари кулиб турган қиз-жувонлар, тиржайиб туриб ашула айтаётган хонандалардан ташқари бутун эл ташвишга бурканган эди. Ҳамиша мириқиб кўрадиган томошалари бу кеч унга ёқмади. «Янги йил кутиш» деган гап ҳам бирданига эриш туюлди. Куёви билан пиелани чуқиштириб қўйдию ароқни ичмади. Доимо завқ берувчи фарзандлар давраси ҳам татимади. Юраги тарс ёрилгудай булиб урнидан туриб кетди. «Тобим қочди»,

дсб хонасига кириб чузилди. «Тинчликми, адаси, уртогингиз тинчмилар ишқилиб», дсб кирган хотинига бобиллаб берди.

Соат ун иккида фарзандлари бир-бир кириб янги йил билан табриклаб чиқишди. Қушни хонада тонгга қалар телевизор сайради. Жалил тонгни ит азобида кутди. Чала-ярим нонушта қилиб, ота маҳалласига жунади. Асадбекнинг болалиги утган ҳовли эшиги ичкаридан танбалаган, дсмак, чиқиб кетибди. Жалил уйига кириб укасини йуқлади-ю, Асадбекникига қараб йул олди.

Уртоги уйига келмабди. Манзура одатига хиёнат қилмаган равишда ердан кузини узмай сурашди.

— Тинчликми, узи кслин?

— Тинчлик, — дсди у паст овозда. Бу оилага самимий муносабатда булувчи энг яқин одамнинг Жалил эканини, ҳатто унга ҳам оила сирларини ишониб айтиш мумкинмаслигини Манзура билади. Куз ёши тукиб ҳасрат дафтарини очгиси кслади. Аммо... Эри айтмаган сирни у айтолмайди...

— Агар тинчлик шунақа булса, галваси қанақа буларкан, — дсди у изига қайтаётиб. — Галварс эрингизга минг марта айтдим, шу ишларни йиғиштир, дсб.

— Уртогингизни биласиз-ку...

«Ҳа, биламан, — дсб уйлади Жалил, — Худо унга бойлик бергану тариқча ақл бермаган. Миллион сүми йуқлар қирилиб кстятими, шунча бойлик камми унга, гүрига ортмоқлаб борадими? Лаҳадда бошига биттагина гувала қуйилади, пул қуйилмайди, шунга фаросати етмайдими?..»

Шу гаплар ҳаслига келди-ю, аммо аёлга қараб вайсашдан узини тийди. Шу топда эшикдан Асадбек кириб келса, шу заҳар гапларни айта олармиди? Айтиш ҳам гапми?! Хуш, шаҳарни ётқизиб-турғизиш қулидан ксладиган Асадбек-чи? Эски юз сүмликни узоқдан куриб қолган, янгиси чиққанини куриш у ёқда турсин, ҳали эшитмаган оддий ишчининг ҳақорат чегарасини ҳам босиб утиб кетувчи сүзларига нима дейди? Жалил гапира-гапира жушиб кетса, шартта биқинини чимчилайди ё сонга шапатилаб уриб қолади — шунда Асадбек нима қилади? Кайфияти яхши булса — кулиб қуя қолади. Ҳатто уртогининг бу қилигидан яйрайди. Болалик дамлари эсига тушиб ширин энтикади. Болалигида бир рушнолик курмаган булса ҳам вужудига роҳат урмалайди... Жалил заҳарга булаб отаётган сүз уқларига кайфияти нобоп пайтида дуч келса ҳам ғазаб-

ланмайди. Узини босади. «Ҳа, қилиғи совуқ» деб тунгиллаб қўяди... Шундай экан, Жалил ичини ёндираётган гапларини Манзурага айтадими ё соқчи йигитларгами, ё Асадбекнинг узигами — фарқи йўқ, сузлар самога сочилган уқлардек самара бермайди.

Жалил Манзурага қаради-ю «хайр» деб ташқарига чиқди. Энди қасққа боришини билмай гарангсиди. Катта кучага қадар каловланиб борди. Сунг пишиллаб тухтаган автобусга чиқиб уйига кетди.

2

Асадбек ошнасиникига даярли келмас эди. Туймаърақаларда бирров келиб кетарди. Жалилнинг болалари, айниқса куёви, Асадбекнинг номини эшитишган, аммо узини яхши танишмас эди. Шунинг учун эшик қунгироғи тугмасини босиб йуқлаган башанг кийимли кишини куриб, ажабланишди. То Қамара — Жалилнинг куз очиб курган хотини чиққунча Асадбек остонада турди. Қамара уни куриб ҳайратланди.

— Жалил уйдами? — суради Асадбек.

— Йугидилар... Эрталаб чиқиб кетувдилар... Бугун биринчи... Сизникига кетдиларми, дебман.

Асадбек иккиланиб утирмай кирди. Меҳмонхона йиғиштирилмаган эди. Қамара Асадбекнинг кириши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмагани учун шошиб, довдираб қолди.

— Кеннойи, сиз безовта булманг. Мен ҳозир кетаман, — деди Асадбек уриниб қолган диванга утириб. У кира солиб диваннинг оёғи урнига газетага уралган гишт қўйилганини курган эди, шу сабабли эҳтиёт булиб чукди.

— Вой, овораси борми, сиз ҳар куни келиб юриб-сизми? Кеча неварачам бир ёшга тулди. Шунинг учун ҳамма йиғилган эди.

Кеча... уттиз биринчи дскабр... Асадбек Қамарага ялт этиб қаради. Аёлнинг гапи унга укаси Самандарни эслатди. Самандари ҳам уттиз биринчида тугилган эди. Бир ёшга тулганида бундай тантана йўқ эди. Танчада утириб, қора нонни илиқ сувга ботириб қоринни туклаш — улар учун катта байрам булган ушанда. Жалилнинг уйига ёзилган дастурхон ҳам Асадбек қаричи билан улчанса — харобгина тантана. Лскин ҳар кимнинг қаричи ҳар хил. Дастурхон устига бир тишлам қотган нон қўйилса ҳам, атрофига фарзандлар йиғилса тукин дастурхондан файзлироқ булиб кетади.

— Неварангизнинг оти нима! — деб суралди Асадбек.

— Уртоғингиз китоб қараб Самандар деб қўйганлар. Ут-оловни ҳам писанд қилмайдиган ғалати қуш буларканми-с... Қудалари «Улуғбек» деб қўймоқчи эканлар. «Ҳей, дадаси, болага исми қиз томон қўймайди», дессам ҳам «Ҳаммасқни бек босиб кетди, битта Самандар булиши керакми с йўқми!» деб қайсарлик қилиб туриб олдилар. Барака топгур, қудамиз жуда яхши одам-да. Хуп, деб куниб қуя қолдилар...

Қамаранинг оёқ-қули ҳам, тили ҳам чаққонгина эди. Чулоқ диванда ким ястаниб утирганини унутиб гапга тушиб кетди. Унинг сузлари Асадбекнинг қулоғига кирмади. «Самандар» деган исми эшитибок куз олди хиралашди. Томоғига бир нима тиқилди. Ярим соат бурун пулининг куплигидан эсини йўқотган вин-завод бошлиғининг тақдирини бир суз билан ҳал этган Асадбек узини бснихоя ожиз банда эканини ҳис этди. «Ҳатто шу ғалча хотиннинг бахти ҳам йўға менда, — деб уйлади. — Невара курсам, исмини Самандар қуяман, деб юрувдим. Жалил илиб кетибди. Китоб куриб қўйганмиш... Жалил узини ҳақгуй дейди. Мен уни ношуд дейман. Бахт ношудларга кулиб боқаркан-да? Шу ношуд қизини куёвга узатиб, невара куриб, хурсандчилик қилиб утирса... Мен шундай ҳам булолмасам... На акам, на укам бор. Фақат... пулим бор. Бу ношуднинг пули йўқ. Аммо укалари, куёви, Самандари бор... Мен ҳашамдор уйда яшайман, уйимни дсв йигитлар пойлашади. Бу ношуд оёғи синиқ диванда енбошлаб ётиб, уламан деб турган телевизорни томоша қилади. Эшиги ҳамиша очиқ... Кунгли ҳам очиқ... Янги диванни, рангли телевизорни орзу ҳам қилмайди... Нсга орзу қилмайди?! Одам ҳам шунчалик ношуд буладими! Ўзига керак булмаса, болаларига лозим-ку! Болаларининг кунгли синмайдими! Невараси шу чулоқ диванда ётиб, шу хира телевизорни куриб улғайиши керакми? Аблах, ношуд!» Юраги эзилиб утирган Асадбекни бирдан ғазаб чулғади. Шарт урнидан турди.

— Ҳозир ксламан, — деди Асадбек, — чойингиз қайнагунча қайтаман.

Қамара бу гап шунчаки кунгил учун айтилди, деб уйлаган эди. Меҳмонхонани йиғиштиришга улгурмай, Асадбек қайтгач, баттар шошилиб қолди. Қамара меҳмоннинг улуғлигини ҳисобга олиб, оҳори тукилмаган янги дастурхон ёзди. Куёв чиқиб Асадбек билан қуш-

қуллаб сурашди-да, чой қуйиб узатди. Ҳашамдор уйларда, тукин дастурхонлар атрофида утиришга куниккан Асадбекка қоғозлари саргайиб, айрим ерлари кучиб тушган уйда чой ичиш бошқа пайт булганда малол келарди. Унинг ҳозирги кайфияти айнан шундай шароитни қумсарди. Ғариб кунгил, ғариб уйни соғинган эди.

Бир соатдан кейин Жалилнинг уйи бессаранжом булиб қолди. Беш-олти одам барабар бостириб кириб аввал чулоқ диванни, сунг стол-стулларни, сунг хира телсвизорни олиб чиқиб кетишди. Урнига янги диван, янги стол-стуллар, рангли телсвизор қуйилди. Қамара «Вой, улмасам, вой, қизиқ булди-ку», дейишдан бошқа суз топмади. Асадбек бу узгаришларга алоқаси йуқдек, пинагини бузмай турарди.

Жалил уйига қайтганда ҳамма иш саранжом булган эди. У Асадбекка захрини сочишга улгурмади. Қурққан олдин мушт кутарар, деганларидек, Асадбек останада уқрайиб туриб қолган ошнасига қараб бақирди:

— Ғинг десанг, абжагингни чиқариб ташлайман, бу сенга эмас, Самандарга, тугилган кунига совға!

Жалил Асадбекка бир нима дся олмади, аммо хотинига қараб уқрайди. Қамара узига қандай ширин гаплар атаб қуйилганини фаҳмлаб, лабини тишлади.

— Сенга нима булди? — деди Жалил, Асадбекка тикилиб, — пайтавангга қурт тушганини билиб турибман.

— Менинг пайтавамга эмас, сенинг миянгга қурт тушган, — Асадбек шундай деб Қамарга қараб қуйди. У эркаклар гаплашганда аёл кишининг атрофда ивирсиб юришини ёқтирмас эди. Қамара Асадбекнинг мақсадини англаб, тезгина чиқиб кетди. Асадбек шундан сунг гапини давом эттирди. — Невара курибсан, исмини Самандар қуйибсан, орадан бир йил утибди... Асад деган уртоғим бор эди, хурсандчилигимга шерик қилай, укасининг оти ҳам Самандар эди, неварамга от қуйишда бир сураб олай, дейишга ақлинг калталиқ қилдими? Тилинг бир қарич. Бировга суз бермайсан-у, шунақа нарсаларга келганда калланг ишламай қолади, хом ошқовоқ!

Жалил унга қараб жилмайди. Ҳозир унинг қаршисида фақат Худогагина бас келолмайдиган Асадбек эмас, куп жабру жафоларни бирга тортган, бир кучани чангитиб, бир ямоқ курпани тепишиб катта булган ошнаси утирарди. Асадбекнинг овозида амр оҳанги ҳам, қаҳр ҳам йуқ эди. Асадбекнинг бу одати Жалилга маълум. У

дунё ташвишларидан эзиллиб, болалигини қумсаган пайтларида Жалилни топтириб келиб шу оҳангда гап бошлайди. Икки ошна соатлаб гаплашиб утиришади. Суҳбат аёнларнинг иштирокисиз булади. Зарур иш билан келган Кссакполвон ҳам, Чувринди ҳам уларнинг суҳбатини бузишга журъат қила олишмайди. Бунақа пайтларда аёнлар матбуот хабарларига тақдир қилиб «икки президент юзма-юз учрашди. Халқаро аҳволнинг муҳим масалалари келишиб олинди», деб ҳазиллаштиради. Ёпиқ эшик ортидаги «халқаро аҳволнинг муҳим масаласи» — ёнгоқ уйинида чиққан жанжалнинг «тинч йул билан ҳал этилгани»дан бошланиб, битта калишни галма-гал кийиб мактабга қатнаш чоғида юз берган саргузаштларни эслаш билан яқунланади.

Жалил Асадбекнинг бугун бу хусусда гаплашиш нияти йуқлигини билди. Агар Ҳасаннинг унг биқини оғриси, Ҳусанники ҳам оғрийди, деганларидек, Асадбекнинг юрагини тирнаётган дарддан Жалил бсбаҳра қолиши мумкин эмас. Асадбек дардини ичига ютмоқчи. У отаси олиб кетилган кундан бери исён йулига кирган, аммо очиқ-ойдин ҳайқириш, шиорлар кутариб майдонга чиқиш йулидан бормай, арқонни узун ташлаб, дардни ҳам, ғазабни ҳам ичига ютиб аста иш куришни урганган эди. Жалилнинг йули булак — уйчи уйига стгунча таваккалчи уйига стади, қабилда ишни дангал битиришга одатланган. Ҳозир ҳам ошнасининг гапни майдалашига тоқат қилолмади.

— Ёрилсанг-чи! — дсди у жеркиб. — Мендан бошқа дардкашинг борми?

Асадбек Жалилга тикилди. Худди рупарасидаги одамни биринчи марта кураётгандек тикилди. Гапириш осон. «Ёрилиш» — хотинларга хос. Эркак дардини айтгунча тулғоқ азобларини бошидан ксчиради. Айниқса Асадбекни эзаётган дард бировга айтгулик эмас. «Қизимни уғирлаб кетиб, кейин ташлаб кетишибди», дейишга тил айланадими? Эркаклик номуси, ори бунга йул қуядими? Ксча Жалилни атайин йуқлатди-ю, дардини айтолмади. Бугун эрталаб винзавод бошқони тақдирини ҳал этиб уйга кетаман, дсганда ташқарида савдо растаси хужайинига йулиқди. Хужайин савдо аҳлига хос тавозслик билан сурашиб, икки қулини куксига қуйиб: «Бағрингиз тулиб, хурсанд булиб қолдингизми?» дсди. Асадбек «Ҳа» ҳам, «Йуқ» ҳам дсмади. Унга бир ук-райдию машина эшигини очди. Бу одам қизининг қайтганини эшитиб, табриклагани келган. Узича бу одам-

гарчиликка кирувчи фазилат, одат. Асадбек унинг лаганбардорлигидан бир гаши келган булса, бесфаҳмлигидан бир газабланди. Қизини кимлардир угирлаб кетиб, қандайдир аҳволда ташлаб кетишадую у хурсанд буладими? Қизига тсгишмаган булишса-ку, хуп-хуп... Йукса... тирик қайтаришмагани минг марта афзал эмасмиди... Асадбек машинага утиргач, хаёлида бошиқа гап урмалади — бу одам ис олибдими, демак, купчилик билади. Бугун кечгача шаҳарга тарқаса ҳам ажаб эмас. Нима қилиш керак? Аъёнлари билан иш юзасидан маслаҳатлашади. Уларни шу пайтгача оила сирлари, ташвишларига тортмаган. Асадбек учун оила — муқаддас. Ҳар кимнинг ҳам тумшуқ суқаверишини хуш кўрмайди. Чувринди уйланган йили «оилавий булиб утириб турайлик», деганда, Асадбек «хотинингни бозорга солмоқчимисан», деб гапни калта қилган, шу-шу оилавий борди-келди масаласи қайта тилга олинмаган эди. Уларнинг хотинлари фақат йуқлов, туй ва маърака баҳонасида кўришишар, «эсонмисиз-омонмисиз»дан нарига утишмас эди. Шундай экан, қизининг эндиги тақдири ни аъёнлар билан маслаҳатлашиши мумкинми?

Асадбек Жалилдан жуяли маслаҳат чиқар, деган илинжда эмас, балки таскин илинжида келган эди.

— Мишмишларни эшитгандирсан? — деди Асадбек, ошнасида куз узмай.

— Мен миш-миш орқалаб юрадиган хотинмасман, — деди Жалил. — Сен буладиган гапни гапир.

«Ростдан эшитмаганми?»

Асадбек саволига жавоб топмоқ истагида Жалилнинг кузларига қаради. Бу кузларда алдов йуқ эди.

Жалил ошнасининг тулғоқ азобида эканини ҳис қилди. Бу дардни ҳатто энг яқин одамга ҳам айтиш огир экан, демак, иш чатоқ. Жалил бироз юмшоқроқ гапириб, унинг кунглини овлаш ниятида деди:

— Каттага катта дард ёпишади, гапир, узингни қийнама.

— Катта дард дейсанми?.. Билмадим... Шу пайтгача менга биров қул кутармаган эди.

— Дунёни бекорга чархпалак дейишмаган. Замон узгариб туради, шунга ақлинг етмабмиди?

— Етган эди, лскин...

— Етган булса, вақтида этакни ёп. Вақтида кетсанг — олам гулистон.

Айтишга осон. Замон саҳнасида тушишнинг узи буладими? Пастдагилар сени алқаб, бошига кутариб

юришга тайёр булса, саҳнадан дадил туша оларкансанми? Тушишингни қўлда найзалар билан пойлаб турганлар-чи? Шу найзалар борлигини билмаганда Асадбек Жалилнинг маслаҳатига муҳтож булармиди? Асадбек гапни чузишнинг ҳожати йўқлигини англаб:

— Қизимни угирлашди, — деди. Шу гапни айтдию уятдан ёниб кетай деб кузини олиб қочди. Айбига иқрор булган гуноҳкордай бошини эгди.

— Қачон? Топилмадими?

— Кеча узлари ташлаб кетишибди.

— Кимлигини билдингми?

— Аниқ билмайман. Гумоним бор.

Жалил уйга толди. Бир неча нафасдан сўнг хурсинди:

— Худодан қайтибди.

Асадбек бошини шартта кутарди:

— Бу нима деганинг?!

— Сен маишат қилган қизларнинг ҳам ота-оналари бор эди, улар ҳам эзилгандир, Худога нолалар қилгандир. Худо қар эмас, бу оҳларни эшитгандир?

— Оғзингга қараб гапир! Менинг маишат қилганимни кўрдингми?! — Бу сафар Асадбекнинг овози титраб чиқди. Жалил унинг кузларига қараб қўрқди: бу кузларда газаб уйқунланаётган эди.

— Қуриб нима, мен сенинг маҳрамингманми, изингдан юрадиган. Эшитганман, ҳамма гапиради.

— Ҳамма гапирса ишонаверасанми, ҳе... с-сутак! — Асадбек беихтиёр сукинди. Бошқа вазият булганда Жалил қарзга ботмай, дарров қайтарарди. Ошнасининг важоҳатини кўриб, узини тийди.

— Бўпти, узингни бос, — деди у. — Қизинг тирик экан, Худога шукр қил.

— Жалил, — деди Асадбек қаҳрли овозда, — билиб қуй, мен номард эмасман. Мен итнинг боласи эмасман, одам боласиман. Ёриовларнинг бурнини қонатиб лаззат топаман, деб юрганим йўқ бу дунёда. Аламим борлигини биласан-ку. Бу аҳмоқ гапни бошқадан эшитсам, хафа булмас эдим. Сен ҳам шундай дединг-а!

— Сен қилмаган булсанг, бу ишни шотирларинг қилишади. Лаънат эса сенга оқиб келаверади. Сен одамлар кузига бури булиб куринасан. Есанг ҳам, масанг ҳам барибир оғзинг қон. Сен мен билан гап талашма. Буладиган гапдан гапир. Тумшайиб юравермасан, ахир. Нима қилмоқчисан?

— Ҳайронман...

— Гап қайнаб чиқмасидан узатвор қизингни.

Асадбек кечадан бери хаёлнинг қайси кучасига кирмасин, шу тухтамга келаётган эди. Жалилдан ҳам шу фикр чиқишини кутган эди. Кутилган фикр айтилди, аммо снгил тортмади. Чунки фикр айтмоқ осон. Туй қилиш ҳам осон. Бироқ, қизининг юзи ёруғ буладими — машаққат шунда. Куёв булмиш Асадбекнинг қаҳридан кўрқиб ҳозир индамаслиги мумкин. Ксейинчи? Замон саҳнасидан тушиб кетгач, қизи хурланмайдими? Кучага ҳайдалмайдими? Шармандалик либосига уралмайдими? Асадбекнинг хавотири шунда. Сиз «Хуш, узининг орномуси-чи?» дейишингиз мумкин. Бир доно шоир «ота-она мсҳрисиз ҳам яшамоқ мумкин, аммо мумкин эмас номуссиз яшаш», дсганда минг карра ҳақ. Асадбек ота-она мсҳрига туймай ўсди. Қизининг угирланиши — унинг номусига тсгишмаган тақдирда ҳам — ота-она номусининг топталиши билан баробар. Шундай экан, Асадбек бунга қандай чидасин?! Чап елкада угирган шайтон қасосга ундайди: «Қулингни узатсанг еттинчи осмонга ҳам стадиган инсонсан. Биров сенинг косангга гуфлабди, оши ҳалолингни булғабди-ю, сен эзилиб юрибсанми, кимдан гумонинг булса — янчиб ташла! Бугун қасос олмасанг, эртага эл олдида башарангга тупуришади. Отангни олиб кетишганда ночор эдинг. Ана шу ночорлик сени бир умрлик армон утида куйдирыпти. Энди ҳам ночормисан? Қон тукмасанг эркак эмассан! Ўзингни курсат! Номус учун қон тукиш лозимлигини эркакларга эслатиб қуй!!» Аммо қилич яланғочланган дамда унғ елкада утирган Раҳмон билагидан ушлаб тухтатади. Қон тукишга йул бермайди. «Гумонинг тўрига уралганларни тигдан ўтказишинг — ожизлигинг аломати. Гуноҳкор осонгина жон бериб қутулиб кстади. Сен эса номус азобида тулганиб қолаверасан. Сен ҳозир унинг гуноҳларидан ўт. Аммо шундай қилгинки, умри азобда ўтсин. Вақти келиб оёғингга бош урсин, тавбалар қилсин. Ана шунда ўлдирсанг хумордан чиқасан. Ўлсанг, кузинг очик кетмайди...»

Шу овоз Асадбекни ушлаб турибди. Номус азобига чидашга мажбур этипти. Жалилнинг уйига бошлаб келган ҳам шу овоз. Агар ошнаси «уларни қириб ташла» деса бас, янги йилнинг биринчи куни қонлар тукиш билан бошланади. Асадбек Жалилнинг бундай демаслигини билади. Билгани учун ҳам уни қора тортиб келди.

Дунёда энг ширин нарса нима, дсб суралганда «уйқу» дсб жавоб беришган экан. Бу гап ҳам туғри. Бироқ болалик хотираларини эслаш лаззати уйқудан ҳам мазалироқдир. Чунки ёш утган сайин, болалиқдан узоқлашганингиз сайин утган кунларни эслайверасиз, энтикаверасиз. Айниқса жон-журалар учрашганда уйқуни ҳам тарк этиб, узун кечалар хотиралар ихтиёрига берилишади. Асадбек билан Жалилнинг бундай кечалари кўп булган.

Жалил ошнаси кўнглидаги губорни ана шу хотиралар ёрдамида қувмоқчи булди. Лекин энг ёрқин воқеалар ҳам Асадбек кўнглига равшанлик бермади. У тунд қисфада урнидан туриб, Жалил билан хайрлашди. Жалил уни кузатиб кўчага чиқди. Асадбек машина сари юрганида орқадан Жалилнинг овози келди:

— Кўчада Асадбекка ухшаб юр, шунчалик чукасанми?

Бу гапни эшитиб Асадбек қадди букилиб қолганини сезди. Жалил ҳеч қачон унинг қудратини пеш қилиб гапирмаган эди. Ҳозирги айтгани... «Асадбекка ухшаб юр...» Мана шу гап унга далда бергандай булди. Қаддини тиклади. Чуқур нафас олди. Машина эшигини очгач, орқасига утирилди.

— Қорангни кўрсатиб тур. Одамларнинг ошнасига ухшаб йўқлашни қачон урганасан?

Жалилнинг санчиб оладиган жавоби тайёр эди-ку, аммо биродарининг аҳвол-руҳиясини уйлаб тилини тийди. Жилмайиб, бош ирғаб қўя қолди.

Асадбек ҳовлига қадам босгач, ошхонадан чиқаётган қизига кузи тушди-ю, беихтиёр тухтади. Қизи ҳам уни кўриб бир он ҳаракатсиз қолди. Сунг паст.овозда салом бериб, шошганича изига қайтди. Ота билан қизнинг нигоҳлари бир сониягина учрашди. Гуё тусатдан яшин чақнаб қоронғилик бағрида уртанаётган икки хаста дилни ёритиб утгандай булди. Яшин нури суниши билан уларнинг ҳар бири уз жаҳаннамига, яна утда қовурилиш, азобланиш учун қайтдилар.

Қиз нима учун отаси олдига югуриб келмади, нима учун буйнига осилиб кўз ёш тўкмади, нима учун нола-лар қилмади? Нима учун дардини ютиб жаҳаннам азобини узига раво кўрди? Асадбек кўрқиб кутган ҳодиса руй бермади. Ҳа, у қизи билан учрашишдан кўрқаёт-

ган эди. Қизи фарёд урган тақдирда ичини ксмираётган вулқоннинг отилиши тайин эканини билиб, ташвишланаётган эди.

Асадбек қизини сира эркаламасди. Кссакполвон — газабга минганида отасини ҳам танимайдиган қаҳри қаттиқ одам, ойда бир марта хотинини уриб турмаса сгани ичига тушмайдиган жиззаки эркак — буйи стган қизини ҳаддан зиёд эркалаб, юзларидан чимдиб, упиб қуйганида Асадбекнинг гаши ксларди. Баъзан танбех бсриб, баъзан «қизингни эрга берганинда узингни ҳам қушиб бсрасанми», дсб пичинг қиларди. Кссакполвон Асадбекнинг бундай гапларини, пичингларини қулоғига олмасди. «Бу қизимни узим туққанман», дсб тиржаярди, холос. Ким, қандай туғишини яхши фаҳмлайдиган қизи отасининг бу ҳазилидан яйраб, баттар эркаланарди. Ҳар туқисда бир айб, дсганларидск, бсгуноҳ одамнинг жонини суғуриб олишда киприги қилт этмайдиган одамнинг фарзандига нисбатан шундай мсҳри борлиги оламнинг ажабтовурлигидан эди.

Асадбек баъзан «мен ҳам болаларимни эркалашим керакми?» дсб уйлаб қоларди. Ота-онага эркаланиш нима эканини билмай усган одам учун бу мушкул савдо экан. Фарзандга мсҳрибонлик бошқа, эркалаш, талтайтиш бошқа. Шу боис Асадбек болаларини эркалатмасди, дейилганда «у фарзандларига бсмеҳр эди», дсб тушунмаслик лозим. Алқисса, ҳозиргина ошхонага кириб ксгган қизи унга салом бсриш билангина кифояланар эди. Асадбек шунга куниккан булса-да, ҳозир андак ажабланди. Қизининг номус утида куйиб кул булаётгани унга ҳозирча номаълум. Бунн ксйинроқ идрок эта бошлайди. Яшин чақиб, чок-чокидан сукилиб қолган қора булутлар орқасидан ой куриниб, қоронғилик чекингани мисол, ошхонадан хотини чиқдию кунгли равшан тортди. Купчилик назарида даҳшатли одамхур сифатида гавдаланувчи Асадбек шу онда хотинини бағрига босиб йиғлагиси келди, десам, албатта ишонмайсиз. Лекин сиз ишонинг. Мол-дунёси беҳисоб, ул деса уладиган одамлари бор булган ҳолда ҳасратини эшитадиган ҳамрози йуқ кишининг ҳолига сиз ҳам раҳм қилинг. Бу фожиани ҳатто ганимларингизга ҳам раво курманг.

Йиғлагиси келгани билан Асадбек йиғлай олмасди. Хотини унга далда бергиси келганда ҳам юпата олмасди. Оғир булганда шу Манзурага оғир. У икки ут орасида. Бир томондан қизига ачинса, куйса, бошқа то-

мондан эрининг газабидан курқади. «Жаҳл устида бир нима қилиб қўймасалар эди», деб жони ҳалакда. Ҳозир ошхона остонасини ҳатлаб чиқди-ю, қўрқувдан ширшираётган кузларини эрига тикиб, салом берди. Сунг:

— Яхши келдингизми, адаси, — деди. Бу гапнинг узигина эшитди. Қўрқибгина, астагина айтилган сўзлар ҳавога сингиб кетди.

Асадбек уйга қараб юрди. Манзура унга эрганди. Ичкари кира туриб чаққонлик билан энганди-да, эри бестартиб ечган туфлини жуфтлаб, бир четга олиб қўйди. Сунг ичкари кириб, Асадбек узатган палтонини олиб, илгакка илди. Бу жараён кунда такрорланади. Ташқаридан кузатган одам ҳар кунини бир томонини айнан кургандай булаверади.

Асадбек ичкари кириб ўзи хуш қўрувчи тебранади-ган юмшоқ уриндиққа эмас, дераза томондаги бир қават курпачага утирди.

— Вой, гўхтанг, курпача солай, — деди хотини шошилиб.

Асадбек «керак эмас», деган маънода қўл кўгарди. Манзура бу ишорани курмагандай нариги уйга кириб курпача кутариб чиқди.

— Бирпасга туринг, адаси.

Асадбек урнидан жилмади.

— Утир.

Манзура гилам устига утириб, кузини ерга тикди.

Асадбек гапни нимадан бошлашни билмай каловланди.

— Тинчликми? — деди у бироз сукутдан сунг.

— Тинчлик, — деди хотини синиқ овозда.

— Бир нима дедими?

— Йўқ ҳали.

— Сурамадингми?

Манзура эрига шошилиб қараб олдию, бошини эгди.

— Қандай сурайман.

— Мен сурайми булмаса!

— Вой, адаси...

— Ҳа, латта!

Асадбек шундай деб тунгиллади-ю, бақириб юборишдан узини тийди. «Сураганининг нима фойдаси бор?» деган фикр уни жиловдан тутди. Хуш, суради ҳам дейлик, «зурлашди» деган жавоб олди нимаю «тегишмади» деганда нима? Ҳар икки ҳолда ҳам угирланган қиз одамлар учун номуссиз бўлиб қолаберади-ку?..

— Энди нима қилмоқчисан?

Манзура энди нима қилиши мумкин? Унинг йиғлашдан, фиғон чекишдан булак нарсага қудрати стади-ми? Асадбек буни яхши билади. Шунинг учун савол беришга бериб қуйиб, жавоб кутмади. Шунча йил бир-га умр кечириб хотини билан маслаҳатлашмаган одам шу позик паллада фикрлашармиди? Нима ҳақда сузла-шишни билмагани учун ҳам шу суроқ тилидан учди. У ҳозир снуда хотини булишини истарди. Манзура чи-қиб кетса вужуди кимсасиз уйдек ҳувиллаб қолишини ҳис қиларди. Аммо хотини рупарасида утирар экан, худди уришиб қолгандай оғзига талқон солволмайдику. Хотиннинг камгап, баодоб бўлгани яхши-я, аммо мана бунақа пайтда эрни эзиб ташлайди-да... Манзура гапга чечанроқ бўлганида Асадбекни губорли урамдан олиб чиқармиди...

Ташқаридан эркак кишининг овози келиб, Манзу-ра чаққон урнидан турди-да, дсраза оша ҳовлига қара-ди.

— Мутаваллингиз, — деди ажабланиб.

— Чақир, — деди Асадбек.

Манзура тез-тез юриб чиқди. Дам утмай эшик оғзи-да буйни узунлигидан эгилиброқ юрувчи, эгнига ури-ниброқ қолган палто, бошига янги сувсар телпак кий-ган мутавалли кирди. Соқол-муйлов улашилганда кеч-роқ қолган, аммо яратган «шу ҳам эркак-ку», деган раҳм билан топиб берган беш-унта тукни савлат қилиб устириб, жамики тирик жоннинг энсасини қотиргувчи Каримуллага Асадбекнинг ҳам тоқати йуқ эди. Етимхо-на бошқони булиб ишлаб, уз таъбири билан айтганда, шайтоннинг биттагина гапига кирди-ю, олти йил умри-ни симтүсиқлар ортида утказиб қайтди. Яна фирқага тиклаш масаласида куп уринди. Фирқа аъзолигига қайта олганида турқи таровати узгача буларди. Ҳатто узига ҳам ёқмайдиган, соқол-муйлов дсган номга ис-нод келтирувчи бу туклар устирилмасди. Хитойнинг оҳори тукилмаган оқ куйлагини кийиб, Олмониянинг нухот гулли қизил буйинбоғини тақиб, финларнинг кузни олувчи костюмини эгнига илиб, гердайиб юра-ди. Айб узиди — райқумга узатиши лозим эди. Узини хокисор курсатиб бир янглишди. Райқумдагилар хоки-сорларга раҳм қилар деб уйлаб эди. Раҳмдиллар райқумда эмас, бу томонда экан. Бахтига маҳаллада масжид қурилиши бошланди. Аввалига ҳайбаракалла-чи булиб юрди. «Уни у ёққа ол, буни бу ёққа қуй», деб

туриш, чойни шопириб қайтариб узидан улугроқ одамларга таъзим билан узатиш ҳадисици олган эди. Қурилишда ҳар куни уралашиб юрувчи битта бекорчи керак экан. Шундан фойдаланиб, пойдевор битмасиданоқ узини «мутавалли» дсб эълон қилди. Абдукарим деган исм, гарчи муллаликка дахлдор булмаса-да, Каримулла дсб узгартирилди. Бу «мулла» хотираси заифлиги туфайли турт ой бадалида «Оятал курси»ни ёд ололмай, иккита кичик сура билан тирикчилик қилади. Ушанда устира бошлаган «соқол-муллаб» иморат томи ёпилиб-дики, ҳали бир энликдан нарига утгани йуқ. Бу ҳол Кесакполвон учун бир эрмак. Уни ҳар курганида «Каримулланинг соқоли ичкарига қараб усади», дсб мазах қилади. Асадбек мутаваллининг тезроқ кетишини истаиди, Кесакполвон эса уни масхаралаб утиришни ёқтиради. Каримулла бу масхарани малол олса-да, сиртига чиқармайди. Кесакполвоннинг гапларидан мириққандай хихилайди. У Асадбекдан чучийди, камгап, мулоҳазали Чувриндидан эса қурқади. Шу ҳолда аёнлардан бири уни «узига яқин олиб» «ҳазил» қилар экан, нимаси ёмон?

Каримулла Асадбек ёлғиз эмасдир, деган хавотирда эди. Ичкарига киргач, яйраб кетди. Илдам юриб келиб Асадбек билан қушқуллаб сурашди. Асадбек урнидан қузғолмай, қул учини берди.

— Уруснинг янги йили муборак булгай, — деди Каримулла ишшайиб.

Асадбек унга жавоб бермади. «Хуш, нимага келдинг?» дегандек норози қисфада боқди. Каримулланинг мақсади янги йил билан табрик этиш эмас, балки кунгил сураш, шу орқали узининг ҳам руҳан «азият чекаётганини» маълум қилиб қуйиш эди. Аммо Асадбекнинг қараши уни шошириб қўйди. «Сизга қасд қилганлар паст булсин, қизингизнинг бахти очилиб кетади, иншооллоҳ», деб дилига тугиб келган гапларини ҳам унутди.

— Битта хонага жой қилиб намозни бошлаб юбордик. Бутун маҳалла дуои жонингизни қилиб ётибди. Сувоқчилар хонақоҳдан чиқишди.

Хабар Асадбекни мутлақ қизиқтирмаётганини сезиб Каримулла жимиб қолди. Шу гапларнинг узини айтиб чиқиб кставериш мумкинмасди. Шу учун бироз каловланди.

— Айвоннинг... тусиқларига темир керак экан, борсак бермади, зангар. Лимит-пимит дейдими-ей...

— Темир сенга ҳозир керакми? — деди Асадбек тутоқиб.

Шу топда Асадбекнинг кунглига бундай гаплар сигмаслигига, умуман, майда-чуйдалар билан шугулланиш бошқа аъёнларнинг иши эканига Каримулланинг калта фаҳми стармиди?

Асадбек шарт урнидан турди. Каримулла «тспиб қолали шскилли», деб қурқиб, узини четга олди. Асадбек эшик ёнига илинган, шапалоқдек келадиган хориж телефонини олиб, чиройли тугмачаларни босиб рақам терди.

— Алло, ким бу? — деган эринчоқ аёл овози келди.

— Тухтасин керак, — деди Асадбек жеркиб.

— Ухляяптилар.

— Уйгот, гафлатни, Асадбек акам сураяптилар, де.

— Вой, ассалому алайкум, ҳозир... Ана, туриб келяптилар...

Ярим дақиқа утмай хирилдоқ овоз эшитилди:

— Ассомайкум, Бек ака, тинчмисиз, омонмисиз, янгам...

Асадбек унинг гапини шарт булди.

— Масжидга нима учун темир бермадинг?

— Окахон, лимит...

— Икки соатдан сунг темирлар масжидда булсин.

— Бек ака, эртага эрталаб...

— Икки соатдан кейин масжидга чиқиб кураман.

— Ахир бугун кранчи...

— Узинг қул билан ортасан.

Асадбек гапни калта қилиб, телефонни жойига илди:

— Икки соатдан кейин усталаринг жойида булсин.

Каримулла бу гапни эшитиб, бошига гавго орттирганини билди. Кирганига минг пушаймон сди. Топшириқдан қутулиб қолиш учун баҳона излади.

— Усталарнинг ҳақиға сал камхаржроқ булиб қолувдик. Чиқмаймиз, деб хафароқ булиб кетишибди, — деди мижғовланиб.

Асадбек маҳаллага ёрдам булсин, деб пул берарди, бироқ сарф-харажатларни текширтириб кўрмас эди. Бир ҳафта бурун «мутавали масжид ҳақини сичқондек келмириб ётибди», деган гапни эшитиб, «стимларнинг ҳақидан қўрқмаган, масжид ҳақидан қўрқармиди», деб гижинган, лекин чора қўришга шошилмаган эди. Ҳозир шу гап ёнига тушдию янада тутоқди:

— Усталарнинг ҳақиға шерик булмаганинда старди.

— Бек ака, ундай деманг-а, астағфируллоҳ!

— Ҳе, сени художуй қилиб тукқанни...

Каримулла узини оқлашга киришининг оқибати яхшилик билан тугамаслигини англаб, бошини этганича жим қотди. Муъминликнинг шуниси яхши-да. Ғазабга минган одам тутоқаверади, сукаваради, сен эса бошингни эгиб олиб унинг етти пуштини ичингда уқийверасан. «Онангни!» дейди у, «онангнинг онасини қушиб...» дейсан сен. «Ҳароми!» дейди у, «узинг итдан туғилгансан», дейсан сен. Шу ҳолда давом этаверади. Сенга яхши. Дилингдагини овоз чиқариб айтдинг нимаю ичингда айтдинг нима? Фарқ шундаки, дилдаги тилга учса жонинг кетиши мумкин, жонингга раҳм қилинган тақдирда абжағинг чиқади. Тилни бесоуюк яратган Худога зорланиб бир-икки ой, балки бир умр курпа-тушак қилиб ётарсан. Каримулла тилини тиш ҳатлашига йул қуймади. Асадбек сука-сука бир тарсаки тушириб қолганини айтмасак, сувдан қуруқ чиқди ҳисоб.

Асадбек тарсакидан сунг бу кусамулла чиқиб кетар, дсб уйлаган эди. Унинг мутелик билан қул қовуштириб, бош эгиб турганини куриб:

— Яна нима дардинг бор? — дсди.

— Бегим, бир қошиқ қонимдан кечинг, сизга нотугри информация беришибди.

— Гапни чузма. Менга қанақа хабар стказишни билишади. Ҳаж қилмоқчимишсан, бу ҳам ёлгонми?

— Рост, бегим, рост. Мен асли шу гапни айтай дсб келувдим. Оқсоқоллар Асадбек ака ҳам борсинлар, дейишяпти. Биллалашиб борсам, бирам ярашади... Сиз билан борсак, икки марта ҳаж қилгандай буламиз.

— Сен билан юрсам ярашадими?

— Мен билан юрмасангиз ҳам... Асадбек хожи булиб юришингиз ярашади.

— Пулни қасрдан оласан? Камбағал-фақир булсанг?..

— Бегим, қариндош-уруғ бор, ҳозир ун беш минг пулми? Гуноҳларни куп қилардик, охиратни уйлама-сак...

— Охиратни дегин... Ун беш мингни тулаб у ёқдан майда-чуйда олиб келсам, харажатни қоплармикин?

Асадбек бу саволни синов учун берган эди. Бунинг фаҳмига етмаган Каримуллага жон кирди.

— Чиқади, бегим, унча-мунча қолади ҳам.

— Харажатдан ташқари йигирма минг қолармикин?

Каримулла бу саволга уйламай-нетмай жавоб кайтарди:

- Йигирма минг чиқмас-ов, аммо ун мингча қолар.
- Шунақа дегин, ҳисоблаб қуйибсан-да, а?
- Энди, одамлар айтиб юришибди-ку...

Асадбек жавонга яқинлашиб, эшигини очди. Каримулла тахланиб турган пулларни куриб, энтикиб кетди. «Харажатни кутаради шескилли», деб қувонди.

— Қариндошларингни тинч қуй, — деди Асадбек, пул санай туриб. — Мана сенга ун минг, — у шундай деб бели букилмаган пулларни Каримулла томон ташлади. Каримулланинг пулга узатган қуллари муаллақ қолаверди. — Сен ҳаром қадамингни Маккага босма, Маккага покиза одамлар бориши керак. Йуқол энди, кюзимга куринма.

Каримулла пулларни апил-тапил йиғиштириб олиб, қуллуқ қилганича чиқиб кетди. Пулларни палтонинг кенг чунтакларига сола туриб «йигирма минг десам буларкан», деб укинди.

Асадбек жойига бориб утириб, ёстиққа ёнбошлади. Бир дам ҳасёлларга банди бўлди. Сунг кюзига уйку илиниб бошини ёстиққа қуйди. Қанча ухлаганини билмади. Бир уйғонганида шом қоронгиси чуккан эди. Хотини кириб: «Овқатга чиқасизми ё шу ерга олиб кирайми?» деб сурди. Асадбек «чиқаман», деди-ю, яна уйку элтиб урнидан қузғолмади. Худди биров икки слкасидан босиб, миясига кўрғошин қуяётгандай кўзларини ҳам очолмай қолди. Мия сергак, қулоқ атрофда тиқ этган товушни ҳам эшитадй. Куз эса ғалати уйкуда — бир жарга қулайди, юраги қинидан чиққудай булади, бир босинқирайди, бир чала уйғонади... Шу аҳволда тонг оттирди.

Нонуштадан кейин Жамшид келди.

— Бек ака, ҳаммаси пишди. Уйига обориб қуйдим, — деди Жамшид.

— Ғалва кутармадими?

— У-бу девди, менам бир нима десдим.

— Бупти, куз-қулоқ булиб турларинг. Уйга майда-чуйда юбордингми?

— Бутқанинг болалари олиб бориши керак эди.

— Узинг хабар ол.

— Бек ака, кучада имом турибди.

— Нима иши бор экан, ё тавба қилиб келибдими?

— Билмадим... эшитишимча, «Волга»сини шумо қилиб кетишибди.

— Ким?

— Бизникилармас.

— Топиб, жойига олиб бориб қуйларинг.

— Кирсинми, ё жавоб бериб юборайми?

— Кирақолсин, балки бошқа гапи бордир.

Қотмадан келган, кузлари маъноли боқувчи, узи еш, бироқ қоп-қора қуюқ соқол-муйлови улугроқ курсатаётган имом — Собитхон қори номи билан шаҳарда эътибор қозонган эди. У имомлик қилувчи кичкина, эски масжидга баъзан одам сигмай кетарди. Қариялар бу мулла йигитга ихлос қуйиб, уни маҳалла масжиди имомлигига чорлаган эдилар. Рад жавоби олишгач, Асадбекнинг аъёнлари орага тушишди. Собитхон ужар эди. Охир-оқибат Асадбекнинг узига ҳам йуқ дейишдан қайтмади. Асадбекка бу «олифта имомча»нинг димоғдорлиги ёқмади. Собитхоннинг: «Ҳаром пулларга қурилаётган масжидда мен намоз ўқимайман», дейиши Асадбекни газабга миндирса-да, чора қуришдан узини тийди. Халқ орасида узи ҳақида булар-булмас мишмишлар юрганда бу эътиборли қорининг бошидан биргина соч толаси тукилса маломатларга қолишини билди. Туғри фикрлаган экан — имом машинасини угирлатиб, ундан гумон қилибди. Бу гап аллақачон шаҳарга тарқалгандир...

Собитхон остона ҳатлаб кириб, қулини қовуштирган ҳолда, қироат билан салом берди. Асадбек бехтиёр равишда ўрнидан туриб унга пешвоз чиқди — қушқуллаб сўрашиб, қизил духоба қопланган диванга таклиф этди.

— Келинг, қори, қандай шамол учирди? — деди Асадбек, фотиҳа ўқилгач.

— Яхшилик шамоли эмас, — деди Собитхон унга тикилиб.

— Ҳай, ҳай, қорижон, совуқ нафас қилманг.

— Сизни инсофга чақиринг фойдасиз эканини билсам-да...

— Қори, келишиб олайлик: сиз мени инсофга чақирманг. Қандай яшашни узимга қуйиб беринг. Мен ҳақманми ё ноҳақманми — қиёматда маълум булади. Сиз менга қози эмассиз. Сиз гапни чайнамай муддаога кучаверинг. Сиз «Волга»нгни угирлатиб, алам билан келган одамсиз.

— Ҳа, тақсир. топиб гапирдингиз. Аммо сиз томондан гирромлик булди бу иш.

— Нима, гирромлик?! Қори, аввалги сафар масжидга сарфлаган пулларимни ҳаром девдингиз, энди гирромлик дейсизми? Уйлаб гапирасизми гапларингизни? Сиз кимсиз узи? Турттагина сурани куз юмиб ёдлаб берувчи қориваччасиз, Худо эмассиз! Сизнинг китобларингизда туҳматчини нима дейишади? Туҳматчининг тилини кесиш керакми?

— Астағфируллоҳ! Туҳмат қилаётган булсам каломулло урсин!

— Керак булса уради ҳам. Уша куни индамаган эдим. «Волга»нгиз борлигини билганимда «хуш, менинг пулларим ҳаром экан, сиз «Волга»ни қайси ҳалол пулга олдингиз?» деб сурардим.

— Менинг отам...

— Сизнинг отангиз Андижонда машҳур телпакфуруш, биламан. Телпакфурушларнинг найранглари ҳам биламан. Шунинг учун ҳалоллик ҳақида бошқалар гапирганда сиз индамай юравринг. Худойига бориб, Қуръон уқиб тугун учига неча пул тугиларкин, деб юрадиган мултони одамсиз-у, яна менга гирромдан гапирасизми?

— Туҳмат қилманг, мен Аллоҳнинг каломини пулга сотадиганлардан эмасман!

— Мен билмаган нарсамни айтмайман. Жирилланманг. Бу шаҳар бедарвозалигини билмайсизми? Шаҳарда мингта Асадбек бор. Сиз биттадан гумонсирабсиз. «Волга»нгизни топиб беришади. Мен бунақа майда ишлар билан шуғулланмайман.

Асадбек Собитхон билан дастлаб учрашганида анча баодоб муомалада булган эди. Ҳатто қори ҳаром пулларни тилга олганида ҳам Асадбек тутоқмаганди. Унинг ҳозирги фёъли, қурслиги Собитхонни аввалига ажаблантирди, сунг пича қурқувга солди. Агар одамлар орасида юрган гап-сузлар рост булса, кичкинагина масжиднинг имоми бирданига йўқолиб қолса ҳам ажаб эмас-да. Ҳозир унинг бу хонадонга кирганини ким қурди? Чикдими, чикмадими — ким суриштириб утирибди? Қори шуларни уйлаб сесканди. Ичида калима қайтариб қуйди.

Худо имомлар орасида инсоф ва имон бобида басаломат булган Собитхонни уз паноҳига олиб, Асадбек қаҳрининг тулиб-тошишига йул қуймади. «Майда ишлар билан шуғулланмайман», деганидан сунг Асадбек

жим қолди. Собитхон ортиқча сузга ҳожат йуқлигини англаб урнидан турди. Асадбек «бир пиёла чой ичинг» ҳам демади. Собитхон унинг қаҳрини кузғотган нарса нима эканини фаҳмламай, гаранг ҳолда изига қайтди.

VIII БОБ

1

Прокурор маҳкамасининг терговчиси Зоҳид Шарипов ҳали бунчалик хорланмаган эди. Кечагина марказдан келган прокурор терговчиларининг қонунга мос булмаган ишлари ҳақида купириб гапирилди. Гуё шу билан маҳкамалар тозаланди. Покиза одамлар тушлангандай булди... Зоҳид шу ҳаракатларга ишонибди. У прокурор ёрдамчисининг қилигидан бир аччиқланса, узининг гуллигидан ун газабланди. «Нима дейишмоқчи булишди: сен писта пучоғисан, истаган пайтда супуриб ташлаймиз, сен кераксиз бир қоғозсан — хоҳласак, гижимлаб оёқ остига отамиз, дейишмоқчимиз?»

Зоҳид анчагача узига келолмай утирди. Сунг шарт урнидан туриб, прокурор ёрдамчиси хонаси томон юрди. У ёрдамчи билан олишишни қасд қилган эди. Аммо узига зсб бериб кийинган, қошлари қалин, кузлари кулиб турувчи прокурор ёрдамчисининг муомаласи уни шаштидан қайтарди.

— Э, келинг, Зоҳиджон, янги йиллари қутлуғ булсин. Оилангиз, ота-онангиз соғ-саломатмилар? Бахтингизга куп йиллар яшашсин, туйларингизга бош булишсин. Сизни чақираман, дсб турувдим. Хизрни йуқласам буларкан. Ху-уш... Шариф Намозовни қуйиб юборишга тўғри келди. Айби исботланмаган. Гувоҳлар гапларидан тонишибди. Унга қарши иғво қилингани шундай сезилиб турибди-ку, сизлар туппа-тўғри қамоққа тиқиб қуя қолибсизлар. Намозов анов-манов одам эмас, катта олим экан. Чет элликларни ҳайрон қолдириб турган одамни қамоққа тиксак, халқаро жанжал чиқиб кетишини ҳам унутмаслигимиз ксрак-да, ази-зим. Чет элдаги сафсатабоз душманларимизни биласиз-ку, «СССРда инсон ҳуқуқлари поймол этилмоқда!» деб гаўго кутаришса, бошимиз галвадан чиқмай қолади. Келинг, биз шунақа ташвишлардан чстроқда юрайлик. Сиз ёшсиз, усадиган йигитсиз, бамаслаҳат ишлайверинг. Иғвонинг бошида винзавод директори Сулаймонов турган экан. Айбини буйнига олиб узи кел-

ди. Ҳазилининг бунақа жиддий тус олишини уйламабди. Беш-ун ой утирса, иккинчи ҳазиллашмайдиган булиб чиқади.

— Сулаймонов ишини менга топширсангиз...

Зоҳид унинг маҳорат билан тўқиётган турига банди булиб қолмай, чиқиб кетиш ниятида шу гапни айтди. Ҳеч нарсадан тап тортмай ишни хамирдан қил суғургандай ҳал этаётган прокурор ёрдамчиси Зоҳиддан шу илтимосни кутмаганида лақма одамга айланмасмиди, бу даргоҳдан кавуши аллақачон тугриланмасмиди? Дунёнинг манаман деган олимлари билан баҳслашишга мослаб яратилган бу фаҳм-фаросат, бу ақл шу арзимас масалани счишда ожизлик қилса-я! Ҳа, Зоҳид ожиз эди. Унинг кузлари очиқ, аммо фикр кузи бу уйинлар, оёқ остига тушаётган турларни, энг муҳими — қаршисидаги одамнинг қалбини аниқ куролмаётган эди. Ақл ҳаммавақт ҳам одамга шараф келтиравермайди, баъзан мана шундай хор ҳам қилиб қуяди. Зоҳид узининг беадад хорланаётганини ҳозир эмас, кейинроқ ҳис этади. Бошингизга тош тегса, бироз оғриб, сунг босилгандай туюлади, аммо орадан вақт утиб шундай оғриқ қузғолади-ки, узингизни қуйгани жой топа олмайсиз. Рухий қийноқ ҳам шундай. Бир неча соатдан сунг «мен нима учун унга шундай демадим!» деб узингизни лаънатлай бошлайсиз. Бироқ вақт утди — энди бу афсусдан нима наф?

Зоҳид соддалик билан Сулаймонов ишини суради. ~~Прокурор ёрдамчиси эса тинчгина бузқай~~, уша кулимсираган ёқимтой кузларини Зоҳиддан олмай жавоб берди:

— Бу ишни Келдиевга топширдим. Танийсиз-а, аммамнинг бузоги. Шунақа майда-чуйдани топширма-сам, жиддий ишларни эплай олмайди. Сизни зур ишлар кутиб турибди, азизим. Усадиган одам майда-чуйдага аралашмаслиги тузук. Сиздан умидим катта. Республика прокурорига ҳам айтдим. Умидли ешларни биз ҳар қанақасига қуллаймиз.

— Шариповнинг иши оддий ҳазилга ухшамайди. Ҳазил деб юриб уни улдириб кетишлари мумкин.

Жиддий оҳангда айтилган бу гапни у эрмакдай қабул қилди:

— Воҳма қилманг-е, азизим. Улдириб кетади, деб қамоқда ушлаб туришимиз ҳам тугри келмайди-да. Эрмак одам лалаймай узини ҳимоя қилсин. Итдай ичиб,

чунтагига биров наша солиб қўйса ҳам билмай ётаверадими?

— Мен ваҳима қилаётганим йўқ. Ундан пул талаб қилишган.

— Қим? Қачон?

— Кимлигини билолмай қолдим. Ҳар ҳолда қамоқхонада талаб қилишган бўлса керак.

Прокурор ёрдамчиси телефон тугмасини босди. Кузларидаги кулги йўқолиб, кўринишини жиддийлашди, ҳатто бироз асабий тус олди.

— Жонқорасв! Сигналлар тушяпти, қамоқхонада бевошлик кучайибди. Текшириб уч кундан кейин ҳисоб берасан. Ҳа, Шариф Намозовдан ким пул сураганини ҳам аниқла. Онасини Учқўрғондан кўрсатиш керак бунақаларни, тушундингми!

Прокурор ёрдамчиси «маъқулми, кўнглинг жойинга тушдими», дегандай Зоҳидга қаради-да, уридан турди.

— Ҳозир республикага чиқишим керак. Сиз билан хотиржам би-ир гаплашамиз. Узим чақиртираман.

У Зоҳиднинг елкасига қўлини қўйиб, гоят улуг бир меҳр кўрғазиб остонагача кузатиб қўйди.

2

Зоҳид хонасига қайтди. Усти чойнак изларидан доғ бўлиб кетган уша стол, ошиқ-мошиги аранг илиниб турган уша бум-буш китоб жавони... Зоҳид урнига утириб ҳалқа доғлар сирини урганмоқчи бўлгандай стол устига тикилиб қолди. Бу доғлар нималарга гувоҳ? Аччиқ чой дамланиб, шопириб-шопириб қайтарилиб, хурриллатиб ичилган дамларда кимларнинг тақдири ҳал этилган? Қандай хурликларнинг, қандай фирромликларнинг гувоҳи бу доғлар?.. Зоҳид тикилиб утиргани билан хаёлига бу гаплар келмайди. Унинг хаёли Шариф Намозов ва Қилич Сулаймонов билан банд. Намозовни қамаш учун ишлатилган ҳийла энди Зоҳидни айтарли ажаблантирмай қўйганди. Бу калаванинг учини топгандай бўлиб эди. Сулаймоновнинг бош эгиб келиши... Ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. «Бу ишнинг бошида Асадбек турган бўлса, нима учун Намозовни қаматди? Балки бурнини ерга бир ишқаб қўймоқчи бўлгандир? Бунинг бошқа осонроқ, камчиқимроқ йўллари ҳам бор эди-ку? Сулаймонов нима учун қамоқда утирмоқчи? Унинг гуноҳи нима?» Зоҳид

иш баттар чигаллашганини ҳис қилди. Намозов тақдирини Асадбек ҳал қилган, винзаводга осилма, дейишганда масаланинг бунчалик мушкуллигини кутмаган эди. Винзаводни яхшилаб текшириш жумбоқни ойдинлаштириб беради, дсб ишонганди. Сулаймонов уйиндан чиқарилибдими, дсмак, винзавод қалъасига унча-бунча ҳужум писанд эмас.

Зоҳид жилди жигарранг чармдан ишланган папкасига қараб қуйди. Ҳафсала билан иш бошлаган эди. Тулдирилган бир неча саҳифа кечагина муҳим маълумотлар даражасида қадрли эди. Ҳозир эса бу қогозлар сариқ чақага ҳам арзимайди. «Нима, мен кучада санқиб юрган лайчаманми, биров тепса вангиллаб четга қочавсерадиган...» Шу фикр Зоҳидни сергак торттирди. Нима, энди у «менга қачон, қандай иш беришаркин», дсб пашша қуриб утирсинми? Иш топширилганда ҳам «буни мана бундай тарзда якунлайсан», дсб аниқ курсатма беришмайдими? У жонсиз қугирчоқ каби қогозларни расмийлаштириб қуя қолмайдими? Шундай қилса — тез «усади»! Булмаса... Ерга кириб кетадими? Балки...

Одамлар фалончини осиб кетишибди, пистончининг уйини уғри урибди, деган ваҳимали мишмишлар чодирини остида қурқиб яшаётган бир дамда шаҳар прокуратурасининг бум-буш китоб жавони, тепалари ҳалқа-ҳалқа доғли стол қуйилган кичкина хонасида терговчи ишсиз утирибди, дейилса хуп қизиқ туюлар. Жиноятлар изидан юрган Зоҳид бу ерга келгунча ишсиз утиришни тасаввур қила олмас эди. Қаранг, шундай маҳкамада ҳам бскор утириш мумкин экан.

Бир соат илгари хонага берухсат кириб келган терговчи Намозов қуйиб юборилажагини айтганда, Зоҳид ажабланган эди. Сунг бу ҳолдан гаши келди. Кейин газабланди. Хурланганини ҳис этиб эзилди. Мана энди, бскорчи деган ёрлиқни олиб, буғилиб утирибди. Гуё прокурор ёрдамчиси пинжида юрувчи терговчи кириб нохуш хабарни айтмаган, балки баҳайбат мингоёқни олиб кириб қуйиб юборган. Бу кўринмас мингоёқ Зоҳидни бугзидан буғиб курди, юрагини гижимлаб курди. Энди қулоғидан урмалаб кириб миясини зириллатяпти.

«Нимадир қилишим керак, — дсб уйлади у, бошини чангаллаб, — бу утиришда ёрилиб кетаман!» У шундай дсб урнидан туриб, эшикни очди. Қасерга боришини билмай, гангиган ҳолда остонада пича турди. Сунг

дахлизга чиқди. Учинчи қаватга кутарилиб, Келдисв утирадиган хона эшигини тақиллатди. Ичкаридан жавоб булмади. Зоҳид эшикни тортди — берк. Прокурор ёрдамчиси «аммамнинг бузоғи» деб атаган, бошини бир ёнга қийшайтириб юрадиган Келдисв эшикни ичкаридан беркитиб олиб, Сулаймонов ишига оид ҳужжатларни тулдирар эди.

Зоҳид иккинчи қаватга тушди-ю, хонасига киргиси келмади. Эшикни қулфлаб ташқарига чиқди. Беш-ун кун йуқ булиб кетса ҳам бекорчи терговчи билан бировнинг иши булмаслигини Зоҳид биларди. Лекин беш-ун кун қасрга боради. Елкасидаги ташвиш юки билан қасрга сиғади? Зоҳид шу масалада бироз янглишастган эди. Назарида прокурор ёрдамчиси вазиятни юмшатиш учун уни холи қуядигандай эди. Гуё прокурор ёрдамчиси қилган ишидан уялиб, уни безовта қилмайдигандай эди. Бир содда қиз никоҳ куни онасидан куёвнинг чап томонида ётайми ё унг томонидами, деб сураганда онаси қайси томонда ётишининг фарқи йуқ, барибир уша иш булади, деган экан. Шунга ухшаш Зоҳид каби тухумдан энди чиққан терговчи аразлайдими, зарда қиладими, барибир — прокурор уз билганидан қолмайди.

Кечаси бир сидра қуруқ қор ташлаб сунг тундлашиб қолган осмон Зоҳид кучага чиқиши билан яна инсофга келди. Зоҳиднинг назарида энди кузни қувнатувчи қор эмас, осмонда ҳасрат элаги эланиб, ҳасрат ёғилар эди. Табиат одам руҳига мосланадими ё одамнинг руҳи табиатга мосланиб қоладими — тушунмақ қийин. Ҳар ҳолда кунгил хира тортган маҳалда чор атроф ҳам тундлашиб қолади.

У кучага бсмақсад чиққан эди. Эркни оёқларига берди. Юзига урилаётган қор учқунларидан роҳатланди. «Кечгача ёғса ҳаммаёқ оппоқ булади. Ҳавода губор қолмайди. Қор ёғдириш, тиндириш, офтоб чиқиш — Худонинг иродаси биланми? Худо қор ёғдиргани каби ҳақиқат, адолат ёғдирса-чи? Бир кунгина ёғдирса эди. Қор эриб тупроққа сингиб кетишига ухшаб, ҳақиқат билан адолат одамларнинг юрагига сингиб кетса... Дунё бир кундаёқ бошқача булиб қоларди...» Зоҳид бобосининг гапларини эслади: «Оллоҳ таборак ва таоло инсонларни синамоқ учун бу дунёга юборган...» Садақайрағочдек усган оқ урик остидаги супага курпача тушаб утиришни хушлайдиган бобоси шу гапларни куп такрорларди. Кузойнакнинг синган бандлари урнига

ил тортиб қулоққа илиб, мук тушиб эски китобларни уқиб утирувчи бобоси куз олдига келди. Акасига эргашиб куча чангитиб юриб ё сув ичгани, ё қорни очиб бир тишлам нон сгани кириб қолганда бобоси «Қани, дунгешоналар, утиринглар-чи, эшитинглар-чи...» дсб эски китобдан ҳикоятлар уқишни бошларди. Улар эса бобосининг уқишга берилганидан фойдаланиб лип этганча қочиб қолишарди. Зоҳид ҳозир бобосини қумсади. Эски китоблардан уқиб беришини, насихатларини, дунёнинг тузилиши, инсонлар хулқи ҳақидаги сузларини эшитгиси келди. Бобосининг бу дунёдан ризқи узилганда Зоҳид ун ёшда эди. Куп гапларни эшитарди, бироқ магзини чақолмасди. Улғайиб, бу ёруғ оламнинг қоронги кучаларига бсхос кириб қолиб, ночор тснтираган чоқларида эсида қолган гапларни фаҳмига стмоққа ҳаракат қиларди. Йиллар ўтгани сайин, дунё тиконзорларини ялангоёқ кезгани сайин бобосининг угитларига муҳтожлиги орта борди. Зоҳид камгап отасига дардини айтиб далда ололмасди. Бу оилани танимаган кишига «шу индамас кстмончи уша мулла одамнинг уғли», деса ишониши қийин. Бобоси уриб булса ҳам илмини ургатмаган экан-да, кстмонингни чопиб юровур, углим, илм билан қорин туймайди, дсган экан-да... Мана энди Зоҳиднинг акаси улиб кетди, отасида на эскича, на янгича илм бор. Уйлаб қараса, қариндош-уруғлари орасида ҳам бобоси каби одам йуқ экан. Утин ёниб, кул қолибди, дсганлари шуми?

Бобосини уйлаб бораётган Зоҳид саволларига жавоб топгандай булди: «Худо ёғдирган ҳақиқат, адолат — бобомга ухшаган одамлар эмасмиди экан? Улар ср юзидаги одамлар қалбига яхшилик уруғи сепишлари лозимми эди? Бобомга ухшаганлар камайиб кетяпти-ку! Энди нима булади? Энди юраклар фақатгина қон ҳайдашга ярайдиган ҳиссиз буюмга айланадими? Ҳақиқат ва адолат тамом қовжираб, куйиб кул буладими?!»

Зоҳид бадбин хулосага яқинлашган эди. У дунёда битта яхши, битта тугри одам қолгунича адолат ва ҳақиқат яшаши мумкинлигини ҳозирги кайфиятида идрок эта олмас эди. Ёмонлар, мунофиқлар нафасидан олов чиқиб ҳақиқат ва адолатни куйдиради, аммо яхшиларнинг юрагидан қувват олгучи бу ҳақиқат, бу адолат яшайсеради. Бу — азалий кураш! Яна нсча аср давом этади — яратганга маълум. Бандасига бир нарса аён — азалий курашнинг интиҳоси — қисмат!

Эркинликка эришган оёқлар Зоҳидни аввал анҳор буйига, сунг сувоқлари куча бошлаган турт қаватли уйга бошлади. Нураб қолган тош зиналарни босиб туртинчи қаватга кутарилди. Ҳаворангга буялган ёғоч эшикка қайсидир бола бур билан катта қилиб «проф. Ҳабиб Сатторов» деб ёзиб қуйибди. Шу ёзувни куриб Зоҳид хаёлини йиғиштирди. «Нимага келдим? Ҳасратимни тукиш учунми? «Бу соҳага утиб овора булма, сен излаган ҳақиқат йуқ у ерда. Булмаган, йуқ ва булмайди ҳам», деб неча марта таъкидлаган. Энди «Ганнигиз тугри экан», деб кириб бораманми?» Зоҳид бироз ҳаракатсиз туриб, изига қайтмоқчи булди. Энди утирилиб кетаман, деганида эшик очилиб елкасига жун румол ташлаб олган Ҳабиб Сатторов куринди. Зоҳиднинг бурилиб кетаетганини куриб, ажабланди.

— Зоҳид? Ҳа, тинчликми?

Зоҳид утирилиб, хижолатдан гап тополмай қолди.

— Уйда йуқдирсиз, деб уйлабман, — деди.

— Кунғироқ ишламаяптими? — профессор шундай деб тугмани босди. Биринчи, иккинчисида овоз булмади. Кейин кунғироқ булбулга ухшаб сайраб берди. Мана шу ҳол Зоҳидни хижолатдан қутқарди. — Болалар тугмани уйнайвериb ишдан чиқаришганга ухшайди. Қани, кир. Келаетганингни деразадан курувдим. Кутдим, кутдим, дарагинг булмади. Яхшиям эшикни очиб қараганим.

Зоҳиднинг кузига уй бссаранжомроқ куринди. Уртадаги стол устида кук пластмасса чслак турибди. Дераза томонда икки тоғора... Ҳабиб Сатторов Зоҳиднинг ажабланганини куриб кулимсиради:

— Чакка утиб кетди. Учинчи қаватдагиларга жабр булмасин, деб шунақа утирибмиз. Кеча қувурлар ёрилибди, уй исимаяпти. Болаларни қайнонамникига қуйиб келдим. Узим кечқурун Масковга кстяпман. Вадим Петрович ишга чақириб, ҳоли жонимга қуймаяпти.

— Рози буляпсизми?

— Узимни-ку боргим йуқ. Академияга сайловдан кейин Соҳиб Пулатович зада булиб қолди. Энди менга кун бермас. Биринчи қилган яхшилиги мен олишим керак булган уйни Кравчукка бердирибди.

— Ким у Кравчук?

— Керакли, зарур мутахассис! — Ҳабиб Сатторов шундай деб курсаткич бармоғини осмонга нуқиб қуйди. — Институтнинг сантехниги.

— Калланг жойида, ҳалиҳам кеч эмас, қайт.

Зоҳид қоғоз юзидаги формулаларга қараб ҳазин жилмайди.

— Биласиз-ку, мен камикадзедман.

Зоҳид қисқа жавоби билан нишонга урди. Уқишдан кетаман, деб юрганида бу гапни Сатторов айтган эди. Зоҳид «Камикадзе деган гуржи ким экан, нима учун мени унга ўхшатди», деб ҳайрон бўлиб юрди. Охири бир куни «Камикадзе» деган одам ким эди?» деб суради. Профессор аввалига мириқиб кулди. «Ҳа, қишлоқи!» деб мазах қилди. Сунг Камикадзе — грузин эмас, балки иккинчи жаҳон урушидаги мугаассиб япон учувчиларига берилган ном эканини, бу учувчилар самолётга бомба ортиб, изга қайтишга ёнилғи олмай, улимга тик боришганини тушунтириб берганди. Зоҳид ҳозир уша суҳбатни эслатди.

— Камикадзелар бекорга улиб кетишди. Япония урушда енгилди. Сен ҳам мағлуб сифатида улиб кетасан.

— Адолат учун кимдир улиб туриши керак-ку?

Профессор панжаси билан столни бир-икки уриб қуйди-да, ўрнидан турди. Дераза олдига бориб кўчага тикилди.

— Фақат... сен улма. Аҳмоқ булсанг ҳам шу дунёда яшаб юравер. Бу дунёда аҳмоқлар куп-ку, туғрими? — У шундай деб орқасига угирилиб Зоҳидга тикилди. — Шуларнинг орасида сен ҳам юрсанг нима қилибди?.. Сени нимага яхши кўраман, ҳайронман. Илмни беҳурмат қилган одамнинг башарасига қарамаслигим керак. Лекин сени кўргим келади. Сен «Ҳабиб акам мени яхши кўраркан», деб талтайма. Сендан нафратланаман. Лекин... кўргим келади. Бир кунмас бир кун ақлингни топиб олишингга ишонсам керак. Узи сен тенгиларнинг ҳаммаси аҳмоққа ўхшайди. Нечанчи йилда туғилган эдинг?

— Олтмиш бир эди шкилли? — Зоҳид шундай деб гапни ҳазилга бурмоқчи, профессорни сал шаштидан туширмоқчи эди.

— Ҳа, туппа-туғри! Укам ҳам олтмиш бирда туғилган. У ҳам қип-қизил аҳмоқ! Илмни қуйиб, шёър ёзиб юрибди.

— Тарихчи укангизми?

— Менинг биттагина укам бор. Унинг ҳозир қасрдалигини биласанми? Жиннихонада! Лекин жиннимас у, мияси бус-бутун. Дунёнинг яралиш формуласини яратибдилар акам. Қарагин-а, — профессор стол ёнига

қайтиб, қозғонинг буш ерига ёзди: (ҳақиқат)=хис-нат+рис (ҳасад+очкузлик) + шуҳратпарастлик = ман-сабпарастлик — виждон+имон+диёнат=О. Бунга нима дейсан?

Зоҳид уйланиб қолди. Бу шунчаки формула эмас, дунё ишларидан зада булган юракнинг ноласи эди. Бу нола унинг дардига ҳамоҳанг эди. Зоҳид профессорнинг укаси билан бир-икки марта шу уйда ҳамсуҳбат булганди. Унинг тарихни бузиб талқин этилаётганидан куйинишлари, пичингли гаплари, замонни турли махлуқларга ухшатиши Зоҳидни ҳайрон қолдирган эди. «Бу тузум заҳм билан огриган фоҳишанинг узи. Ҳаммани улимга гирифтор қилиб, сунг узи ҳам улади», деган гапини Зоҳид куп уйлаб юрди. Гап мағзини чаққани сайин унга булган ҳурмати ортиб борди. Сунгги марта уни бир-икки йил олдин қабристонда кўрган эди. Ҳамкасбининг отаси қазо қилиб, жанозага боришганида учратганди. Кузида ёш билан юрган экан. «Бир ажойиб шоир узини осиб улдирди», деб йиғлаган эди.

— «Ўзбек булиб туғилмаганда, Курмас эди шунчалар хурлик...» деб ёзиб, хор булиб улди. Ҳаммамиз ҳам хорланиб юравсрамизми?! — деган эди. «Шоир нима учун хурланди?» деб сурашнинг мавриди эмасди. Зоҳид кейинги учрашганимда сўрарман, дедди. Орадан анча вақт утиб кетди. У билан куришмади. Ана энди жиннихонада эмиш... Яратган формуласи...

— Ечими туғри, — деди Зоҳид, урнидан туриб.

— Айтдим-ку, ҳамманг бирсанлар!

Дунё илм аҳлининг эътиборига тушган, аммо уз юртида турткиланаётган олим уз тақдирдан нолимай, укаси ва Зоҳидга ухшаш ёшларнинг иқтидорини тугантириққа сарф этаётганидан куярди. Ҳар тукисда бир айб деганларидек, бу профессорга математика илми омон булса бас, унингча барча ҳақиқат шу илмда. Шу азим шаҳарнинг яна қайсидир мавзеида, яна қайсидир икки хоналик совуқ (балки иссиқдир — Худо билади!), чакка утаётган (балки чакка ўтмас) уйда бир физик (балки кимёгар) ҳақиқат фақат физикада (балки кимёда) деб баҳс юритаётган булса ажаб эмас. Ҳабиб Сатторов тоифасидаги одамлар учун бу алдамчи дунёнинг ҳийлалари одатий ҳол. Улар бу ҳийлаларга бас кела олмасликларини билладилар. Осмонга отилган тош қайтиб тушгани қанчалик ҳақиқат булса, улар учун бу ёруғ оламини тозалаш мумкин эмаслиги шунчалик ис-

Зоҳид Фанлар Академиясининг мухбир аъзолигига номзодлар орасида Ҳабиб Сатторов билан Соҳиб Пулатовлар борлигини эшитиб «чакки булибди» дсб қўйган эди. Бунақа сайловларда олимнинг иқтидори эмас, эгаллаган мансабию суянган тоғи муҳимроқ экани унга маълум. Сайловдан Сатторов ҳам, Пулатов ҳам утолмади. Пулатов, шубҳасиз, бу кургуликда Сатторовнинг айби бор, деган хулосага келгану уни икки хонали тор, совуқ, чакка утувчи уйда яшашга маҳкум этган.

— Ҳозир кетсам, булмас, — деди Ҳабиб Сатторов, — сайловдан утолмагани учун аразлаб жунаворди, дсб гийбат қилишади. Масковга-ку ишга бормасман. Аммо Кембрижга боришим керак. Бир йилга чақирингиз. Дилимга тугиб юрган режаларим бор, уша ерда битириб келаман.

— Пулатов биладими, буни?

— Эшитса инфаркт булиши турган гап. Мана буни уқи, ҳали ҳеч ким билмайди. — У китоб жавонини очиб, тик таҳланган китоблар устидан катта конверт олиб узатди. — Инглизчани билардинг, а?

— Сал-пал.

Зоҳид ҳижжалаб уқиди:

— «Қадрли мистер Сатторов! Сизни Кембриж дорилфунунининг фахрий профессори булганингиз билан муборакбод этамиз. Хоҳиш-истагингиз ва имконингиз булса, Англияга келишингизни сураймиз. Сизни дорилфунунимизда бир йил ҳамкорлик қилишга таклиф этамиз. Таклифимизга кунсангиз, контрактни имзолаб жунатинг...» Зур-ку?

— Сскинроқ айтасанми?

— Мен сизга далда бериб, кунглингизни кутармоқчи эдим.

— Бс... уйни айтяпсанми? Ё академияними?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам.

— Унисига ҳам, бунисига ҳам хурсандман, очиги. Академияда кимлар борлигини биласан-ку? Уйни Пулатович марҳамати билан олганимда барибир туришим қийин эди. Учала қизимни узатвораман. Эр-хотинга шу уй ҳам булаверди, нима дейсан? Ху-уш, қани утирчи. Чой ичасанми ё қаҳва қилиб берайми? Ё коньякдан, а, янги йил баҳонасида?

— Кембрижни ювиш керак.

— Бу гапинг ҳам тугри.

Ҳабиб Сатторов кунгил учун таклиф этган эди. Зоҳиднинг гапидан сунг узига ҳам бир ҳушам қўйди.

Зоҳид профессорнинг кам ичишини биларди, шунинг учун бундан ажабланмади. Коньяк узига хуш ёқди. Томирларида гус тухтаб қолган қон юришиб кетгандай бўлди. Сатторов унинг кайфиятини сезиб яна қўйди. Зоҳид учинчи сафар узи қўйиб ичгач, мезбон коньякни олиб, ошхонага қўйиб чиқди.

— Солмонов ун саккизинчида ҳимоя қиляпти. Диссертациясини яхши баҳолашяпти. Сен ҳам боргин.

Зоҳид «хуп» дегандай бош ирғаб қўйди. Солмонов унинг курсдоши эди. Кириш имтиҳонида Ёзма ишни «беш»га топшириб, тарихдан «икки» олиб изига қайтмоқчи бўлганида жонига шу Ҳабиб Сатторов ора кирган. Карра жадвални аранг биладиган, нима учун бу ўқишга кириб қолганидан гарангсиб юрган «толиби илм»лар орасида Зоҳид билан шу Солмонов ажралиб турарди. Зоҳид ўқишни ташламаганида, балки ун саккизинчида Солмонов билан бирга ёқлармиди... Зоҳид «профессор шунга шама қиляпти», деб уйлади. Ҳолбуки, Сатторовнинг фикрича, Зоҳид ҳозир докторлик диссертациясини ёқлаши лозим эди.

Сатторов «коньякдан кейин яхши кетади» деб қаҳва қайнатди. У собиқ шогирдининг авзойига қараб, кунгли хира эканини сезгани учун «ишлар қалай?» деб сурамаётган, бу эса Зоҳид учун мудлаонинг узи эди. Суралган тақдирда ҳам, гарчи кунгил ҳасратлашишни истаб турган бўлса-да, «яхши» деб гапни калта қилган буларди. Фикри-зикри илм билан банд бўлган одамга Асадбек деган зотнинг қули нечоғли узунлигини, янги-ланган прокуратурада ҳам адолат йўқлигини тушунтириш қийин. Умуман, бу дунё қинғирликларини куравриб кузлари пишган одамга адолат йўқлигини гапириш осмон юлдузга тула эканини бехуда исботлашдай гап эмасми?

Солмонов бекорга эсланмаган эди. Профессор аввал унинг ишларини шарҳлаб берди. Зоҳид узининг терговчи эканини бир неча дақиқа унутди. Қаҳва қўйилган пилалар четга сурилиб, стол устида қоғозқалам, топ-тоза қоғоз юзида эса формулалар тизими пайдо бўлди. Ташқаридан қараган киши чакка утиб турган бу совуқ хонада риёзиёт профессори билан прокуратура терговчиси эмас, икки олим дунё ташвишларидан чекиниб, илм бағрига шунгияпти, деб уйлаши мумкин.

Диссертация шарҳи тутагач, Сатторов Зоҳидга савол назари билан тикилди.

бот талаб этмовчи ҳақиқат. Адолат истовчилар Саггоров назарида камикадзе, қайсидир физик назарида эса шамол тегирмонини дев деб фараз қилиб, жангга кирган подон Дун Кихотлардир.

Ҳар бир одам дунёга уз кузи билан қарайди, ҳар бир нарсани уз қаричи билан улчайди. Оқибатда уз идрокига хос равишда дунё формуласини яратади. Шундай экан, профессор билан бу соҳада баҳслашиши фойдасиз.

Зоҳид устозининг ҳовури босилишини кутиб, индамай утирди. Оёқлари уни бу томонга бошлаганда кунгли таскин истаган эди. Қизиқ, ҳақиқат учун курашиш фойдасиз деган ақида билан яшовчи одам унга қандай таскин бериши мумкин? У бир йил давомида инглиз илм аҳлини лол қолдириб юради. Бу срда эса ким кимни улдиради, ким мансаб курсисига интилиб ҳамкасбини янчиб утади, ким кимни камсатади — бу билан иши булмайди. Зоҳид шуни уйлаб, устозидан нафратлана бошлади. Ҳатто шартта туриб, чиқиб кетгиси ҳам келди. Бироқ, фаришталар унинг қилиғига «узингни бос, ахир кимдир илм билан ҳам шуғулланиши керак-ку? Адолат деб, турт хоналик яхши уй оламан, деб, академик буламан, деб бир подон билан олишса, илм нима булади?» дея шивирлаб уни шаштидан қайтарарди.

3

Зоҳид профессорникига кираётганида қандай тушкун ҳолда булса, чиқаётганида слкасидан босиб турган дард юки бир мисқол ҳам камаймаган эди. Машина гилдираклари остида эзгиланиб, кирланиб кетган қор эрий бошлаган, гуё атроф балчиққа беланаётгандай эди. Заиф қор учқунлари эса бу ифлосликни қоплаб улгурмасди.

Зоҳид уйга борсамми ё қишлоққа чиқиб кетсамми, деб пича иккиланди. Қишлоқдан кеча кечқурун келди. Бугун борса ота-онаси «нима булди?» деб хавотирланишади. Уйда ҳеч ким йуқ — хотини ишда, угли боқчада... У яна оёқларига эрк берди. Бизга шундай туюлади: гуё оёқларимизга эрк берамиз, бу эркин оёқлар бизни қайгадир бошлаб боради, гуё қасққа бораётганимизни билмаймиз. Ҳолбуки, миямиздаги яширин бир нуқта бу эркин оёқларни бошқаради, «у ёққа юрма, бу ёққа юр», деб туради. Ҳозир Зоҳиднинг оёқлари уни

(гуе бсиктиёр) винзавод томонга стаклади. Билчиллаб эриётган қорларни босиб, қулмақларни четлаб утиб, қоровулхонага ҳам олиб кирди.

Қоровулхона темир панжара билан иккига булинган, панжара уртасида бир қулочли айлана темир эшикча бор эди. Панжара ортидаги эски стол атрофида уч йигит давра қуриб, чойхурлик қилиб утирарди. Улар Зоҳидга бир қараб қуйишди-ю, индашмади. Зоҳид ҳам уларга қараб тураверди.

— Ҳа, укаҳон, хизмат борми? — деди қунғизмуйловли йигит.

— Қилич ака керак эдилар, — деди Зоҳид.

Яхшики қоровул «нима ишингиз бор эди?» деб сурамади. Сураб қолганида Зоҳиднинг довдираши тайин эди.

— Қилич акамлар бугун ишга чиқмадилар. Тоблари йуқ, — деди қоровул.

«Билмайдими ё лақиллатмоқчими?»

— Шариф ака-чи?

Қоровул кулимсиради.

— Шариф акангизга беш-ун йилдан кейин келасиз, укаҳон.

— Нимага? — деди Зоҳид ажаблангандай.

— Сафарга кетганлар, — деди гапга аралашмай утирган қоровул йигитлардан бири. Унинг сузларини маъқуллаб, шериклари кулишди. Шу пайт завод ҳовли-сига олиб чиқувчи эшик очилиб, елкасига сувсар ёқали палто ташлаб олган думбоқ жувон қоровулхонага кириб барчанинг эътиборини узига қаратди.

— Салимчик, мана бунини ёпиштириб қуй, — деди жувон қунғизмуйловли қоровулга бир парча қоғоз узатиб.

— Сиз ёпиштира, дейсиз-ку, биз ёпиштирамаймизми, — деди қунғизмуйлов, урнидан туриб. Бу ҳазилдан шериклари мириқиб кулишди. — Нима бу узи?

— Министрнинг пиркази.

Қунғизмуйлов чап қули билан қоғозни олиб, ун қулини аёлнинг думбасига юборди. Жувон «отстанъ» деб қулига аста уриб қуйиб, изига қайтди. Қунғизмуйлов қоғозга куз югуртирдию ажабланиб шерикларига қаради.

— Ие, вей, — деди у, — бу ёғи алламбало бун кетди-ку, «Сулаймонов ишдан олиниб, Намозов директор вазифасини бажаришга киришсин...»

Иккала йигит шошиб урнидан туриб, қозғозга қарали.

— Биров ҳазиллашгандир?

— Тухта, — деди қўнғизмўйлов телефон томон юриб. Шунда бегона йигит саррайиб турганини эслаб, унга порози қиёфада боқди. — Ҳеч ким йўқ бугун, эртага класиз.

— Нима юмушингиз бор эди, узи? — деди ҳали гап ташлаган йигит.

— Ишга кирмоқчийдим, — деди Зоҳид.

— Бу сзда иш йўқ, қурилиш-пурилишга боринг, — деди йигит.

Зоҳид бу қимматли маслаҳат учун миннатдорлик билдириб, ташқарига чиқди-да, зинадан пастга тушмай турди. Орқасига бир қараганда қўнғизмўйлов телефонда гаплашган эди. Яна бир қараса буйруқ ёзилган қозғозни девортахтага ёпиштиряпти. «Демак, бу ёғи ҳам пишган. Қўнғизмўйлов кимга қўнғироқ қилди? Министрликками? У сздагилар қоровул билан гаплашиб утиришармиди? Кимдан сради? Асадбекданми?»

І Х Б О Б

1

Табиббоши Анварнинг гапларини эшитиб, «барибир ялиниб келар экансан-ку», дегандай истехзо билан кулимсираб қўйди.

— Ужарлик қилиб чиқмай қолганингизда сизни чиндан ҳам телба деган булардим. Ҳозир духтирингизга айтаман, қозғоз ёзиб беради.

— Биратула мажруҳликка чиқариб юбормайсизларми ишқилиб? — деди Анвар хавотир билан.

— Қўрқманг, — табиббоши «ҳолинг шумиди» дегандай яна илжайди, — инвалидликка чиқиш осонмас, яна икки-уч марта келсангиз, ана ушанда ўйлаб курамиз.

— Ҳали яна куришар эканмиз-да, — Анвар унга кузини луқ қилиб тикилди. — Сизни тортиб куриш янаги сафарга қоларкан-да а? Неча кило гушт беришингизни билмай чиқиб кетавсераманми энди?

— Бас қилинг!..

Табиббоши асабий ҳолда эмас, ялиниш оҳангида айтди бу гапни. Гап оҳанги Анварни ажаблантирди. Бу сзда бошқа қиладиган иши йўқ эди, чиқиб кетаверса

ҳам буларди. Бироқ, табиббоши юзида истехзо уқунларининг йуқолиб, кузига мунг соя ташлаши уни ҳайрон қолдириб жойига михлади. Табиббоши уни ҳайдаб чиқармади.

— Ҳафалик сизга ярашар экан, куларингиз чиройли булиб кетаркан.

— Қуйинг, гапирманг, — табиббоши урнидан туриб дераза тоқчасига қатор терилган тувакдаги гуллар олдига келди. Қулларини қовуштирганича Анварга орқа қилиб турди. Ундан анчагача садо чиқмади.

— Жиннилик ҳам эви билан-да, — деди у ниҳоят. — Кимлигингизни билмайманми? Сиз аламингизни мендан олмоқчисиз. Мен бир бечора тул аёл булсам. Сизнинг эркак деган номингиз бор... — табиббоши шундай дегач, Анварга угирилди. — Ҳа, фақат номингиз бор. Гапимдан ранжиманг, Ёлгиз сиз эмас, ҳаммангиз... бирсиз... Аслида эркак зоти қолмаган. Ҳаммаёқни хотинчалиш босиб кетган.

«Бу ёғи зур булди-ку? — деб уйлади Анвар. — Нимага шама қияпти у, ё қармоқ ташламаганимгами? Қани, эшитавсрай-чи...»

— Зур булсангиз, ақлли булсангиз, ҳақиқатпарвар булсангиз нимага бу ерда миқ этмай утирибсиз. Бу ерга юборганларга қарши нима учун бош кутармадингиз? Уртоғингиз-чи, у ким? Энди Асадбекка малайлик қиялтимми? Сиз чиқиб ким буласиз? Сиз ҳам Асадбекнинг ялоғини ялайсиз. Яламай кўрингчи!.. — Табиббоши эримнинг куни бошингизга тушади, демоқчи эди, лекин рупарасида ҳасратдоши эмас, бегона эркак утиргани учун бундай демади. Бирданига ёрилиб, шунча гапларни айтворгани ҳам старли эди.

Табиббоши аслида Элчин келиб-кетганидан сунг айтмоқчи эди бу гапларни. Сиртдан қараганда беғам, ҳаёт лаззатларидан баҳраманд яшаётгандай кўринган бу думбоқ аёлнинг ичи ҳасратга тула эди. Туғри, смоқичмоқдан кам-кусти йуқ. Лекин аёл кишига шунинг узи старлими? Қиморбоз булса ҳам эри бор эди. Эртага қайси эркак эркалар экан, деган уйда яшамасди. Етим тушакка кирганида кукраклари урганган қулни қумсаб зириллайди. Келинлик чоқлари урганолмай қийналган ароқ ва сигаретнинг аралаш қуланса ҳидини ҳам соғинади. Унинг дардини фақат ёстиқ биледи. Кузешларга айланган ҳасратни ёстиқ бағрига сингдирган. Ер қон ичиб туймаганидек, ёстиқ ҳам ҳасрат кузешларини ичиб туймайди.

Сопна-соғ йигит-қизларнинг бу ерга ётқизилишига у куника бошлаган эди. Айниқса жиноят қилиб қуйган ёки ҳарбийдан қочирилганлар бу ерга тез-тез келади. Табиббоши бу ҳолдан изтиробга тушмасди. Лекин ҳеч қандай жиноятга алоқаси йуқ, фақатгина туғри гапни айтишни яхши курувчи одамлар келтирилганда узини қуярга жой тополмай қоларди. Туғри, у рухий хасталиклар буйича мутахассис эмасди. Лекин одамнинг кузига, сузларига қараб эс-ҳуши жойидалигини ажратиш қийин эмас-ку! Анварни дастлаб курганида ҳам эси бутунлигини билди. Кейин иш жойи, касб-кори билан қизиқди. «Бу йигитнинг касали — ҳақиқат», дсб узича ташхис қуйди. Табиббоши бу эси соғ одамга ачинса, у «неча кило гушт қиларкинсиз», дсб масхаралаб юрибди. Табиббошининг алами шундан эди. Гапириб сал хумордан чиққандай булди.

Анварга, шубҳасиз, унинг ксчинмалари бсгона эди. Табиббоши у учун занжирнинг бир ҳалқаси эди холос. Аёлнинг гапларини аламга тула юрак садоси сифатида эмас, шунчаки гина каби қабул қилди. Табиббошининг «Асадбекнинг ялогини ялайсиз», дсгани товонигача зириллатиб юборди. «Сиз-чи, кимникини ялайсиз, халқлар отасиникиними?» демоқчи булди-ю, шу гапни айтса баҳс чузилишини билиб узини тийди. «Жиннихона маликаси» дсб ном олган бу думбоққина аёл бир нималар дсб валдираса жавоб қайтариш шартми, балки мени синамоқчидир, балки гап олмоқчидир, балки учинчи қаватга «кутариш» учун замин ҳозирлаётгандир...» Анвар шу фикрлар билан узини овутди.

Табиббоши Анвардан садо чиқмагач, гапим таъсир қилди, дсган хулосага келиб: «Хайр булмаса», дсди.

Анвар бош ирғаб урнидан турди. Бир-икки қадам қуйиб, орқасига ўгирилди.

— Куришгунчами? — деди кулимсираб.

Табиббоши бу гапни эшитиб, тутақиб кетди:

— Одам эмасакансиз! — дсб юзини четга бурди.

2

Ҳаво айтарли совуқ эмасди. Аммо қор учқунларини уйнатиб юрган шамол «уст-бошингнинг қалинлиги менга чут эмас, барибир қақшатаман», дсгандай одамларга ҳамла қилар эди. Шундай ҳавода пинжагининг ёқасини кутариб, қулларини чунтақларига солиб, шумшайиб қолган йигитга қараб бировлар «эси соғми бу

одамнинг» деса, бировлар «йултусарлар счинтириб олган шкилли», дсб ачинарди. Ҳсч ким «бу бечорани кузда жиннихонага худди шу кийимда олиб келишган эди, «хотиним пальто олиб келар», дсб кутиб утирмай чиқиб келаврибди-да», дсмас эди.

Автобусда Анварнинг жони пича ором олган эди. Пастга тушиб бсш-ун қадам босмай яна қалтирай бошлади. Тез-тез юрса ҳам исимади. Ҳовлисига безгакка учраган одамдай титраб-қақшаб кириб келди. Уйига кирмай, туғри ҳовли этагидаги онасининг хонасига қараб юрди. «Уйдамикинлар ишқилиб?» дсб уйлади у. Онаси, кузи ожизлигига қарамай, дсворларни пайпаслаб юриб қушниларникига йурғалаб қоларди. Маҳалла-куйнинг иссиқ-совуғидан доимо хабардор булиб турган аёл куздан қолса қийин экан. Уйга сигмайди. Кунгил қурғур «утирма, қуни-қушниларникига чиқ, дарди булса дардини ол», деяверади. Шунақа пайтда смфирми-қорчи, иссиқми-совуқми фарқи йуқ — уйдан чиқади.

Эшикка яқинлашганида радиодан чиқаётган овоз эшитилди. «Уйда эканлар» дсб уйлади Анвар снгил тортиб. Эшикни очиб ичкари кириши билан онаси:

— Ким? — дсди. Жавоб кутмай суради: — Анвар, сснмисан?

— Менман, ойи, ассалому алайкум.

— Вой, болагинамдан айланай, келган булсанг ургилай, нимага қалтираяпсан, болам? — у шундай дсб урнидан турмоқчи булди. Анвар тез-тез юриб бориб чук тушди-да, онасини кучди.

— Вой, болам, юпунлигингча келавердингми? Содик акангникига телпон қилсанг булмасмиди? Хотининг уйдайдия, лип этиб кийимларингни олиб борарди. Танчага утира қол, ҳа, омон булгур-а, шундай келаверганингни қара. — Рисолат кампир Анварни худди гудакни авайлагандай танчага утқазди. Қулини курпа орасига тиқиб чойнакни олди-да, чой қуйиб узатди: Анвар ҳовури улмаган чойдан бир-икки хуплагач, Рисолат кампир урнидан туриб, радиони учирди. Сунг эшикни қия очиб «Хонзода-ю, ҳой Хонзодахон», дсб чақирди. Хонзода — Анварнинг куз очиб қурган хотини. Асл исми Зеби. Чарлари куни Рисолат кампир «Менинг уғлим анов-манов боламас, у хоннинг узгинаси, келиним эса Хонзода булади» дсб ҳазиллашганидан бери Зеби — Хонзода булиб кетган. Ҳовлидан «Ҳозир, ойижон», деган овоз келди. Дам утмай эшик очилиб,

Зеби — Хонзода куринди. Эрига кузи тушиб «Вой», дёб ажабланди. Кейин шошилиб салом берди.

— Кеча... индамовдингиз-ку? — деди упкаланиб.

— Кеча помаълум эди. Бугун қарашса, тузалиб қолибман. Сенга рухсат, турт томонинг қибла, дейишди, келавердим.

— Тузалиб қолдинг, дейишдимми? Олдин касалакансанми, вой омон булгур. Ҳай, Хонзодахон, иссиқ кийимларини олиб чиқинг дарров.

— Уйга кирақолинглар... иссиқроқ-да.

— Шу ерда бирпас утирсин, танча совуқнинг захрини олади. Оловни титиб қуяй-чи. Шу эр сизники, ман билан бирпасгина утирсин, кейин олиб чиқиб кетасиз.

— Вой, ойи, гапингизни қаранг...

Рисолат кампир «бопладимми», дегандай мириқиб кулди.

— Содиқникига чиқиб муллакангизга тилпон қилиб қуйинг. Масковига кетмагандир ҳали. Укасини куриб кетсин. Ҳай, яна Ҳабиб Сатторович, деманг-а. Муллака денг...

Хонзода: «Ху-уп, ойи» дёб чиқиб кетди. У қайноғаси билан бирга ишлар, купчилик «Ҳабиб Сатторович» дегани учун у ҳам уйда баъзан шундай дёб юборар, урнида узиб оладиган қайнона шубҳасиз, буни назардан четда қолдирмас эди.

Ҳабиб Сатторович Зоҳидни кузатиб, эндигина қоғозларига тартиб бераётганида телефон жиринглади. Укасининг қайтганини, опасининг топширигини эшитиб, соатига қараб олди — ҳали вақт бор. Тезгина кийиниб йулга тушди.

Анвар танчанинг иссиғида ҳузурланиб утирганида акаси кириб келди. Қучоқлашиб куришдилар.

— Хафа булма, сени йуқлаб бормадим, — деди Ҳабиб. У укасига «боролмадим» эмас, «бормадим», деди. Анвар унинг мақсадини тушуниб, кулимсираб бош ирғаб қуйди. Бироқ, Рисолат кампир «бормадим»нинг маъносини англамай, тунгичига танбсҳ бера кетди:

— Вой, омон булгур, уканг шунча ётиб би-ир мартаям бормадингми? Сенки, бормагансан, хотининг узингдан беш баттар. Вой, ман билганимда санларни би-ир қовуриб ташлардим-а! Вой, сан инсофи йуқлар...

— Ойи, — деди Ҳабиб норози оҳангда, — қуйинг энди.

— Нимага қуярканман? Ҳали хотининг келсин. Сен унга маслаҳат солгансан. У «қуйинг, настраснайз бузилади» деган. Сан лақма, кунгансан.

— Ойи, кеннайим бордилар. — деди Анвар вазиятни юмшатиш учун. — Акамни уришманг, ишлари кўп.

— Тугри айтдинг, ишларим кўп. Лекин ишим кам булганида ҳам бормас эдим. Сабабини узинг биласан.

— Сабабини манам билай-чи, қани айт-чи, тилларинг мунча ширин!

— Менинг тилим ширин, ойи. Мана бунингизники заҳар. Шу тили стаклаган уни у ёққа. Бунингиз касалмас. Буни миясинимас, тилини даволаш керак.

— Шунақа духтир булса бирга борайлик. — деди Анвар қувлик билан, — суякли тилингни сал юмшатиб берсин. Тилинги «а» квадрат, «б» квадратдан бошқани айтишга ярамайди.

— Ойи, мени уришишга чақиртирувдингизми? — деди Ҳабиб, бироз аччиқланиб.

— Сени уришиб туриш керак. Ҳамма айб узингда. «Укам узи хоҳлаган касбни танласин», дединг, ёнингга олмадинг. Узинг духтир булиб олиб гердаи-иб юрибсан. Етти ёт бегона болаларни олим қилиб юбординг. Укангинг бири икки булмай сарсон.

— Бунингиз карра жадвалини билганда ҳам майли эди... Ҳа, нимага ишшаясан?

— Қўйинг, бу гапларни. Ойим бир гапирдилар-да. Масковга кетяпсизми?

— Ҳа, МГУда бир ой дарс утаман.

— Домлангиз ҳали ҳам чақиряптими?

— Чақиряпти.

— Борасизми?

— Балки борарман, сенга нима?

— Масковда ҳақиқат бор, деб уйлайсизми?

— Менга ҳақиқат эмас, илмий иш учун шароит керак.

— Ҳақиқат йуқ ерда шароит ҳам булмайди. Домлангиз бошингизни силагани билган «қора-қуралар насибамизни еб кетяпти», дейдиганлар кўп у ерда.

— Сен сафсатагни қўй. Ҳозир биттаси келиб бошимни қотирувди.

Хонзода кириб, уларнинг суҳбати узилди.

— Меҳмонхонага дастурхон солдим.

— Во-ей, Хонзодахон, эрингизни олиб чиқиб кетма-гунингизча кунглинги тинчимди-я! — Рисолат кампир шундай деб фотиҳа уқиди-да, урнидан турди. Икки уғил икки қанотида, ҳовлига чиқди.

Онага икки қанот булиб турган угилларнинг фақатгина соҳаси бошқа эмас, дунёлари ҳам ўзгача. Катта қанот оҳиста учишни хуш куради. Кичиги чарх уришни, узини довул бағрига уришни истайди. Она учун эса олими ҳам, исёнчиси ҳам бир — ҳар иккови фарзанд! Ҳабиб Инглистон қирол академияси аъзолигига эришиб, Нобел мукофоти билан тақдирланган, Анвар мамлакат жумҳурраиси даражасига етган тақдирда ҳам она учун қулогига гап кирмас, бсвош гудак булиб қолаверди. Дунёнинг сеҳри шундаки, қуш қаноти — икки угилнинг фсўлига қараб туриб уларнинг шу онадан туғилганига шубҳалана бошлайсан. Қош-қуз онага ухшаса-да, фсўл тоғаларига тортган. Анвар катта тоғага ухшайди. Ҳақиқат излаб топган кучаси уни турмага бошлаган эди. Тоғаси икки марта қамоқ жабрини кўрган булса-да, Анвардан омадлироқ, ҳатто бахтлироқ ҳам эди, дейиш мумкин. Чунки унинг «сиёсий маҳбус» деган номи бор. «Халқ душмани» дсб қораланганлар энди «халқ қаҳрамонлари» сифатида эъзозда, Анвар ҳақиқат излаб кирган куча эса, уни «жинни» деган унвонга сазовор этди. Бу унвон ёрлиғи бир умр ўзгартирилмаса ксрак.

Ҳабиб уртанча тоғасига тортган. Урушдан қайтиб келганидан бери кундузи трактор, қуёш ботганда яримта ароқдан бошқа нарсани тан олмайдиган тоғасига қараб туриб, бу бандани ҳам Худо яратганми, дсб ажабланасиз. Тўрт йил қирғиндан омон қайтган одам кўкракларини тулдириши мумкин булган нишонларини бирон марта ҳам тақмабди. Бирон ерга ҳақини талаб қилиб бормабди. Немисни узоқдан бир куриб қолган одамлар эъзозда юрганларида у «нима учун мен қора мойга беланиб юраверишим ксрак», дсмабди. Унинг урушга борганини кексароқ одамлар эслашади, ёшлар эса билишмайди. Фақат бир украин, бир чех генерали уни қидириб келишди-ю, шаҳар биқинидаги қишлоқ бир сссканиб олгандай булди. Меҳмонлар истаги билан қишлоқ аҳли, қариндошлар тушланиб қирқ йил сандиқда эски румолга тутиб қуйилган нишонлар, суратлар олинди. Унинг Берлинда Черчилл билан тушган сурати барча газитларда босилди. «Ўзбек қаҳрамони», дсб кукларга кутарилди. Аммо «ўзбек қаҳрамони» бу пайтда у дунё лаззатларидан баҳраманд эди. Генераллар излаб келмасидан икки йил олдин немиснинг ўқи ололмаган одамни ажал далада топди — дориланган ерга кириб ҳушини йўқотганича,

худди панадан узилган уққа дуч келгандай армонда кетди.

Ҳабиб, умри ухшамасин ишқилиб, шу тоғасига тортган. Олимлар «Йуқдан бор булмайди, бордан йуқ булмайди», деганларидек, инсон фёъли, руҳи ҳам йуқликка ҳукм қилинмас экан. Рисолат кампир болаларидан упкалаб, «сен кимларга ухшадинг, ҳайронман, данданг унақа эмас эдилар» деб қолса, «фалончи тоғамга» деб кулишарди. Шунда Рисолат кампир уғлининг тоғасига сира ухшамаслигини исбот қилиш учун акаларининг фазилятларини санаб кетарди. Оқибатда бу «фазилятлар қайси бири сенда бор?» деб сурарди. Уни бу пайтда тинчлантиришнинг бирдан-бир йули — «ҳеч қайсиси йуқ» деб тан олиш. Аслида-ку, Рисолат кампир болаларининг кимга тортганини яхши биледи. Билгани учун ҳам кунгли туқ. Ҳар ҳолда эрининг уруғларига тортмади-ку. Рисолат кампирнинг қайинилари, қайинсингиллари муттаҳамроқ — безрайиб туриб ёлғон гапираверишади. Худо Рисолатга раҳм қилиб, фарзандларини уларга ухшатмади.

Бу дунё азобидан старли тотган Рисолат «кузларимдан нурни олган парвардигор жонимни қачон олар экан», деб юрганида кичигининг «жиини булиб қолганига» асти чидай олмади. Унинг дардларига ҳошли этагидаги уша танчали уй гувоҳ. Куришга ярамай қолган кузлар йиғига яраб турганига ҳам баъзан шукр қилади. У Анварнинг ишхонасидаги гап-сузларни, халқ отасининг найрангларини билмайди. «Уғлим тирноққа зор булгани учун сиқилиб касалга чалинган», деб уйлайди. Институтдаги аҳволни Ҳабиб ҳам аниқ билмайди, аммо узича тахмин қилади. Мана энди уғлининг «тузалиб келганидан» хурсанд она икки қанотида икки уғли билан ҳовлини кесиб утиб, меҳмонхонага боряпти.

3

Ҳабиб бир пиёла чой ичдию сафарга ҳозирлик куриши лозимлигини айтиб ўрнидан турди.

— Тухта, утир, — деди Рисолат кампир. — Урис булиб черковинг йуқ, мусулмон булиб мачитинг йуқ, сан боланинг. Думга бориб мусулмончиликдан чиқдинг. Дуо олиб кетмайсанми? — шундай деб фотиҳага қул очиб узундан-узоқ дуо қилгач, Ҳабиб унинг ёноқларидан упиб қуйди. Кучага қадар кузатиб чиққан укасига қул узатди-да:

— Каловланиб юрганнинг ҳам стар, а? Аввал ҳақ гапни айттиришмайди, деб нолирдинг. Ёлгон гап билан тарих илмини яратиб булмайди, дердинг. Энди ҳам шароит стилмадими? Ҳаммаёқни ошкоралик босиб кетди-ку? Шоирчилигингни йиғиштириб, илм билан шугуллан. Кейин афсусланасан. Бунақа шароит узоқ давом этмаса ксрак, — деди.

Анвар акасига қараб жилмайди-да: «Худо пошшо!» деб қўйди.

Акасини кузатиб келиб, онаси билан икки оғиз сузлашишга улгурмай, дарвоза қўнғироғи бир узун, икки марта қисқа-қисқа жиринглади.

— Ҳофиз уртоғинг келди, — деди Рисолат кампир.

Анвар уридан туришга улгурмай, ҳовлида Элчин пайдо бўлиб, «Мирзо Анварбек!» деб чақирди. Мактабда уқиб юришганида уртоқлари уни «Мирзо Анвар», кунгил қўйган қизи Лолани эса «Раъно» деб чақиришарди. Болалик сурури мозийга кучган булса ҳам Элчин дўстини эркалагиси келганда «Мирзо Анварбек!» деб йўқлар эди. Ҳозир ҳам лутф билан шундай деб кириб келиши Анварни ийдириб юборди.

— Опоқижон, қувониб утирибсизми? — деди Элчин, кампирнинг дуосини олгач. — Бир ошнамдан хабар олай девдим, ният холис-да, узи келиб қолибди.

Анвар унга қараб «қувлигингга қойилман», дегандай бош ирғаб қўйди. У ё табиббошига қўнғироқ қилган, ё узи яна бориб келган. Анварнинг қайтганини билиб кирган. «Ният холислигига» кампирни ишонтирди, аммо Анварни лақиллата олмади. Шунга қарамай Элчин Анвардаги узгаришларга парво қилмади. Худди уни эмас, опоқиси Рисолат кампирни кўргани киргандай лақиллаб утиравсрди. Анварга «яхши келдингми?» дейишдан бошқа суз айтмади. Кампирнинг сўнига утириб олиб, гапни аҳволи оламдан бошлаб, сўнг бармоқларини шақиллатиб «ёввойи тановар»ни хиргойи қилди. У гаплари билан кампирни чарчатдими ё кўпни кўрган сезгир Рисолат икки уртоқнинг уз гаплари борлигини фаҳмладими, ҳар нечук Элчиннинг нафас ростлашини кутиб туриб, суҳбатни узди.

— Энди мен уйимга чиқай, урусча усталингда белим қотиб қолди. Санлар гурунглашиб утиринглар. Аммо ичманглар. Анваримга сираям ёқмайди. Сан, ҳофиз болам, туйма-туй юриб, ичишга урганиб қолгансан. Санам ташлагин ичкиликни.

— Отлиққа йўқ-ку, ҳозир, — деди Элчин кулиб.

— Қассобга мол қаҳатми, вой болам, санларни билламан-ку, томоқларинг қичишса ернинг тағидан бул-саям топасанлар. Шири-ин гаплашиб утиринглар. Мана, Худога шукр, сан оқланиб келдинг. Уртоғинг ҳам келди. Энди сан уйлангин, болам. Уртоғингнинг қайинсинглисини би-ир кургин. Хусни ҳам, ақли ҳам бебаҳо. Қайнонаси ношукр банда экан, сиздирмай турмушини бузди. Битта уғли бор — оламга татийди. Сан хуп десанг, булди, бу ёғини манга қуйиб бераверсан. Худо хоҳласа, бахтинг очилиб кетади. Кунглим сезиб турибди, уртоғингнинг ҳам бахти очилади. Шу боламнинг боласини би-ир упиб кейин улсам армонсиз кетардим. Худо «шу неварангни кураман» деб жонимни сақлаб турибди-да...

Рисолат кампир кейинги гапларини йиғламоираб айтди. Қайинсинглисидан гап очилганида Анвар «Элчинбой катта одамга куёв буладиган, жувонга эмас, қизга уйланадиган йигит, уни ерга урманг», деб бир узиб олмоқчи булди-ю, онасининг қайфияти бузилганини билиб, индамади.

Фарзанддан гап очилса, Анварнинг ҳам юраги сиқилади. Дастлаб таниш-нотанишлар «бола-чақа омонми?» деб сурашганида унғайсизланиб юрди. Фарзандсизлик катта гуноҳдек туюлди. Шунда хотинининг гапига кириб даволанмоқчи ҳам булди. Кейинчалик бола боқиб олишга розилик ҳам берай деди. Аммо ен-атрофдаги разилликларга дуч кславергач «шу азобларга гирифтор қилиш учун бола кураманми», деб қайсарлик қилди. Аста-секин «бола-чақа омонми?» деган суроққа бош ирғаб қуяр, қайфияти яхши булса «юришибди думбиллаб», дерди. «Болалардан нечта булди?» деб сураб қолинса «қайси хотиндан?» деб ҳазилга бурворадиган булди. Фақатгина онаси гапирганда юраги сиқилади. Унга «умид қилманг», дея олмайди. Гуё умид узилса, жони ҳам узиладигандай туюлади — «майли, умид билан юраверсинлар...»

Анвар онасини қултиқлаб, ҳовлига олиб чиқди.

— Мани судрамай қуйворавер, йулни узим топаман, — деди кампир. — Уртоғингни елғизлатма. Кунглини кутар, бояқишнинг. Бир амаллаб қайинсинглингни курсат. Қудаларимни узим кундираман. Қамалган булсаям яхши бола. — Кампир шундай деб кузи очиқ одамдай узи юриб кетди. Анвар онаси уйга киргунча изидан қараб турди. Рисолат кампир остона хатлаб утиб орқасига утирилди:

— Нимага қоққан қозикдай турибсан, кир ичкарига!

Анвар буйруққа итоат этиб, уй томон қадам босганида қунгироқ жиринглади. Уч тавақали дарвозанинг урта қаноти очик эди. Анвар қул қовуштириб турган қушнисини куриб, чехраси очилди.

— Э, келсинлар, Ҳожиқори ака, — дсб пешвоз чиқди.

Рисолат кампир меҳмоннинг овозини эшитиб, уйи эшигини очиб, уша срда туриб сурашди-да:

— Мошинангиз топилдими, қори болам? — деди.

— Топилди, холажон, Худога шукр, топилди.

— Яхшиликка буюрсин. Ҳалолга келган нарса йуқолмайди. Қани, киринглар, Анваржон, бошла уйга.

Элчин Собитхон қорини аввал курмаган, у ҳақда эшитмаган ҳам эди. Шунинг учун «ким экан бу мулла, нима қилиб ивирсиб юрибди?» дсб уйлади. Қорининг маънодор кўзлари унга киборлик билан боққандай туюлди. Собитхон қори қисқагина дуо уқигач, Анвардан ҳол-аҳвол суради.

— Кучада мулла Ҳабибхон акани иттифоқо учратиб, бу кунгилхуш хабарни эшитдим. Мавриди булмаса ҳам, йуқлай дедим. Узр, суҳбатларингизга халал бердим. Сизни бир бориб кўролмадим, бунинг учун ҳам минг бор узр. Аммо ҳар вақт дуоларда жумла дардмандлар қаторида сизга ҳам шифо тиладим.

— Қуллуқ, тақсир, бу... машинага нима булди?

— Э, нимасини айтасиз. Одамлардан иймон кутарилса шу-да. Ҳовлидан олиб чиқиб кстишибди. Гафлатда қолибмиз. Узим юргизолмай гаранг эдим. Қандай миниб кстишди экан, ҳайронман.

— Қайтаришдими ахир?

— Қайтаришди, бинойи юряпти, денг, — қори шундай дсб мийингида кулди.

— Тузатгани олиб кстишган экан-да, а? — деди Анвар ҳазиллашиб.

— Кошки эди, кошки эди, — деди қори жилмайиб, — бу бир галамисларнинг иши. Асадбек деган одамни эшитганмисизлар?

Бу гапни эшитиб Анвар билан Элчин кўз уриштириб олишди. Қори буни сезмай, сўзини давом эттирди:

— Шу одам денг, маҳалласида масжид солдираётган экан. Имомликка чақиртирди. Бормадим. Ҳаром пулларга қурилган масжидда намоз уқиб, охиратимни

куйдирмайман, десим. — Қори кейинги гапларни гу-
рур оҳангида айтиб «бопламанми!» дегандай Анварга
қаради. Анвар суҳбатга қушилишга улгурмай қутилма-
ганда Элчин суз бошлади:

— Чакки қилибсиз, биродар. — деди у.

Собитхон ялт этиб нотаниш мезбонга қаради. «Қо-
ри ака», «Ҳожиқори ака», «Домлажон», «Тақсирим» де-
ган мурожаатларга куниккани учун узидан икки-уч ёш
катта одамнинг «биродар» дейиши унга эриш туюлди.
Элчин ундаги узгаришни пайқамай гапини давом эт-
тирди:

— Пулнинг ҳалол-ҳароми булмайди. Ҳар ким уз
билгича топади. Лекин пулни ҳаром-ҳаришга ҳам, са-
вобга ҳам ишлатиш мумкин. Топган пулига масжид
қурдирибди, иморатда нима гуноҳ? Шу пулларни сби-
чиб, айш-ишратга сарф этса ҳам буларди-ку?

— Сизнинг қаричингиз билан улчанса шундайдир.
Аммо Аллоҳнинг уйи ҳалол пешона тери билан топил-
ган пулга қурилмоғи лозим.

— Қайси масжид шундай қурилган? Пешона тери
эвазига топилган пул қорин туйғазилшга стмайди ҳозир,
сиз мачит қуришдан гапирасиз. Асадбекдан бекорга
гумондор буласиз. У бунақа майда ишларни узига эп
билмайди.

— Во ажабо, узи ҳам менга шу гапларни айтди.
Аммо унга учрашганим ҳамон мошинам топилиди-да?

— Топдириб бергандир.

— Сиз уни танийсизми? Уни жуда авайлаб гапиряп-
сиз? Пирингиз эмасми, мабодо?

Анвар Элчинга суз бермаслик мақсадида гапни
илиб кетди. Таништирмагани учун узр сураб, дустини
таърифлаб берди.

— Элчин сизмисиз? — деди қори маънодор қилиб. —
Ашулаларингиз ёдимда. Ҳозир куп ҳамкасбларингиз
ислом йулига утиб ибрат булишяпти.

Элчин бир гапдан қолиб, «ҳа», деб қуя қолса булар-
ди. Бироқ, «исломга хизмат қилаётганлар»нинг кимли-
гини яхши билгани учун узини тутиб туролмади:

— Ҳамма номаъқулчиликларни қилиб куриб, энди
мусулмон булиб қолишибдими? Нима эди, угри қариса
суфи буларканми?

— Қаттиқ кетманг, биродар. Гуноҳлари булса, Ал-
лоҳ олдида узлари жавоб берадилар. Ашула бошлашлар-
идан аввал «бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм» дейиш-
ларининг узи улуг савоб.

Элчин бу гапни эшитиб кулиб юборди, бу кулги қорини газабга солди. Анвар уларни муросага келтириш йулини топа олмай каловланди.

— Кулманг, биродар, гуноҳга ботманг, — деди қори асабий оҳангда.

Элчин кулгидан бирдан тухтаб, унга жаҳл билан тикилди.

— Қошу кузингдан аканг айлансин, қачон қуйнингга кираман, қулимга қачон қунасан, дейиш учун ҳам бисмилло айтиш керакми? Сизга шу найрангбозлик ёқадими? Ҳеч булмаса динни найранглардан тозалаб қуйинглар.

Собитхон қори «астағфируллоҳ!» деб пичирлаб, «бу иблисининг дастёри» билан баҳслашишнинг фойдасизлигини англади-да, Анварга қаради:

— Чиндан ҳам бемаврид кирибман. Анваржон, менга рухсат, — у рухсатни кутмаёқ, фотиҳага қул очди, — барчамизни Аллоҳ таборака ва таоло иймонда ва иломда барқарор этсин, овмин...

Элчин одоб юзасидан туриб, хайрлашмади, утирган срида бош ирғаб қўя қолди.

— Нимага унга осиласан, арпангни хом урганми? — деди Анвар, қорини кузатиб қайтгач.

Элчин қул силтаб қўйди.

— Ҳаммаси найрангбоз. Қуръонни шариллатиб уқиб, барчани маҳлис қилади-ю, бу ёқда маишатдан бушамайди. Менга биттаси айтувди: қисматда имомлардан тутантириқ қилинар экан. Тушундингми, дузах оловини ёқиш учун шу имомлар тутантириқ буларкан. Биринчи шулар ёнади. Чунки сен билан мен билмай гуноҳ қиламиз. Булар билиб туриб қилишади. Ҳар ҳолда мен шу имомингдан кейин ёнаман дузах утида.

— Собитхон сен айтган тоифаданмас, уни бскор ранжитдинг. Илми пухта, бировдан бир танга таъма қилмайди. Миллат деб жонини беришга тайёр. Бунақалар кам...

— Қуй, ушанингни, — Элчин шундай деб яна қул силтади.

— Мана, Асадбек акангнинг илтифотлари билан «тузалиб» чиқдим. Менда нима ишинг бор?

— Сендами?.. Сенда ишим йуқ... Энг муҳим ишим шуки, уйингда тухум босиб утир, опоқимга яхши қара, дуоларини ол. Бошлигинг билан уйнашма. Бераётган ваъдаларига ишонма. Ваъда дегани бир қопқон, сенга

ухшаган лақмаларни осон илантириш учун уйлаб топилган. Ҳақиқат учун курашиш сенинг қўлингдан келмайди. Буни менга қўйиб бер.

— Ҳақиқат учун курашувчи булиб олдингми, ҳали? Ҳақиқат бечоранинг куни сенга қолибдими? Курашганингиз ҳозирги гапларингиз-да, а?

— Пичинг қилишга устасан. Тилингдан заҳар томиб туради. Куп уқигансан-у, заррача уқмагансан. Дунё файласуфларинг ёзиб кетгандай булмайди ҳеч қачон. Қайта қуришларига ҳам ишонма. Бурилар бир юмалаб қўйга айланишган. Лекин бу қўйлар ут смайди, гушт сйди. Тушундингми! Сенга ухшаган лақмаларнинг гуштини сйди.

Хонзода икки косада мастава кутариб кирмаганида икки дустнинг суҳбатидан тутун чиқар эди. Элчин овқатнинг иссиқлигига қарамай, тез-тез хуриллатиб ичди. Илгари бундай эмас эди. Қошиқни тоза сочиқда артиб, овқат ичидан тилла қидиргандай обдан аралаштириб совутиб, эзмаланиб ичарди. Анвар дустидаги бу узгаришни кўриб, «қамоқнинг таъсири-да», деган хулоса чиқарди.

Элчин Анварнинг имиллаб овқат сйишини кузатиб утирди. Коса бушагач, «зарур ишларим бор, ксйин келаман», дсб қўзғолди.

— Туй қачон? — деди Анвар.

— Яқин қолди. Қамишдан белбоғ тайёрлаб тур.

— Қайинсинглимни курасанми?

— Кейин... ксйин, бир гап булар... — Элчин шундай дсб, хайрлашиш учун қўл узатди.

4

Соғинч ҳислари андак ором олгач, Хонзода уйқуга кетди. Қарийб икки ой қаттиқ каравотда ёлғиз ётишга кўникиб қолган Анварга икки кишилик юмшоқ каравот торлик қилиб уйқу бермади. Хотинининг енгил пишиллашини кўрпа-ёстиқ узига ютмай, аксинча янада кучлироқ жаранглатиб Анварнинг қулоғига ургандай булаверди. Бутун хона хотинининг нафасига тулиб кетгандай, тоза ҳаво қолмагандай туюлди. Ҳолбуки, хона баҳаво, Хонзоданинг енгил пишиллашига эътибор бермаса ҳам буларди. Уни безовта этаётган нарсалар аслида булар эмас. Жиннихонадаги бедор тунлар, қуюн урамидай ёприлиб келувчи хаёлларга банди бу-

лиш, учинчи қаватдан келатган бақириқлар — ҳасти мазмунини белгилаб қўйгандай, у айнан шундай яшашга маҳкум этилгандай эди. Анвар бедорлиги ана шу маҳкумлиқ меваси эканини англамай, бунга бошқа сабаблар ахтарди. У ён-бу ёнига ағдарилавериб ҳам жонига тегиб, уридан турди. Жиннихонада бундай кезларда суҳбатлашувчи навбатчи ҳамширалар булишарди. Жимликни пораловчи бақириқлар эшитилиб турарди. Ҳарҳолда тириклик белгилари мавжуд эди. Уйида эса, наинки уз уйида, балки бутун маҳаллада осудалик.

Хонзода эрининг турганини билди. Кузини салгина очиб қараб қўйди-ю, индамади. Бироздан кейин яна уйқуга кетди. Унинг пишиллаши тингач, соатнинг чиқиллаши босқондан тушаётган болгадай жаранглаб миясига урила бошлади.

Анвар ётоқдан меҳмонхонага чиқди. Қанча утирганини билмайди. Бир маҳал уйи ёриша бошлагач, юраги хапқириб уридан туриб кетди. Оппоқ нур юқоридан пояндоз сингари тушиб оёқлари остида тўхтади. Анвар бу сафар қўрқмади, оёқ-қўллари музламади. Ёқимли овоз келишини кутди. Овоз ҳаялламади:

— Сен биздан қочиб келдингми?

— Мен... уз уйимга келдим.

— Ёлгон гапирма. Сен бизга ишонмаяпсан. Узингни руҳий хаста деб ҳис қиляпсан. Биз билан учрашганингни кимга айтсанг ҳам у сени жинни деб ҳисоблайди. Сен яшаётган дунё шундай тузилган: ҳақиқатга ишонмайди. Ҳақиқатни айтсанг — жиннига чиқаришади. Фақат бизнинг сайёрамиздагина ҳақиқат бор — бунга шак келтирма. Сен биздан қочма, сайёрамизга бутунлай кетишга ҳозирлан.

— Нима қилишим керак?

— Узингни жисмонан маҳв этишинг лозим.

— Улдиришим керакми?

— Ҳа. Бу бизнинг асосий шартимиз. Юрагинг уришдан тўхтамай туриб, жонингни олиб чиқиб кетамиз. Сени ерликлар унутишлари лозим. Жисминг маҳв этилмаса, Зурруда жонинг ором топмайди. Сен учун бошқа йул йўқ. Бобонг ҳам шу фикрда.

— Бобом? Қайси бобом?

— Ҳозир қўрасан, нурга қадам қўй.

Анвар бсикхтиёр равишда дераза томон қадам қўйди. Қўрагидан бир нима узиб олингандай бўлди. Нур

унинг руҳини куз илгамас юлдуз — Зурру сайёраси томон олиб учди. Меҳмонхонада унинг фақат тошқотган гавдасигина қолган эди. Гуё ҳайкалга айланганини узи билмайди. Бир қанча вақт утгач, хотини уйғониб, ундан хавотирланиб, хабар олгани чиқади-ю, бу манзарадан даҳшатга тушади. Бу ҳақда ксйин сузлаймиз. Ҳозир Анварнинг руҳи изидан боришнинг айни пайти.

Бу сафар Анварнинг куз унгида бутунлай узга манзара пайдо булди: чуққиларидан қор аримаган тоғ. Тоғнинг нақ киндигини ёриб чиққан шаршара. Унинг ёнида тўрт одамнинг қулочи етмайдиган чинор. Дарахтнинг бахайбат шоҳлари остида ёғоч сури. Сурида Анвардан бир-икки ёш каттарок йигит китоб уқиб утирибди. Анвар уни қаердадир кўргандай эди — кимгадир ухшатди. Кейинроқ, руҳи уйига қайтгач, бир сирни аниқлайди — у узига ухшарди. Бу ҳақда ҳам сунроқ суз юритамиз. Ҳозир эса... Анвар салом берди. Муйловли йигит бошини кутарди:

— Кслдингми, болам? — деди у. Анвар ажабланди: «Қанақасига мен унга бола булай?» Муйловли йигит унинг фикрини уқигандай жилмайди. — Сен менинг набирамдайсан. Амир мени осмай, мен бу ерга келиб қолмаганимда, балки сен менинг набирам буларнинг. Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганмисан?

Анвар унга яхшироқ тикилди, шундай жадидни эшитган эди. Бухоро амири дорга торттирган зиё аҳли орасида Шоакбар Зуннуний исмли зотнинг буюк салоҳият эгаси булгани ҳақида тарих китобларида бир қанча сатргина бор. Зуннунийдан на бир мерос, на бир сатр асар қолган. У ҳақдаги хотиралар ҳам узуқ-юлуқ эди. Анвар қисқа сатрлар орасида улуг синоат яширинган булиши мумкинлигини уйлаб кўрмаган экан. Агар ҳозир узини Шоакбар Зуннуний деб танитган муйловли йигит «мен ҳақимда нималар биласан?» деб сураб қолса Анвар жавоб бера олмай изза чекарди. Бахтига, бундай савол берилмади. Зуннуний гапини давом эттирди:

— Ҳадича бувингнинг куз очиб кўрган эри менман. Биз уч фарзанд кўрдик, аммо улар пешонамизга сизмади. Мен осилганимдан сунг бувинг бобонг Жамолиддинга тегди. Сен хафа булма, туғриси айтишга мажбурман. Жамолиддин менга ҳамсоя эди. Ҳатто ҳамфикр эди. Биз Ватанни урус подшоҳи зулмидан озод этмоқ йулига жон тиккан эдик. Бухоро тасарруфидаги

срларда фуқарога зиё бсрмак истагида юрган онлари-
мизда ҳибсга олиндиқ. Фақат Жамолиддин тирик қол-
ди. Англаяпсанми?..

Анварнинг қулогига ёқимли овоз келди:

— Бу гапларга ишон. Буларнинг барчасига биз гу-
воҳмиз. Бобонг хоинлик қилиб имонини сотгач, шу-
ролар хизматига утди. Бувингга уйланди. Зуннунийдан
қолган қулёзмаларни бузган ҳолда таҳрир этиб, шу-
ролар мақсадига мослаб нашр этгирди, шу йул билан
шуҳрат топди. Оқибатда сохта шуҳрати уз бошини
сди. Уттиз еттинчи йилда шуролар унинг садоқатли
хизмати учун ҳибсга олиб, туманли юртга юбордилар.
Совуқда очлик азобига чидолмай хор бўлиб улди.
Онандга унинг хатлари сақланган. Ишонмасанг,
уқиб кўр.

— Сен бобонг билан фахрланиб юардинг, — деди
Зуннуний. — Менда бу ҳисни улдириш нияти йуқ.
Жамолиддин қизилга хизмат қилишнинг улуг хато эка-
нини англаб, бу сафар виждонига хиёнат этмади. Би-
родарларини сотмади. Мен ундан рози булганман. Сен
ҳам уни лаънатлама. Инсон умри хатолардан иборат.
Мунофиқлик ҳеч замон жазосиз қолмайди. Ҳозир ти-
ли бошқа, дили бошқалар даврасида азият чекапсан.
Сен тушкунликка бсрилма. Халқ фидойиси ниқобида
яшовчилар ҳаётларини азобда якунлайдилар. Оқибатда
ниқоблар йиртилгуси, уларнинг асл қиёфалари курин-
гусидир. Халқни ҳеч бир замонда ҳеч бир мунофиқ
алдай олмаган. Дунё сохта фидойиларни кўп кўрган,
бундайлар ҳали яна кўп чиқади. Ер юзидаги кураш
сира барҳам топмайди.

— Мен нима қилай, ночорман-ку? — деди Анвар.

— Ночорсан, биламан. Сен менинг ёнимга келасан.
Унгача бир иш қиласан: катта тоғаннинг чордогида,
эски-тускилар орасида кўҳна китоблар, қоғозлар ҳам
бор. Қоғозлар — менинг қулёзмаларим. Бобонг ҳам,
бувинг ҳам уларни сақлашган. Китоблар орасида ўрус
аскарларининг Тошкентдаги жанглари тасвирланган
асар бор. Жамолиддин уларни нашр этишга қўрққан.
Уни сен халққа стказ. Мен сенга оқ фотиҳа бсраман.
Ишларинг унгидан кслади. Мана бу китобни ол, сенга
йўлдош бўлсин.

Зуннуний уқиб утирган катта китобни Анварга узат-
ди. Китоб Анварнинг қулига утиши билан бир ёруғлик
таратдию кичрайиб, кафтдай бўлиб қолди. Шунда Ан-
вар яна ёқимли овозни эшитди:

— Биз сени холи қуямиз. Биз билан учрашишни хоҳлаб қолсанг — қуришамиз.

Анвар гапга огиз жуфтлашга ҳам улгурмади.

— Жоним болам, жон болам, мени қурқитмагин, Анваржон.

Анвар онасининг овози қасрдан келганини дафъатан англамади. Ҳуши узига келгач, юзларини силастган онасини курди-ю аввалига ажабланди. Ёнида турган Хонзода-ни куриб, нима воқса юз берганини тушуиди.

— Ойижон, қурқманг, хаёлга берилибман, — деди вазиятни юмшатиш учун.

— Вой, болам-эй, хаёлинг ҳам бор булсин-а, кимлар билан гаплашдинг? — деди Рисолат кампир, углини қучоғидан бушатмай.

— Нима дедим?

— Гапларингга тушуниб булмайди, бир нарсалар деб гулдирадинг-а, болам. Сени бир уқиб юбориш керак. Инсу жинслар тинчлик бермастганга ухшайди.

— Ойи, утириб олинглар, — деди Хонзода, синиқ овоз билан.

Она-бола диванга ёнма-ён утиришди. Рисолат кампир, углининг юзини силаб, елкаларини уқалаган булди.

— Ойи, Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганми-сиз? — деб суради Анвар, онасининг қулларини ушлаб.

— Зуннунийми? Адам раҳматлининг шунақа уртоқлари булган экан. Улиб кетган булса ҳам адам раҳматлининг бошларига бало еғдирди. Халқ душмани булган экан-да, бояқиш.

— Бувим Зуннунийни гапирармидилар?

— Ҳа, энди гапирган булсалар гапиргандирлар, эсимда турибди, дейсанми?

— Бувимнинг биринчи эрлари Зуннуниймиди?

— Вой, худойим, сан буни қасқданам била қолдинг? Санга айтувдимми?

Анвар кўрган-эшитганларини айтса онасининг эси оғиб қолиши мумкинлигини билиб, «болалигимда айтувдингиз, шу эсимга тушиб қолди», деди. Рисолат кампир углининг косасидан чиққудай булиб катта-катта очилиб турган кузларини курмайди. Аммо Анварнинг баданида суниб улгурмаган енгил титроқдан аҳволини яхши билиб утирарди.

Хонзода эса эрининг кузларидан нигоҳини узмай қурқувдан титрайди, хаёлида бир фикр чарх уради — «ҳали яхши тузалмаган эканлар».

— Ойи, бувамни қамаб, қайси томонга олиб кетишган?

— Айтганман-ку, Туман деган жойга. Офтобнинг куринишидан куринмаслиги кўп, худонинг қарғиши теккан жойлар экан.

— Ҳа... Тюменми?.. Хат ғзармидилар, хатлари борми?

— Бор.

— Нима учун менга курсатмагансиз?

— Сенга ксракмиди? Ман қасқдан билай, узинг сўрамаган булсанг...

— Ойи, дамингизни олинг. Менам озгина ухлай.

— Ҳа, шунақа қилгин, болажоним. Хонзодахон, болам, сиз Робияхонга айтиб қўйинг, Собитхон манга бир куриниш берсин.

— Ойи, ксракмас, — деди Анвар, онасининг муддаосини фаҳмлаб.

— Сан жимгина утиравур. Мани ишимга аралашма. Нима қилишни узим биламан. Ужарлик қилмай, нафаси уткир домлага уқитворганимда шунча вақт баннисада ўтмасидинг. Шу замоннинг духтирларига ишониб буларканми, ҳаммаси порага уқиган. Қараб тур, отдай булиб кетмасанг, нима десанг де.

Рисолат кампир урнидан турди-да, унг қулини олдинга чузиб эшик томон юрди.

Хонзода қайнонасини кузатиб келганида Анвар жойидан жилмай утирган эди. Хонзода эрининг ёнидан жой олиб, елкасила аста кучли.

— Қурқиб кетдингизми? — деди Анвар. Хонзода жавоб бермай елкасига юзини қўйди. — Қурқманг, бу касаллик эмас. Мен ҳам аввалига руҳим шикастланибди, дсб қурқувдим. Нима булганини билдингизми?

— Дераза олдида қотиб туравердингиз. Чақирсам ҳам эшитмадингиз. Кейин... қурқиб... ойимни чақириб келдим. Ойим келганларида қулингиздан олов чиқиб кетгандай булди. Яхшиям ойим кўрмадилар. Булмаса юраклари ёрилиб кетарди.

Анвар хотинини қучиб, эркалаган булди:

— Сиз сира қурқманг. Мен жинни эмасман. Нима булганини сизга кейин айтаман. Ҳозир айтганим билан, ишонмайсиз. Тонг отса тогамникига бориб келаман. Агар рост булса...

— Нимани айтяпсиз?

— Кейин...

Асадбек бир туш курди: узи мазорда турган эмиш. Уркач-уркач қабрлар оқ туяларга айланиб, карвон булиб тизилиб кетаётганмиш. Оқ туялар кузида еш бор эмиш, туялар қабристонни тарк этгач, бурон турганмиш. Қуюн думпайиб турган қабрларни худди қозон қопқогидай очиб, мурдаларни суғуриб олиб, қиёматни бошлаб юборганмиш. Мурдалар тузиган хазон сингари Асадбек атрофида чарх урармиш...

— Адаси... Адаси...

Шу срга келганда Манзура уни елкасидан аста силкиб уйготди.

— Вой, ёмон туш курдингиз-а, астағфируллоҳ денг.

Асадбек хотинининг гапини икки қилмай, ичида тавба деди. Манзура унинг пешонасидаги терни кафти билан артди. Асадбек қурқинчли тушларни куп курарди — дам уни бугизлашарди, дам осишарди... Баъзан босинқираб, дод дсб уйғонарди, дам қурқувдан терлаб, типирчилаб қолганида хотини уйғотарди. Бугунги туши, аввалгиларига солиштирилганда, унча даҳшатли эмас. Оқ туялар тизилиб кетишди. Қабристон жунбушга келди... Асадбек кўрган тушини хотинига айтди.

— Вой улмасам, — деди Манзура, пастки лабини тишлаб, — туялар чиқиб кетишдими?

— Чиқиб кетди. Ҳа, ёмонми? — деди Асадбек содалик билан.

Манзура эри учун таъбирчи булиб қолган эди. Туш йўйиш унга она мерос. Фариштадай оқ кунгил бу аёлга қушнилари уз сирларини ишонишарди. Манзура кичкиналигида онаси ёнида ўтириб, куп тушларнинг таъбирини билиб олган. Янги турмуш қурган кезлари, бир куни Асадбек ярим кечада уйига қайтса, чироқ ёниқ, эшик очиқ, хотини уй ичида уртага жойнамоз солиб устида мудраб ўтирибди. Асадбек «Ярим кечада ҳам намоз ўқийдими», дсб ҳайрон булди-ю, хотинига бу ҳақда гапирмади. Бу ҳол яна уч-тўрт такрорлангач, сўради. Манзура сабабини қўрқа-писа айтди: қиморбозлар хотинларини ҳам тикиб, ютқизиб қўйишсаю даъвогар кирганида хотин жойнамоз устида ўтирган булса тсгмас эканлар... Ўшандан бери Асадбек «унча-бунчага ақли етар экан», дсб ирим-сиримга оид масалаларда уни гапга тутиб турадиган булди. Биринчи марта

босинқираб уйғонганида Манзуранинг қистови билан кўрган тушини айтди. «Илонлар ичида қолган булсангиз, бойиб кетар эканмиз», деди Манзура. Асадбек бу гапга ишонмаган эди. Бир ҳафтадан сўнг қўлига катта нул тушгач, хотинига тап берди. Шу-шу ғалатиноқ туш кўрса, дарров хотинига маълум қилади.

— Ҳа, ёмонми? — деб қайта суради Асадбек, хотинининг жим қолганидан ажабланиб.

— Ёмонмас-ку... мазоримиздан авлиёлар кетиб қолишибди. Одамлардан иймон кутарилганигамикин...

— Ҳс... тентак, шуми тўлган гапинг. Нима экан, дсбман.

Асадбек шундай деб ёнбошига утирибди. Манзура уйга толиб, анчагина қимирламай утирди. Тонг нафаси келиб қолгани учун қайта ётмай, урнидан туриб кетди.

Асадбек узига тегишли гап булганида, айтайлик, «душманларингиз бош кутарар экан, сиздан авлиёлар юз угирибди», дейилганда бошқача ҳолатга тушарди, ёнбошига угирилиб ётавермасди. Авлиёларнинг мазорни ташлаб чиқиб кетишлари унга аҳамиятсиз туюлди. Ҳагто ишонмади ҳам. Болалигида ажиналар ҳақида ҳикоя эшитиб, тунлари овлоқ кучаларда, мазор яқинида юришга кўрқарди. Кейинроқ кўрқув деган нарса чекинди. Ажиналар эртаклардаги каби яширин ҳолда иш олиб боришни бас қилиб, одамлар қиёфасига кириб куппа-кундуз кунни очик иш юритишга утгач, тунлар ҳам осойишта бўлиб, овлоқлар ҳам даҳшатли кўришни йўқотди. Энди кундуздан, одамлардан кўрққулик эди.

Асадбек туш таъбирига аҳамият бермай ёнбошга угирилиб ётгани билан ухлолмади. Хотинидан сўнг у ҳам урнидан туриб, ювинди. Асадбек ҳовлида кўрингани заҳоти болохонада ҳам жонланиш сезилди.

Манзуранинг «Биз билан чой ичмайсизми?» деган гапига қисқагина «ичавсеринглар» деб дарвозахона томон юрди. Машинага етиб улгурмай тспадан Жамшид тушиб, салом берди.

— Ҳа, шу ерданининг? — деди Асадбек, саломга алик олгач. Жамшид сўққабош булгани сабабли қасрда тунаш унинг учун аҳамиятсиз эди. Маишатга бормаса шу болохонада соқчи йигитлар билан қолаверар, Асадбек унинг бу одатига кўниккан эди. Жамшиднинг тақдири узига биров ухшаб кетгани учун Асадбек уни яхши кўрар, икки қанотига қандай суянса, бунга ҳам шундай ишонарди.

Жамшид оилада ёлгиз угил булса-да, эркалатиш, талтайтиш нималигини билмай усди. Отасининг пул тула ҳамёни ҳуда-бехудага очилавермас эди. Жамшид истамаса ҳам турли тугаракларга боришга мажбур эди. Ҳатто скрипка чалишни ургатиш мақсадида бир чолғучи йил давомида тер тукди. У бечора «болада қобилият йуқ» дёёлмайди, чунки хизмат ҳақини олиб турибди. Жамшиднинг «урганолмаяпман» деган гапига ота-она ишонмайди. Хуллас, усмирлик кучасига киргунича ҳайкалтарошлик, радиотехника сингари соҳаларда ҳам қобилияти синаб курилди. Мактабни битирганида ҳамён бир кавланди. Уртада турган одам пулдан купроқ умариб қолиб, домлаларга камроқ стиб бордимн, ҳарҳолда бир имтиҳонида қоқилиб, кечки уқишга аранг туғрилашди. Бола бсвош булиб кетмасин, деб отаси уни узи ишлайдиган идорага югурдак қилиб жоёллаштирди. Идорада чарос кузлари уйнаб турувчи бир қиз ҳам ишларди. Унга қараб туриб чигиртка бир юмалаб шу қизга айланиб қолган ё бу қиз бир йилдан бери оч утиради, деб уйлаш мумкин эди. Кунда узгартирилувчи сара куйлаклар ёғоч илгичга илиб қуйилганга ухшарди. Ана шу озгин баданда булиқ кукрак қайдан пайдо булгани Яратганга ҳам қоронғу булса керак. Хуллас, шу қиз узидан олти ёшгина кичик булган, пишиқ гавдали, жингалик сочли, истараси иссиқ Жамшидни яхши куриб қолди! Илмоқли гаплар, ширин жилмайишлар... айтаман десак, гап куп. Яхшиси, воқса баснини мухтасар этиб, дебочадан хотимага утиб қуя қолайлик: йигит қизни қаттиқ севиб қолса девонаваш булиб юравсеради, йул пойлайди, дунёни оҳларга тулдиради. Аммо қизнинг севгисидан, айниқса унда маккорлик ути булса, қурққулик экан. Бир куни идорада иш тугаб, ҳамма тарқагач, қиз «чой ичиш» баҳонасида Жамшидни олиб қолди. Эшик ичкаридан беркитилди. Лаблар бирлашди. Асосий ишга бир баҳя қолганида Жамшиднинг миясига бир нарса урилгандай фикри равшанлашиб, узини тортди. Ташаббусни бошлаб берган қиз шармандалигини яшириш учун йиғлади, севги утида қовурилиб кетганини айтиб нола қилди. Жамшид кетмоқчи булганида «узимни улдираман», деди. Жамшид бу гапларга ишонмай «улдирсангиз улдираверинг», дедию, чиқди-кетди.

Кечаси уқишдан қайтса, уйида милисалар утиришибди. Қизнинг зурланганини, қиз номусга чидолмай узини учинчи қаватдан ташлаганини милисалардан

эшитиб, «ҳазиллашяпсизларми?» деди. Милисаларнинг ҳазиллашмаслигини бу гудак ушанда билмас эди. Қулларини қайириб олиб кетдилар, онаси фарёд уриб қолаверди.

Уртага номус тикилган эди. Бир томон турт йил бурун поймол булган қизлик номуси, иккинчи томон бегубор йигитлик номуси учун олишишарди. Қизнинг ҳомий опажони Жамшиднинг отасидан кучилилик қилди. Учинчи қаватдан йуғон тахтани ташлаб юборсангиз майдаланади, аммо қуруқ суякдан иборат бу қиз узини ерга отибди-ю, бирон ери синмабди-я, дсб ажабланиш ортиқча эди. Қизнинг сув қувурига осилиб пастроққа тушиб, кейин ахлат уюми устига узини отганини ким исботлаб бера оларди? Жамшиднинг отаси ёллаган оқловчи «юқоридан давления кучли бувотти», дсб олган пулига яраша иш қилмади. Хуллас, Жамшид беш йилгина сайр қилиб ксладиган бўлди, қиз эса шарманда эмас, жабр чеккан маъсума сифатида узини оқлаб олди.

Жамшиднинг онаси хаста эди. Табиблар «туғсанг — уласан» дейишига қарамай, турмушга чиққан, «улсам ҳам туғиб улай», дсб уларга кулоқ осмаган эди. Унинг юраги тўлғоқ азобига чидади-ю, аммо номус азобига чидамади. Суддан сунг Жамшид қулига кишан урилиб, дсразасиз хунук машинага чиқарилаётганда «Болам!» дсб бир оҳ уриб, ҳушидан кетганича узига келмади.

Икки йил конда ишлагач, айбсиз экани бирданига аён булиб қолиб уйига қайтди. У туҳмат азобидан азият чекмас эди. Қамоқда одамларнинг гап-сузларини эшитавериб дунё узи шунақа экан, деган хулосага келганди. Жамшид онасининг улимидан эзиларди. Уқишни ҳам, ишни ҳам ташлаб бир йил бсқор юрди. У отасининг бир иш юзасидан Маҳмуд Эсонов — Чувринди билан танишиб қолганини, Маҳмуд орқали Асадбекка арз этгани оқибатида «оқланиб» чиққанини билмас эди. Буни кейинроқ Чувринди хизматига утганидан кейин билди. Отаси «уғлимнинг бошини икки қилай», дсб куп уринди, аммо Жамшид кунмади. Охири отасининг узи уйланиб, Жамшид тула озодликка чиқди. Унинг истаган ерларда ётиб юриши шундан.

Жамшид машинага чаққон утириб, моторни ут олди. Тспадаги йигитлардан бири дарвозани очди-да, кучага чиқиб турди.

— Акаларингга хабар қилдингми? — деди Асадбек машинага утиргач. — Депутатни чақаришсин.

Жамшид мотор қизишини кутмай, машинани юргизди. Кучадаги йигит сннда тухтаб, ойнакни туширди-да, Бек акасининг топширигини айтди.

Асадбек шаҳар марказидаги қароргоҳига етиб боргунича Чувринди билан Кесакполвон ҳам йулга чиққан. барвақт безовта қилинган депутат Орзубек Болтаев эса шошилганича кийинарди. Қароргоҳнинг хилват хоналарида туни билан давом этган маишат тутаган, қизлар ҳам кетиб улгуришган эди.

Болохонадаги йигитлар қароргоҳга ҳам хабар берганлари учун Бутқа эшик олдида қул қовуштириб турарди.

Асадбек ичкари кириб бир писладан қайноқ қаҳва ичгунича қанотлари етиб келишди. Тонгги ёки тунги йуқловлар уларни ажаблантирмас, шу сабабли «нима гап, тинчликми?» деган суроқ улар учун ортиқча эди. Асадбек улардан ҳеч маҳал ҳол-аҳвол сурамасди. Икки оёқда юрибсанми — бас, аҳволинг яхши, дерди. Шунинг баробарида бировнинг ҳол сурашини ҳам ёқтирмас эди. Тоби қочиб қолган кезлари унинг одатини билмаган одам: «Тузукмисиз?» деб сураса, «Ҳа, улишим керакмиди?» деган ширин жавобни эшитарди.

Улар ана шундай ортиқча манзиратсиз яшашга урганишган, бугунги учрашув аввалгиларидан фарқ этмас эди. Аъёнлар бекнинг сўз бошлашини кутиб утиришди.

— Хайдар, Шилимшиқ келдими? — деди Асадбек, Кесакполвонга қараб.

— Ҳа, келди, узида йуқ хурсанд. Мошина тугрилаб бердим. Таксичилик қилиб юра турсин.

— Отарчига қандай маълум қиласан?

— Бу ёғи пишган, — Кесакполвон шундай деб пинжагининг ич чунтагидан туртта фотосурат чиқариб, Асадбекка узатди. Суратда Шилимшиқнинг Ноила билан айш-ишрати акс этган эди.

— Худди узидай қилиб ишлаган, қалбакилигини икки дунёда ҳам сезмайди, — деди Кесакполвон, Асадбекнинг тикилиб қолганини кўриб.

— Сезиб қолса-чи?

— Унда гувоҳ топамиз.

— Ишинг хом. Маҳмуд, пухтароқ уйлаб қуйларинг.

Шу пайт эшик очилиб, Бутқа кўринди-да, депутат келганини маълум қилди. Ноиланинг қотилини Элчинга қандай топшириш хусусида яна бироз кенгашиб олингач, депутатнинг киришига рухсат берилди.

Депутат узун буйли, бадқовоқ, эллик ёшлардаги киши эди. Уни кўрган одам қовоқларни кутариб, инсон кепатасида сақлаб турувчи устунчалар тушиб кетгану шу хунук кўринишга келиб қолган, деб уйлаши мумкин эди. Гарчи асл исми Орзубек булса-да, Асадбекларнинг даврасида оддийгина қилиб «депутат» деб юритиларди. Шу ҳам тузук, чунки унинг ҳуснини қуятурайлик, совуққина тўнғиллаб гапиришини эшитган кимса «Орзуга ҳам қасам ичирворибди, даюснинг боласи», дейиши табиий. Депутат — Маҳмуднинг топилдиғи. Халойиқ бир-икки тўлғониб, намойишга чиққанида уни олдинги сафда кўриб меҳри тушиб қолган эди. Маҳмуд депутатни сўздан қайтмас, мард, оқил одам сифатида қабул қилиб, унга холисанилло ёрдам бермоқчи эди. Асадбек у билан дастлаб кўришганидаёқ «бу қоронғу башарада ақл куринмаяпти-ку?» деди. Кейин суҳбатлаша туриб тил билан дил уртасида анча фарқ борлигини фаҳмлаб, ёрдам беришга кунди. Замон чайқалиб турган пайтда шунақа одамлар ҳам керак, деб уйлади.

Ишга Асадбек аралашганидан сўнг булажак депутатнинг муҳолифлари уз-узидан четга чиқиб, Орзубек сайлов чиғириғидан битта ҳам туки тукилмай утди. Депутат Асадбеклар учун тирик товон эди. Асадбек кўпинча уни «боқиб олган стим тойлоғим» деб мазах қиларди. Чунки халқ деб жон куйдириб юрган бу одамнинг эгилиб ишлашга тоқати йуқ, узини, болаларини, ҳатто узидан тўрт ёш катта яҳудий хотинининг олдинги эридан орттирган икки ўғлини, кети узилмайдиган меҳмонларини шулар боқиши лозим эди. Хориж сафарига чиқса, совға-саломлар ҳам Асадбеклар буйнида. Унга сарфланаётган пул Асадбек учун арзимас булса-да, кейинги пайтда малол келиб, ғашлана бошлаган эди. Депутат узининг қудратли одам эканига ишона бориб, Асадбекларни майда киссавурлар ўрнида кўраётгандай эди. Асадбек бу бадқовоқнинг кузларини мошдай очиб қуяй, деб юрганида Элчин келиб қолди. Қани, халқим деб кукракка ураётган бу зот ноҳақ азият чекиб келган шу халқ боласига қайишармикан?

Бадқовоқ депутат кириб гўдранди. Нима деганини энг зийрак қулоқ ҳам ажратиб беролмаса-да, салом берганини тахмин қилиш мумкин эди. Утирганлар бундай саломлашишга урганиб қолишгани учун бош ирғаб алик олишди. Депутат Асадбек рупарасидаги буш уриндиққа утирди.

— Аҳволлар қалай? — деди Асадбек.

— Яхши. Дуненинг айрим мамлакатларида...

— Дунени қуйинг. Телевизорни биз ҳам куриб ётиб-миз. Уйдан гапиринг. Бола-чақа омонми? Жўхўд хотинингиз мусулмон бўлаётган эмишми?

— Ҳа, муслима бўлади, намоз уқияпти.

— Ақлли одамсиз-да! Девор булмаса кучани ҳам қураверсангиз керак? — Асадбекнинг пичинги жавобсиз қолди. — Қизингиз ҳам намозхондир?

— Энди урганияпти.

Асадбек узаро суҳбатларда оилани сира эсламасди. Шу сабабли Орзубек кунглида хавотир уйғонди.

— Қизингизнинг бўйи ётиб қолибди, деб эшитдим. Йигирмага кирганми?

— Ун тўққизда.

— Айни турмуш қурадиган пайти экан. Сиз халқ-парвар одамсиз. Халқнинг азият чеккан бир боласи бор, шуни куёв қилинг, қизингизга мана биз совчи-миз.

— Қизим ёш, уқийди, узатиш ниятимиз йўқ.

— Биродар, Бек акангиз сураяптилар, а? — деди Кесакполвон, «Бек акангиз» деган сузга урғу бериб. Учтагина суздан олам жаҳон маъно уқиш мумкин эди: «Бек акангиз унча-бунча одамнинг орасига тушмайди-лар. Қизим бахтли бўлсин, десанг раъйини қайтарма», ёнги «Сенга шунчалик яхшилик қилган одамга терс гапириб пушаймон ема», ёнги «Яхшилик билан бермасанг, қизинг қўлма-қўл бўлиб кетиши ҳам мумкин, а?!» Орзубек Кесакполвоннинг сузларидан учинчи маънони уқиб, жони халқумига келиб қолгандай бўлди. Ҳамиша қовоғини уюб юргани учун вужудида уйғонган ғазаб утининг алангаси юзларида сезилмади. Бошқа одамлардай қизармади, бугриқмади, лаблари учмади. Сиртга чиқиш ҳуқуқидан маҳрум аланга уни ичдан кемирарди. Бу ҳаромхўрларга (ҳаромхўрларга ҳамтовоқ экани ҳаёлига келмади) дуч келган кунини лаънатлайди (улардан қўраётган фойдасини ҳисобга олмайди). Эртага катта амаллар шоҳсупасига кутарилиши мумкин бўлган одамга (кимнинг зўри билан кутарилар экан?) бу хилда безбетларча (!) муомала қилишларидан бир ғазабланса, узининг бу олчоқлар (!) олдида ночор утиришидан ун ғазабланди, Мажлисда оташин нутқлар ирод этувчи, ҳатто зўр нотикларни ҳам саросимага солиб қўювчи халқ фидойиси қайда-ю, учта муттаҳам (!)га гапини айтолмай мум тишлаб утирувчи ночор одам қайда! Нимадир дейиши керак эди,

қурбақани боссанг вақ дейди, ҳарҳолда у қурбақадан минг чандон улғуроқ бир одам, вақиллаганда ҳам тузуроқ вақиллаши керак.

— Бек ака, умр савдосига бунақанги аралашиш ярамайди. Биз ҳуқуқий жамият тузмоқчимиз. Мана, узингизнинг қизингиз бор...

Орзубек «қизингиз тақдирига биров хужайинлик қилиши яхшими?» демоқчи эди. Аммо «берди»сини айтиб улгурмади. «Қизингиз бор...» деган гапни Асадбек «уша одамга уз қизингизни беринг», деб тушуниб газаб билан ушқирди:

— Менга қара, у, сутак! Сен бу ерда масала суқима. Уйингга бориб жуҳуд хотининг билан маслаҳатлаш. Жуҳуд хотинлар ақлли булишади. Эртага эрталаб ё ҳа, дейсан, ё йуқ, дейсан! Бор, жуна, турқингни курсатма!

Асадбек аччиқланган маҳалда Чувринди орага тушиб вазиятни юмшатишга уринарди. Ҳозир бунга эҳтиёж сезмади. Асадбекнинг қизини тилга олиб кечирилмас хато қилган депутат шусиз ҳам осон қутулаётган эди. Элликни қоралаётган одам ёш бола ҳолига тушиб, индамай чиқиб кетди.

— Вой, хунаса-с, — деди Кессакполвон, депутат чиқиб кетгач.

— Учир, — деди Асадбек. — Узинг жа талтайтириб юбординг. Узбек хотинини қуйиб, жуҳудга уйланган одамдан яхшилик чиқармиди? Дошқозонда сув қайнатиб ушанга ташлаш керак буни.

Эшик очилиб, яна Бутқанинг башараси кўринди.

— Бек ака, амакингиз мазорда юрганмишлар.

— Қайси мазорда, ким чиқариб юборибди?

— Катталар кумиладиган ерда эмиш. Ким чиқарганини билмадим, — Бутқа шундай деб изига қайтиб, эшикни ёпди.

Асадбек савол назари билан Чувриндига қаради. Маҳмуд унинг мақсадини англаб, телефон гушагини кутариб, рақам терди. Жавоб булгач, салом-аликсиз сууроққа тутди:

— Зинатулинни нимага чиқардингиз?

Жавобга бироз қулоқ тутиб, гушакни жойига қуйди.

— Қизи келиб бир кунга руҳсат олган экан. Отарчи сизнинг номингиздан бориб, ошнасини чиқартирибди.

— Ким экан, ошнаси, аниқла. — Асадбек шундай деб урнидан турди. Аёнлар унга эргашишди. Зинатулинни улар Асадбекнинг «утай амакиси» сифатида

билишарди. Жиннихонанинг учинчи қаватида сақланувчи угай амакисидан Асадбек тез-тез хабар олиб турарди. Бу одам ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди. Қирқ туққизинчи йилнинг уттиз биринчи декабрида уйларига бостириб кирган, сандиқни титган, танча устига утирганича папирос тутатган, «сенинг отанг ҳам душман», деган новчанинг Зинатуллин эканини Асадбек улғайгач аниқлади. Отасини олиб кетганлар фақат ижрочилар экани, туғон бошидагилар эса бошқалар экани уни қизиқтирмас эди. Биринчи новча, биринчи паст буйли иккинчи одам суврати куз олдига муҳрланиб қолган, етса ҳам, турса ҳам улардан уч олишини уйларди. Кесакполвон билан бирга бўлиб, сал қаддини тутиб олгач, топганини сарф қилса-да, уша иккинчи кишини аниқлади. Паст буйлини излаб кўп шаҳарларда бўлди. Ниҳоят топди. Аммо ушанда бир хомлик қилди. Кесакполвоннинг гапига кириб, уша ерлик угрибошлардан бирига маслаҳат солди.

— У чиндан ҳам ифлос одам, — деди угрибоши. — Миллатимизга иснод келтирган. Лекин биз миллатимиз вакилини хафа қилдириб қўймаймиз.

Чиндан ҳам хафа қилдиришмади. Авайлаб асрашди. Ушандан кейин Асадбек яна иккинчи марта борди. Улжага яқинлашаман, деганида угрибошининг йигитларига дуч келаверди. Шундан сунг етти йил кутди. Угрибоши қўлга олинганини билиб учинчи марта борди. Туғи устидан чиқди. Иккинчи қаватли уй, ҳовли гавжум эди. Улжаси, тепакал, думалоқдан келган одам Асадбекни танимасди. «У, Ўзбекистон менинг юртим, у ерда кадрдонларим кўп!» деб қувониб кутиб олди. Туғи қизиган пайтда у меҳмонларнинг муҳим гапини эшитиш учун хонасига бошлади. Ҳовлида хушчақчақлик авжида, бағоят шинам безатилган бу хонада эса 1950 йил биринчи январдаги ҳукм ижро этиларди. Асадбек бундай қўлай фурсат бошқа насиб этмаслигини билиб шошиларди. У қамоққа тушганлар қандай азобларга гирифтор қилинганларини эшитган, ҳисоб-китоб чоғида бу қийноқларни қўллашни ният қилган эди. Вақт зиклигидан афсусланди, аммо армонда қайтмади: сигарет чўгини пешонасига босиб туриб қирқ туққизинчи йил уттиз биринчи декабрдаги воқеани айтди, ётқизиб қўйиб тумругини оёғи билан эди... Маҳбуслар азобга чидолмай бақирардилар, бу эса оғзига лағта тиқилгани учун, бундан маҳрум эди. Уни оғзидан осиб, билак томирларини қирқиб ташладилар.

Туй эгасининг йуқолгани маълум булиб, қидир-қидир бошланганида Асадбек кира қилган машина Ервандан чиқиб, Боку сари учиб борарди. Нодон, гул узбекларни катта пулга туширганидан хурсанд булган ҳайдовчи эса узица хиргойи қиларди.

Асадбек Зинатулини ҳам уша кезларда топган булса-да, унга улимни раво кўрмали. «Угай амаким», деб унга «меҳрибонлик» қилди. Зинатулин дорга эмас, жиннихонага маҳкум эди. Шубҳасиз, у узининг «меҳрибон угай жияни» борлигидан бехабар эди. Жамиятга сидқиллдан хизмат қилганман, деб байрам кунлари нишонлари тақилган қора костюмини кийиб, тантанали мажлисларда виқор тукиб утирувчи, ёш айлodга қарата оташин нутқлар сузловчи бу одам узини дастлаб жиннихонада кўрганида гоёт ажабланди. «Болаларим бемехр чиқди, оқибатда қариялар уйига топширишади», деб уйларди. Ҳали куч-қувватдан кетмай туриб жиннихонага олиб кетишлари сабабини билмай ақлдан оза бошлади. Учинчи қаватга «кўтарилиш» учун кўп фурсат талаб этилмади.

Асадбекнинг уша «угай амакиси» энди жиннихонадан чиқиб, мозорда юрганмиш. Бу Асадбек учун кутилмаган ҳол эди. Шу сабабли мозорга шошилди.

2

Ойнакчи довул туриб шаҳардаги барча дераза ойнакларининг синишини орзу қилиб яшаркан. Гурков улим кўп булишини истамаса ҳам, мозорга одам кириб келса кўнгли қувонади. Чунки одам мозорга бекорга келмайди. Ё майит учун қабр қазишни илтимос қилади, ё марҳумлар руҳига Қуръон уқитиб, тўрт-беш сум ташлаб кетади.

Иссиқ ҳужрада худойи ошни сб, чойхурлик қилиб утирган гурковлар изма-из келиб тўхтаган икки «Жигули»ни кўриб, ташқарига умид билан қарашди. Анчадан бери шу атрофда ивирсиб юрган бош яланг йигит биринчи машинадан тушган уч одамга бир нима дегач, улар ҳужра томонга қараб ҳам қўймай, катталар кумилган, ҳайкалчалар тизилиб турган томонга қараб юришди. Гурковларнинг каттаси «булар текширувчилармасмикин» деган хавотирда эшикни очиб, ташқарига қадам қўйиши билан иккинчи машинадан тушган йигит «Амаки, жойингизда утиравсеринг», деб қайтарди.

Кечаси ёққан қор ҳайкалчаларнинг боши, бурни, елкасига қуниб, одам шаклини беухшов бир тусга киритган эди. Қаргаларнинг қағиллашидан булак овоз эшитилмаётган қабристонда бирдан кулги янгради. Асадбек шошиб уша томон юрди. Аёлларнинг калта пальтосини кийиб олган новча одам бир ҳайкалча рупарасида туриб олиб, нуқуд куларди. У Асадбек келаятган йулга орқа қилиб тургани учун уларни курмади. Асадбек тухтаб, уни кузатди. Зинатулин кулгидан тухтади. Ҳайкалчанинг бурнидаги қорни кафти билан сидирди.

— Ана, энди одам булдинг. Танимайди, дёб уйловдингми? Нимага қалтираяпсан? Совуқми? Ҳа... қурқяпсанми? Сен қурқяпсанми? Сен қурқма. Қозоннинг қопқоғини ёпиб ташлаганман, иси чиқмайди. Душманларнинг улиги кислотада куйдирилган. Ҳа, қурқма. — У шундай дёб ҳайкалча рупарасидаги қабртош устига утирди-да, оёғини чалиштириб олди. Тирсагини тиззаси устига қуйиб, қаддини сал букиб, жагини кафтига суюди. Уйга толган мутафаккир мисол анча утирди. Сунг сапчиб турди. Атрофга аланглади-да, қулини паҳса қилиб, жаҳл билан гапира кетди:

— Сен паразит, оппоқман, деяпсанми? Мен сени кийнадимми? Тумруғингга калиш билан урдимми? Бошингга қайноқ сув томиздимми? Шиша синиқлари солинган этик кийгизиб сакратдимми? Музхонага ташлатдимми? Ҳа-а... сен буларни курганинг йуқ? Уртоқларингни узинг сотдинг. Нимага сотдинг? Ватан учун қайгурдингми? Мана сенга Ватан! — у шундай дёб бош бармоғини икки бармоғи орасига суқиб, ҳайкалчанинг бурнига тақади. — Курдингми?! Мен аҳмоқманми? Дустини сотган одамда Ватан туйғуси буларканми? Ҳа-а... гапга уста эдинг. Сен жим тур, паразит, — Зинатулин шундай дёб ёнбошдаги ҳайкалчага қараб олди. — Ҳилолий группасига мен ҳукм чиқарганим йуқ, мен оттирганим йуқ. Сенлар оттирдиларинг! Чунки улар сенлардан зурроқ олимлар эди. Сенлар шу ҳайкалга эришдиларинг. Одам тугул ит ҳам келмайди сенларни кургани. Ҳилолийни одамлар тилдан қуймайди. Ҳа, болаларинг келмаяптими? Тугри қилишади. Сен узинг вақтида улиб қолдинг. Ҳсч ким башарангга тупурмади. Болаларинг исноддан бош кутаролмай юришибди. Нима? Ушанда бола-чақани уйламабмидинг? Охири шунақа булишини билмагансан. Мен ҳам билмаганман, тугри, — Зинатулин яна бояғи ҳолатда утириб олди.

Аъёнлар «бу жинни нималарни валдираяпти», деб хайрон туришарди. Зинатулиннинг гаплари Асадбек учун ҳам галати туюлаётган эди. Жинни деса, гаплари бинойига ухшайди. Соғ деса, ҳаракатлари бемаъни.

Зинатулинга қараб туриб, Асадбекнинг юраги увишди. Онасини эслади. Аниқ ёдида — эллик учинчи йилнинг эрта баҳори эди. Ширингина гапириб юрган Самандар шамоллаб, йуталиб юрди. Иситмалади. Дори-дармонлар ҳадсганда эм булавермади. Танчанинг бир томонида Асад, яна бир томонида эса онаси Самандар билан ётишарди. Онаси кенжатоийни курпага ураб, узи тирсагига таяниб тунларни бедор утказар эди. Асад «ойи, бирпас ухланг, мени қараб утираман», деса ҳам унамасди. Асад ярим кечада уйғонарди-да, қора чарм халтани кутариб нон дуконга чиқиб кетарди. Ўша куни ҳам шундай булган эди. Самандар тунда безовталанди. Онаси унинг юзини силаб хомуш утирарди. Самандар нималардир деди. Асадбек унинг бир гапини илғаб олди:

— ...Самалут, қанотийни пастлаб ут...

Укасининг ширин тилчалари билан айтадиган ашулани ана шу алаҳсираган овоздан хотирасига муҳрланиб қолди. Эндигина тили чиққан болачаларни курганида унинг қулоғи остида ўша хаста овоз жаранглайверди...

Асад нон олиб қайтганида уйнинг эшиги ланг очик, онаси кесакига беҳолгина суяниб турарди. Аввалига у ҳатто ўғлининг кириб келганини ҳам сезмади. Асад «ойи, ойи», деганидан сунггина сергак тортиди.

— Опоқингни чақир, — деди йиғламсираб.

Асад «нима учун?» деб сураб утирмай Жалилникига чиқиб кетаётганида орқасидан онасининг сузларини эшитди:

— Дадаси, энди сизга нима деб жавоб бераман?!

Онасига қушилиб Жалил ҳам чиқди. Аёллар ичкари кириб кетишди. Ушандан сунг Асаднинг онаси фарёд урди.

— Самандар... улдими? — деди Жалил, Асаднинг снгидан тортиб.

«Самандар улди?!»

«Самандар улди...»

Бу гап Асаднинг миясига туқмоқдек урилиб, тово-нигача зириллатиб юборди. Бироз нест булиб турди-да, сунг уйга отилиб кирди. Уй уртасига курпача со-

либ, укасини ётқизиб қуйишибди. Самандарнинг бир томонида онаси утирибди. Опоқиси сандиқ кав-
лаяпти.

— Ана, аканг келди, болам... — онаси шундай деб Асадни кучоқлаб йиглайверди, йиглайверди...

Асад ота урнида ота булиб укасини сунгги маконга қуйиб келди. Қуни-қушнилари уни катта одамдай ку-
риб, таъзия изҳор этишди. Ана ушангла Асад узини «катта одам булиб қолганини» ҳис этди. Қабристондан қайтишадганда маҳалла анча бессаранжом эди. Купчи-
лик мактаб томонга шошиларди. Жалилнинг отаси «нима гап?» деган саволга йигитлардан бири:

— Радиони эшитайлик. Сталин улганмиш, — деди.

— Оғзингга қараб гапир-е, нима деяпсан? Сталин ҳам уладими? — деди Жалилнинг отаси.

Бу атрофда радио фақат мактаб директорининг хо-
насида бор эди. Кечқурун, эрталаб радио эшитувчи қоровул маҳаллани янгилик билан таъминлагани са-
бабли ўқитувчилар қатори у ҳам ҳурматли кишилардан саналарди. Сталиннинг улими ҳақидаги хабар ушандан чиққани аён эди.

Асад билан Жалил ҳам бошқаларга қушилиб мак-
табга киришди. Директор хонасидаги радио кенг даҳ-
лизнинг уртасига олиб чиқиб қуйилган. Иккинчи қа-
ватга олиб чиқувчи зиналарда одамлар тирбанд утири-
шибди. Ҳамма жим. Барчанинг нигоҳи уртадаги қора қутида. Худди муъжиза юз беришини кутгандай кип-
рик қоқишмайди.

Бирдан қора қутидан «Говорит Москва» деган жа-
рангдор овоз чиқди. Жалил Асадни енгидан тортиб шивирлади:

— Уруш бошланганга ухшайди.

Жарангдор овоз доҳийнинг улим топганини эълон қилгач, радио ёнида утирган шоп муйловли эркак «вой, отам» деб йиглаб юборди. Бир йигит хушидан кетиб шилқ этиб йиқилди. «Вой, энди нима қиламиз!» деб бир аёл чинқирди. Ола-говур бошланди.

— Сталин улган бўлса, энди уруш бошланади, — деди Жалил.

Жалилнинг отаси болаларни қулларидан ушлаб, ташқарига бошлади.

— Бу душманларнинг иши, Сталин улмаслиги кс-
рак эди, — деди у.

«Нима учун улмаслиги керак?» деган савол Асадни куп уйлантирди. Орадан йиллар утиб, Сталин қоралан-

ганда ҳам шу саволни кўп эслади, аммо жавоб топа олмади.

Шом тушиб, қўни-қўшнилари уй-уйларига тарқалишгач, она-бола Ёлғиз қолишди. Уруш йиллари жанггоҳлардан жон олиб туймаган ҳазрати Азроил бу томонларда ҳам катгами-кичикми фарқига бормади тутиб олавергач, одамларнинг дийдалари анча қотиб қолган эди. Шунданми, гудакнинг улими катта фожиа саналмасди. Самандарни қабристонга олиб боришга танда Асаднинг назарида ҳамма қайғуга ботган эди. Кейин Сталин улими ҳақида хабар тарқалди-ю, гудакнинг улими билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди.

Ёлғиз утирган она-болани ютаман, дегандай тун спирилиб кирди. Танча совуқ — олов қилиш эсларига келмади. Қора чироқ қоронғилик даҳшатидан қурққандай титрайди. Она-бола гап-сузсиз узоқ утиришди. Асад энди кўзи илинган экан, онасининг овозини эшитиб, чучиб уйғонди.

— Адаси, олинг, нондан сб туринг, ҳозир самовор қайнайди.

Асад ҳам қурқув, ҳам ажабланиш билан онасига қаради. Патнис устида липиллаб турган чироқдан булак ҳеч нима йуқ. Лекин онаси нон синдиргандай ҳаракат қилади.

— Самандарингиз ухлаб қолди-да. Шунақанги ширин бўлганки... Олинг, чой ичинг. Энди узоққа кетманг... Одам соғинаркан...

Асад «Ойи...» деди сскин. Кейин овозини кўтариб-роқ чақирди. Онаси эшитмади, гапираверди...

Ушандан бошлаб ҳар тун шу ҳол такрорланаверди.

Зинатулиннинг тақдири уша тунларнинг бирида ҳал қилинган эди. У дамда Асад Зинатулин деган зотни билмасди. Айнан шу одамни жинниликка ҳукм ҳам қилмаган эди. Уйларига бостириб кирганларнинг бири қийноқ билан улим топмоғи, иккинчиси жинни бўлиб хорланиши лозим эди. Ерсандаги улжа шошилинич равишда улдирилиши шарт эди. Зинатулиннинг иши шошқич эмас, шу боис иккинчи ҳукм унга насиб этди...

Зинатулин бехос қичқириб, Асадбекнинг хаёлларини тузитиб юборди.

— Йуқ эди ҳеч қандай комитет! — деди у урнидан сапчиб туриб. — Йуқлигини билардим. Улар «халқ душманман», деб тан олишди. Аммо сенинг кимлигингни билиб кетишди. У ёқда, — Зинатулин қулини

бигиз қилиб осмонга санчди, — ҳали учрашасан, ҳа! — У қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Нима дейсан энди?! У еқда энкесведе булмайдди. Расвоинг чиқди, паразит! Ҳамманг расво буддиларинг, — Зинатулин шундай деб қабрларни оралаб юриб кетди.

Асадбек то унинг қораси учмагунча изидан тикилиб турди. Аёнлар «угай амаки»нинг аҳволига ачингандай индашмади.

— Энди уз ҳолига қуйинглар, — деди Асадбек. — Жиннихонага қайтмасин. Юраверсин.

Чувринди буйруқни яхши англамай, Асадбекка қаради:

— Кузатувдаги йигитларни бошқа ишга олаверайми?

— Ҳа, ишларинг булмасин, дедим-ку! Жиннихонага тайинла, болалари олиб борса, қабул қилмасин. Тамом!

Минг туққиз юз эллигинчи йилнинг биринчи январдаги ҳукмнинг сунгроқ тузатилган иккинчи ярми шу зайлда ижрога кирди.

Зинатулинни қабрлар аро танҳо қолдириб, изларига қайтдилар. Гурковлар хонасига кутарилувчи зина ёнидаги энсиз супага курпача тушалибди. Курпача устида чордана қуриб утирган, бошига қозонни эслатувчи қулбола қалпоқ кийган, пахмоқсоқол уларнинг эътиборларини тортди. Жамшид гурковбошини ташқарига қуймай изига қайтаргач, дам утмай курпача кутариб шу пахмоқсоқол чиқиб келган эди. Курпачани супагага тушаб утириб олгани учун Жамшид унга индамади. Пахмоқсоқол бир ниманинг илинжида утирганини сезса ҳам Асадбек тухтамай утиб кетмоқчи эди.

— Ис, вей, тухта, — деди Кесакполвон пахмоқсоқолга тикилиб, — директоримга ухшайди-ку?

Асадбек тухтаб, Кесакполвоннинг изидан қаради. Пахмоқсоқол утирган ерида саломга алиқ олди. Кесакполвон супа четига омонат утиргач, пахмоқсоқол тиловат бошлади. Сузларини ямлаб талаффуз қилишига эътибор бериб, бу «қори» ҳам кейинги пайтда бирданига бодраб чиққан чаламуллалардан бири эканлигини фаҳмлаш қийин эмасди. Тиловат тугагач, Кесакполвон ун сўм узатди. Пахмоқсоқол шунга яраша узоқ дуо қилди.

Кесакполвон пахмоқсоқолга тикилганича утираверди.

— Ҳа, уғлим, мени бировга ухшатыпсизми? — деди пахмоқсоқол унғайсизланиб.

— Ухшатыпман... Сиз уттиз иккинчи мактабда ишламаганмисиз?

— Ҳа, энди... шуроларга ҳам хизматимиз сингган. Сабаби тирикчилик-да. Сиз, уғлим, шу мактабда уқиганмисиз?

— Тикилманг, танимайсиз мени. Сизни қамалиб кетган деб эшитувдим.

— Ҳа, энди... туз-насиб қушилган экан...

— Бир уқувчи қизни... а?

— Астағфируллоҳ! Бу бўхтон гап. Сталин даврида реприса қилинганман.

— Қани, қори ака, би-ир осмонга қаранг, — пахмоқсоқол ажабланиб, бироқ, Кесакполвонга итоат этди — осмонга қаради. — Энди Худога Ёлбориб, «менга юз сўмлик ёғдир», деди.

— Шаккоклик қилманг, уғлим.

— Сиз айтганимни бажаринг, — Кесакполвон бу сафар таҳдид билан гапирди. Пахмоқсоқол чўчиб, бир нима деб пичирлади.

— Сурадингизми, бермадими? Энди мендан суранг.

— Уғлим, қўйинг, гуноҳ булади...

— Сура деяпман!

— Юз сўмлик ёғдиринг... уғлим.

Кесакполвон чўнтагидан бир даста пул чиқарди-да, Пахмоқсоқол устидан сочди. Пахмоқсоқолнинг кўзлари қинидан чиққудай бўлиб уйнаб кетди.

— Қани, мен кучлиманми, ё Худоми? — деди Кесакполвон унга заҳарли нигоҳини қадаб. Пахмоқсоқол бошини эгиб утираверди, жавоб бермади.

— Нимага ундай қилдинг? — деди Асадбек, машинага утиришгач.

— Ҳаромидан учимни олдим, — деди Кесакполвон сигарет тутатиб.

— Ким у?

— Мактабимизга директор эди. Ҳар куни бизни ҳовлига тизиб «Осмонга қараб «Худо, конфет бер», деб ялининглар», дерди. Айтганини қилардик. «Ху-уш, бердими? Йўқ. Демак, Худо йўқ экан, а? Энди «Директор бова, конфет беринг» дедилар», дерди. Айтганимиздан сўнг уч-тўртга болага попуклик конфет берарди. «Ху-уш, Худо зурми ё менми?» дерди. Элик саккизинчи

йилда бир уқувчи қизни бошлаб қуйган экан. Сталин репрессия қилди, деб утирибди ҳароми. Бир бошламан, деб юрүвдим, учрагани яхши бўлди.

Пахмоқсоқол Кессакполвонни танимади. Лекин мактабдаги уша ҳолни эслади. Кессакполвон уни «бошлаганидан» хурсанд кетди. Пахмоқсоқол эса шундай эси йуқ бандаларни ҳам яратгани учун Худога шукрлар қилиб, сочилиб ётган пулларни йигиб, чунтакка урди.

Х I Б О Б

1

— Мен Бек акамни отамдан улуг деб биламан. Бек акам аралашмаганлар бу ишга. Мен эшик олдида қоровул эдим. Шилимшиқнинг мақсади менга ҳам номалум эди...

Элчин рупарасида утирган жингалаксоч йигитдан куз узмай утирарди. Узини Жамшид деб танитган бу йигитни янги йил шомида курган эди. Саволларига жавоб бергиси келмай энсаси қотган йигит бугун кутилмаганда узи кириб келди — Элчиннинг ярасига туз сепди. Жамшид нигоҳини олиб қочмасдан, узини айбли деб ҳисобламасдан тик қараб туриб гапирди. Ноиланинг қайси хонада улдирилгани, Шилимшиқнинг қандай киргани, қандай зурлагани... ҳаммасини айтди. Сунг... суратлар чиқарди. Ана шунда Элчин узини тута олмай қолиб бўғиб улдирмоқ қасдида унга ташланди. Уша мудҳиш воқеага Жамшиднинг алоқаси борми-йуқми — Элчин учун фарқсиз эди. Энг муҳими — бу малъун уларнинг шериги, уларнинг одами!

Жамшид Элчин ташланиб қолар, деб махсус тайёргарлик куриб утирмаган эди. Аммо унинг Асадбек тудасида олган энг муҳим сабоғи — ссргакликни бир нафас ҳам йуқотмай, ётса ҳам, турса ҳам, ҳар қандай ногаҳоний ҳамлага тайёр булиш эди. Уша ссргаклик панд бермади — узини четга олишга улгурди. Қулларини чузганича ташланган Элчин узини тўхтатолмай олдинга учди. Шунда буйнига бир зарб тушди. Сунг қули орқасига қайрилди. Жамшид чунтагидан чизимча чиқариб бўғишга шайланган қулларни бир зумда боғлаб ташлади. Бу ишлар куз очиб юмгунча бажарилди. Бўзига пичоқ тортилгандай хириллаётган Элчин дастлаб

қай ҳолга тушганини англамай ҳам қолди. Кейин бо-
шини кугариб, Жамшидга қаради:

— Қулларимни бушат, ҳароми!

— Ҳароми нималигини биласанми узинг! — Жам-
шид шундай деб унинг қорнига тепди. Элчин нафаси
қайтиб, букчайиб қолди. Жамшид эса, хотиржам ҳолда
чунтагидан сигарет олиб тутатди.

— Ҳароми деб сендақаларни айтади. Хотинингни
қиморга тикиб юриб, энди ақлинг кириб қолдими?
Бек ака сенга мурувват қилиб. душманингни авайлаб,
асраб турдилар. Узи хумордан чиқсин, дедилар. Сени
улимдан олиб қолдилар. Армонда кетмасин, дедилар.
Ўгил болалик шунчалар булади-да! Ўзингни босиб ол,
ҳе итдан тарқаган. — Жамшид шундай деб унинг оёги-
ни ҳам боғлади-да, чиқиб кетди.

Элчин қулларини бушатомай ерда типирчилаб қо-
лаверди. Зелихон келмаганида қанча ётарди — Худо
билади.

Зелихон Элчиннинг уйига хавотир билан келди.
Чунки Элчин ваъдага биноан уникига бориши лозим
эди. Зелихон уни кута-кута тоқати тоқ булди. Ҳамиша
хатар жари устидаги қил куприкда юрувчи одамнинг
юраги сезгир булади. Зелихон ҳам Элчинга бир нима
булди-ёв, деб хавотирланган эди — сезгиси алдамади.

Типирчилайверганидан чизимча қул-оёгини шилиб
юборган эди. Чизимча счилгач, шилинган ерлари ло-
вуллай бошлади. Лекин Элчинни ҳозир бу эмас, юра-
гидаги ут купроқ қийнарди. У Жамшиднинг ташрифи-
ни қисқагина қилиб айтиб берди. (Тепки еганини,
шубҳасиз, яширди.)

— Ўйин бошланибди, — деди Зелихон стол устида
сочилиб ётган суратлардан бирини олиб.

Элчин худди хотинини шармандали ҳолда курса-
таётгандай уялиб, суратларни қулидан тортиб олди.

— Яхшилаб қарадингми, суратларни ясашмаган-
ми? — деди Зелихон. — Ростакам суратлигига менда
ишонч йуқ. Чунки, хотинингнинг улими — тасодиф.
Игво мақсадида қилинмаган бу иш. Демак, ҳар мақом-
да суратга олиб утиришмайди. Хотининг уз хоҳиши
билан қушилмаган. Зурлашган. Демак, кузларини бун-
дай юмиб, роҳатланиб турмайди...

Элчин дастлаб жаҳл устида суратларга эътибор бер-
маган эди. Зелихоннинг гапидан кейин суратларга ти-
килди.

— Тугри, — деди у суратларни тахлаб. — Ноиланинг слкасида тиртиғи бор эди. Суратда эса йуқ.

— Ҳа... Уқилон бир янглишибди. Ишонишининг жуда ҳам хоҳлаяпти. Шилимшиқ деганларини танийсанми, узинг?

— Танийман. Уйинда у ҳам бор эди. Ушанга ютқизган эдим.

— Шилимшиқ уларга еқмай қолган бўлса, сенинг қулинг билан йуқотишмоқчи? Йу-уқ... Бек фирром қилмаса керак. Фақат сени ишонтиришининг нотугри йулини топибди. Шундай айтсак, ишонмайди, деб уйлашган. Энди ишонишинг керак.

— Ҳаммасини улдираман, — деди Элчин, муштумини қаттиқ қисиб.

— Аввал нақдини улдириб тур. Хуш, нима қиласан?

Нима қилишини Элчин билмасди. Тугри, улдиришининг бир неча турларини хаёлида пишитиб юрарди. Лскин амалга оширишга келганида қуллари қалтирамасмикин?

2

Тақдир ёзуғига Асадбек тудасига алоқадор ишларни юритиш битилган экан, прокурор ёрдамчисининг четлатишга уриниши бекор бўлиб қолаверди. Намозов ишининг усталик билан ёпилишидан газабланиб юрган Зоҳид Шариповга кутилмаган иш топширилди. Зоҳид милициянинг қидирув гуруҳи билан воқса юз берган ерга бориб даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлди: йул четидаги дарахтга эркаклиги кесиб ташланган, чап кукрагига пичоқ санчиб қуйилган қип-яланғоч одам осилган эди. Ун қадамча нарида ёндириб юборилган енгил машина темирлари қорайиб турарди. Бу қотиллик тунда амалга оширилган, серқатнов катта йулдан машиналарда утганлар бу манзарани, ақалли ёнаётган машинани, шубҳасиз, кўришган, аммо тухташга, жилла курса хабар беришга қўрқиб қўрилган.

Суратчи ишини тугатгач, мурдани ерга олиб, устига чойшаб ёпиб қуйишди. Зоҳид атрофни синчиклаб кўзатди. «Эркаклиги кесиб ташланганига қараганда қотиллик тасодифан юз бермаган, — деб уйлади у. — Орада қасос бўлганми? Унда нима учун юрагига пичоқ санчиб, сунг дарахтга осиб қуйган?» Зоҳид шу пайтгача майда уғрилари безорилар билан шугулланган эди. Прокурор ёрдамчиси ваъда этган жиддий ишнинг бу

даражада булишини кутмовди. Зоҳид бу жиноятнинг тагига ета оладими ё бу иш ҳам очилмай ётган қотилликлар сафига қушиладими, ҳозир билмайди. У қотилликларнинг ярим тунда эмас, шомда содир булганидан ҳам бехабар. Мурда осилган дарахт атрофидаги изларнинг бири — Элчинники экани ҳам унга номаълум...

...Шилимшиқ деб лақаб олган Жалолни аввал дарахтга буйнидан боғладилар. Қул-оёқлари буш эди, бироқ, қимирлашга, узини ҳимоя қилишга қурби етмасди. Қимирлади, дегунича ингичка силлиқ каноп буғарди. У ажали етганини сезди. У Асадбек қаҳрига учраб, бадарга булганида ажабланган эди. Элчин «хотинимни узим улдирганман», деб қамалиб кетди. Асадбекнинг шаънига гард юқадиган гап булмади. Элчиннинг танобини тортиб қуйишни Асадбекнинг узи буюрган эди. Танобни сал қаттиқроқ тортибди, шунга шунчами? Ҳа, энди қаймоқдай нарса экан, туйиб емаса ҳам ялаб куриши керакмиди? Хотинни қиморда ҳалол ютиб олганидан кейин ҳушига келганини қилади-да! Жалолшилимшиқ Асадбекка содиқ эди. Асадбек ҳам уни қадрларди. Хужайинни қайси шайтон йулдан урди, Шилимшиқ билмайди. Битта отарчининг хотини деб бадарга қилиб юборганига сира ақли етмайди. У Русиянинг совуқ шаҳарларида насибасини териб юрган чоғларида кўп уйлади, турли тахминларга борди. Узи учун энг ишончлиси — «отарчининг қаймоқдеккина хотини Бек акамнинг суюкли ўйнаши экан-да, шунга чидолмадилар», деган тахмин эди. Шилимшиқ сургун муҳлатини билмас эди. Мусофирликда ризқини қийналмай териб юргани учун ҳам «Ватан ҳажрида куйиб ёниш», деган ҳислар унга бегона эди. Янги йил айшини суриб юрганида Бек акасининг йўқлаганини билиб, бир қувонди, бир кўнгли ғашланди. Унга яп-янги таксининг калитини тутқазиб: «Бу «Волга» ўз-ўзинга, ақлинг булса битта мошинани шахсий таксопаркка айлантрасан. Ношудлик қилсанг, чоригингни судраб юраверасан», дейишди. Пича ақча ҳам беришди. У бундан хурсанд булди. Бироқ, Асадбек билан куришмагани юрагига гулгула солди. «Гуноҳим шунчалар кўп эканми, Бек акамнинг кўргилари йўқ», деб кўп ташвиш чекди.

Буйнига силлиқ каноп ташланганида ҳам тақдир ёзуғидан бехабар эди. Кавказлик бойвачча йигитларнинг бу қилигидан ҳайрон булди. «Мошинани олинлар, ёнимдаги пулим камлик қилса, яна топиб берман», деб ялинди. Йигитлар гапга тушунмагандай бе-

парво тураверишиди. Яна «Йигирма минг бераман», деди. Эллик мингга ҳам чиқди. Латифа айгиб куздириб келатган йигитлар эса тунд ҳолда утираверишиди. Хаворанг «Жигули» тухтаб, ундан тушган Элчинни таниди-ю, тақдирга тан берди!

— Элчин, айб менда эмас! — деб бақирди жонҳолатда.

Элчин индамади. Аста-аста босиб, улжасига яқинлашди. У ҳали улжасини бир зумда буғизлаб ташлайдиган ваҳший кепатасига кирмаган эди. У ҳатто бироз ҳаяжонланарди ҳам. Уч олишга бунчалик осон эришаман, деб уйламаганди. Улжага ташланиш учун вужудидаги ҳаяжон учқунини ваҳший алангага айлантириши лозим эди. Рупарасидаги одам — Асадбекнинг қизи эмас. Ҳозир булмаса бир соатдан кейин ёки эртага амалга ошириладиган иш ҳам эмас. Чунтакдан пичоқни ҳозир олиши шарт, эркаклигини ҳам ҳозир кесиб ташлайди. Сунг... азобдан укираётган пайтда Ноилани қучган панжаларини шу пичоқ билан чопиб, узади. Ҳаммаёғи қонга беланиб тулганатганида, жони чиқай деганида юрагига пичоқ санчади. Санчади-ю, суғуриб олмайди...

— Элчин, айб менда эмас, Худо урсин!

— Айб кимда?

— Балиқ бошидан сасийди. Асадбекнинг иши бу.

— Сен-чи?

— Мен пойлоқчилик қилганман.

— Жингалаксоч-чи?

— Жамшидми? Уям кирган... охирида.

— Ким улдирган?

— Жамшид.

— Яна ким бор эди?

— Кессакполвон...

Жалолшилимишиқ Элчиннинг важоҳатига қараб «барибир улдиради», деб уйлади. «Мен уламану улар маза қилиб юришсинми?.. Уларни ҳам топиб улдирсин...» деган ниятда шошилиб-шошилиб гапирарди. Улим шарпаси юзу кўзини силай бошлаганида гуноҳларга тавба қилиш ксрак, деб унга ҳеч ким айтмаган. Жон ширинлигини шу пайтгача ҳис этиб курмаган, неча одамни хонавайрон қилиб, нечтаси куксига пичоқ санчганда қўли қалтирамаган бу банда тавба деган тушунчадан анча йироқ эди. Ҳозир тасодиф руй бериб, буйнидаги силлиқ каноп счиб юборилса, нарида турган кавказлик йигитлар кўздан йўқолса, Элчиндаги

ҳаяжон учқуни ваҳший алангага айланмай туриб, уни жон таслим қилиши аниқ булиб қоларди. Тасодиф ҳам, муъжиза ҳам юз бермайди. Ҳадсмай, қул чунтакдан чиқади. Нима олиб чиқади — пичоқми, туппончами? Ё уласи қилиб дуппослаб, сунг дарахтга осишади-ми? Жалолшилимшиқ шуни билмайди.

— Демак... Биринчи Асадбек кирдими?

— Ҳа... у олдин ҳам келиб юраркан. Энди сенларга... дсвди... Кейин... Жамшид қизганиб...

Жалолшилимшиқнинг гапи оғзида қолди. Тумшугига тушган мушт зарбидан боши дарахтнинг заранг танашига зарб билан урилиб, гангиб ҳушидан айрилай деди.

— Бескор айтибсан, итвачча! — деди Элчин хириллаб. У улжасидан бу гапларни кутмаган эди. Улиши лозим булган улжаси Ноиласининг номини булғаб қўйди. Шу гап энди ут олаётган ваҳший алангага мой сепди. Элчин ҳушини тамом йуқотди. Жалолшилимшиқнинг тумшугига яна бир-икки мушт туширгач, сунг чотига тепди. Жалолшилимшиқ дод солиб укирди. Қорнига ҳам тепки сгач, нафаси қайтиб хириллаб қолди. Элчин унинг кийимларини юлқиб, сча бошлади.

Катта кучадаги машиналар шу срга келганда бироз сскинларди. Одамлар йул четида нималар содир булаётганини кўришарди-ю, тўхташга юраклари бетламасди, ё Худо «қўй, тўхтама, бу бандам шу жазоларга лойиқ», деб кўнгилларига солармиди, ҳарҳолда яна машиналарини тезлаштириб куздан йуқолишарди.

Элчин нима қилаётганини ўзи билмай қолди. Пичоқни чиқариб унинг эркаклигини шарт кесиб ташлади. Ваҳший аланга тиллари унинг эсини олган, кузини кўр қилиб қўйган эди. Сал нарида турган кавказлик йигитлар ҳам Элчиндан бундай ваҳшийликни кутишмаган эди. Элчин шу аланга утида қовурилиб, панжаларни кесишни унутди. Тулғонишга ҳам қуввати қолмаган Жалолшилимшиқнинг чап куксига пичоқ санчди.

У қасос умидида юрган кезлари малъуннинг куксига пичоқ санчсам, таскин топарман, деб уйларди. Мана пичоқ ҳам санчилди. Улжасининг калласи Исо Масиҳнинг бошидай снга эгилиб, осилиб қолди. Йигитлар яқинлашиб, жонсиз яланғоч танани дарахт шохига осишди... Элчин қасос лаззатини билолмай қолди...

...Прокуратура терговчиси Зоҳид Шарипов бу манзарадан бехабар, узича тахминлар қилади, калавани сч-

моқчи булади. Холбуки, калавани счмоқ учун аввал унинг учини топмоқ керак. Зоҳид уни топа оладими — ҳозир билмайди. Кечга бориб олдилагги қора парда аста-секин кутарила бошлагандай бўлди. Аввал машина таксопаркдан угирлангани аниқланди. Корхона раҳбарларининг яп-янги машинани угирлатиб қўйиб илдаммай утиришлари Зоҳидни ажаблантирди. Машина бирон ҳайдовчига бириктирилмаган, белги рақами ҳам олилмаган. Ҳайдовчилар янги машина келишини орзиқиб кутишади, унга эга чиқиш учун раҳбариятга фалон сум пора беришади. Наҳот бундан беҳабар қолишса? Таксопарк Зоҳид аввал ишлаган депарада жойлашган эди. Зоҳид Ҳамдам Толиповни топиб, шу масалани счишни топширди.

Мурда тириклигида Шилимшиқ лақаби билан юрган Жалол Комилов экани аниқлангач, Зоҳид калава-нинг учини топгандай бўлди. У қотиллик тасодифан юз бермаганига ишонарди. Жалолшилимшиқ бундан йигирма йил муқаддам, усмирлик чоғида бир марта қамалган. «Одоби ва меҳнатсварлиги билан бошқаларга урناк булгани, гуноҳидан астойдил изтиробда экани» инобатга олиниб, қамокдан барвақт бушатишган. Бу «одобли бола» шундан бери милиция назарига тушмаган. Бу «меҳнатсвар бола» йигирма йилдан бери бир жойда — шаҳар хужалигида куча супурувчи бўлиб ишларди. Ота-онаси дурустгина ерларда хизмат қилувчи йигитнинг куча супурувчи — фаррош бўлиб ишлаши ажабланарли эди.

Зоҳид шу саволга жавоб топмоқ истагида шаҳар хужалиги идорасига бориб, беш лули хотиннинг қабулхонада бошлиқни қийин-қистовга олаётгани устидан чиқди.

— Бизне бирготга бегоналарне қўйсангиз, чултоқ супургингез бошингизга қолсен.

— Буш жойга биз айтгон хотунне оласизме ё йўкме? — деди уларнинг бири, бошқалари ҳам айнан шу гапни чувиллаб қайтаришди. Бошлиқ уларнинг фсъллини яхши билгани учун тинчителишга ҳаракат қилмади. Лули хотинлар жавоб кутиб узлари тинчилишгач:

— Эрта-индин тугадиган хотинни ишга олмайман. Кетсаларинг кетаверларинг, штатни қисқартираман. Бошқаларнинг маошини ошираман, қайтага яхши, — деди.

— И-и-би... Хо-о... иштотне қисқортирсангез биз сизне иштонингизне қисқортамез-а, ака Расул омон

булсалар бизне кучага ташлоб қуймайлар. Советский власт борме узингизга. Уша хотунне ишга оласез. Ха, хотун булгондан сунг туғоди-да. Сиз хотун булгонингизда узингиз ҳам тугар эдингизме?

Хотинлар бири олиб, бири қуйиб шангиллайверишди. Бошлиқ темирдан экан, ҳаммасига чидади. Охири қизиқ томошага гувоҳ булиб угирган котибасига қараб бақирди:

— Буйруқ ёзинг: ун етти кишидан иборат комиссия Қаторгерак, Угюжний, Магнитагорский, Зелсний кучаларини бориб текширсин. Куча ифлос булса, буларнинг ҳаммаси ҳайдалсин! Қирқ еттинчи статья билан бушатилсин, ҳа!

Лули хотинлар бир-бирларига савол назари билан қарашди. Улар «қирқ еттинчи статьянинг» нима эканини билишмас эди. Бошлиқ шуни тилга олиб, пуписа қилдими, демак, бир гап бордир, деб тугчишди. Аввалгидай чувиллашмасдан қабулхонадан чиқиб кетишди. Бошлиқ қилган ишидан мамнун булиб котибасига жилмайиб қуйди-да, хонасига йуналди. Шунда эшик олдида турган Зоҳидга кузи тушиб «Менда ишингиз борми?» деб суради. Зоҳид узини таништиргач, бирданга чехраси мулойимлашди-да, қушқуллаб саломлашди. Саломлашиш манзарасини четдан кузатган киши Зоҳидни азиз меҳмон, бошлиқни эса бу азиз меҳмонни орзиқиб кутган ва ниҳоят, умиди ушалган бахтиёр мезбон деб уйлаши мумкин эди.

— Ишингиз оғир экан, — деди Зоҳид ичкари киргач.

— Э, нимасини айтасиз, — деди бошлиқ, узига узи ачиниб. — Қон қилиб юборишади.

Бошлиқ Жалол Комиловни эслай олмади. Қоғозлар титкиланиши лозим булди. Хужжатлар қоидага амал қилинган ҳолда тартибли эди. Ишга қабул қилинган, «меҳнатсесвар», «коллективда обрӯ-эътиборга эга» булгани учун доимий равишда пул мукофотлари берилиб турилган. Комиловнинг меҳнатдаги ютуқлари таърифланган сатрларни ўқиб, Зоҳид «бу ютуқлар учун юз сум камлик қилар, биратуласи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига тақдим этаверишмаган экан-да», деб қуйди. Жалол Комилов маошини ҳам вақтида канда қилмай олиб турган. Агар хужжатга шак келтирилмаса, у кеча, улимидан сунг ҳам келиб маош олган. Зоҳид «балки арвоҳларга ҳам пул зарур булиб қолгандир», деб уйлаб, хужжатларни бошлиққа узатди:

— Коллективда обрусси баланд экан-у, коллектив бу баобру одамнинг улимидан бехабар қолибди-да, а?

Бошлиқ хижолат булгандай бошини эгди:

— Кадрлар билан уринбосарим шугулланади. Бехабар қолибман, узр.

Уринбосар буйрагидаги тошни тушириш учун Украинага даво истаб кетган экан. Зоҳидга айрим сирларни шу одам очиб бериши мумкин эди. Чунки Жалолшилимшиқни шу уринбосар ишга қабул қилган, донмий равишда рағбатлантириб турган. Идора ходимларидан ҳеч ким Жалол Комиловни эслолмайди. Комиловни ҳатто бригада бошлиғи ҳам танимади. Бу Зоҳид учун ажабланарли ҳол эмас эди. Чайқовчи ёки иморат усталари мана шундай бир срга илиниб олишади. Биров суришгирса — ишлайди, «жамиятнинг фаол аъзоси». Шундай қилинмаса, «текинхур» деган тавқи лаънатга қолишади. Зоҳидга бир нарса қоронғи — ким бу, Комилов, чайқовчими, иморат устасими... Ё бошқа бир фирибгарми?

3

Зоҳид Жалолшилимшиқнинг уйини қийналмай топди. Халқда «дворянлар уяси» дсб ном олган, икки қаватли гиштин уйлардан бири Комиловларга тегишли эди. Отаси олти йил муқаддам бу дунё ташвишларидан қутулиб кетган экан. Онаси — эллик ёшларга борган, фақат бу дунё билан эмас, балки гузаллиғи билан ҳам хайрлашишга шошилмаётган кўхликкина аёл эди. Даҳлизда кийим илгич ёнида иккита пастак курсининг бирига Зоҳид утирди. Иккинчисини мезбон эгаллаб, «эшитаман», дегандай қошларини чимирди.

— Жалол Комилов сизнинг уғлингизми? — дсб суради Зоҳид.

— Ҳа... шунақа деса ҳам булади, — деди аёл, чимирилган ҳолда.

— Тушунмадим, — деди Зоҳид, — утайми ё боқиб олганмисиз?

— Ўзимники... узим туққанман. Лекин мени ташлаб кетган. Тирикми ё уликми, билмайман, — аёл афсуслангандай хурсинди. — Очиғи, қамоқдадир дсб юрувдим. Суриштириб юрганингизга қараганда энди қамалса ксрак? У... қайси статья билан айбланаяпти?

Зоҳид унинг саволига жавоб бермади. Аёлнинг гапларидан гаши келганини яширмай, саволга тутди:

— Уни охирги марта қачон кургансиз?

— Эсимда йук. Ҳарҳолла ун йилдан ошди. Узи унга нима булди, айтсангиз-чи?

— Ун йил давомида «уғлим қасрда экан», дсб қидриб курмадингизми?

— Қасрдан қидираман?

Аёл: «Уғлим шаънимга дог туширди, катта мансабларни эгаллаб утирган одамнинг боласи уғри, саёқ булиши мумкинми? У эмас, мен ундан тонганман. Йуқолиб кетганидан ҳатто мамнун эдим», деса ҳақиқатни айтган буларди.

Жалолшилимшиқ қамалганида аёлнинг кузига дунё қоронғи кўриниб кетди. Уша дамларда эл оғаси Аёлнинг ҳуснини эътибордан четда қолдирмай, «фсодализм сарқитларига аёвсиз кураш очиб, аёлларни раҳбар вазифаларга дадил кутариш» масаласини ҳал қилаётган эди. Бу масаланинг ечими ижобий ҳал булди, уғли ҳам қамоқдан қайтарилди, аммо туғри йулга қайтмади. Қайтиши мумкин эмас ҳам эди. Ҳаром ишлар бандалардан пинҳон тугилиши мумкин, аммо шайтон стақлаб бораётган банданинг ҳар бир одими улчоғли, ҳар бир ножуя қадами учун жабр тортиши аниқ.

Иккинчи боласини олдириб ташлаган, қорнини маҳкам боғлаб юриб қад-қоматини сақлаб қолган Аёл оналик бахтини асраб қололмади. Уғли кстар маҳалида «Мен сизлардан нафратланаман, сизлар нопок одам-сизлар!» дсмади. Жалолшилимшиқ бундай юксак туйғулардан йироқ эди. «Мен қандай хоҳласам, шундай яшайман, ишингиз булмасин», дедию ғойиб булди. Эр-хотин орасида машмаша кузғолганида Аёл эрига шундай дерди. Буни қушни хонада елгиз утирган Жалол эшитарди. Уйдан чиқиб кетаётганида Жалол буни пичинг тарзида айтмади. Аёл «узимнинг гапим билан узимга тарсаки урди», дсб ҳам қайғурмади. «Майли, узича бир яшаб курсин. Бурнини тортиб, чоригини судраб қайтиб келади», дсб ишонди. Кутгани булмади. «Давлат аҳамиятига молик ишлар»га шунғиб кстиб, уғлини купам эсламади. Ҳатто уйини уғри уриб кетганидан кейин ҳам едга олмади. Уғрибоши уғли экани ҳам хаёлига келмади. Милиса чақиртирмади, искович ит уйини ҳидламади. У «шунча бойликни қасрдан туплаган эдингиз» деган саволдан чучиди.

Йилларнинг бешафқат панжалари сочларини оққа буяб, кузлари атрофига ажин торта бошлади. «Фсода-

лизм сарқитларига қарши курашаётган» эл оғаси «янги раҳбар кадрлар» билан банд эди.

Аёл эрини дафн этгач, ёлғизлик деган дарднинг нима эканини тотиб курди. Кечалари қурқалиган булди. Бу азоблардан қочиш учун хизмат сафарига кун чиқа бошлади. Бу ҳаракат «ишга сийқидилдан берилиш», дсб баҳоланди.

Зоҳиднинг омади бор экан. Аёл сафардан қайтганида уни учратди. Зоҳид бу воқеалардан бехабар, аммо оналик туйғусидан маҳрум аёллар у учун янгилик эмасди. Жиноят қидирув бўлимида хизмат қилиб юрганيدا аксар угри болаларнинг оналари шундай эди. Бироқ, рупарада қошларини чимириб утирган чиройли аёл улардан фарқ қилади. Угри болаларнинг оналари арогини ҳам яширмай ичарди, фаҳш ишларини ҳам очикчасига қиларди. «Уят эмасми?» дейилгудай булса, «Бадан меники, истаган одамга, истаган пулга сотаман, нима ишинг бор!» дсб дангалини айтиб қуя қолишарди. Жалолшилимшиқнинг онаси эса узини фариштадай покиза қилиб курсатади. «Покизалик, одамийликнинг юксак нормалари» ҳақида маърузалар қилади. Одамлар маърузаларини эшитиб, қарсақлар чаладилар...

— Қасрдан қидиришингизни билмасмидингиз?

— Менга қаранг, ука, бунақа илмоқли саволларни бошқа одамларга ташланг. Сизга рухсат, — аёл шундай дсб урнидан турди.

— Уғлингиз... Жалол Комилов икки кун аввал улдирилган... ваҳшийларча улдирилган, — деди Зоҳид, кейинги гапига атайлаб ургу бериб.

Бу гап аёлнинг оналик туйғусини қитиқлаб уйғотди. Бироқ кул остидаги чуғ аланга олмади. Чунки аёл юксак маданият соҳибаси эди. Бу гапдан даҳшатга тушмади, уввос тортиб йиғлаб юбормади. Индамай бурилди-да, катта хона томон юрди. Қия очилиб қолган эшикдан чуғдек қизил гиламнинг, олтин рангли мато қопланган диваннинг бир чети куринди. Ичкарида гугурт чақилди — Аёл сигарет тутатди. Юксак маданиятли аёл Зоҳидда нафрат уйғотди. У чиқиб кставерса ҳам буларди, аммо кунгилга бир шумлик оралаб, аёлнинг чиқишини кутди. Аёл ҳаялламади, қулида тутаётган сигарети билан чиқди:

— Ким улдирибди, ушладингларми? — деди титроқ овозда. У дардга берилган ҳолда ҳам ҳокималик минорасидан пастга тушмаган эди.

Зоҳид саволга жавоб бермай, чунтагидан сурат чиқариб Аёлга берди. Аёл дарахтга осиб қўйилган яланғоч мурдани таниди. Шу нафасда юксак маданият чекинди, ҳокималик минорасидан тушиб, оддий аёлга айланди — куз олди қоронгилашди. Зоҳид беҳуш аёлни кутариб, ҳашаматли хонага кирди. Уни диванга ётқизиб, ошхонадан сув олиб чиқиб юзига сспди. Аёл сссканиб, кузини очди. Зоҳидга узоқ тикилди-да:

— Бераҳм экансан, — деди пичирлаб. Кейин буюрди. — 33-19-23 га телефон қил, тез ёрдам етиб келсин.

Зоҳид «бу маданият соҳибаси яна улиб қолмасин», деб айтганини бажо қилди. «Тез ёрдам» Зоҳидни ҳайратга солиб, тезлик билан етиб келди. Оқ халатли турт аёл бирданига кириб келиб, гап-сузсиз тез ишга киришиб кетишди. Зоҳид уларнинг ҳаракатларини кузатиб, бу уйга тез-тез келиб туришларини англади. Бирпаснинг узида юрак уриши тасмага туширилди. Эмланди... «Шунақа имтиёзлар борлиги учун ҳам одамлар мансаб таллашишади-да», деб уйлади Зоҳид.

— Бироз чарчабсиз, утиб кстади, — деди духтир хотин.

— Утиб кетиши қийин. Бу сафар ёмон келди. Хушимдан кетиб қолдим. Стационарга ётмасам бўлмайди.

Духтир мансабдорларнинг шифохонасига телефон қилиб буш жой борлигини билгач, «ўзингиз юра ола-сизми?» деб суради. Аёлнинг «оёқларидан жон чиқиб кетганини» эшитиб, узун замбилни келтирттирди. Замбилнинг бир учидан Зоҳид кутарди. «Оғир касал» эшикларни қулфлатишни унутмади.

Зоҳид «тез ёрдам» машинаси ортидан қараб қолаверди: «Туғмоқ бору куммоқ йуқ экан-да...»

Х II Б О Б

1

— Янглишмаяпсанми?

— Йуқ, рост, адаси...

Манзуранинг гапи Асадбек юрагига ханжар бўлиб санчилди. Қизи ҳам унга ботиниб қаролмастган эди. У ердан кузини узмай синиқ овозда салом берганида Асадбек додлаб юборай дсрди. Бу муъминлик урнига

қизи сочларини юлиб, «Дод, мусулмонлар, мен отам туфайли шарманда булдим!» деб фарёд урганида Асадбек бунчалар эзилмасди.

Писла синса чегалаб ишлатиш мумкин, аммо синиқнинг изи йуқолмайди. Бу пислада иззатли меҳмонга чой узатилмайди. Номус ҳам шундай. Инсон яшайверади, бироқ, шармандалик изи бир умрга сақланиб қолади. Бу сруғ оламда ризқи узилгунга қадар номуссизликнинг огир юкини ортмоқлаб юраверади. Асадбек буни билгани учун ҳам тулғоқ азобларини бошидан кечирарди. Одамлар «фақатгина улимнинг чораси йуқ» дейишарди. Уйлаб қараса, номусга тушган дарзни кетказишнинг ҳам иложи йуқ экан.

Ҳаёт... номус... улим... Номус билан яшамоқ ёки номуссизлик ботқоғини кечиб утиб улим жарига қуламоқ... Қизлар узларини сқишади, осишади...

Шу фикр Асадбекнинг хаслини сритиб утиши билан юраги хаприқиб, нафаси бугзига қадалиб қолгандай туюлаверади. Хотини гапига амал қилиб уч марта «астағфируллоҳ» деб қуяди. Шундай пайтда Худо борлиги эсига тушиб, Яратгандан мадад сурайди. «Умр буйи азоб чекканим стмасмиди» дейди. «Одам булиб нима рушнолик кўрдим», дейди. «Нимаики азобинг булса, барчасини тотиб кўрдим-ку, энди тинчлигимни бер, агар берган бойликларинг эвазига тинчлигимни олган булсанг, бойликларингни қайтариб ол, мени гадо қил, аммо болаларимнинг бахтини бер, мен ҳам одам булиб бир роҳат курай, бир кеча тинчгина ухлай, бир кун бир пиелагина чойни болаларим даврасида тинчгина ичай...» дейди.

Асадбек кунглидан нолалар учаверади. У билмайдикки Худо нолаю фиғонларга қараб эмас, бандасининг юрган йулига қараб ажр беради.

Ҳозир Манзурадан қизининг юкли эканини билиб, бошини қайси деворга уришини билмай қолди. У кечагина яхши йул топгандай эди. Қадимда урушқоқ подшолар ярашишни ният қилишса, қуда тутинишаркан. Гимирлаб қолган Ҳосилбойваччани қантаришнинг бир йули — уғлини куёв қилиш. «Икки ёшнинг бахти учун» Асадбек ҳокимликдан воз кечади. Қилич Сулаймонов айтганича була қолсин. Шаҳарга ҳокимлик қилиш Ҳосилбойваччага ярашса яраша қолсин. Асадбекка винзавод ҳам булаверади. Бугун ҳокимликка даъвогарлар кўп. Вақти келса уларнинг ҳаммаси хазондай титилиб кетади. Баҳорнинг шамоли уларни учириб

қайси бир овлоқларга тиқиб келаркин. Ҳокимлик — нулдорнинг қулида бўлади. Винзавод — очил дастурхон. Еганинг билан тугамайди. Ўз умрини, обрусини сотиб ичувчи галварслар бор экан, Асадбекнинг ҳамени бушамайди...

...Шундай режа тузган эди. Бугун-эрта Ҳосилбойвачча билан суҳбатлашмоқчи эди. Қизининг боши қоронги... Вақти келиб ҳароми бола тугади. Асадбек ҳароми набиралик бўлади...

Хуш, энди нима қилиш керак?

Бу саволга ким жавоб беради. Манзурами? Унинг кузларига муҳрланган, мунг билан йўғрилган саволгачи? Унга ким жавоб топади? Агар Манзура қизини эрка-тантиқ қилиб тарбия этганида, қизи суюқоқ чиқиб, бу тавқи лаънатни узи орттирганида Асадбек буларни нима қилишни узи яхши билар эди. Бу саволга жавоб топишда қийналмас эди. Афсус, энг катта айбдор — унинг узи. Асадбек буни билгани учун ҳам эзилади.

Бошқаларнинг тақдирини ҳал этишда куп ҳам иккиланмайдиган одам қизини шармандалик ботқоғидан тортиб олишда ожиз эканини сезди. Энди унинг учун икки йул қолган — бири болани олдириб ташлаш. Бундай қилинса, қизи умр буйи фарзанд доғида куйиб, кул бўлиши мумкин. Қолаверса, бу гап ошкор этилмайди, дсб ким кафолат беради? Иккинчи йул — қизини Элчинга бериш. Асадбек гарчи далили булмаса-да, бу Элчиннинг иши, дсб ишонарди. Айниқса, Шилимшиқ улдирилгач, бу тахмин ҳақиқатга айлангандай булди. Асадбек Элчиннинг қулидан шундай ваҳшийлик келар, дсб кутмаган эди. Йигитлари баъзан унинг рухсати билан, баъзан рухсатисиз, вазият тақозосига кура одам улдирардилар. Аммо бирон марта бундай ваҳшийлик содир булмаган эди. «Дсмак, дийдаси қаттиқ экан, дсмак, алами зур экан,— дсб уйлади Асадбек.— Хуш, шу билан ҳовури пасайдим, қасос ути сундим!» Ушанда Шилимшиқни сургун қилмай, Элчинни суд қулига топшириб қўя қолганида бу ташвишлар йуқ эди. Нима булди ушанда? Адолат қилмоқчи булдими? Ё Элчиннинг мардлигидан ийиб кетдимми? Унинг «Мен узим улдирдим!» дсб қатъий туриб олишига аввал ажабланган эди. Кейин бирдан «бу боланинг жонини сақлаб қолиш керак», дсган фикр миясига қаттиқ урнашиб қолди. Бу фикр оқибати мана энди куриниб турибди. Шилимшиқ узбошимчалиги

учун жазога лойиқ эди. Ноила воқасидан олдин ҳам бир-икки шундай қилиқ қилган, таноби тортимаса, арқонни узиши мумкин эди. У узи эккан дарахтнинг мевасини узи еди — унга ачинмаса ҳам булади.

Манзура эрининг хаёлга ботганини куриб, индамай тураверди. Ниҳоят, Асадбек нигоҳини бир нуқтадан узиб, хотинига қаради:

— Узатворамизми?

— Кимга? — деди Манзура.

— Билмайман...

Чиндан ҳам аниқ билмайди...

— Қизингиз... бир гап айтди.

— Нима дейди?

— Уша одамнинг панжалари сал қийшиқроқ эканми...

Бу гапни эшитиб Асадбекнинг кузлари чақнаб кетди.

— Унг панжасими?

— Ҳа, шунақа деди...

— Ҳс, оналарингни... — Асадбек сукиб юборганини узи ҳам билмай қолди. — Энди айтадимиз шу гапни?!

Демак, Элчин! Бошқа далил-исботнинг кераги йуқ.

Асадбек — яраланган йулбарс ҳолидаги одам — ким уқ узганини энди аниқ билди. Энди у малъунни бир ҳамла билан йуқ қилиб ташлаши мумкин. Шилимшиқ тортган азобларни Элчиннинг узи ҳам тортиб куриши ҳеч гап эмас. Буни ҳозироқ бир неча дақиқадан сунг амалга оширса ҳам булади.

У ҳовлига чиқди. Орқасидан эргашган хотинига эътибор бермай дарвоза томон юрди. Одатдагидек рупарасида Жамшид пайдо булди.

— Отарчини топиб кел. Ернинг тагидан булса ҳам топ, — деди-да, кучага чиқиб машинага утирди.

2

Утирса ҳам, турса ҳам Элчиннинг куз олдига улжаси келавериб, уйқуси қочди. Кузлари киртайиб, огир хасталикка учраган одам кепатасига тушди. Қасос юрагига лаззат эмас, азоб беражагини у уйлаб ҳам курмаган эди. Бахтига Зелихон бор экан, ёлғизлатмади. Йуқса, жинни булиб қолиши ҳеч гапмас. Икки марта Анвар келди. Тоғасининг чордоғидан ниманидир топганини айтди. Элчин бу гапларни эшитадиган аҳволда

эмас эди — парво қилмади. Узи Анварни бир йуқлаб бормади.

Зелихон тонгда бир юмуш билан чиқиб кетаётганида Элчин дераза ёнида хаёлга чўмиб турган эди. Икки соатдан кейин қайтиб келиб қараса, яна шу аҳволда турибди.

— Э, ошна, жуда оширвординг, — деди у, Элчиннинг елкасига енгил мушт тушириб. — Кузингни оч, эркак! Тварларга ухшаб қолма.

Элчин хазин жилмайиб, шеригига қаради.

— Бу дунёда ҳамма твар, — деди.

— Менга қара, сенга файласуфлик ҳечам ярашмайди. Сен буюк одамсан, лекин файласуф эмассан, — Зелихон шундай деди-да, унинг белидан қучиб, маҳкам сиқди. — Сен мишиқи боласан. Билиб қўй, мен мишиқиларни ёмон кураман. Эркакмисан, четингда безинг борми, эркакка ухшаб юр.

— Зели ога, сиз мени тушуна олмайсиз, — деди Элчин, унинг қучогидан бушагач. — Мен унга эзилаётганим йуқ. Бошқа гап бор.

— Қанақа гап?

— Сизга айтолмайман.

— Акангдан ҳам сир яширасанми?

— Зели ога, бу узим билан срга кирадиган сир, хафа булманг.

— Анави твар бир нима деган булса, сен ишонгандирсан. Бундай қилма. Улим олдидан одам ҳар нима дсб валдирайверади. Зелихон сенга дўст эмас, душман, деса ҳам ишонармидинг?

— Бу гапни чайнамайлик.

— Узинг биласан. Лекин сен кузингни оч. Биз Асадбек ташлаган қармоққа илиндик. Уша тварни айнан сен улдиришингни истаган эди. Истаги амалга ошди. Хуш, энди нима қилади? Сен нима қиласан? Тинчийсанми?

— Гурда тинчийман мен.

— Буни Асадбек биладими? Билади. У уқилон. Уйин энди бошланади. Сен пиёдаларни сурсанг, у фарзинни ишга солади. Икки биқинида фил, икки ёнида тура. Сен-чи? Сен фақат асп юриш қилишинг керак. Ҳар бир отнинг саккизта йули булади. Буни уйлаяпсанми? Асадбекнинг иши пишиқ, вақтдан ютади. Сенга цейтнот хавф солиб турибди.

— Қурқмайман, менда ҳам фарзин бор, буни ҳисобдан чиқарманг.

Зелихон Элчиннинг мақсадини фаҳмлаб, мийигида кулиб қўйди.

— Уста уйинчи бошидаёқ фарзинларини қурбон бериб, алмаштириб ташлайди.

— Мен алмаштирмайман. Мот булсам ҳам фарзинни қурбонликка ташламайман.

— Қара, биров келяпти.

Ҳовлида Жамшид кўрindi, у бегонасирамай, атрофга алангламай худди уз ҳовлисига кириб келгандай тўғри уй томон юрди.

— Асадбекнинг ишончили одами. Мени боглаб кетган шу эди.

— Ўзингни бос, сир бой берма. — Зелихон шундай деб тезгина диванга бориб утирди-да, чунтагидан қарта чиқариб, стол устига ёйди. Жамшид кириб салом бергач, Зелихонга хавотир кузи билан қараб қўйди.

— О, братан, салом, — деди Зелихон урнидан туриб. У бир тутам қартани чап қўлида елпигич қилиб ушлаганича Жамшидга яқинлашиб, унг қўлини узатди. — Қани, остонада турманг, кировринг.

Элчин унинг саломига алик ҳам олмади. Қул ҳам узатмади. У ёлғиз булганида Жамшид: «Юринг, Бек акам йуқлаяптилар», деб бошлаб ктаверарди. Бегона одамнинг утириши, Элчиннинг совуқ қараши уни бироз сергаклантирди.

— Қани, кирсангиз-чи? — деди Зелихон.

— Уй эгаси таклиф қилмасалар...

— Э, уй эгасини қўявсринг. Бугун чап ёни билан турган. Ютқизиб қўйиб, алам қиляпти. Қани, бир қул ташлаймизми?

— Майли, — Жамшид Элчинга қараб олиб, ичкари кирди.

— Йигирма бирми ё фантомасми? — деб сўради Зелихон.

— Менга барибир, — деди Жамшид.

— Демак, устасига фарқи йуқ экан, — Зелихон шундай деб чунтагидан тахи бузилмаган қарта олиб Жамшидга узатди. — Бузиб, чийланг.

Жамшид қартани чаққонлик билан аралаштирди. Унинг қули ишда булса ҳам, хаёли Элчинда, ундан куз қирини узмас эди.

— Кун эликдан, — деди Жамшид, уртага элик сумлик ташлаб.

— Яхши, — деди Зелихон қулларини бир-бирига ишқаб, сунг чунтагидан тўртта йигирма бешталик чиқариб, элликталикнинг устига қўйди, — Эллиги қоронғуси. Юриш юздан булди.

Жамшид яна иккита элликталикни ташлади.

— Узингизга қайтди, юриш икки юздан.

— Ҳ, бу эркакнинг уйини булди. Шу пайтгача қасрда эдингиз, эркак?!

Жамшид учтадан қарта узатди. Зелихон қарталарга бир қараб олиб уртага учта юзталик қўйди. Жамшид жавоб қайтарди. Юриш минг сумга стганида Жамшид қартасини ташлади.

— Ютдингиз, акахон. Энди менга рухсат. Сиз билан роса чақчақлашадиган хонаси экан-у, аммо вақт зиқроқ. Акахонимда иш бор эди. Бир жойга утиб келишимиз керак.

— Ҳозирми? Ис, бу ёғи неча пулдан тушди? Бир нозик одамни кутиб турувдигу? Жуда зарур булса... Элчин, братан, мен шу сзда кутиб турайинми?

— Шунақа қилинг, укахоннинг сазаси улмасин.

Жамшид, худди янги йил кечасидаги каби, индамай кетди. Элчин ҳам уни гапга тутмади. Машинанинг орқа уриндиғида утирган Элчин жингалаксоч бу йигитдан куз узмасди. Жамшид орқа томонидаги уткир нигоҳ таъқибини сезиб, дам-бадам кузгу орқали унга қараб оларди. «Уриб, боғлаб кетганимнинг алами бор», деб уйларди у. Жамшид Шилимшиқнинг гапларини қайдан билсин. Ҳозир нигоҳини қадаб утирган одамнинг қаҳрли ҳукм чиқараётгани ҳам унга маълум эмас. Зелихон «улим олдида валдирайвереди», дегани билан, Шилимшиқнинг гаплари Элчинга ҳақиқатдай туюлавереди. «Бу йигит ҳам хотиним билан булган», деб ишониш, Ноиланинг хотирасига балчиқ чаплаш билан тенг. Айни пайтда, узининг гуноҳини ҳам бир карра оширади. Элчин ҳар қанча гуноҳ юкини кутаришга рози. Суйган ёрининг хотирасини булганишини истамайди. Лекин у бечора нима қилсин? Ҳақми ё ноҳақми — гап айтилди. Биров орқали эмас, уз қулоғи билан эшитди. «Улим олдидан валдирайвереди, эмиш... Балки сунгги нафасида Худо инсоф бериб рост сузлаб кетар?.. Уйимга келганини бу ҳайвоннинг узи ҳам айтди-ку? Энг муҳими — келган! Ичкарига кирганми, кирмаганми — бу билан ишим йуқ!» Ҳукм қатъий эди. Энди ижро этишгина қолди.

Шаҳар марказидаги уч қаватли бинонинг сароймонанд ертуласидаги видеобарда депутат Орзубек хужайиннинг келишини кутиб утирарди. Бутқа унга алоҳида эҳтиром курсатди — Чувриндининг курсатмасига хилоф иш тутмади. Пештахта ортидаги дундиқча унга қаҳва келтириб, ширингина жилмайди. «Маишатни урнига қўйишади, бу сувараклар», деб уйлади депутат, ноз билан юриб келатган қизнинг ярим очиқ сонарига суқ билан тикилиб. Қаҳвасини ичиб улгурмай аъёнлар келишди. Кесакполвон депутатнинг саломига алиқ олиб, утиб кетаверди. Чувринди эса келиб, у билан сурашди. Депутатнинг савол назарига жавобан «ҳозир келадилар», деб ичкарига кириб кетди. Дам утмай Асадбек куринди. Депутатни курса ҳам курмагандай, саломини эшитса ҳам эшитмагандай утди. «Шефнинг кайфияти чатоқ, акахоннинг мазаси қочар экан-да», деб уйлади Бутқа.

Асадбек биринчи марта узи белгилаган қоидани бузди: оила сири хусусида сўз очди.

— Қизимни отарчи... олиб кетган экан. Бу — аниқ!

— Аниқ булса, узим гаплашаман, — деди Кесакполвон.

— Гаплашмайсан. Унинг битта туки ҳам тукилмаслиги керак. Мен.. уни куёв қилмоқчиман.

— Бек ака, ҳазиллашмаяпсизми? — деди Чувринди ажабланиб.

Асадбек индамади. У мақсадини айтган, энди аъёнларининг фикрини билмоқ истагида сукут сақлаётган эди.

— Бек, эсинг жойидами? — деди Кесакполвон.

— Ҳа, жойида! — деди Асадбек, жаҳл билан. — Нима, куёвликка арзимайдими? Курми, шолми ё қийшиқми?!

Шу гапдан сунг учовлари ҳам жим қолишди. Уларнинг ҳолига четдан қараган киши бу мотамсаро одамлар бировнинг руҳини эслаб, эзилиб утирибди, дейиши мумкин эди. Аъёнлар хужайинларининг фсълени яхши билишади. Ҳозир Асадбекнинг жаҳли чиқиб, ақли кетган пайт — унга гап айтиб маъқул қилиш қийин. Асадбек эса бақаришга бақариб қўйиб энди афсусланади. Чунки мақсадини айтгани ҳамано аъёнларининг ажабланишларини олдиндан билган эди. Оғир-босиқ

утириб маслаҳатлашаман, дсб ният қилганди, ниятини узи бузди.

— Ҳайдар, бошқа илож йуқ, — деди Асадбек, энди ҳазин овозда.

Кссакполвон утгиз йиллик қадрдонига ачиниб кетди. Улар фақат роҳат жомини сипқормай, алам-ташвишлар захрини ҳам татиб курганлар, ноумидлик кучаларида санқиган даврлари ҳам булган, аммо у Асадбекни сира бу эзгин ҳолда курмаган.

— Шу қарорга келган булсанг, уйлаб кургандирсан. Биз нима дердик. Бизга қизинг бахтли булса, узинг тинч булсанг бас. Аммо айтиб қуяй, агар...

— Агар-пагари йуқ.

— Тухта, гапимни кесма. Агар у отарчи қизингнинг бахтини қора қилса, менга индамайсан, йулимни тусмайсан, гапингга кирмасам, хафа булмайсан.

— Ҳайдар акам туғри гапни айтяптилар, — деди Чувринди.

— Мени одамларнинг фикри қизиқтиряпти. Маҳмуд, одамлар нима дейди?

— Одамларми? — Чувринди ҳозир шуни уйлаб утирган эди, шу сабабли жавобни ксчиктирмади. — Минг огиздан минг бир гап чиқади. Шу пайтгача нима гаплар чиқмади, биласиз-ку?

— Шу пайтгача чиққан гаплар фақат менинг узимга тегишли эди.

— Энди чиқадиган гапларни ҳимматингизга буриб юборамиз. Азоб чскиб келган санъатчига ҳиммат курсатиб, кувлик сарпосини спди, деймиз. Одамларни шу фикрга кундириш қийин иш эмас.

Маҳмуд — Чувриндининг босиқ ҳолда ишонч билан гапириши Асадбекка далда булди. Асадбек бу аёнга ишонади. У шундай дсдими, бас, демак, шундай булади!

— Депутатинг мулла минган эшакдай булиб утирибди. Гаплашасанми? — деди Кссакполвон, асосий масала ҳал этилгач.

— Кузимга куринмасин, ким чақирди уни, сенми, Маҳмуд?

— Узи кслибди, зарур иши бормиш. Гапини эшитиб куринг.

— Чақир, тезроқ гумдон қил. Ҳозир отарчи қелиши керак.

Чувринди эшикни очиб, Орзубекни имлаб чақирди. Депутат одатига хилоф иш қилмади, остона ҳатлаб гудранди.

— Нима дейсан? — деди Асадбек унга уқрайиб.

— Шу... розилигимни айтмоқчи эдим.

Асадбек унинг розилигини англаган бўлса ҳам, атайин гапни айлантирди:

— Нимага розисан?

Орзубек «мени калака қиялпими ё эсидан чиққанми?» деб каловланди.

— Бунча довдирайсан, гапир гапингни, — деди Асадбек.

— Қизимни сўраган эдингиз... бир азият чеккан одамга... шунга маслаҳатлашдик... Розимиз.

— Ҳайдар, шунақа гап бўлувдими? Э, ҳа... жухуд хотининг хуп, дедими?

— Бек ака, бир илтимосим ҳам бор эди.

— Илтимосми, шартми?

— Илтимос... Шу... Ёқубжонов бошқа ишга утибди. Шуни гаплашиб берсангиз... Менинг кузим учиб тургани йуқ-ку, узингиз биласиз, мансаб талашадиган одаммасман, аммо... купнинг манфаати учун керакмикин?..

Асадбек бу гапни эшитиб, унга қаттиқ тикилди. «Эси жойидами бунинг, — деди у узича. — Мени Худо деб уйлайдими? Ёқубжоновнинг урнига мен одам қуярканманми? Катта олимлар бошқариб келган иш бўлса... Бу етим тойлоқ илм кучасининг сенидан утганми узи? Депутатлиги камлик қилибдими? Пошшоликка даъвогарлиги чин бўлиб қоляпти-ку? Ёқубжоновнинг урнини эгалласа, Оқсаройга бир қадамгина йул қолади. Анойи эмас бу тойлоқ. Қулимдан келса ҳам қўймас эдим буни...»

— Бу илтимос эмас, шарт. Қизингни амал курсисига алмаштирмоқчимисан?!

— Ундай эмас, Бек ака...

— Овозингни учир, ҳароми! Мени гул деб уйлаясанми?! Ҳеч бўлмаса кунгил учун «куёв бўлмиш ким узи?» деб сўраб қўй. Сен жавобингни қачон айтишинг керак эди? Ун кун утдими, Ҳайдар?

— Сафарга кетиб қолдим, узр.

— Иккинчи қадам босма бу ерга. Сенга айтилган одам аллақачон уйланиб бўлди. Жуна!

Орзубек тепки еган ит ҳолига тушиб, орқасига уғирилди.

— Бунчалик хор қилманг-да ака, — деди Чувринди, депутат чиқиб кетгач, — бизга асқотиб қолиши мумкин.

— Пошо булгандаям сарик чақага олмайман буни. Бутқа!

Эшик қия очилиб. Бутқанинг башараси куринди.

— Ҳозир чиққан сутакнинг қизи бор.

— Бек ака, ундай қилманг, — деди Чувринди.

— Сен аралашма. Қизини бозорга солишнинг қанақа булишини бир билиб қўйсин! Бутқа, тушундингми, айтганимни қил. Отарчи келмадими?

— Буйдоқ олиб келди, кутиб утирибди.

— Чақир, кирсин.

Элчин кириб салом берди. Аъёнлар унга таниш эди. Қамалмасидан илгари буларга хизмат қилган, Кесакполвон киму Чувринди ким — яхши биларди.

Асадбек урнидан туриб, бир қадам босиб қулини узатди. Бу марҳамат унча-бунча одамга курсатилмас эди. Бу марҳаматга эришганлар муборак қул ҳавода узоқ вақт муаллақ қолмаслиги учун чаққон келиб, тавоф қилар даражада сурашар эдилар. Элчинга бу маълум булса-да, шошилмади. Битта-битта босиб келиб, бошқалар каби қўшқуллаб эмас, ёш болаларга ухшаб бир қўллаб сурашди. Унинг бу беадаблиги аъёнлар эътиборидан четда қолмади. Улар савол назари билан Асадбекка қараб олишди. Асадбек юзида узгариш сезилмагач, улар ҳам кадрдонлардек сурашишди. Ҳар ҳолда «Куёвни пайгамбарлар сийлабди», деган нақл бор.

— Ҳофиз, оламда бормисиз, йўқламасак юз сўмлик пулдай кўринмасдан юравсарар экансиз-да, а?

— Сизнинг ишингиз кўп, ака, биз эса бекорчи одаммиз. Бошингизни оғритмай, дейман-да, — деди Элчин.

— Сиздай меҳрибон уахонлардан яна иккитагина булса жаннатда юргандай роҳат қилиб яшарканмиз, — деди Асадбек, — Ҳайдар, хофизнинг ашулалари эсингдами? Эшитиб нақ эриб кетардик-а? «Қаро кузим»ни қийворади-я! «Қаро кузим, кел энди, мардумлиғни фан қилгил»миди? Бу «кел, энди сен ҳам одам булгин», дегани экан-да, а?

— Ҳа, шунақароқ, — деди Элчин, Асадбекнинг пичингларини узича талқин қилиб.

— Нимага йўқлаганимизни биларсиз-а, хофиз?

— Ҳайронман.

— Ҳайрон булманг. Шилимшиқни улдиришингизни билардим-у, аммо бунақа ваҳшийлик қиласиз, деб ўйламовдим. Сиздек нозиктаъб одам...

— Тушунмадим, Шилимшигингиз ким?

— Узингни овсарликка солма. Камбагални сийласанг, чориги билан турга чиқаркан. Сен хуморингни босарсан, деб мен уни асрадим. Ошни мен пиширдим. Суздим, ҳатто ошатдим. Сиз, оғайничалиш, фақат чайнаб ютдингиз. Энди нафсингиз ором олгандир, а?

Элчин истехзо билан кулиб қўйди.

— Қорни оч одам бир ошам ошга қаноат қилармикин?

— Жон ширин булса — қаноат қилади. — Асадбек шундай деб аъёнларига қараб олди. Улар бош иргаб, тасдиқ ишорасини қилишди.

— Жон ширин... — деди Элчин истехзоли жилмайиш билан.

Жондан туйган болтадан қайтмас экан. Аслида Элчин учун жоннинг ширинлиги қолмаган. Ким билан олишастганини, оқибати нима булишини билади. Улиги қайси бир овлоқда ёки қайси бир сув остида чирийдими ё кафанланиб кумилиш насиб этадими — шугина қоронги унга. Асадбек уни гул балиқ фаҳмлаб, улимтик чувалчангли қармоқни ташлади. Қармоққа илинтирдим, деб уйлаяпти. Асадбек ишнинг кузини билади. Лекин Зелихон бекорга академик дейилмайди — буниси ҳам бор. Шилимшиқ масаласида Асадбекнинг ҳисоби хомроқ, Зелихонники аниқроқ булди. Асадбек Элчиннинг уткир зехнли маслаҳатчиси, мард ҳомийси борлигини ҳисобга олмаган эди. Зелихон билан Элчин эса барчасини ҳисоб-китоб қилиб қуйишган. Асадбекнинг одамлари Шилимшиқни кузатажагини билгани учун ҳам Зелихон узини панага олди. Шилимшиқнинг аҳволи милисадан аввал Асадбекка маълум булажагини ҳам тахмин қилиб, янглишишмади. Энди нима қилмоқчи, нима дсмоқчи — шуниси қоронгироқ. Элчин Асадбек билан пичинг тошлари отиб уйнашиш хатарли эканини билиб, ён босгандай булди. «Жон ширин», деб тан олиши шундан.

— Сен «бир узимман», деб қасам ичувдинг, — деди Асадбек.

— Ҳа, бир узимман, — деди Элчин хотиржам.

— Бориб катта холангнинг эрини лақиллатасан. Арманими, ким у йигитлар?

— Ҳа, уларми?.. — Элчин узоқ танишларини эслаб қолгандай жилмайди. — Ўзим ҳам аниқ билмайман. Пулга ёлловдим. Пулни ола солиб жунаворишган. Қаёқдалиги номаълум.

— Мен сенга уларни топиб бер, деясганим йуқ. Сен одамим йуқ, деб қасам ичдинг. Мен сенга бегона миллатдан одам аралаштирма, дедим. Сен ҳажиқизнинг ишини қилдинг. Сен мард булсанг, мени уз қулинг билан улдир. Қасқдаги ҳаромиларни бошлаб келма. Қиморда гирромни ёмон куришимни биласан-а? Ҳаёт ҳам бир қимор. Эпласанг — уйна. Эпламасанг — четга чиқ. Сен эплей олмас экансан. Қиморнинг уз қонун-қоидаси, нозикликлари бор, а? Сен қулингда туз булса босар-тусарингни билмай қолардинг. Бу уйинда ҳам шу ҳолга тушдинг. Қуй, ука, сен энди бу уйинлардан узоқроқ юравер.

Асадбекнинг бирдан мулойимлашиши Элчинни ажаблантирди.

— Сен бу уйинда иккита хатога йул қуйдинг. Биринчиси — академикни «туз» деб билдинг.

— Қайси академик? — Элчин узини гўлликка солмоқчи булди.

— Ҳофиз, Зелихон Хангреев кимлигини билмасам юрган эканман-да «уқилонман», де-сб керилиб. Ҳаддингдан ошма, бола. Ҳар ишинг уз ҳадиси булади. Академик — угри. Угриликда унга тенг келадиганини топиш қийин. У аҳмоқ, нимага бунақа ишларга аралашиб юрибди, ҳайронман. Ошнанг қасрни мулжаллаб қадам босишини мен биламан. Уша срни истасам, супуриб тозалаб қуяман, истасам, чуғ ташлаб оёғини куйдираман. Айтиб қуй унга, мен билан ҳазиллашмасин. Чиққан жойига қайтиб киргизвораман худди...

— Зели оға менга у ёқда куп ёрдам берди, — деди Элчин, — биз ака-укадай булиб қолганмиз. Унинг бу ишларга алоқаси йуқ. Алоқаси булганида ҳам шарт бузилмас эди. У шу ерларда усиб-улғайган, мусулмон фарзанди.

— Бунинг менга аҳамияти йуқ. Энди иккинчи хатоингни айтайми? Сен ҳеч бир ишни пинҳона қилолмайсан. Қийшиқ бармоқларинг қоронгида ҳам панд беради.

Бу гапдан кейин Элчиннинг баданига муз югурди. «Демак, қизи масаласида тамом қулга тушибман...»

— Сенга уйлан, девдим, а? Ҳа, уйлан, ота урнида ота булиб туйингни утказиб берай.

Асадбек шу гапи билан суҳбатга якун ясади...

Элчинни ташқарида Жамшид кутиб турар эди.

«Ота урнида ота булиб туйингни утказиб берай... Сени куёв қиламан, деганими бу? — деб уйлади Элчин. — Қизига ким тегинганини энди аниқ билибди. Шунга қарамай, юмшоқ гапирди. Мен у учун кимман? Истаса, қиймалаб ташлаб хумордан чиқиши мумкин-ку? Нима учун гуноҳимни кечди? Қизидан уни турт ёш катга булсам... Бу ёқда қамоқ...»

Элчин саволларга жавоб топишга қодир эмасди. У қиз воқасидан сунг «менга бермай кимга берарди», деб уйлаган, кейинроқ эса бу фикри хом эканига амин булиб эди. Аслида мақсад — уч олиш. Асадбекдай одамга номус азоби нима эканини билдириб қуйиши эди. «Куёв булсам-чи?» деган уткинчи уйга фаришталар омин деб юборишини ким билиб утирибди? Элчин Асадбекни қаҳри қаттиқ, кунда бир челақ инсон қони ичадиган одам сифатида билмаса ҳам, ҳар ҳолда унга да инсон юрагини берган, у ҳам бандасининг туйғуларидан бебаҳра эмас, деган тушунчалардан йироқ эди. Қизи тақдирини уйлаб, неча тунни бедор утказгани ҳам у учун номаълум. То улғунига қадар бу сир унга ошкор булмайди.

Асадбекнинг қарори Зелихонни ҳам гангитиб қуйди. Осмонга устун булай, деб турган одамнинг фарзандини номусли қиз сифатида уз тенгига узатишга қурби стмас эканми? Нима учун шундай қилмади? Номуссизликдан қурқдими? Қанчадан-қанча бузилган қизлар никоҳ кечасининг номус имтиҳонидан аъло даражада утаётганларида Асадбекнинг қизи қоқилар эканми? Шундай духтирлар борки, керак булса унта туққан аёлни ҳам онаси улмаган қизга айлантириб қуюди. Шундай замонда, шундай қудрат соҳиби булмиш Асадбекнинг қадам босиши уларни ҳайрат турларига ураб ташлади.

— Асадбек сенга шанс беряпти, — деди Зелихон, уйларини бир ерга жамлашга ҳаракат қилиб. — Ундан фойдаланмасанг, оёқ остида уралашиб юрган аҳмоқлардан фарқинг қолмайди. Агар уйланмасанг...

— Улдирадими?

— Балки улдиртирар. Сенигина улдирса майли эди, бу ёқда мен ҳам борман. Лекин мен бунақа улишни хоҳламайман, билиб қуй. Сен Асадбекнинг

кафтида турибсан. Истаса, сенга бир бурда нон беради, истаса, гуштингни итларга ташлайди. Сенинг гуштингни сган ит ҳаром улса керак, шунинг учун итларга раҳм қилгину берган бир бурда нонини олиб сб, унга раҳмат айт.

Зелихон вазиятни юмшатиш учун гапни ҳазилга бурди. Элчин унинг мақсадини англаб, узини мажбур қилиб жилмайди.

— Раҳмат айтаман, агар чиндан ҳам қизини менга берса, мушкулимни анча осон қилган булади.

— Яна қанақанги мушкулинг бор? Сен қасос олдинг. Эркаклик бурчингни бажардинг. Армонинг ҳам, мушкулинг ҳам йуқ энди. Гумонларни йиғиштириб ташла, одамга ухшаб яшайвер.

— Одамга ухшаб яшаб буларканми ҳозир? — Элчин овозини бир парда кутарди. Зелихоннинг угитидаги фалсафа унга ёқмади. — Атрофни шоқолу тулкилар босиб ётса, ким одамга ухшаб яшай олади? — У уртага савол ташлади-ю, жавоб кутмай сўзини давом эттирди. — Арслонлар ичида яшасам ҳам алам қилмасди. Арслонлар қирилиб кетган, шунисига доғман.

— Шоқоллар орасида тулки булиб яшамоқчимисан? Тулкиларни тулки булиб, шоқолларни шоқол булиб қирмоқчимисан? Сен шунчалар бсфаҳммисан? Билиб қуй: шоқолу тулкилар биздан аввал ҳам булган, биздан кейин ҳам қолади. Уларни ҳеч ким қириб ташлай олмайди. Бу биринчи масала. Иккинчи масала шуки, мен олим эмасман. Мен бир уғриман. Ҳаёт ҳақидаги менинг фалсафам бошқа, ссеники бошқа, Асадбекники бошқа. Дунёда тирик зот борки, ҳаммаси ҳаётдан аламзада. Ҳамма алам билан юради. Баъзилар бу аламини ичига ютиб сабр қилиб яшайди. Баъзилар аламга қул булиб, кузлари кўр булиб қолади. Ҳеч нарсани кўрмайди. Оёғи остига қопқон куйилганини, тўғри йўлдан кетяптими ё жарга боряптими — билмайди. Бу нодонларнинг қисмати битта. Сен нодон эмассан шекилли?

— Доно одамларга ухшаб яшашим керакми? Тўйгунча ухлаб, тўйгунча овқат сб, тўйгунча ишрат қилиб, тўйгунча амал талашиб...

— Сенга амалнинг нима кераги бор? Сенга маданият министри булгин, деяётганим йуқ-ку? Одамлар ссени яхши кўришади. Ашулангни айтиб, уларни хурсанд қилиб юравер.

«Ун беш йил олдин шундай эдим. Ашуламини айтардим, даста-даста пулларни ишлардим. Еттинчи осмонда сузиб юрардим. Бу қилигим Худога ёқмалли шекилли, йулимни буриб юборди. Хуш, шунча азобли йулни босиб утиб, яна изимга қайтайми?»

Яна ашула, яна шуҳрат, яна пулми? Яна қорин бандаси булиб яшайми?» Элчин хаслида шу гаплар туғилди-ю, аммо тилига кучмади. Зелихон билан бу мавзуда куп баҳслашишган. Умрнинг турли суқмоқларида юрган одамларнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фалсафалари бир хил булиши қийин. Шундай экан, баҳсда бир томоннинг голиб келиши мумкин эмас. Зелихон ҳаёт билимдони сифатида Элчинга насиҳат қилаверади. Аммо у, Асадбек айтмоқчи, фақат уз касбининг академиги. Ҳаётда ҳар бир одам узича академик. Ҳар бир одам узича ҳақ. Ҳар ким ҳаётдан узича сабоқ олади.

Зелихон Элчиннинг жим булиб қолганини куриб, «гапим таъсир қилиб, сал отдан тушди шекилли?», деб уйлади.

— Аввал чақиртирганида сендан гумон қилган эди, бу сафар аниқ ишлабди. Сенлигингни қасрдан билибди? — деди Зелихон гапни бошқа ёққа буриб.

Элчин унғ кафтини, жимжилоғи томонга оғиб турган бармоқларини кўрсатди.

— Узим ҳам уйловдим. Сен билан бир иш қилиб булмайди, ошна. Сени тутиш учун экспертизанинғ ҳам ҳожати йуқ.

Асадбекнинг қизи угирланганда Зелихон Элчинни огоҳлантириб, унғ қулингни ишга солма, девди. Қиз типирчилаб ётганида бу угит эсга келармиди?..

— Амма-холаларингни бугуноқ юбор. Пайсалга солма. Мен уч-турт кунга Фарғонага бориб келишим керак. Маслаҳатларинғ пишгунча қайтарман.

Зелихон сафардан мақсади нима эканини айтмади. Элчин ҳам сўрамади. Чунки Зелихоннинг болалиғи утган жойларни қумсаб, бориб туришини у яхши биларди. Зелихонни бу сафар фақат болалик хотиралари ёки катта угирлик режаси эмас, жиддий ташвиш чорлаётгани унга маълум эмасди.

Асадбек хотинига мақсадини аён қилмаган эди. Шу сабабли совчиларнинг кириб келиши Манзурани шо-

шириб қуйди. Ҳовлида икки нотаниш жувоннинг пайдо булишидан аввалига кунгли равшанлашди. Она кунгли сезгир булади. Қизининг буйи етгач, дарвозадан мураловчи бегона аёл мақсадини дарров фаҳмлайди. Бу ташриф оқибати нима билан тугадини билса-да, барибир кунгли равшанлашди.

Жувонлар «сендан қолсам қулогимни кесаман», деб бас бойлагандай, бири-биридан буликроқ эди. Улар шаҳарга донги кетган одамнинг хогини дуру гавҳарларга кумилиб яшайдиган малика деб уйлашганми, устида одмигина қора духоба нимча, оёғида маҳси-калиш бўлган Манзурани чури гумон қилиб, ҳовлида туриб қолишди.

— Киравсеринглар, тортинманглар, овсин, — деди Манзура.

— Эгачим йуқмидилар? — деб суради жувонлардан бири.

— Кимни айтяпсиз? — деди Манзура, «булар адашиб кириб қолишмадими», деган ҳаёлда.

— Асадбек акамнинг хотинлари, — деди жувон унга уғринча тикилиб.

— Менман, овсин, — деди Манзура.

— Вой, айланай сиздан, эгачи, танимабмиза. Келинг, бошқатдан кўришайлик. Эсонмисиз, омонмисиз... Биз уғирликка келувдиг-а...

Манзура кулимсираб, уларни уйга бошлади.

Куёвликка даъвогарнинг кимлигини билиб, Манзуранинг эси оғиб қолаётди. Элчин «бор гапни яширмай, дарров айтинглар», деб совчиларга тайинлаган, улар бу амрни оғишмай адо этган эдилар. Манзура қизининг бошига оғир савдо тушгандан кейин хотинини суйиб қуйиб қамалиб чиққан отарчига берарман, деб уйламаган эди. Гарчи совчилар «хотинини узи суймаган, тухмат бўлган» деб ишонтиришга уринишса ҳам, Манзуранинг ранги оқариб, бадани музлаб кетди. У совчиларга чой қуйиб узатиб, ҳовлига чиқди-да, болохонадаги йигитларга «акангизни тез топинглар», деб буюрди. Дам ўтмай даҳлиздаги телефон жиринглади.

Асадбек хотинининг гапларини хотиржам эшитди. Манзура эрининг аччиқланишини, «ҳайдаб чиқар», деб бақариб беришини жуда-жуда истаган эди. Афсусларким, кутгани руй бермай, эри босиқлик билан:

— Жойи чиққан бўлса, узатиш керак, — дегани унинг ақлини шошириб қуйди. Бир дамнинг ўзида ҳаёл уни минг бир кучага олиб кирди. Ниҳоят, эри-

нинг мақсадини англагандай булди-да, «Вой шурим, энди нима қиламан!» деб пичирлаб, ҳовлига чиқди. Совчилар утирган уйга кирмоққа юраги бетламади. Ошхонага қараб юрди. Қозонда шурва билқиллаб қайнаяпти. Чойнакнинг жумраги буг уфуради. У бсихтиёр қулига чумич олиб, ярим коса шурва сузди. Кейин чумични қозонга ташлаб, яна ташқарига чиқди. Дераза оша ташқарига қараб утирган совчиларнинг бири унинг ҳаракатини кузатиб, «бир нимасини йуқотиб қуйиб гангиб қолди, бояқиш», деб уйлади. Манзура бу онда бирон буюмни эмас, юраги турида ун саккиз йил авайлаб асраган орзусини, умидини йуқотган эди. Буюмни йуқотса, топиларди, жуда топилмаса «бош-қузимдан садақа», деб қуярди. Орзу-умиди-чи, энди уни топадими, тополмаса уни ҳам садақа қилиб юбориш мумкинми?..

Манзура бир қарорга келиб, яна ошхонага қайтди. Учта косага шурва қуйиб патнисга қуйди-да, чаққонлик билан кутариб, меҳмонхона томон юрди.

Бир йуналишда юрадиган автобус ҳайдовчиси ҳаслга берилса ҳам, керакли жойда бсихтиёр равишда бурилавсради. Шунга ухшаб ошхона — меҳмонхона йуналишида қатнайверган Манзура ҳасли банд булса-да, вазифасини аниқ бажарди. Жувонлар шурвани мақтаб-мақтаб ичиб булишгач, жавоб кутиб унга қарашди. Асадбек розилик билдирган булса ҳам Манзура дарров хуи дся олмас эди. Гулдай қизига бир отарчидан совчи ксладию дарровгина розилик бериб юборадими? Айрим жойларга совчилар кславсриб кавушлари титилиб кетади. Лекин... айрим жойлардаги қизлар бошқа... унинг қизи бошқа. Бу совчилар буни билишади. Билганлари учун ҳам тортинмай, чучимай кириб кслишди-ми?

— Энди... адамиз билан маслаҳатлашайлик... Қизимиз ёш... Ҳали уқийди... — деди Манзура чайналиб.

— Вой, эгачи, маслаҳатсиз буларканми бу иш. Сиз маслаҳатлашинг, ёшлар бир-бирини курсин, ёқтирсин. Худо хоҳласа, юлдузи юлдузига туғри келиб қолса, бу ёғи туй-да!

— Қайдам... ҳали тайёргарлигимиз ҳам йуқ.

Икки мамлакат муаммоларини ҳал этиш учун йиғилган дипломатларнинг саломлашишидан тортиб, хайрлашувига қадар, муомалалари, кулимсирашларидан тортиб қош чимиришларигача булган ҳаракатлари аниқ ишлаб чиқилади. Худди шунга ухшаш, совчилик

маросими ҳам юз, балки минг йиллар давомида бир қолипга тушган. Хотинлар узларини қандай тутишни, нима дейишни яхши билишади. Мана ҳозир Манзура: «Ҳали тайёргарлигимиз ҳам йуқ», деди. Бу — қизимизни узатишга розимиз, аммо сиз айтгандай эртага эмас, балки индинга, дегани. Булмаса бу хонадон учун туй нима экан. Эрталаб ишга киришилиб, оқшомда туй бошлаш қулидан келмайдими? Лекин қизи бор одам ноз қилмаса «дипломатия» қонун-қоидалари бузилади.

Совчилар уй соҳибасининг кунглини кутарадиган бир-икки гапларни айтиб, лутф кургазиб, уринларидан жилишди. Жувонлар бироз хижолат чеккач, бироз ноз қилган булиб, қоғоз халтани олишди. Бу ҳам дипломатиянинг бир қоидаси — розилик аломатига ишора. Эртага бу жувонлар тугун кутариб келишади. Манзура патир нонларни олиб қолади. Оқшомда эркаклар келишади. Қарабсизки, қиш охирламай туриб туй!

ХИ Б О Б

1

Анвар катта тоғасиникига борганда осмон эринмай қор эларди. Қиш дангасалик қилиб вақт ўтказган, дуппи тор келганда типирчилаб қолган одамга ўхшарди. Анвар тоб ташлаган кук дарвозага яқинлашиб жингироқ тугмасини босаман, деганида дарвозанинг бир табақаси сир чизиб очилиб, аввал қулоғи кесилган баҳайбат ит куринди. Ит: «Сен ҳам одаммисан, вовуллашимга арзийсанми, йуқми», дегандай Анварга бир қараб олди. Ортидан тоғаваччаси куринди. Элликдан ошган бу одамга вақти келиб «бу дунёда нима курдинг?» деган савол берилса, боққан итларининг наслию номини адашмай айтиб бериши тайин. Қайси боласининг қасрда ўқиши ёки қасрда ишлашини эса, аниқ билмайди. Болачақасининг ризқи қийилиб, қора қозон қайнамай қолса қоларки, итлар гуштсиз оч қолмас. Итни одамга вафодор деб нақл қилганлар. Худо шундайин бандани яратганини билганларида эди, одам итга вафодор, деб нақлга тузатиш киритар эдилар.

Бошига қорақул телпак, оёғига кирза этик, эғнига аскар болаларнинг пахталик тунини кийган тоғаваччаси Анварни куриб, кулимсираб сурашди.

— Аммам яхшимилар? Кс, жа куринмай кетдинг. Сан ичкарига кириб тур, буни би-ир айлантириб кел-масам булмайди.

— Зур-ку, — деди Анвар итга қараб.

— Шу якшанбада Қамбар ҳукизининг итига қуяман. Бир чиқсанг-чи, ҳадсб китоб уқувриб мианг суюлиб кетади. Томошани курсанг, кунглинг яйрайди.

Анвар бир марта чиққан, «тамошани» курган, аммо кунгли эзилиб, ун кунча узига кела олмаган. Бир-биринини жағини тишлаб, силтаб тортаётган итларнинг қонли башаралари, ғажиб ташланган оёқлари, бу манзарани завқ билан тамоша қилаётган одамларнинг қисфалари куз олдидан кетмай, қийналиб юрди.

— Томда тоғамнинг эски китоблари бор экан, шуни кўрмоқчи булиб келувдим.

— Томда китоб борақанми? Чиқиб узинг қарий қол. Уйда кеннаинг бор. Нарвонни қуйиб чиқавер. Эски китоб керак булса Шамси сутакникига борсанг буларкан. Шамси сутакнинг Фозил қийшиқ деган отаси буларди. Фозил қийшиқнинг отасини Нозим паранг дейишаркан. Ушанинг эски шаҳардаги уйи бузилибди. Қушсинчнинг орасидан китоблар чиққанмиш. Ҳамма тилла беркитса, паранг китоб беркитган экан, — у шундай дсб кулди-да, итини стаклаб кетди.

Баландлиги салкам одам буйи келадиган чордоқ лу-лининг хуржунини эслатарди. Қирқилган шохлар, эски обкаш, радио... нимаики нарса кераксиз туюлган булса, олиб чиқиб қуйилаверилган. Бу чанг босиб ётган буюмлар чангалзорига яқин йилларда одам боласи қадам қўймагани билиниб туради. Анвар нима учундир «китоб ё қутида ё жомадондан булади», дсб хаёл қилди. Чордоқда қути ҳам, эски жомадон ҳам йуқ эди. Чордоқни бир чеккадан титишга мажбур булди. Китоб яхшилаб беркитилган, дейиш мумкинмас. Чунки уй олтмишинчи йилларда қурилган, у пайтларда қурқиб китоб яширишга хожат йуқ эди. Агар уша китоб мавжуд булса, уни тоғасининг улимидан сунг, кераксиз матоҳ сифатида олиб чиқиб ташлашган.

Газ келгандан кейин хизматини адо этиб булиб, нурай бошлаган мури ёнида уйилиб ётган латта-лутталар орасидан китоблар, газит-журнал бойламлари, аллақанча қоғозлар чиқди. Уларни пастга олиб тушиб, чангини қоқиб тахлай бошлади. Газит-журналларнинг аксари йигирманчи йилларда чиққан, уқаланиб кетган

қоғозларига қараганда унда араб ҳарфларида ёзилган гаплар тарихи янада узоқроқ.

Анвар уларни бир тугун қилиб уйга олиб кетиб, бафуржа танишиш ниятида эди. Аммо қизиқиши ниятидан устун келиб, ичи қизиб, варақлардан бирини олиб, ҳарфни ҳарфга уриштириб уқимоққа киришди:

«Шундан билмоқ керакки, бутун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Дин ҳам рувож топур. Минг карра доду бедодки, ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этканмиз ва ихтилофмиз. Сабаби ила бадбахтликқа дучор булурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса ун беш миллунлик бир қуват имлоға келурки, мунга ср титрайдур...»

«Бунча ақлли гапларни ким ёзган экан, — деб уйлади Анвар. — Бир-бирининг гуштини сб турган одамларга стказадиган дур фикрлар шу овлоқда неча йилдан бери чанг босиб ётибдими?»

«Туркистон керакким мухторият бўлсун, муҳокама шариялар барпо бўлсун. Ҳатти булар бора аскар олинсун. Дафъа аскар олинмоқға қарор берилурди. Аммо муллалар съезди Туркистондан аскар олинмоқға қарор берибдур, деб илмодан балки баъзилар норози булур деб бошқа съездга муқоф қўйилди...»

Анвар мазмунни дуруст англамай, сатрларни қайта уқиди. «Илмо съезди нима экан?» деб ажабланиб турганида хаслини янгасининг овози булди:

— Анваржон, совуқда турмай, уйга кирақолинг.

— Раҳмат, кеннойи, чанг-пангини қоқиб олай, — Анвар шундай деб бошини қоғоздан қутариб янгаси ёнидаги узун буйли йигитчани кўрди. Йигитча — шу хонадоннинг тўнғичи, тоғасининг набираси эди. Тоғасининг улимидан сўнг бу уйга кам келгани учун Анвар бу йигитчанинг қандай одам эканини яхши билмасди. Туй-маъракаларда бир-икки алмойи-алжойи гапларини эшитиб, энсаси қотгани учун унга рўйхуш бермас эди.

Онаси ёнида тиржайиб турган йигитча худди Анвар билан бирга ётиб, бирга тургандай салом ҳам бермасдан гап қотди:

— Макулатура керак бўлиб қолибди-да, а?

Анварнинг энсаси қотди-ю, индамади. Янга изига қайтгач, бу хонадоннинг тўнғичи чунтагидан сигарет чиқариб, тутатди. Анвар бу балодан тезроқ қутулиш учун ишни тезлаштирди. Бунга фаҳми етмаган йигитча эса ксчаси билан телевизор кўрганини, сессияда қайси депутат қайсисини «тузлаганини» бир четдан гапира-

верди. «Бунга ит уриштиришни тамоша қилиш ҳам, сессия куриш ҳам барибир», деб уйлади Анвар.

Ишни охирига стказишга Анварнинг тоқати етмади. Янгасидан эски дастурхон сураб олиб, чордоқдан топганларини тугди-да, орқалаб кучага чиқди. Қуналгага стай деганда тоғаваччасига дуч келди. Тоғаваччаси итини дарахтга боғлаб қуйиб, узи қора чопонли бир одам билан гаплашиб турган эди.

— Ҳа, топдингми? — деди у, Анвар яқинлашгач.

— Топганга ухшайман, — деди Анвар, — уйга бориб қараб чиқаман.

— Ишинг битган булса бупти-да. Шамси, бу йиғит бизнинг жиян булади. Узи олим. Катта идорада олимлик қилади. Мияси гиж-гиж илм. Шунда ҳам тинмай уқийди. Отамдан қолган китобларни сураб келибди. Китобларингни сен нима қилинг?

Шамси деганлари, оғзида носи бор экан, туңуриб, лабини снгига артди-да, қул силтади.

— Э, арзимайдиган китоблар экан. Чулпон дейишдими-сй, яна аллакимлар, дейишди. Отлари эсимда йуқ. Шайхонтовурда бир идора бор экан, эски китобларни сотиб оладиган. Манга арзимаган пул беришди. Эскича китобларга купроқ тулашаркан.

— Доданг ҳам парангман, деб юравурган эканда, а? Токчанинг орасига тилла-пилла қуйиб, кейин сувавормайдими! — деб кулди тоғаваччаси.

— Э, китоб жинниси булган эканлар. Бунақа одамда тилла нима қилади?

Анвар бу суҳбатдошлардан тезроқ қутулиш учун узига кераклисини кутмай, бошқа томонга борувчи автобусга чиқиб жунаворди.

2

У ҳовлига тугунни орқалаб кирганида рупарадаги уй эшиги очилиб Собитхон қори чиқиб келди. Сунгра эшик оғзида Рисолат кампир куринди. У углининг келганини билмай қорига:

— Узи билмасин, а? — деб тайинлади.

— Хуп, — деди қори кулиб, сунг кампир сирни ошкор қилиб қуймасин, деб қушиб қуйди: — Ана, Анваржон келяптилар.

— Келдингми, болам, — деди Рисолат кампир остона ҳатлаб, — аканг эсон-омон эканми?

Анвар қори билан саломлашгач, онасига жавоб берди:

— Уруғларингиз соғиниб-соғиниб салом айтишди.

Жиянингиз итидан ортса, аммажонини кургани албатта ксларкан. Оёгига пояндоз тайёрлаб туринг.

— Булди қил, эски пахтани чувима. Ити сани арпангни хом уряптими, нима ишинг бор. Қори болам, бунга би-ир насиҳат қилиб қуйинг, а?

Собитхон қори узига ярашган кулимсираш билан «хуп» дсб қуйди. Анвар таклиф этган «бир писла чойга» киришга унамади. Зарур ишлари борлигини айтиб дарвоза томон йуналди.

— Қори ака, шошиб турган булсангиз ҳам бир нафас вақтингизни оламан, — Анвар шундай дсб тугунни очди-да, боя ажратиб қуйган қоғозни олди. — Мана бу срга нима ёзилган. Хато уқидимми ё хато ёзилганми? Собит қори сатрларга узоқ тикилиб қолди.

— Сиз нима дсб уқидингиз?

— «Илмо съезди» дсб.

— Илмо?.. — Собитқори ҳарфларга узоқ тикилди. — «Уламо» эмасмикин?

Анвар пенсонасига снгил шапатилади.

— Туппа-тугри — уламо! «Уламо» жамияти булганку?! Ушаларнинг съезди-да! Мен аҳмоқ шуни уйламаман.

— Хижолат чекманг, Анваржон, бу ҳаммамизнинг фожиамиз.

Қори шундай дсб, кучага қараб юрди.

— Ойимнинг дардлари бор шкилли? — деди Анвар, уни кузатиб чиқиб.

— Ўзингизга маълумдир. Агар ихлосингиз булса, бу ишни қилиш керак. Ихлос булмаса фойдаси йуқ.

— Қори ака, ихлос-ку бор-а, аммо ҳожат йуқ. Эсушим, Худога шукр, жойида. Ё сиз ҳам?..

— Асти-астии, ундай уйламанг, Анваржон.

— Мен бошқачароқ уйлаб, бошқачароқ гапираман, шкилли. Ҳамма бир хил уйлаб, бир хил гапириши шарт эмас-ку, туғрими?

— Туғри, Оллоҳ таборака ва таоло бандаларини бу дунёда синаш учун турлича қилиб яратган. Фақат қиёматда жаннатга кирилганда барча бир куринишда булади. Чиройда Юсуф алайҳиссалом, гавдада Довуд алайҳиссалом, одобда эса пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоху алайҳи вассалам сингари буладилар.

Шу пайт икки эшик нарида, Собитхоннинг уйи олдида «Волга» тухтаб, ундан бир йигит тушди. У аввал

эшикка қараб қадам ташлади. Қорини курғач эса, бу томонга юрди.

— Қори ака, олиб кетгани келдим, — деди у, салиом бергач, қулини қовуштириб.

Қори хайрлашиб кетди.

Анвар ҳовлига қайтгач, олиб келган китоб-қоғозларнинг чангини яна бир қоққан булди-да, уйга кирди. Тугунда битта чарм муқовали, битта қалин қоғоз муқовали китоб бор эди. Китоб босма ҳарфларда эмас, қулда ҳуснихат билан кучирилган, аммо шарқ китоботи санъати қоидасига зид равишда саҳифаларга зоб берилмаган эди. Чарм муқовали китобда диний ақидалар зикр этилган экан. Анвар уни қўйиб қалин қоғоз муқовалисини қулига олди. Бу китоб чеккада қолиб, чириб титилганми ё атайин йиртиб олинганми, ҳарҳолда бош қисми йуқ эди. Дастлабки сатрларни уқибоқ Анварнинг юраги ҳаприқиб кетди: бу уша, Зуннуний айтган асар эди!

«...Ёғий Тошканга мукамал сипоҳи ила Калас томондин яъжуз-маъжуз каби ёпирилди. Айтурларки, қадимда Чингис лашкарлари-да бу каби ёвузлик ила кирмаганлар ва сибобмонанд булмаган эдилар.

Эски жувада қисмат содир булуб, урус аскарларига қирон стқурилди. Инсон қони туқулмаган на бир куча қолди, на бир хонадон. Жиҳодга кирган Тошкан аҳли «биз улсак-да, улайлук, динимиз булганмасун, мусулмон туфроғи кофирлар оёғу остида азият чекмасун, фарзанди комилларимизнинг «Аллоҳу акбар!» дсб чиқувчи тиллари кесилмасун», дсб азиз жонларини қурбон бсра бердиларким, уларга уқоб ҳам ҳавас қилгулик эди. Бу қадар қаршилиқни кўрмаган ёғий фиғони фалақни тутти. Барча ерларда ҳам шунчалар зарба берилганида эрди, ёғий фурудастликка маҳкум булурди. Хабисшева аҳлидан булмиш ёғий ёшми, қарими ёхуд гудакми — фарқламай отаверди, чопаверди. Фақирингиз бундайин сидрафарсой манзарани кўрсатгунча кузларимизни кўр қил, дсб яратганга таваллолар қилдум. Муйлаби часннинг думи янглиғ тепага қайрилган бир малла қиличини шундайин зарб ила урдики, селгинчак осилган бсшиқ ҳам иккига булинди, унда беланган чақалоқ ҳам чўрт узулди. Болам, дсб нола қилган ун тўрт кунлик ойдаин жувон боши танидан узилиб, бсшиқ ёнида қотди...

Ёғийга омонлик бермаган Эски жува даҳасини сунгроқ уқало «Жангтоҳ» дсб юритмишлар...»

Анвар китобдан бош кутариб уйга толди: «Қизиққу. «халқ отаси» буни бошқача талқин қилиб берган. «Тошкент йигитлари чапани, урушқоқ булган. У маҳалла бу маҳалла билан муштлашиш учун Эски жувада тупланганлар. Эски жувадаги майдон шу боис «Жангоп», яъни «Жанггоҳ» деб юритилган», деб ёзавериб, бу гапнинг ийигини чиқариб юборган-ку?»

Анвар китобга шу қадар берилдики, онасининг ҳовли этагидаги уй эшигини очиб икки марта чақирганини ҳам эшитмади. Хотинининг кириб келганини ҳам аввалига ссзмади.

Хонзода уйга кириб, сочилиб ётган эски қогозлар, газит-журналларни қуриб, дастлаб ажабланди. Ерда чордана қуриб утирганича китобга мук тушиб олган эрига қараб салом берди. Анвар саломни эшитди, бироқ китобдан узилгиси келмай бош қимирлатиб қуя қолди. Хонзода, эри қараб ҳам қуймагани учун «яна касаллари тутдими», деб қўқиб кетди.

— Анвар ака, — деди сскин, кейин чўчиброқ булсада, овозини кугарди: — Анвар ака!

Анвар китобдан бош кутариб, ялт этиб хотинига қаради:

— Ҳа, келдингми? — деди-да, яна китобга мук тушди.

Хонзода кийимини алмаштириб чиққанида ҳам аҳвол шу эди. У эрига бироз тикилиб тургач:

— Нима овқат қилай? — деди, айбдор одамнинг овозида.

Анвар жавоб бермади.

— Овқатни сураяпман, — деди Хонзода, овозини бир парда кутариб.

— Бу ёқда одамлар қийма булиб ётибди-ку, бунинг дарди овқат, — деди Анвар мингирлаб.

— Нима деяпсиз, тушунмадим, — деди Хонзода.

— Мастава! — деди Анвар жеркиб.

Мастава Анварнинг энг хушламайдиган овқати. Жаҳли чиқсагина шундай жавоб беради. Хонзода саволни қайтаришга ҳожат йуқлигини билиб чиқиб кетди. Орадан бир пйсла чой ичарли вақт утиб, онаси кириб келди.

— Анваржон, болам, уйдамысан? Чақираман, чақираман, индамайсан. Мен сени қори бола билан худойига кетвордингми, дебман. Тоғангникига нимага борувдинг, китоб олиб келдингми? Қанақа китоб экан?

Анвар «О, шпион, откажибди-да», деб урнидан турди-да, онасини стаклаб диван томон юрди.

— Қанақа китоб деб сурадим сендан, — деди кампир жойлашиб утириб олгач.

— Эскича китоблар.

Зийрак кампир келинининг ахборотидан сунг хавотирланиб чиққан эди, шу сабабли углининг қисқа жавобидан қониқмади.

— Тоғангда эски китоблар булмасиди, қани, уқичи?

Анвар бу «тергов»дан осонгина қутулмаслигини биллиб, чарм муқовали китобни қулига олиб очди-да, дуч келган сридан уқий бошлади:

*— «Бурун ул нимаким, фарз этти Яздон,
Эрур оқилга болиғ булгач имон.
Анинг маънисидур тил бирла иқрор,
Кунгул бирда инонмоғлиғ дағи бор.
Тилар булсанг анга ўзни стурмак,
Бил, олти нимага имон кстурмак...»*

Анвар саҳифалар орасига бармогини қуйиб, китобни ёпди.

— Булдими, энди ишондингизми?

— Сен энди, уқиганингни манга тушунтириб бср.

— Худо иймонни фарз этти, демоқчи.

— Уқиганингда Худо деган сўз йўғиди-ку?

— Яздон — Худо дегани. Қаҳҳор, Жаббор деганда ҳам Худони англайдилар. Худони англатувчи сузлар куп.

— Боламдан айланай, шунча нарсаларни биласану писмайиб, индамай юрасан-а? Онаминг кузлари кур буп қоган, шу бечорага яхши нарсаларни уқиб берай, айтиб берай, демайсан. Ман санинг нонингга зормасман, болам, яхши гапингга зорман... — Рисолат кампир кейинги гапини ҳасрат оҳангида айтди. Овози титраб кетганини сезган Анварнинг юраги сиқилди.

— Ойижон, китобни ҳозир олиб келдим. Ҳали узим ҳам уқиб чиққаним йўқ. Шпионингиз бехато ишлашини билганимда, йулдаёқ уқиб келардим.

— Гапни дарров эгриликка бурма. Мани келинимдака келин йўқ бу дунёда. Шпионлик қилиб уйига гап ташибдими, ё куча-қуйда валақлаб юрибдими? Худога шукур қилсанг-чи?

Анвар онасининг осонлик билан чскинмаслигини билгани учун доим қўллайдиган ҳимоя усулига утди — гапни ҳазилга бурди:

— Мендай эр насиб қилганига Хонзодангиз шукр қилсин.

— Сан болага хотин зотининг чидаши қийин.

— Ойи, тергов тамом бўлдими?

— Чиқиб кстинг, демоқчимисан? Ҳайдамасанг ҳам кетаман.

Рисолат кампир урнидан қўзғалмоқчи эди, Анвар тезгина бориб ёнига утирди-да, елкасидан қучди.

— Худди хужа қизига ухшайсиз-а? Жаҳлингиз чиқмасин, ҳазиллашяпман. Ўзим ҳозир ёнингизга чиқмоқчи эдим. Сурайдиган гапларим бор.

— Болани туғиб, боқиб-боқиб, қариганингда ёқмай қоларкансан, — деди Рисолат кампир, аразини давом эттириб.

— Бувамнинг хатларини ўқидим. Ҳаммасида афсус чесяпман, деганлар. Нимадан афсусланишлари мумкин?

— Билмайман.

— Нимадан афсусланишлари мумкин? — деди Анвар узига узи гапираётгандай. — Қилган хизматларигами ё ёшликдаги хатоларигами? Балки ёшлик чоғларида бирор дустларига хиёнат қилгандирлар?

— Гапинг қурсин сани, адам раҳматли чумолига ҳам озор бермасидилар. Чақувдан булган ҳаммаси. Сталинга қарши тунтариш ясамоқчи, деб туҳмат қилишди. Сталиндай одамни тунтариб буларканми?

— Ҳарҳолда қизиқ... Шоакбар Зуннунийни ун туққизинчи йилда Бухоро амири остирган. Орадан ун саккиз йил утгач, унинг дустини — менинг бувамни қамашган. Икки ҳаммаслак дустнинг бири эски тузумга ёқмаган, иккинчиси янгисига... — Анвар бир қули онасининг елкасида, кузи дераза ортида ёғаетган қор зарраларини илиб олаётган дарахт шоҳларида эди.

— Ақлли одамнинг душманлари кўп бўлади, болам.

— Бувимга қийин булган экан-да.

— Ойим бояқиш ҳасратда утидилар, — Рисолат кампирнинг кўнгли тулиб, енгининг учи билан кўз ёшини артди.

— Юринг, ойи, танчангизда биров утирайлик, оёғим қақшаб қолди, — Анвар шундай дегач, кампир урнидан турди.

Анвар онасини уйига кузатиб, бирпасгина утириб қайтмоқчи эди. Онаси атайин уни ушлаб қолмоқчи булдимми ё чиндан ҳам китоб уқитиб эшитгиси келди-ми — Анвар фарқлай олмади. Хонзода чарм муқовали китобни келтиргач, у қамалдаги одам ҳолига тушди. Қишнинг бир тутам кундузи тугаб, шом қоронгиси бостириб кирди.

3

Анвар урин солаётган хотишини елкасидан қучди. Хонзода чучиб тушди. Чучиганини яшириш учун тезгина угирилди-да, эрининг пинжигача кирди — елкасига бсозоргина бош қуйди.

— Сиздан яна илтимос қиламан, — деди Анвар уни бағрига босиб. — Ҳамма уйласа ҳам, сиз мени жинни деманг. Ҳадеб ойимга югуриб чиқаверманг. Мен соғман. Мен ишхонадагилар учун жинниман. Улар мендан қутулишнинг бошқа чорасини топишолмади.

— Уша ишингиз ҳам қурибгина кетсин. Бошқа ишлар тулиб етибли-ку?

— Йу-уқ, у ердан кетмайман. Аввал ишимни биттириб олай. Энди чекинсам, ростданам жинни буламан. Бугун топиб келган китоб-қоғозларим уларни портлатиб юборадиган атом бомбанинг узи. Тилка-тилка булиб кетишади.

Хонзода эрини гапиртирмаслик учун лаблари билан лабларини қидириб топди...

Хонзода одати буйича енгил пишиллай бошлагач, Анвар урнидан туриб меҳмонхонага чиқди. Дераза оша осмонга тикилди.

Тунд осмон ёришмади.

«Чақирсанг келамиз, дейишган эди. Нима учун дараклари йуқ?..»

XIV Б О Б

1

Шаҳарнинг энг катта ресторани икки кун давомида Асадбек хизматида булди. Хонаки қиморбоздан тортиб, орқа ойнасига оқ парда тортилган оқ «Волга»ларда юрувчи зотларгача хизматда булишди.

Туйнинг дарагини эшитиб Зоҳид ҳам, гарчи таклиф этилмаган булса-да, келди. У бошқалардек слиб-югуриб хизмат қилмади. Асадбекнинг кўзига куришиб, жилмайиб, таъзим ҳам қилмади. Бир четда туриб кузатди. Хизмат ресторан ходимларию ходималаридан ортмаса ҳам, «қамишдан бсл боғлаб хизмат қилишни ният этганлар» тишиб-тинчишмасди. Туй ҳаракатлари ичкарида булишига қарамай, Асадбек турган ерда ивирсишарди. Айримлари югуриб келиб, Асадбекдан маслаҳат олиб кетарди. Айримлари шунчаки кириб-чиқиб турарди. Улар орасида таниш одамларини куриб, Зоҳид «ҳоким дейишганича бор экан», деб қўйди.

Зоҳид никоҳ оқшомида куёвнинг ёнида Анварни куриб аввалига ажабланди. Устози сабаб булиб, Анвар билан бир-икки суҳбат қурган эди. Адолат деб куйиниб юрган йигитнинг адолатсизлик билан топилган пуллар эвазига тузалган дастурхон тўрида утириши унга ғалати туюлди. Унинг қаричи билан улчанса, Анвар дустининг бу хонадонга куёв булишига йўл қўймаслиги лозим эди. Дустини қайтаролмаган тақдирда ҳам куёвжўра булиб турда утирмаслиги керак эди.

Чумоли уясидек қайнаётган туйхонада Анвар ҳам Зоҳидни кўриб, «Бу йигит нима қилиб юрибди?» деб ажабланди. «Хизмати юзасидандир» деган гап хаёлига келмай бироз гижинди.

Зоҳиднинг тўйда иштирок этаётганини фақат Анвар эмас, Асадбекнинг одамлари ҳам пайқашди. Туй уз йўлига, хизмат уз йўлига, деганларидек, Асадбекнинг одамлари ҳушёр ва зийрак эдилар. Ким келди, ким кетди, ким нима деди — уларнинг назаридан четда қолмас эди. Туйдагиларнинг қарийб ярми таклиф этилмасалар-да, Асадбекка садоқатларини билдиришиб, уз ихтиёрлари билан келишганди. Зоҳид ҳам таклиф этилмаганлар сафида, аммо унинг мақсади Асадбек одамлари учун ноаниқ эди. Шу сабабли «Шариф Намозов ишини кўрган, ҳозир Шилимшиқнинг иши билан шугулланаётган» «бола»нинг келганини Асадбекка маълум қилиб қўйиши.

— Еб-ичиб утираверсин, индамаларинг, — деди Асадбек. Кейин ёнида қўл қовуштириб турган Кессакполвонга қаради. — Ҳайдар, директоринг кўринмади-ми?

— Кишинёвда утирибди. Самолёти учмаётганмиш.

— Прокурор боланинг акаси улдирилган, девдингми?

- Ҳа, шунақа булган экан.
 - Прокурор бола.... тузукроқ одамми?
 - Бу ёқда ҳали тузукроқ иш бермади. Миллисатдагида сал уярроқ экан. Одам булиши қийин-ов...
 - Хужайини нима дейди?
 - Одам булмаса думини тугади-да...
 - Узинг ҳам уриниб кур. Оёғимиз остида уралашмасин. Кавказлик болаларни топдиларингми?
 - Йуқ, изи қурибди. Уларни академик топган булиши керак. Прокурор болага ушани рупара қилайми?
- Асадбекка бу таклиф маъқул тушгандай булди. Сунг Зелихон изидан ис олган прокурор оқибат Элчинга рупара келишини уйлаб, фикридан қайтди.
- Йуқ, — деди у кескин оҳангда. — Унга тегмаларинг.

Зоҳид «юқори доираларнинг» узи ҳақида суз юри-таётганидан бехабар, «мени бу срда ҳеч ким танимайди», деган хотиржам уйда туй тамошасини кузатарди. Унинг назарида хонандалар устидан сочилиб, хипчабел раққосалар оёғи остида босилаётган пуллар қоздан эмас, одам қонидан ишланган эди. Маст башаралар санчқига ҳил-ҳил пишган қуй гуштини эмас, одам гуштини илиб оғизга солишаётгандай эди... Шунини уйлаганида кунгли ағдарилиб кетаёзди. Гуё ашулачи санъатини қадрлагандай пул сочаётган, аслида уз қудратини, айни чоқда, Асадбекка булган эътиқодини намойиш этаётган бу киборларнинг қай бири Жалоол Комиловнинг эркаклигини кесиб ташлаган экан, қай бири юрагига пичоқ санчиб, қай бири осиб қуйган экан? Зоҳид «бу ваҳшийлик фақат мафиянинг қулидан келади, гуруҳлар орасида ихтилоф чиққану Комилов қурбон булган», деган қарорга келган эди. Бу ваҳшийлик «ижодкори» пул сочаётганлар эмас, қушиқ айтиб куннинг дилини узига ром қилиши мумкин булган, ҳозир эса турда куёв сарупосида утирган Элчин экани ҳашига келмайди. Бу ҳақиқат тагига етгунича кўп қоқилади, пешонаси кўп гурра булади...

2

Даврабоши Элчиндан биттагина қушиқ эшитиш таклифи тушаётганини айтиши ҳаманоқ қийқириқ булиб кетди. Элчин қамалмасидан аввал бу шарафга кункиб қолган эди. Шундай кезларда у саҳнага юриб эмас, гуё парку булутлар устида сузиб чиқар эди. Ҳозир уша

дамлар қайтгандай булиб юраги бир энтикди. Бош чайқаб «йуқ», деди. Урнидан туриб, қулини куксига қўйиб таъзим қилди. Даврабоши унга тор узатгач, ноилож қолиб қулига олди. Шунда ҳам уртага чиқмади.

Кимга тўй, кимга аза, дейдилар. Элчин зоҳиран куёблик шоҳсупасида хуррам куринар, ботинан эса, юраги темир тирноқлар ҳукмида эди. Яхшилаб қараган киши унинг юзлари кулгани билан кўзлари ҳам пардаси ортида маъюс тортганини пайқай олади. Яхшики, тўйда одамлар синчков булишмайди. Купчилик Элчиннинг «ашула айтмайман» дейишини шунчаки ноз урнида қабул қилди. Элчин ҳозир улар истаган қушиқларни айтолмасди, уларни хурсанд қилолмасди.

Қулига тор олгач, «нимани айтсам экан» дегандай уйланиб қолди... Электр орган чолғучиси унинг мушқулини осон қилиш учунми бир вақтлар машҳур бўлган ашуласининг куйини чалди...

*Бугун қушни чорбоққа
келин туши, ёр-ёр...*

Элчин бу куйни эшитмади.

...Пуллар сочилиб ётган тўйхонага... Ноила кириб келди. Оппоқ узун куйлақда. Чап кукрагида пичоқ, лекин қон йуқ. Маъюс кулимсираб туриб:

— Айтинг, Элчин ака, уша ашулангизни соғиндим... — деди.

— Қушиқ фақат сенга аталган эди.

— Айтинг, майли, булар ҳам эшитишсин. Зора тош юраклари юмшаса...

Тўйхона бирдан жимиб қолди.

Қамоқхонадаги тўлғоқли кечаларда туғилган, узоқ йиллар юрак қафасидаги тутқинликда потирлаётган қушиқ озодликка чиқди...

Хайр энди, қалбимда бир видо қолди...

Хайр энди, сен кетдинг, беғуноҳ оҳу...

Бугун сен қайдасан,

Қайларда қолдинг...

Бугун бошинг узра кимнинг паноҳи...

Элчиннинг назарида тўйхона жим эди. Барча унинг юрагидан отилиб чиқаётган нидони тингларди. Аслида эса... дастурхонга бошланган ялпи ҳужум сусаймаган ҳолда давом этарди.

*Сени кеч топгандим... эрта йуқотдим...
Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...
Қаргагин... Қаргагин...*

Элчин узга оламга кучган эди.

Туйхонада эса Асадбекнинг ичкари киришига тайёргарлик бошланаётган эди. Ҳар ҳолда куёви ашула айтяпти, пул қистирмаса булмас...

Бушаган ликопчаларни йиғиштириб юрган турт аёл Жамшиднинг ишораси билан сочилиб ётган пулларни тезлик билан териб олишди. Улар ишларини яқулламай туриб бир йигит қулида дасталанган пул билан пайдо булди-да, юзталикларни икки қатор қилиб худди пояндоздай тера бошлади.

Қаргагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Юз сумлик пулдан иборат пояндоз ҳосил булгач, базмхонада Асадбек куринди.

Узгалар қалбида мсҳр уйғотдим...

Асадбек пулларни босмай, четлаб утиб, ашула айтаётган куёви томон юрди. Йул-йулакай Жамшидни кузи билан излаб топиб қовоқ уйиб қуйди. Жамшид бунини тушуниб дарров хипчабелларга имо қилди. Уларга жон кириб, пулларни йиғиштиришга тушишди. Асадбек келин-куёвга яқинлашиб чунтагига қул солди. Купчилик бир даста пул сочилишини кутган эди. Асадбек ҳеч бир туйда, ёки йиғинда пул сочмаган. Унинг бу одатини билган яқинлари «узининг туйида бу одатини бузармикин» деб уйлашганди. Улар кутган иш булмади. Асадбек иккита юзталик чиқариб узатди.

Элчин бошқа оламда эди — эгилмади. Асадбек пул қистиролмади. Унга Элчиннинг ҳозирги ҳолати бегона эди. Шу сабабли Элчиннинг эгилмаганини мағрурлик белгиси сифатида қабул қилиб гижинди. У узини мағлуб ҳис этди. Аммо мағлублигини туйга йиғилганлар у ёқда турсин, ёнидаги аъёнларига ҳам сездириши мумкин эмас эди. У дарҳол чунтагига қул солди-да, бир тутам юзталик чиқариб, куёви устидан сочди. Туйхонани қийқириқ босди. Асадбек иккинчи чунтагидан пул чиқариб уни қизи устидан сочди. Аввал Кесакполвон, сунг Чувринди хужайинлари ишини такрорлашди. Асадбек кулимсираган ҳолда туйхонадан чиқди.

Элчин устидан пул ёғиларди...

Туйғулари эса топталарди...

Унинг кузларидан сизиб чиққан ёшни ҳеч ким сезмасди, ҳатто Анвар ҳам...

...Узгалар қалбида мсҳр уйғотдим...

3

«Сиз ушами?..»

Зайнаб бу лаҳзани қанча кутди? Еттинчи синфдалигида «Утган кунлар»ни биринчи марта ўқиб чиққан эди. Еттинчи синфдалигида китобдаги Зайнабни қаргаб, Кумушга узича мотам тутди. Ўзига Зайнаб деб исм қуйгани учун ота-онасидан хафа бўлди. Румонни иккинчи ё учинчи марта ўқиётганида онасига йиғлади. «Отимни узгартирайлик», деб ялинди. Манзура қизининг бу қилигидан кулди. Қучоқлади, бошини силади, пешонасидан упди. «Айланай қизим, бу ёмон исм эмас, китобда ёзаверишади-да», деди. Кейин қизига қизиқиб ўзи ҳам китобни ўқиб чиқди. Ўзи ҳам йиғлади. «Ойижон, исмимни Кумуш деб узгартирмайсизларми, Кумушга ўхшаб ўлиб кетсам ҳам майли эди...» Бу Зайнабнинг кўнглидан кечган гап. Уни тилга чиқариб айтолмайди, уялади. Чунки китобдаги Кумушнинг Отабегги бор... орада тотли дамлар бор. Зайнабнинг орзулари ортида ҳозирча яширин бўлмиш шундайин ҳислар борлигини отаси билиб қолса — шармандалик эмасми?

Узоқ вақтгача биров уни отини айтиб чақирса худди «Кумушга заҳар берган сенсан», дегандай булавсрди. Ҳатто бир куни тушида Кумушни кўрди. Кумуш — кинодагидан минг чандон гузал, юзларидан нур таралаётган бир жувон «нима учун мени улдирдингиз?» деб упкалади.

Ўзининг исмидан уялиш баробаринда у ҳаслан Отабегини изларди. Синфдаги болалар орасида Отабек урнини босувчи болани топмади. Танаффус пайтида худди қизлардай тўпланиб олишиб кийим-кечаклар ҳақидаги гаплардан ортмовчи ўғил болалардан Отабек чиқиши мушкул эди. Унинг назарида арзирли бола мактабда йўқ эди. Нораства қиз юрагини отасининг ишончли маҳрамларидан бири бўлган жингалаксоч йигит —

Жамшид ром этсами?! Жамшид эса қизчанинг кунглидан нелар кечишини билмай, ҳовлида рупара келиб қолганида «Ҳа, пучук, уқишлар қалай энди?» деб қуяди. Зайнаб баъзан шу сузларни ҳам эшитишга муштоқ булиб қолади. «Отам мени унга бсрармикилар?» деб уйлайди. Ҳатто «Нимага мени олиб қочиб кета қолмайди?» деб ҳам фикр қилади.

Балоғат ёшига шу уйлар, орзулар билан кириб келди. Кунглидаги болаликнинг уткинчи ҳислари эмас экан. Юракка уруғ булиб қадалган уша ҳислар энди униб чиқа бошлади, қизнинг юрагини, ақлу хушини Жамшид тамом банди қилди. Ёши утаётган булса-да, уйланмай юрган йигит нима учундир бу хонадонда ажиб бир гул унаётганини сезмас эди. Жамшид деярли ҳар куни шу срда булгани учун ҳам уни уз синглисидай курарди, унга бошқача куз билан қарашни уйламасди. Зайнаб мана шундан тўлғоқда эди.

У бскор қолди дегунича Кумушбиби қисматини уқирди. Китобнинг куп саҳифалари ёд булиб кетган эди.

*«Билурмикин, билмасмикин, у золим!
Кунлар, тунлар тортган оху зоримни!..»*

Кумушнинг туйида қизлар айтган қушиқдан шу байтни куп такрорларди. Жамшид кўринмай қолса «тоблари қочдими, мени уйлаб хаста булдиларми», деган ҳаёлга борарди. Ҳаёлни узича ҳақиқатга айлантирай деганида Жамшид кўриниб қолса, унинг сочларини битталаб юлгиси келарди. Кечалари билан тўлғониб «яхши кўришимни узим айтаман», деб қарор қиларди. Тонг бузариши билан унинг бу дадиллиги уйқуга кетар эди. Жамшиднинг машинасига чиққанида эса сири ошкор этилиб шарманда булгандай юзлари ловуллаб, тили калимага келмай қотиб қоларди. Зайнаб фақатгина уз дунёсида яшарди. Бу дунёга узгалар кириши мумкин булган эшик эса тақа-тақ бсрк эди. Бу эшикни, истаса, фақат Жамшид оча оларди. Аммо унда бундай хоҳиш учқуни сезилмади. Зайнаб ношукурлик қилмади. «Узоқдан булса ҳам ҳар куни кўриб турсам бас», деди. Назарида Жамшид булмаса унинг бу дунёда юришига ҳожат ҳам қолмас эди.

Йигит киши ҳам шунчалар бспарво буларми? Гулларнинг очилишига зор булбуллар қани? Гул ишқида ёниб куйловчи кумрилар қани? Қани Отабск? Заҳар фақат Кумушбиби жонини суғуриб олмай, Отабск юра-

гидаги муҳаббатни ҳам улдирдимиз экан? Шу боис бу сруғ дунёда Отабеклар қолмадимиз экан?

Жамшид Отабек каби севганида эди, Зайнабимиз

Кумуш каби улиб кетишга минг марта рози эди. Ҳа, Зайнабимиз ана шундай телба муҳаббат чуриси эди. У Жамшиднинг юрагидан аёл зотига нисбатан муҳаббат қувиб чиқарилганини, бу қалб фақат нафрат билан тенаётганини билмас эди. Чунки Жамшид ҳам уз дунёсида яшарди. Унинг дунёсига узгаларнинг кируви мумкин бўлган эшик ҳам тақа-тақ берк эди. Бу эшикни Зайнаб ҳам оча олмас эди...

Зайнаб муҳаббатнинг алдамчи булутлари устида сузиб юрганида узининг булажак туйини ҳаёл кузи билан курарди. Йуқ, йуқ, сиз уни эрсираб қолибди, деб уйламанг. Асти бундай эмас. Туй деганда унинг куз олдига тушак келмайди. Туй деганда у... Отабекнигина курарди. Хотирасига муҳрланиб қолган ёзувчи сатрлари билан курарди...

«...куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар уртасидан Отабек келар эди...»

Отабек — шубҳасиз, жингалаксоч йигит.

«...унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириг тутатар эди...»

Демак, исиригни холаси тутатади.

«...хотинлар қулларида шам билан бунга қарар ва узатиб қолур эдилар...»

Электр чироқ учиб қолса қандай яхши булар эди...

«Куёв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочғали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Киригиз, бек!»

Янга ким буларкин? Кичик холаси дуруст. Каттаси сал қуполроқ, бемаъни гапларни ҳам айтворади.

«...Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди...»

Янгасига эшитилмас балки, аммо у эшитади. Уз юрагининг қафасдаги қушдай потирлашига ҳамоҳанг булади...

«...Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни узи курарли қия қилиб етди...»

Кичик холаси мураламайди, гап пойламайди. Унга айтиб қояди: эшикни зич ёпиб устларидан қулфлайди...

«...Уйнинг турида ёнини Отабекка бериб, румолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайди...»

У ҳам шундай туради. Дарров қарамайди, сирини ошкор қила қолмайди...

«...Румол тугиш билан машғул латиф қулларни чет қул келиб сиқди.

— Жоним!»

Бу онни, бу жон олгучи биргина сузни у неча йил кугди? Унинг азобларига неча тун гувоҳ булди экан? Тундан сураб куриш керак: муҳаббат оловида қовжиратган ундан бошқа яна битта қиз бормикин дунёда? Шунда ҳам...

«...Кумушбиби бегона қулдан сссканди ва қулларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қулдан қутулиш учун орқага тисланди...»

...Шунда ҳам Кумушбиби сингари қулини тортиб олади. Силтаб эмас, аста, ноз билан тортади — унинг ҳаслига бошқа гап ораламасин, кўнгли озор чекмасин. Шунда у...

«...Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди Бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди...»

...Шунда у овози титрамаса ҳам айтади бу гапни. Ахир, нимадир дейиши ксрак-ку?

«...Мажбурият остида, ёвқараш билан сскингина душманга қаради. Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди...»

Йуқ, ёвқараш қилмайди, хумор кузлари билан қарайди. Уялибгина қарайди. Бу қарашнинг муддати яшин умри мисол қисқа булади...

«...Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан суради:

— Сиз ушами?...»

Нима учун шундай дейди?

Зайнабимизнинг ҳаслидаги туй шу ерга келганда узилар эди. Куёвга шундай дейиш учун сабаб ахтарарди... Сабабини бешафқат ҳаётнинг узи топиб беришини у қайдан билсин? Ҳаслидаги туй сароб экани, исриқ тутатилмаслиги, шамлар ёқилмаслиги, ҳатто... катта холаси янга булиши, чимилдиққа номусли қиз эмас, юкли жувон булиб киришини, Отабек — жингалаксочли йигит эмаслигини ушанда билганида узини ёқиб юбора қолмасмиди? Хуш, билгач-чи? Уни нима ушлаб қолди? Ўғирланган куниеқ ҳаслидаги туй барҳам топга-

нини англаган эди-ку?.. Хаслидаги туй барҳам топгани тугри, аммо Жамшидга булган муҳаббати сунмаган эди. Бу муҳаббат суниси учун аввал унинг узи улиши керак. Аввал муҳаббатни сундириб, сунг улиш унинг қулидан келмайди. Зайнабдаги муҳаббат алангаси зурми ё Элчиндаги қасос утими — улмасак бунга ҳам ажрим топармиз.

Ҳозир эса... Зайнаб номи чимилдиқ, аслида оврупоча қилиб яхшилаб ясатилган ётоқда, тушакнинг бир четида омонат утирибди. Катта холаси «узингга маҳкам бул», деб чиқиб кетган. Эшик қия очиқ. Кумушбибининг янгасига ухнаб муралаш учун атай очиб қуймади. Тасодифан шундай булди шекилли.

Зайнаб куёв булмишнинг бир вақтлар машҳур қушиқчи эканини эшитганидан бери уйлаб уйига столмайди: У Элчиннинг машҳурлигига гувоҳ эмас. Элчин қамалганида у учинчи синфда уқир эди. Қамалганидан кейин Элчиннинг ашулалари радиодан ҳам берилмай қуйган, шухрати аста сунган эди. Қолаверса, янги авлоднинг уз оҳанги, уз қушиқчилари бор эди. Зайнаб отасининг мақсадини англай олмади. Чиройга баҳо берилса, Элчин Жамшидга нисбатан уқтамроқ эди. Лекин қамалда булган Зайнабнинг юраги унга эшикни очиб бера олмас эди. Никоҳларини руйхатдан утказмоққа борганларида унга бир неча марта уғринча қаради. Дугоналарининг ҳавасдан снаётганларини ҳам сизди. Аммо... хотинини суйиб ташлаган одамни куёв қилиш отасига нима учун зарур булиб қолди? Нима учун онаси итоат билан кунди?

Янга — катта холаси чиқиб кетганига ҳам анча булди. Куёв эса ҳаяллайпти.

Кун буйи қор ёғиб, осмон ҳасратини тукиб адо қилибди — ҳаво очиқ. Тулин ой жувон ҳолича эрга тегаетган қизнинг аҳволини бир курай деб нақ дераза тепасига суллоҳлик билан қуниб олган. Ҳовлида ҳаракат сунмаган — хотинлар ҳамон ивирсиб юришади...

Зайнаб урнидан туриб дераза пардасини ёпди. Жойига қайтиб утирди. Зиндонга тушиб қолгандай булди. Гуё турт девор, шифт бир булиб унинг устига босиб кела бошлади. Нафаси қайтиб урнидан турди-да, пардани салгина сурди. Ой нури хонага уғринча кириб ожизгина сию турган тунчироқ нури ойлан қоришио кстди.

«Сиз ушами?»

Бунинг айтилишига озроқ фурсат бор.

Зайнаб ётоқхонада куёвнинг ҳаялланшдан ҳайрон. Куёвнинг эса бу ерга киришга юраги дов бермайди. Уч кун аввал келиннинг сеплари олиб келинганда Элчин қайси хона ётоқ булишини кўрсатган эди. Арабистонда ясалган ҳашамдор каравотлар Элчин айтган хонага қўйилиб эди. Ноила билан тотли тунларни утказган, оқибатда эса, Ноиланинг жони узилган хонада энди у бошқа жувон билан бирга булолмас эди. Ресторанга жунашаётганида ҳам хобгоҳ Элчин айтган хонада эди. Қайтса... Ноиланинг жони узилган хонага кучирлибди.

— Ҳеч замонда даҳлиз ҳам испалний буларканми, — деди аммаси унинг порозилигини писанд қилмай. Элчиннинг туйғулари амма учун бегона эди. Айтса, «орадан неча йил утди. Эркак киши сал узини қулга олиши керак», деганга ухшаш бир гап эшитарди.

Хобгоҳдан булак барча хоналар келин тарафидан келган хотинлар билан банд. Ҳовлида узининг қариндошлари изғиб юришибди. Элчин чекиб олиш баҳонасида Анвар билан дарвозахонада турибди. Аммаси икки марта келиб: «Ҳой, кирмайсанми?» деб кетди. Элчиннинг гапларида тайин йўқ. Анвар буни сезяпти. Уртогининг келин олдига киргиси йўқлигини англаб турибди. Сабабини сурамайди. «Ноила эсига тушиб кетди шекилли?» деб тахмин қилади. «Майли, узини босиб олсин», деб у ҳам сигаретга сигарет улайди... Аммо тонггача шу ҳолда туриш мумкин эмас...

— Совқотдим, ошна, — деди Анвар. — Энди кир, хотинлар гап қилади.

Элчин мумин боладай хуп, деб уй томон юрди. Остона — муқаддас чегара. Анвар чегарани босиб утмади, ҳовлида қолди.

Эшик очилиб куёв тура — Отабек эмас! — кирдилар. Келин пошша — Кумушбиби эмас! — ёнини эшик томон бериб — атайин эмас! — утирадилар. Ким келди, деб ёнга қарамайдилар. Эшик маҳкам ёпилиб, калит буралади. Нариги хонадан жой олган хотинлар, ғафлатда қолишди десак, янглишмаймиз. Чунки қадимнинг расм-русими йўқ энди. Хотинлар нима учун куёвнинг уйига келиб, нима учун ётиб қолишаётганини ҳам билмайдилар. Ҳовлида гулхан ёқиш йўқ, келин боши узра палак тортиб ёр-ёр айтиш йўқ, исириқ тутатиш йўқ, тортишмачоқ йўқ, чимилдиқ йўқ... Келин-куёв уй бурчагига тортилган чимилдиқ ортида утириб тонг оттирмайдилар. Хотинлар чимилдиқни аста суриб

мураламайдилар. Кампирлар қизлик оламларини ташлаб, жувонлик очунига кириш онларини хотирлаб, чоллари билан булган кейинги ҳангомаларни сузлаб куёв билан келин кунглини қитиқламайдилар... Ҳаммаси содлагина: эшик қулфланади, хотинлар мингирлаб-мингирлаб уйқуга кетадилар. Келин узига пишиқ булса булди, йуқса урф буйича эртага белгиланган воқса шу тундасқ амалга ошаверади, янгалар доғда қолаверадилар...

...Латиф қулларини чет қул келиб сиқмади. «Жоним!» деган суз учмади. У Кумуш эмас, Зайнаб экани учун шундай булгандир? Балки у китобда ёзилгандай ширин лаҳзага арзимас?

...Элчин аввалига тушак устида Ноиласини курди. Кузини чирт юмиб олди. Чуқур нафас олиб туйғуларини ҳайдаб чиқармоқчи булди. Бунга пича эришди. Кузини очганда тушак устида Ноиласи йуқ эди. Тушак устида омонат утирган Зайнаб — Асадбекнинг (!) қизи унга қарамасди. Элчин келинлик либосида утирган Зайнабга мажбурият юзасидан яқинлашиб, билагига қул юборди. Қаттиқ сиқмади, оҳистагина ушлади.

Зайнаб сесканди. Аммо қулларини қутқазмоққа тиришмади. Унинг билагини ушлаган қул бегона эмас, таниш эди. Зайнаб ёвқараш билан, ялт этиб душманига қаради, (ҳа, у ёри эмас, душмани эди!) ўрнидан турди. Кумушбиби Отабек пинжига яқин келгани каби яқинлашмади. Эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан суради:

— Сиз... ушами?!

Бу гап тилидан бсихтиёр учди. Бу гап Кумушбибининг ҳаяжони билан учмади. Кумушбиби кутилмаган бахт қуши бошига қунган саодатли қизнинг эсанкираши билан айтган эди бу гапни, Зайнабимиз эса узоқ излаган қонхўр душманига тасодиф билан рупара келиб қолган, бахти топталган жувоннинг эзгин овози билан айтди.

Савол жавобсиз қолди.

Отабекнинг «Мен уша!» деган кунгилни қувонтирувчи сузлари учмади. Зайнабимиз «Кузларимга ишонмайман», дсмади. Икки лаб уз-узидан бир-бирига қовушмади... Кичкина нозик қуллар слка устига, кучли қуллар қултиқ остига ёпишмадилар. У куёв булмишнинг юзига узоқ тикилиб турмади... «Кутилмаган бир бахт!» дсмади, кулиб юбормади. Бу кулиш ҳовлиларга-ча эшитилмади...

Куёв билан келин бир-бирларига яқинлашмаган холда утириб, тонг оттирдилар.

Элчин, сүфи азон айтмай туриб, хобгоҳдан чиқди. Куёв чиқиб кетиши билан шопилиб кирган янга — Зайнабнинг катта холаси жиянининг «узига маҳкам бўлганини» кўриб, қувонди.

XV БОБ

I

Вино заводининг бошқони Шариф Намозов хунук хабар билан кирган котибага норози қиёфада боқди. Биргина жилмайиши билан жонини сугуриб олиши мумкин бўлган, аммо янги бошқонининг кунглини овлай олмасдан хуноби чиқиб юрган котиба унинг қовоқ уйганини кўриб чимирилди.

— Кираверсинми? — деди нозли оҳангда.

— Бироз кутсин, — деди Шариф, телефон гушагига қул узатиб. — Министр билан гаплашишим керак.

Котиба ноз билан бурилиб чиқди. Шариф гушакни жойига илди. «Прокуратуранинг яна нима иши бор экан менда?» деб уйлади. Қорнида бирдан санчиқ туриб, кунгли айниди. Чунтагидан хапдори чиқариб, илиб қолган чой билан ичди.

Шу ёшгача фақат илм деб яшаётган одам, гуё пешонаси деворга урилиб кузи очилгандай, ҳаётнинг маъноси узгача эканига имон келтира бошлаган эди. Бахтли булишимга бахтсизлик асқотади, деганларидек, худо бу бандасининг юмуқ кузларини очмоқ учун атайин қамоқ можаросига рупара қилгандай эди. Қамоқдан-ку, бир неча кунда қутулди. Билагидаги игна излари ҳам йуқолай деди. Бироқ гиёҳвандликнинг туридан қутулиши оғир кечди. Худди ачиган овқат сб қуйгандай кунгли айниб, қорин оғриғи бошланса, тулгоқ тутган хотин каби типирчилаб қолади. Шунақа пайтда кунгил қамоқхонадаги йигитни қумсайди. У кузига фаришта бўлиб кўринади. Кела қолсаю билагини сиқиб туриб томирига эм игнасини санчса. Оғриқ тухтаса. Булутлар устида ёнбошлаб сайр қилгандай ором олса... Уттиз минг эмас, уттиз миллион сўм бераман деган тилхатга ҳам имзо чекишга тайёр... Уйида дастлаб шу дард хуруж қилганида узи ҳам, хотини ҳам кўрқди. Гиёҳвандлик туридан чиқиб кетиш мумкинми, деган

муаммо эр-хотинни ташвишга солди. Шарифни қамоқ-хонадан уйга олиб келган жингалаксоч йигит хапдори ташлаб кетмаганида уларнинг ҳолига маймунлар йиғлаши мумкин эди. Хапдори эм бўлиб, дард аста чекина борди.

Бошқонлик курсисига утирган куни, йуқланмаган меҳмондай Асадбек кириб келганида ҳам хапдорини ютиб, дард билан олинаётган эди. Шариф Асадбекнинг довругини эшитса ҳам, узини энди кураётган эди.

Асадбек устол қиррасига кукрагини тираб, тиришиб утирган бошқонга қараб турди. Дард пича чекиниб, Шариф қалдини ростлагач, «Ҳа, нима булди?» деб ҳам сурамали.

— Янги амаллар қутлуғ булсин, — деди Шарифга қаттиқ тикилиб.

Азобнинг асоратидан ҳали тула қутулмаган Шариф юзини буриштириб, «Раҳмат», деди. У индамай кириб келиб, бсзбетларча утириб олган бу одамни вазирлик вакили деб гумон қилди.

— Мени танимайсизми? — деди Асадбек.

— Кузимга иссиқроқ кўриняпсиз?..

— Мен, Асадбекман! Шунақа одамни эшитганмисиз?

Бсхуш одам юзига муздек сув сепилса, кузи мошдек очилгани каби Шариф ҳам узи кутмаган ҳолда, бирдан сергак тортди. «Шунақа одамни эшитганмисиз?» Шариф Асадбекни бадқовоқ, тунг, ёвуз бир махлуқни эслатувчи одам қиёфасида тасаввур этарди. Тўғри, қараши уткир экан. Лекин бу қарашда ҳам, юзларида ҳам ёвузлик аломати сезилмайди. Кийимлар шоҳона эмас, бармоқларда тилла узук, оғизда тилла тишлар йуқ... Шариф Асадбекнинг қарашига дош беролмай урнидан туриб кетганини узи ҳам сезмай қолди. Устолни айланиб утиб у билан қушқуллаб сурашди. Асадбек утирган урнида жилмайди. «Жойингизга утиринг», деди. Шариф унга итоат этмай, устол олиб рупарасига утириб «буюрсинлар, тақсирим», деган каби мўминтой кўриниш олди. «Қилич бу олимчани қайсар, дерди, мулойимгина-ку?» деб уйлади Асадбек.

— Ишга киришиб кетдингизми? — деди Асадбек, ундан куз узмай.

— Секин-секин буляпти, — деди Шариф. У ҳозир қайнотаси билан биринчи марта учрашиб, хижолатда утирган куевболага ухшарди.

— Шу завод дунёга машҳур бўлиши мумкинми?

— Ҳа... — деди Шариф, — катта фойда бериши мумкин.

— Мен дунёга машҳур булиши мумкинми. деб су-
раяпман. «Порто»ми, «Наполсон»ми, ҳеч булмаса «Бе-
лий аист» даражасига чиқа оладими?

— Нега чиқмасин? Биз «Порто»дан утиб кетиши-
миз аниқ. Мен янгича бир жараси асосида ишо олиши-
ни таклиф қилувдим. Португалияликлар қизиқиб тури-
шибди. Бу жарасини янада мураккаблаштириши имко-
ниятим бор. Заводда ишлаётган одам сони учдан икки-
га қисқаради. Маҳсулот ҳажми уч барабар ошади, си-
фати етти-саккиз марта яхшиланади.

— Биз заводни сотиб оламиз.

— Биз деганингиз ким?

— Биз — иккаламиз. Яъни, сизу мен.

— Ҳазиллашманг, менинг пулим йуқ. Ундан кейин
бу давлатнинг заводи.

— Давлат сотади заводни. Утириб қоладиган ҳамма
заводларни бугун булмаса эртага албатта сотади.

— Бу завод... утириб қолмаган. Катта фойда олади.

— Ҳозирги шароитда миллиардер завод ҳам хароб
булиб кетиши мумкин.

— Йуқ, бу мумкин эмас.

— Мумкин.

— Бу менинг қулимдан келмайди.

— Сизнинг қулингиздан аралашмаслик келар?

Шариф тушунди. Демак, Асадбекнинг режаси икки
босқичдан иборат: биринчисида бошқон четда туради.
Ундан кура чапдастроқ одамлар заводни чуқтиришади.
«Норентабел» деган руйхатга киритилади. Иккинчи
босқичда Шариф майдонга чиқади. Янги усули билан
заводни «кутаради».

— Фойданинг тўртдан бири сизники, — Асадбек
шундай деб урнидан туриб, қул узатди. Шариф бсих-
тиёр қул берди. Асадбек хайрлашиш учун қул олишди-
ми ё шартни тасдиқлатдими — Шариф англай олмас-
дан қолди.

Орадан неча кун утса ҳам Асадбекнинг гапларини
уйлайди. Мағзини чақмоқчи булади. Ҳозир завод тўрт
миллион сум соф даромад олади. Тўртдан бири — де-
мак, миллион! Янги усулга утилса бу яна купаяди. Хо-
риждан доллар ҳам оқиб келади. Нима, у миллионер
буладими? Бунга бир ишониб — кунгли яйраб кетади.
Бир ишонмай, кунглига гулгула оралайди. Прокурату-
радан Зоҳиднинг келгани ҳақидаги хабар вужудида

мудраётган уша гулгулани уйғотди. Гарчи Зоҳид ёмонлик қилмаган бўлса-да, Шарифда унга нисбатан нафрат зоҳир эди. У, шубҳасизки, Зоҳиднинг юрагида қандай дард борлигини билмасди. Шариф учун милиса ҳам, прокурор, терговчи ҳам бир — суриштириб утирмай қамайдиган одамлар. Шариф энди иш бошлаган дамда, рупарасидаги қоронғиликлар чекиниб, узоқдаги тилла чуққилар кўриниб, уша томон талпиниб яшаётган пайтда касби қамашу хурлаш бўлмиш бу одамни куришни нистамас эди. Аммо прокуратурадан келган одам унинг нстаги билан ҳисоблашмайди — шуниси чатоқ.

Шариф узи билан нича олиниб утиргач, котибасини чақириб, «кираверсин», деди.

Уларнинг сўнги учрашуви қамоқхонада бўлган эди. Унда Зоҳид уридан силжймайдиган тахта устол ортида утирарди. Шариф хонага қўлларини орқасига қилиб, улимни буйнига олган одамдай қаддини эгиб кирган эди. Ҳозир эса... кенг хонада, устига туртга телефон қўйилган катга устол ортида Шариф утирибди...

Эшикдан Зоҳид кириб келди. Орқасида соқчи эмас, котоба кўриниб, Зоҳид ичкарига қадам қўйишни билан эшикни ёниб олди. Зоҳиднинг қўллари орқасида эмасди. Қадди ҳам эгилмаган, юриши дадил эди. У «кутиб турсин», деган гапни эшитганидаёқ бошқоннинг учрашувга ҳуши йўқлигини сезганди. Ичкари кириб, Шарифнинг қимирламай утирганини кўргач, бир гашланди. Аммо одоб юзасидан салом берди. Шариф бош ирғаб алик олди. Қули билан рупарасидаги стулни курсатиб, «утиринг», деган ишорани қилди. Унинг душманини кутиб олгандай қаршилаши Зоҳид учун кутилмаган ҳол эди.

— Эшигтаман, — деди Шариф, Зоҳидга қарашга ботинмай. У терговчинини хушламай қарши олгани билан саросимадан ҳали қутулмаган эди. Шу сабабли ҳам унга тик қарай олмади.

Зоҳид эса унга тикилиб турди. «Мен ҳали шунга ачинувдимми? Шунинг беғуноҳлигини исботламоқчи эдимми? Қамоқда чириб кетадиган тунка экан-ку?» деб уйлади.

Зоҳид Жалолшилимшиқнинг иши билан банд бўлса-да, Шариф Намозов тақдири, винзавод атрофидаги хангомаларни урганишдан бутунлай воз кечмаган эди. У ҳали Жалолшилимшиқ Асадбекнинг яқинларидан

бири булганини билмайди. Билганда эди, «Асадбек лозим булган маҳалда сизни ҳам шу йигитдай улдиртириб юборади», дсб айтармиди... Зоҳиднинг бу даргоҳга келишидан мақсади дастлабки иш буйича ҳақиқат тагига стиш. Нима учундир «Шариф Намозов менга кумак бсради», дсб уйлабди. Одамнинг бунчалик тез узғариши мумкинлигини ҳисобга олмабди.

— Эшитаман, — дсди Шариф бу сафар баландроқ овозда.

— Бир табриклар қуяй дсб кирдим. Шу кучага йулим тушиб қолувди.

— Раҳмаг.

— Туйда куринмадингизми?

— Қайси туйда?

— Асадбек қизини узатди-ку, сизни айтмадимми?

— Сафарда эдим.

— Аттанг... Зур туй сизга насиб этмабди-да, а? Ишлар қийин эмасми?

— Шуни сурагани келдингизми, бошқа гапингиз йуқми?

— Бошқа гапми?.. Бор. Қилич Сулаймонов билан ораларингизда нима гап утган эди?

— Ҳсч қанақа гап утмаган.

— Унда нима учун сизга туҳмат қилди. Озмунча пулга куймади, бояқиш. Сизнинг қамалишингиз унга нима учун зарур булиб қолганди?

— Сулаймоновнинг ишини сиз олиб боряпсизми?

Зоҳид саволдан кутилган мақсадни англади:

— Мен Намозовнинг ишини олиб боряпман, — дсди дона-дона қилиб.

— Намозовнинг иши ёпилган, — дсди Шариф тунг оҳангда.

— Ҳозирча расман шундай. Сиз куча чангитиб юрган киссавур бола эмассиз. Олимсиз. Қонунни яхши биласиз. Ҳар қандай иш қайта қузғотилиши мумкин, — дсди Зоҳид, ҳар бир сўзга алоҳида-алоҳида ургу бсриб.

— Уша қайта қузғотилганда гаплашамиз.

— Яхши ният, ярим мол, ҳарҳолда гаплашарканмиз-ку, — Зоҳид шундай дсб урнидан турди. — Қамоқхонада сиз менда бошқача таассурот қолдирган эдингиз. Сизни олим одам, илмдан бошқа нарсани тан олмайдиган ҳақиқатпарвар киши, дсб уйлаган эканман. Бу дунёда чин ҳақиқатпарвар одам анқонинг уруги экан, шекилли?

— Ҳақиқатдан ҳамма гапирганида ҳам сиз гапирманг энди! — деди Шариф урнидан туриб. У Зоҳидни кузатиш учун урнидан қузғолдими ё жаҳли чиқиб туриб кетдими, ўзи ҳам билмади.

Бурилиб кетмоқчи булган Зоҳид ажабланиб, унга қаради:

— Нимага? Мен ҳақиқатга мос келмайдиган биронини қилдимми ё сўз айтдимми?

— Бегуноҳ одамни мутгаҳамларнинг ичига тиқиб қуйиш — ҳақиқатми?

— Афсуски, лақмалик учун қамаш мумкин эмас. Ушанда сизни лақмалигингиз учун тиқиб қуйиш керак эди. Молдай ичиб, билакка қора доридан урдириб, уйда нима аҳвол, билмайсиз. Яхши ҳамки уйингизга қора дори ташлашибди. Хотинингизни суйиб, пичоқ дастасини қулингизга ушлатиб қуйишса нима қилардингиз?

Зоҳиднинг гапи Шарифни титратиб юборди.

— Гапирманг! — деди у жонҳолатда.

— Шошилманг, бу ҳам булиб қолар... сиздақа одамларни йуқ қилиш чўт эканми? Фақат касрингиз бошқаларга уради. — Зоҳид шундай деб эшик томон юрди.

— Тухтанг, сиз нимага шама қиляпсиз?

— Ҳеч нимага. Узимча уйлаяпман. Бошингизга бахт қуши қунган экан, оёғидан маҳкам ушланг. Жар тепасига бориб қолганингизда аттанг, дсманг. Сиз уйнаётган уйининг қонун-қоидаларини мен билмайман. Ҳар ҳолда бу илм одами уйнайдиган уйин булмаса керак.

Илмдан чекинган икки одам ссрҳашам бир хонада худди дарёнинг икки қирғоғида тургандай гаплашишарди. Ажабланишарди шундаки, уларнинг бири ҳақиқат истаб илмдан узоқлашди, иккинчиси ҳақиқат етказган жабрлардан безиб, илмдан юз угирди. Қамоқхонадаги учрашувда улар руҳан бир-бирларига яқин эдилар. Энди улар орасида олов дарёси бор. Уни кечиб ўтиш мумкинми? Улар яна тўқнашадиларми — Худо билади.

Зоҳид чиқиб кетди. Илмоқли гаплари билан Шарифнинг юрагини тирнаб кетди. Ҳақиқат деб жабр чекканлари тўғри. Аммо бу жабрнинг роҳати ҳам бор эди, тан олиш керак. Ҳақиқатдан чекинмаган одамнинг руҳи эркин булади. Дард чекса-да, тиз чукмагани учун руҳи яйрайди. Ана шу роҳатдан ўзи ўз хоҳиши билан воз кечди. Аммо руҳи унинг бу қарори билан

келиша олмайди. Зиндонда азоб чекаётган банди каби нола қилаверди. Ҳозир Зоҳид чиқиб кетгач, бу нола яна бошланди. Шариф урнига утириб, тирсақларини столга тираб, бошини чангаллади.

Эшикни қия очган котиба унга ажабланиб қараб турди-да, енгил йуталгандай бўлди. Шариф бошини қутариб унга қаради.

— Телефонга қаранг, — деди котиба.

Шариф телефон гушагини қулогига тутини билан Асадбекнинг овозини эшитди:

— Тинчликми?

— Тинчлик.

— Терговчи бола нимага келибди?

— Шундай узи...

— Чайналманг.

— Сулаймонов билан ораларингда нима гап утган эди, дейди.

— Қурқиб кетдингизми? Қурқманг. Бу бола бир улимтик чивин. Чақиб улдирмайди. Фақат гингиллаб гашингизни келтиради. Пуф десак, чиққан жойига кириб кетади. Омон булинг.

Асадбек гапни қисқа қилди.

«Дарров қасқдан била қолди, — деб уйлади Шариф, — ҳаммасққа айғоқчи қуйиб ташлаган шекилли?»

Шариф, Зоҳид айтгандай, гул булмаганда, Қилич Сулаймоновнинг котибаси нега алмаштирилди, деб уйлаб қуярди. Агар бирон марта булени шаҳар марказидаги уч қаватли уй ертуласидаги видеобарга кирганда эди, котибанинг қасрдан келиб қолганини фаҳм этарди.

Котиба кириб яқингинада видеобарда кўпнинг жонини олган нозли жилмайиши билан янги хужайинига яқинлашди.

— Чой дамлаб берайми, Шарифжон ака!

Шарифнинг димоғига ёқимли атир иси урилиб, кунгли равшанлашди.

— Майли, жуда аччиқ булмасин, — деди котибага бир қараб олиб.

Котиба устолнинг нариги четидаги чойнакни олиш учун орқадан айланиб утмай, Шарифнинг олдидан қул узатиб эгилди. Шарифнинг димоғига атир иси гупириб урилди. Кузи котибанинг сийнабанд тақилмаган кукраклари орасидаги ариқчага тушиб, кунгли ғалати бўлиб кетди. Котиба ҳеч нарсени сезмагандай қаддини ростлаб, унга бир ишвали жилмайди.

Бировга ёмонлик қилмайдиган одамни «яхши одам» дейишади. Узгаларга яхшилик қилмовчини-чи? Бошқаларга яхшилик қилмайдиган одамнинг ёмонлик истовчидан фарқи борми?

Винзаводдан узоқлашаётган Зоҳид шу саволга жавоб истар эди. Устози Ҳабиб Сатторович илмга рағбат беришга тайёр. Узининг ишини четга суриб, бошқага ёрдам қилини нўзади. Бу яхшиликми — яхшилик. Лекин кучада биров очдан шишиб уяпти, десангиз, ёрдам бериш учун чиқмайди. Уша улаётган одам олим десангизгина чиқиши мумкин. Бу-чи, бу ҳам яхшиликми ё аблаҳликми? Шариф Намозов ҳам шу тоифаданми? Хуш, Зоҳид нима қилиши керак? Бу олим очдан эмас, туқликдан шишиб улишни маъқул курибди. Унга ёрдам берсинми? Яшашга узида рағбат булмаган одамни улимдан кутқариб буларканми?

Олим одам қандай қилиб илмни мансабга алмаштириши мумкин? Аввал мансабга стишиб, сўнг олим деган унвонга эришганлар сон мингта. Бу одам эса... Тўғри, бошқон булатуриб ҳам илмий ишини давом эттирар. Лекин ҳозирги ҳолда илм яхшиликка эмас, жигилдонга хизмат қилиши аниқ бўлиб турибди. «Танлаган касбининг узи майда эди, — деган қарорга келди Зоҳид. — Мусаллас ишлашнинг янги усули. Кимга керак бу усул. Янгича мусаллас жамиятни яхшилашга, тозалашга хизмат қиладими? Узумни олдинг, сиқиб шарбатини чиқардинг, идишнинг оғзини маҳкамлаб, қоронги жойга қўйдинг. Шунга ҳам илм керакми? Одамларни алжйтиш, миясини суюлтиришни ҳам «илмий асосда йўлга қўйиш керакми?» Шунини олим дедими? Шунга ачиндимми? Э, аҳмоқ, Ҳамдам аканинг гапларига киришим керак эди. Ҳамдам акага ўхшаб бу одамнинг қорнига бир тепмайманми, жони оғриб турганида жиноятини буйнига қўйиб, қоғозга имзо чекдириб олмайманми...»

Зоҳид йўлга оқ пояндоздай тушалган қорни гичирлатиб босиб пича юргач, пишқириб тухтаган автобусга чиқди.

Узи ишлаган хонага кирганида Ҳамдам Толипов дераза токчасига утириб олиб сигарет тутатарди. Хона тутунга тулиб кетган, десмак, Ҳамдам анчадан бери шу

ерда, балки кимнидир суроқ қилгандир. Балки кимдир яқингинада тепки еб чиқиб кетгандир...

— Ҳа, одил прокурор, ишлар қалай? — деди Ҳамдам утирган ерида қул узатиб. — Ҳақиқат урнатиб булдими?

— Урнатяпман. — деди Зоҳид, жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Урнагавер. Бизам би-ир яйраб яшайлик.

— Кайфият йуқми? Нима булди?

— Кайфият жойида. Бу дунёда ҳаромилар бор экан, кайфият жойида булади. Сен ҳақиқатни урнатганингдан кейин ишсиз сиқилиб, кайфиятим бузилди. — Ҳамдам шундай деб чунтагидан дафтарча чиқарди. — Ёзиб ол: Шерқузиёв. Таксопаркда йигирма икки йилдан бери ишлайдди. Комиловни аэропортда охириги марта шу одам курган. Комилов иккита кавказлик йигит билан савдони пиштаётганда ёнида булган. Комилов уларни нақд икки юзга тушириб, соат туртларда Чимкентга қараб жунаган.

— Чимкентга? Унда Чиноз йулига қандай бориб қолган? Балки Шерқузиёв янглишгандир?

— Чимкентгалигини аниқ биледи. Йулда кавказликлар адашибмиз, бизга Чиноз керак экан, дейиши мумкинмасми? У лақма эса бундан хурсанд булади. Ҳарҳолда Чиноз яқинроқда. Балки яна беш-ун сум қунишни талаб қилгандир, улар кунлишгандир.

— Шерқузиёв уни танир эканми?

— Уна кун танишибди. Қараса, машина узи ишлайдиган таксопаркники, «Ошна, қачон келдингиз?» деб сурабди. «Яқинда келдим», дебди. «Мошин янгику, қандай ундирдингиз? Биз уч йилдан бери кутаве-риб саргайиб кетдик», дебди. Комилов «саргаймаслик учун тузукроқ узатиш керак эди», дебди. Шерқузиёв шунга ҳайрон. Хужайинларга берадиганини бериб қуйган экан. Машина биқинига «ижара пудрати», деб ёзилган экан. Таксопарк хужайинлари эса бундай эмас, деб туришибди.

— Уғирланганми?

— Янги машина уғирланса, улар жим утиришармиди? Бу ерда тудаларнинг қули борлиги сезилиб турибди. Асалбекми, Ҳосилбойваччами, Марканянми?.. Ким олган машинани? Комилов кимнинг хизматкори? Ҳа, Шерқузиёвнинг гапига қараганда Комилов Сибирдаги жононларнинг қилиқларини таърифлаб берган экан. У Сибирда нима қилган? Гастролга борганми? Гап кавла-

санг, савол қайнаб чиқаверади. Сен унга жавоб топа олмасан керак.

— Шу даражада ношудманми?

Ҳамдам дераза тоқчасидаги «шоҳсупаси»дан тушиб, Зоҳидни слкасига енгил мушт уриб қуйди.

— Гап сенинг ношудлигингда эмас. Бу чигални ҳатто улуғлар улуги Ҳамдам Толипов ҳам еча олмайди, — у шундай деб кулиб қуйди. — Қунглим сезиб турибди, бу туданинг иши. Тугри, ёғочнинг учта эмас, иккита учи булади. Бир ёғини боссанг, иккинчи томони келиб пешонангга урилади. Ё яқин қушлар ичи тудаларнинг узи кераксиз бир одамини қотил қилиб курсатиб, сенга рупара қилади, ё «очилмаган ишлар» руїҳати биттага қунайиб, сен хужайининг олдида ношуд ходим сифатида қаддингни кер-иб турасан.

Ҳамдам гапини ҳазилга бурмоқчи эди, эпллолмади. Табиатан кескинроқ одамнинг кайфияти бузилиб турган пайтда ҳазил қилиши туянинг балет рақсига тушишидай булар экан. Ҳамдамнинг бунақа ҳазиллари Зоҳидга янгилик эмас. Ҳамдам уз ёғига узи қовурилиб турган пайтда олдиндан келган одамни тишлайди, орқадан келганни тепади, аямайди. Фақат марҳамат қилсагина ҳозиргидай ҳазиллашиб қуяди.

Ухшатмасдан учратмас, деганларидай Зоҳиднинг кайфияти ҳам узингизга маълум. Шариф Намозовнинг гаплари, қилигидан тамом гангиган Зоҳидга Ҳамдамнинг ҳазили малол келди.

— Тула, тула, дейсиз нуқул. Шунчалик жонингизни олиб қуйганми улар? Ким узи улар — одамми ё девми?

Ҳамдам рупарасидаги жиззаки йигитни энди кураётгандай қаттиқ тикилди.

— Уларнинг кимлигини билмайсанми? Улар одам ҳам, дев ҳам эмас. Улар аждарҳо. Юз бошли аждарҳо. Аммо танаси, қорни битта. Улар қувватни қасрдан олади, биласанми? — Ҳамдам курсаткич бармоғини юқорига ниқтади. — Аждарҳонинг жони сақланадиган кутича уша ерда. Тудаларга фақат ушалар бас кела олади. Сен аждарҳонинг бошларини нима билан узмоқчисан, қуруқ гап биланми? Ё «бу дунёда адолат деган гаплар ҳам бо-ор», деб аждарҳонинг қулоғига азон айтасанми? Ушалар, — Ҳамдам бармоғини яна юқорига нуқди, — қулинга уткир қилич ҳам бериши мумкин. Сен бориб аждарҳонинг битта бошини узасан. Сенга раҳмат айтишади. Газитда суратингни чиқаришади. Юзта бошдан туқсон туққизта қоладими шунда? Бескорларни айтиб-

сан. Сен узиб ташлаган бош урнига дарров бошқасини қуйишадди.

— Фалсафадан дарс беришга арзийдиган домла бўлиб қолибсиз, — деди Зоҳид, пичинг билан.

— Уғриваччаларни қўлаб юрган одамнинг фалсафаси ҳам шунақа майда бўлади. Сенга ачинганимдан би-ир гапириб қўяман-да. У ерда косанг оқармайди. Фақир киши панада булгани маъқул-да. Адолат қилишингга улар йул беришмайди. Фирром ишларга эса сенинг виждонинг йул қўймайди. Икки ут орасида қовурилиб юраверасан. Мана, олдинги ишинг нима бўлди? Овсарга ухшаб оғзингни очиб қолавердинг.

— Энди оширвордингиз, ака. Гап деб гапираверар экансиз-да. Оғзимни очиб қолганим йўқ. Илоннинг думини қуриб турибман.

— Зурсан-ку! — Ҳамдам қойил қолган одамдай кузларини катта-катта очиб, Зоҳидга қаради.

— Масхара қилманг. Сизга туғрисиини айтяпман.

— Илоннинг думини қуриб нима қиласан? — Ҳамдам энди ошкора пичинг билан гап бошлади. — Илон қавагига кириб кетиши мумкин. Сиз қавак оғзида пойлаб утираверасиз, илон эса дунгнинг нариги томонидаги қавакдан чиқиб ишини қилаверади. Қочмасин, деб думини боссангиз, нима бўлишини биласиз-а? Ҳа, чақади!

Зоҳид бу гапларни тоқат билан эшитди. Ҳамдам ҳаяжонини бироз босиб олгач, винзаводга кирганини айтди.

— Ана, кўрдингми! Бу маразга раҳминг келувди. Шунинг билан Асадбек билан олишмоқчи эдинг. Шунинг билан олиб кетсанг, аммо жуда хафа булардим. — Ҳамдам устол устидаги қора дафтарчани олиб варақлади. Керакли саҳифани очгач, телефон гўшагини кутариб, рақам терди. — Алло, винзаводми, синглим, менга директор уртоқ Намозов кераклар. Полковник Мусахужасевман. Мажлис тугагини кутишга вақтим йўқ. — Ҳамдам «ҳозир болайман», дегандай Зоҳидга куз қисиб қўйди. — Уртоқ, Намозов, салом. Полковник Мусахужасевман. Турмадан бешта жиноятчи қочганини эшитдингизми? Газит уқийсизми ўзи, ҳаммаёқда шовшув-ку? Нега алоқаси бўлмасин, сизга ҳам алоқаси бор учун телефон қилипман. Кеча кечаси турмани кавлаб бешта хавфли жиноятчи қочган. Улар орасида Қилич Сулаймонов ҳам бор. Танийсиз-а уни? Хуллас, у кимдандир уч олишини айтган экан. Кимларни назарда

тутганини билмаймиз. Лекин ҳар эҳтимолга қарши сизни огоҳлантириб қуямиз. Агар уни кўриб қолсангиз, дарров бизга хабар қилинг. Хуп, хайр.

Ҳамдам гушакни жойига қўйиб, жилмайди.

— Довдир. «Албатта қунғироқ қиламан», дейди. Кимга, қандай телефон қилади, овсар. Душман уясига гулгула солиб қўйдим. Ҳозир қунғироқлар бошланади. Милисага, прокуратурага, турмага... Тасаввур қиляпсанми? Оёғи куйган товукдай булишади. Шунини би-ир томонга қилсанг, хумордан чиқсанг.

— Бескор қилдингиз, фойдаси борми?

— Фойдаси бор. Ҳеч булмаса кунгил, — Ҳамдам кукрагига енгил муштлади, — таскин топади. Бу итдан тарқалганларни гирибонидан ушлаб утқизиб қўйиш қўлимиздан келмаганидан кейин ишига бир марта чўп суқиб қўйсак ёмонми? Ҳадеб биз қўйиб-ёниб юравсрамизми? Улар ҳам бир куйсин.

— Барибир бескорчи иш бу.

— Вей, менга қара, прокурор. Сен ишингни ўзгартир. Сен женсоветга раис бўлиб бор. Сенинг жойинг уша ерда, ҳа!

XVI Б О Б

I

Асадбек тўйдан кейин бироз ҳаловат топарман, деб уйлаган эди. Қиз узатган одамда ҳаловат булмаслигини у қасқдан ҳам билсин! Қиз куёвниқига кетар олдидан отаси ҳузурига бош эгиб келуви, отанинг эса дуо қилуви расм эди. Зайнабни шу расмга биноан бошлаб келдилар, аммо уз ҳовлисида эмас, ресторан остонасида, маст-аласт нигоҳлар гувоҳлигида дуо қилмоғи лозим булди. У кўп яхши ниятларни дилига тутиб қўйган эди. Қизининг муъминлик билан бош эгиб келатганини курганидасқ ҳуши учди, томоғига бир нима тикилди. У опасининг улиmidан сунг кўзига ёш олмаган эди. Ҳозир йиғлагиси келди. Қизи бир қадам берди тухтади. Асадбек отасини қучоқлаб йиғлаган қизларни курган, уз қизининг ҳам шундай қилишини кутиб эди. Бахтига бундай булмади. Асадбек аввалига «нима учун тухтаб қолди?» деб ажабланди. Кейин «яхши булди, йиғласа мен ҳам ўзимни тутиб туролмас эдим» деди-да, фотиҳага қўл очди. Ҳаяжон уйлаб қўйган гапларини тузитиб

юборган эди. Уйлашга, гап топишга фурсат йуқ — юзлаб қуллар дуога очилиб, юзлаб кузлар унга тикилган, «Бахтли булгин, қизим», дейишдан узга суз тополмади. Қизига яқинлашиб, пешонасидан ўпди.

Қизи Асадбек юрагининг бир парчасини юлиб олиб кетди.

Шундан бери хаёли қизиди. Эшик тиқ этса хавотир билан қарайди. Телефон жирингласа ҳам юраги бир тулқин уради. Назарида қизи шармандалик юкини ортомқлаб, куз ёшини тукиб, фарёд уриб кириб келаётгандай туюлаверади.

Аъёнлари уч-тўрт кун дам олинг, дейишганида кунган эди. Биринчи кунисқ уйда қолиш дам эмас, азоб эканини ҳис қилиб шаҳар марказидаги қароргоҳига жунаворди. Бугун ҳам эрталабдан сароймонанд хонасида аъёнларини кутмоқда эди.

Чувринди Самарқандга ширинсув корхонасини ишга туширишга, Кессакполвон эса Маргилондаги музқаймоқ корхонасининг нима сабабдан тўхтаб қолганини аниқлаш мақсадида кетишган эди.

Асадбек хонасига кириши билан ҳисобчинни чақирди. Видсobarнинг унг томонидаги хона ҳисобчиники. Япон анжомлари билан иш юритувчи ҳисобчи Асадбекни қизиқтирган ҳар қандай маълумотни бир лаҳзада етказди. Бу сафар ҳам шундай булди. Вилоятларга тарикдай сочилган, кўриниши назарга тушмас даражада кичик, аммо фойдаси катта корхоналаридан хазинага пул аввалгидай оқиб турибди. Асадбек винзавод масаласини ҳал қилиб олгач, бу ҳужаликни тенг иккига булиб, аъёнларга беришни ният қилган. Аъёнлар буни билишади. Шу сабабли корхоналардан ҳамиша бохабар булиб туришади.

Асадбек ҳисобчининг ахборотидан кўнгли тулиб утирганида телефон жиринглади. Қўшни хонадаги қизлардан бири ёқимли овози билан гапириб, винзавод директори йуқлаётганини билдирди. Асадбек мовий телефон гушагини кутарди. Икки соатча илгари винзаводдаги одамлар прокурор келганини билдиришган, Асадбек, «Қурқманг, биз ҳаммасидан хабардормиз», деган мазмунда кўнглига далда берган эди. «Бунга яна нима жин тегди», деган хаёлда гушакни қулоғига тутди. Шарифнинг хавотирга тушганини овози ошкор қилиб турарди. У Қилич Сулаймоновнинг қамоқдан қочганини айтгач, Асадбек:

— Булиши мумкин эмас! — деди кескин. — Ким телефон қилди?

— Полковник Мусахужасв деган одам.

— Қасрдан?

— Милисадан булса керак.

— Нима куп, милисанинг идораси куп. Нима куп полковник куп.

— Тугри... лекин Мусахужасв биттадир?

«Яна ақл ургатади-я», деб гижинди Асадбек.

— Ваҳима қилаверманг. Қилич Сулаймоновдан унта булса ҳам қурқманг.

Асадбек иғвонинг исини туйган булса ҳам, керакли бир жойга қунгироқ қилиб, аниқлаб беришни топширди.

«Қиличнинг қочиши ҳечам мумкинмас. Хоҳласа шундай ҳам чиқиб келади. Ё Ҳосил аралашдими? Қочганлар унинг одамлари булса, балки шу гап ҳам туғри чиқар. Бу бойваччанинг қимирлаши яхши булмаепти. Қилични утқазиб қуйиб бекор қилдимми?..»

Чорак соатга қолмай ҳаммаси аён булди. Қамокдан беш киши қочгани туғри, лекин Қилич Сулаймонов жойида эди. Полковник Мусахужасв деган одам эса йуқ. Демак, иғво! Кимга керак бу иғво? Мақсад Шарифни қурқитиб қўя қолишми? Ё Асадбек салтанатига тош отиб, гашига тегишми? Ким булса ҳам нозик жойидан олган. Бегонанинг иши эмас бу. Асадбек бир тухтамга келишга улгурмай Ҳосилбойвачча қунгироқ қилди.

— Акахон, туйнинг чарчоқлари чиқай дедими? Аммо оламжаҳон зур туй қилдингиз-да! Ҳорманг, деб супрақоқдига боришга вақт булмади. Туйингизнинг эртасига Фаргонага жунаб қолдим. Бугун қайтдиму окахонни бир йуқлаб қуяй, дедим.

— Тинчликми? — деди Асадбек.

— Ғалвали ишлар бор. Куришганда айтаман.

— «Камаз»га кетганлардан дарак борми? Қулидан иш келадиган болалармиди узи?

— Бу ёгига хотиржам булинг, окахон. Унта «Камаз» сизники. Шу ҳафта ичи стказиб келишмаса, башарамга туфланг.

— Сиздай укахонларга ишонмасак, кимга ишонамиз, шунчаки сураб қуйдим-да.

— Туйингиз жаннатнинг туйидек булди-да! Биз ҳам шундай туйларга стаїлик, деб ният қилдик. Энди кичкинагина бир маслаҳатли иш бор. Куёвингизга бир хизматча чиқиб турибди. Бир қадрдонимиз туй...

— Ҳосилбой, жигарим, бунақа гапларни узига айтинг... Мен «амма-холоси ҳаводор», деб утирадиган дастурхончи эмасман, шекилли?

— Узр, окахон, аввал олдингиздан утай девдим-да...

Ҳосилбойвачча узр айта-айта хайрланди. Асадбек гушакни жойига қуйиб, сўкишти. «Ҳайвон-е, — деди у, — энди калака қилишни бошладими? Нима демоқчи? Отарчига қиз бериб, унинг гумаштасига айландинг, демоқчими?.. Мақсад нима? Элчинни туйга айтишми? Ундан машҳурроқ отарчилар турганда-я? Ҳа, тулки! Элчинни туйга олиб бориб, калака қилади. «Куриб қуйларинг, Асадбекнинг куёви керак булса оёғимни упади», дейдими? Нима учун қўнғироқ қилди узи? Мақсад шуни сурашмиди ё ҳолимдан хабар олмоқчимиди? Шарифга шунинг одамлари телефон қилмаганми? Бу галва кимга керак?»

Асадбек шу тўхтама келди. Катта урушларнинг майда қитмирликлардан бошланиши унга маълум. Ҳосилбойваччанинг ягона ҳоким булишга тиришини ҳам унга сир эмас. У тулки урушни узи бошламайди. Биринчи булиб қул кутаришга Асадбекни мажбур қилади. «Қани, ғимирлайвер-чи...» Асадбек шундай деб нижи-ниб, утирган срида Бутқани чақирди.

— Жамшид шу срдани, айт, отарчини... Элчин ака-ниги топиб келсин.

— Хуп булади, Бек ака, окахон келгандилар, — Бутқа шундай деб хушxabар стказгандай жилмайди.

— Қайси «окахон»?

— Жалил акамиз-да.

— Ўзими?

— Кучада иккита чол турибди, бирга келишди.

— Қани, чақир-чи.

Жалил бироз кутиб қолганми, тумтайганроқ кури-нишда кириб келди. Асадбек уни ўрнидан туриб қар-шилади.

— Киравермай, утирдингми? — деди Асадбек. — Бунақа одатинг йўғиди-ку?

— Ҳурматинг бор, ошнам. Биз бир бскорчи одам булсак, — у шундай деб қўлтиғига қистириб олган эски газитга уроғлик нарсани узатди. — Туйга келол-мадим. Яхши утказиб олдингми?

Асадбек кулимсираб газитни оча бошлади. Жалил нима келтирганини у биларди. Билса ҳам дустининг кўнгли учун очишга мажбур эди. Очмаса Жалил бобил-лаб бериши тайин. Эски газитга эски калиш уралган

эди. Бу уша эски фалсафа — судраб юрган чоригингни унутма.

— Туйга келмаганинга гина қилиб утирувдим, тинчиликми узи, нимага келмадинг?

— Сен мени туйга айтдингми? — Жалил овозини бир парда кутарди.

— Биринчи булиб сенга хабар бердирганман.

— Катта булсанг узинга, бу биринчидан, бойвачча булсанг ҳам узинга, бу иккинчидан, хупми! Лайчаларингни юбориб туйга айттирдингми? Узингнинг оёгинг стмадими?

— Энди ошна, туйчилик, шошиб қоларкансан.

— Узинга ухшаган бойваччаларни айтишга шошмагандирсан?

— Хуп, тавба қилдим, мен аҳмоқман, — Асадбек ҳам овозини кутарди, — узим бормабман. Ошна деган эшитса келаверади. Оғайнисининг ёнида далда булиб, қул қовуштириб туради.

— Ҳа, бупти, қурққан олдин мушт кутарар, дёб жириллайверма. Нимага келдинг, дёб сурамайсанми?

— Бир ғалвани бошлаб келгансан-да, кучадаги чоллар ким?

— Соли ота билан Жура чулоқ.

— Жура чулогинг ким?

— Яқинда келган. Собир қозоқнинг уйини сотиб олган. Танимасанг керак уни.

— Нима ишлари бор экан?

— Мен айтайми, узларидан эшитасанми?

— Чақир.

Асадбек Жалилнинг изидан чиқиб, оқсоқолларни видсобарда кутиб олди-да, тўрт кишига мулжалланган устолга бошлади. Бутқа буйруқни кутмаёқ, дастурхон безади. Қариялар ертўла ҳам шунақа ажойибхонага айлантирилиши мумкин экан, дёб ҳайратланиб утиришди. Бир пиёладан чой ичилгач, Соли ота деганлари оҳиста суз бошлади:

— Энди уғлим, биз отанг раҳматли билан вақтида ошначилик қилганмиз. Тугри одам эди. Бировнинг кунглини огритмасди.

— Жойи жаннатда булсин, — дёб гап қистирди Жура чулоқ деганлари. Соли ота «гап қушмай турунг», дегандай унга қараб олди.

— Гап шуки, уғлим, сиздан ҳам розимиз. Маҳаллага хизматлар қилиб бердингиз. Хизматларингизни

унутмаймиз. Аммо бир ишингиздан норозимиз, шуни айтгани келдик.

— Купчилик норози, яхши иш қилмабениз, — деди Жура чулоқ.

Асадбек ажабланиб. Жалилга қаради. У «ҳозир узинг эшитасан», дегандай им қоқди.

— Уғлим, биласиз, маҳалламиз эски, тукиламан, деб турибди. Битта каталакдеккина уйда унга оила. Болаларимиз турмуш қуриб уз уйларига сиғмай ижараларда утиришибди. Бу эскилар қачон бузиларкин, қачон бизга ҳам уй тегаркин, деб кутавериб саргайиб кетдик.

— Бунақада сил булиб кетиш ҳеч гапмас, — деди Жура чулоқ. Соли ота унга яна бир марта норози қиёфада қараб олди.

Асадбек бу ташриф ташаббуси Соли отадан эмас, айнан шу чулоқдан чиққанини англаб, гижинди. Узоқдан бошланган гап моҳиятига етгунча тоқат қилди.

— Гапнинг индаллоси шуки, уғлим, бултур уйлар бузилади, деб улчаб-нетиб кетишувди. Энди эшитсак, бузилмасмиш. Узунқулоқ гапларга қараганда сен тухтатган эмишсан.

— Менми? — Асадбек ажабланди. — Ким айтди?

— Шамол булмаса, дарахтнинг учи қимирламайди, — деди Жура чулоқ.

Асадбек унга қовоқ уюб қаради:

— Уша шамол қасқдан келди?

— Энди эшитдик-да, уғлим. «Ота-онам яшаган уйни буздирмайман» деганмишсан. Бир жиҳатдан сен ҳақсан. Менинг ҳам кўзим қиймайди. Саксон йилдан бери курганим шу маҳалла. Улигим шу уйимдан чиқса армоним йўқ эди. Лекин иложим қанча? Болаларимга ачинаман. Қулим калталиқ қилиб, тузукроқ уй-жой эглаб беролмадим. Ночорман-да...

— Соли ота, сиз шу гапларга ишондингизми? Ҳукумат бузаман деса, мендан сураб утирарканми? Мен ҳукуматга кимман? Ҳеч кимман! Одамлар гапираверади-да.

— Одамлар аҳмоқ эмас, булар-булмасга гапираверишмайди, — деди Жура чулоқ. — Сизнинг кимлигингизни биламиз. Қасққа қўл узатсангиз стади.

— Шунақами?! — Асадбек қулидаги пиелани устол устига тақ этиб қўйди. Жура чулоққа газаб билан тикилди.

Жалил ҳам, Соли ота ҳам иш бузилганини фаҳмлашди.

— Майли, уғлим, хафа булма, одамларнинг оғзига элак туғиб булмайди-да, — деди Соли ота вазиятни юмшатишга ҳаракат қилиб. Аммо гишт қолипдан кучган. суҳбатни давом эттиришнинг ҳожати йуқ эди.

Асадбек бир кунгли Бутқани чақиртиргиси, бу чулоқни кучага улоқтиргиси келди. Енида утирган Жалил «узингни бос», деган маънода сонига туртиб қуймаганида балки шундай қиларди ҳам. Бироқ, фақат жисман эмас, ақлан ҳам оқсоқ булганлар вадираганида жим утиролмас эди. Бунақаларнинг «Бопладимми!» деб чиқиб кетишига йул қуя олмас эди.

— Сен кимсан узинг? — деди Асадбек, Соли отанинг гапига парво қилмай. Унинг дабдурустдан сансирашга утиши Жура чулоқни андак довдиратди. У жавобга огиз жуфтламай туриб, савол яна такрорланди: — Узинг кимсан, деяпман. Маҳаллага битта тош қуйганмисан? Кеча келиб бугун ҳаммаёқни саситиб юрган сенмисан, ҳали?! Соли ота, ит стаклаб юриш одатингиз йуқ эди-ку, қариганингизда сизга нима булди? Бу агар маҳаллага сигмаётган булса кетига бир тепиш керак, чиққан жойига кириб кетсин.

Жалил тиззаси билан яна сонига туртди.

— Булди, қуй энди, — деди.

— Сен жим утир. Кимлигимни бу билмаса сен биласан-ку? Шунақа дейишса, бошлаб кславердингми? Агар қулимдан келса... буздиртирмайман маҳаллани! Ҳаммаёқ бузилиб булди. Битта маҳалла қолсин. Аммо мана буни, — Асадбек курсаткич бармоғи билан Жура чулоқни курсатди, — йуқотинглар. Маҳаллага бегона аралашмасин.

— Сиз...

Жура чулоқнинг гапи оғзида қолди. Соли ота дуога қул очди.

2

Асадбек игво қилинганини, Қилич Сулаймонов қамокда утирганини айтганидан кейин ҳам Шариф тинчимадн. Эси огиб қолган одамдай хонасида у ёқдан-бу ёққа бориб кславерди. «Нимага игво қилишади, ким игво қилади?» деган савол миясига урнашиб олиб тинчини бузди. Телефон қунгироқларига ҳам жавоб берма-

ди. Котиба биринчи марта эшик очиб, ажабланди. Иккинчисида «жиннироқ одамми бу», деб чучиди.

Шариф хонасига сизмади. Пальтосини кийиб уйига кетди. Қамокдан қайтган куннинг эртасигаёқ узи учун ҳам кутилмаган бир тарзда ҳовлисида қурилиш бошланган эди. Иккита ағдарма машина пишиқ гишт ташлаб кетганида «шупирлар адашди-ёв», деб уйлади. Сунг турт киши гиштни ҳовлига таший бошлади. Сунг тахта келди. Мардикорлар Шарифнинг саволига фақат елка қисишди. «Бизга пул бериб буюришди, биз ишляяпмиз», дейишдан нарига утишмади. Бу ҳаракатлар Асадбекнинг ҳиммати туфайли булаётганини кейинроқ билди. Ундан кўра кўпроқ Насиба хавотирга тушди. Эрининг қамалиши, пул сураб ёзилган хат, сунг тусатдан озод булиши, кейин қурилиш... винзаводга бошқон булиш... Ҳар қандай аслининг эсини угирлаши турган гап. Аёлларнинг сочи узун, ақли калта, деганлар уларнинг кунгли сезгир булишини ҳисобга олмаган булсалар керак. Хонадонлари боши узра ёпирилиб келаётган абри балони эрлардан аввалроқ сезадилар. Сезадилар-у, уни қайтаришга ожизлик қиладилар. Насиба эрининг ёмон бир уйинга аралашиб қолганини сезиб турарди, аммо уни бу уйин гирдобидан чиқариб олишга қурби етмасди. Қурилишни қандай тухтатсин, қандай қилиб винзавод бошқонлигидан бушатсин? Шунча йил камтар ҳаёт кечириб, бирданига дабдаба бошланиши маҳалла назаридан четда қоларканми? «Босиб қуйган пуллари бор экан, писмиқлар!» дейишадими ё «винзаводга хужайин булиб босар-тусарини билмай қолди», деб гап тарқатишадими? Нечта одам керакли жойларга хат ҳам жунатгандир...

Насиба беҳос кириб келган эрини кўриб ажабланди. Оқарган юзига қараб «тоблари қочибди», деб уйлади.

— Усталар қани? — деди Шариф, хотинининг саломига алик олмай.

— Келишмади. Кеча «совуқда гишт термаганимиз маъқул», дейишувди.

— Ҳе, ношуд! Шуларни ҳам эплаб ишга солмагин! Бунақада юз йилда ҳам битмайди уйинг.

— Вой, мен уларга хужайинманми?..

— Оғзингни очиб утиравер. Каталакдай уйда катга булгансан. Сенга одамбашара уйинг кераги йуқ. Утиравер!

Насиба эрининг авзойи бузилганини билиб, битга гапдан қола қолди. Эр газаб отига миниб, қилич ялан-

ғочлаган маҳалда хотинга қийин. Эрга пешма-пеш гап тониб бериб турса ۋ калтак ейди, ۋ уйдан ҳайдалади. Битга гандан қолса яна ёмон — хотиндан жавоб қайтмагач, эрининг газаб тошлари ичида қолиб, қийнаб юборади. «Нимага тумтайиб олдинг, гапларим ёқмадимми?» деб бошқа томонга ҳужумга утади.

Ҳозир ҳам шундай булди. Шариф бисотидаги бақирқларни ишлатиб булғунича Насиба индамай тураверди. Кейин уйга киришди. Шарифнинг назарида уй исиб, димиқиб кетган экан. Насиба бу учун ҳам гап эшитди. Шариф тажрибахонасига кириб бир ниёла уткир мусалласдан ичгач, ҳовури сал босилди. «Насибага нима учун бақирдим?» деган савол уни инсоф кучасига қайтарди.

Насиба ҳозир туриб кетадигандай диванда омонат утирар эди. Шариф унинг ёнидан жой олди.

— Булдимми? — деди Насиба, зардали овоз билан. — Нафсингиз ором олдимми?

Бир томон уқларини отиб тамом қилган, энди иккинчи томонининг қарни ҳужумга утиши учун шароит этилган эди.

— Ҳм, гапларим ёқмадимми? — деди Шариф, чекинши нияти йўқлигини маълум қилиб.

— Ёқди, мойдай ёқди. Нима булди узи?

— Ҳеч нима. Усталарга жавоб бериб юборганингни...

— Усталарга мен жавоб берибманми? Усталар ишласа ҳам барибир, аламингизни мендан олардингиз. Айттинг, нима булди?

Энди чекинмаса булмайди. Итнинг феъли эгасига маълум, деганларидай, Насиба эрининг одатини билди. Қачонки, ишхонада ۋ кучада похушликка дуч келса, аламини уйдан олади, кейин ҳасратини тукади.

— Мени ҳам одам қаторига қушишибди, — Шариф ҳазил оҳангида гапирмоқчи эди, уйдалай олмади. Сузлари лабидан титраброқ учди. — Биттаси телефон қилиб, «Сулаймонов қамоқдан қочди», дейди.

— Адо булени, қочса сизга нима?

Шариф «у сени улдирмоқчи» деган гапни айтмади. Айтса, Насиба ваҳимага тушиши мумкин эди.

— Қочмаган экан, игво қилишибди.

— Вой, адаси, бу ишлар менга сираям ёқмаяпти. Қуйинг ҳаммасини, типчгина утирайлик.

Чекинши тадориги алдамчи экан. Мусалласга алданган газаб бирдан бош кутарди. Хотинининг дилдан қуйиниб айтган гапи унга ғараздай булиб туюлди.

— Сен тинчгина утир. Бошқалар менинг бошимга чиқиб олиб истаган номаъқулчилигини қилаверсин, а?!

Қарши томон жавоб бермай, яна маъсумалик либосига уранди. Шариф шарт урнидан туриб тажрибахонасига қараб юрди. Насиба чуқур уф тортиб қўйди. Шариф бир пислага қаноат қилмай, яна биттасини бушатгач, хонасига қайтди.

— Мен кимман, биласанми? — деди хотини олдига келиб. Насиба «кимсиз?» дегандай унга қаради-ю, яна индамади. Саволга Шарифнинг ўзи жавоб берди: — Мен олимман! Мени чет эл ҳам билади! Қайси академикнингнинг орқасидан чет элликлар юрибди. Бу академикларнинг, дуктурларнинг чет элга бориб қолса, уларга ит қарамайди. Чунки уларда илм йуқ. Менда илм бор. Лекин суянадиган тоғим йуқ! Энди тоғ топилди. Одамлар нима деса деяверсин. Мен фақат уша тоққа суянаман. Намозовнинг кимлигини билиб қўйишсин. Мен ҳам уша йулимни тусган академикларингга тупуриб утаман. Энди тинч утириш йуқ, билиб қўй. Тинч юриб топганим қамоқ булдими? Қамоқда чириб кетишим керакмиди?

Шу пайт қорнида кучли оғриқ қузғалиб, гапини давом эттиролмай қолди. Букчайиб, ухчиди. Насиба чаққон туриб, эрини слкаларини ушлаб, диванга ётқизди-да, хапдори берди.

— Насиб, бу ғалвалар уткинчи. Биз ҳам одамларга ухшаб яшайлик-да.

Насиба эрига қараб бош чайқади.

— Шу пайтгача одамга ухшаб яшаятувдик...

3

Жамшид бу хонадонга неча марта келган булса, ҳар сафар эшик очик булади. Шу сабабли жингироқни чалиб утирмай, туғри ҳовлига кириб боравсарди. Бу ғал ҳам шундай қилди. Ҳовлини босиб утиб, уйга яқинлашди-да, «Ҳофиз ака!» деб чақирди.

Элчин уйида йуқ эди. Видсода ҳиндча тамоша куриб утирган Зайнаб юраги сиқилиб урнидан турган, бу онда дераза ёнида эди. Тамошада икки ошиқнинг қовушганини куриб, Жамшидни эслаган, уни кўргиси келган эди. Яратган унинг оҳини эшитиб, Жамшидни бу хонадонга келтириб қўйсими? Яна қўнгироқ жингларамасдан дарвозанинг ёнидаги эшик очилди. У уз

уйига киргандай кириб келди. Зайнабнинг юраги эса потирлаб, жони ҳалқумига келиб қолди. Эт билан тери орасида мудраётган шайтон уйғониб, жувоннинг бада-нини ажиб бир ҳароратда исита кетди.

Жамшид уйга яқинлашиб, тухтади. Нимадир деди. Зайнаб эшитмади. Жамшид иккинчи марта «ҳофиз ака, ҳу, ҳофиз ака!» деганда унинг овози аранг қулоғи-га стиб келди.

— Ҳозир, — деди Зайнаб, аммо уз овозини узи ҳам эшитмади.

Жамшид учинчи марта чақирди. Шунда Зайнаб дераза ёнидан қочиб, эшик томон юрди. Назарида оёқла-ри огир, аранг юраётгандай эди. Аслида эса эшиккача учиб борди. Эшикни очди-ю, остонада тухтади. Ҳовли томон оёқ босишга журъати стмади. Чунки бу маҳалда ҳас ҳам уйғониб, шайтон билан ихтилофни бошлаган, шайтон бераётган ҳароратни учирмоққа киришган эди. Яхшики Жамшид ҳам тухтаб турарди. Агар у уй томон қадам қуйса, Зайнаб эшикни очиб қолдирган ҳолда чекинар, унинг чекиниши баробарида шайтон голиб-лик майини сипқора бошлар эди.

— Хужайин йуқмилар? — деди Жамшид, дабдуруст-дан. У куз олдида улғайиб вояга стган қизчанинг жу-вошлик оламида бу қадар латофат касб этишини кутма-ган эдими, ҳар ҳолда остонада парирухсорни куриб андак довдиради. Ҳол-аҳвол сўрашни унутди. Жувон-нинг чиройи ақлини шоширган булса-да, кунглига ёмон фикр ораламади.

— У киши уртоқлари билан кетувдилар, — деди Зайнаб.

— Бек акам сўраятувдилар. Қасқда булишлари мум-кин? Уртоқларини танийсанми?

— Куёвжура булган йигит-чи? Анвармиди отлари... Шу маҳаллада туришади. Чойхонанинг атрофида дегандай булувдилар...

— Бушти, узим тошаман. Кеп қоса, адангни топсин. Иш зарил!

Жамшид шундай деб изига қайтди.

Зайнаб кунглида киринг, чой ичинг, димоқчи бул-ди-ю, тилига чиқмади. Жамшид яна бир нафас турса айтарди. Лекин у тупори жувондан лутф кутмади. Куча эшиги ёпилгач, Зайнабнинг хўрлиги келди. «Йигит дегани ҳам шунчалик эътиборсиз буладими?..»

У хонага қайтиб, яна дераза олдига келди. Яна куча эшигига тикилди. Ҳаслан жингалаксочли йигитни ча-

қира бошлади. Хаёлидаги йиғит изига қайтди. Эшик очилди. У жилмайиб кириб келди. Бу сафар «Ҳофиз ака!» деб бақирмай, «Зайнабхон!» деб шивирлаб келди. Зинадан кутарилди. Уйга кирди. Дераза олдига яқинлашди. Унинг яқинлашаётганини билса ҳам, Зайнаб ҳеч нарсадан бехабардай ҳовлига тикилиб тураверди. У орқа томондан келди. Елкаларидан кучоқлади. Зайнаб энтикди. Унинг илиқ нафаси буйнига урилди. Баданини ловуллатиб юборди. Елкадаги бақувват қуллар бошқа вазифа билан қултиқ остига юборилдилар... Шунда у угирилди... кузи юмуқ ҳолда булса ҳам лабларини осонлик билан топди. Кейин у кутариб олди. Ётоқ сари юрди. Юмшоқ тушак уларни бағрига олди...

Зайнаб энтикиб, кузларини очди. Хаёлидаги йиғит учиб кетгандай бўлди. Ҳовли кимсасиз, куча эшик ёпиқ эди. Хонада эса сулуви атрофида айланиб-урғилиб эшилаётган ҳинд йиғитнинг қушиғи ҳукмрон. У дераза ёнида турган ҳолда угирилиб, телевизорга тикилди. Шунақа бахтиёр одамлар бормикин ё ҳамма менга ухшаган бедавомикин, деб ўйлади.

Бу хонадонда бир аёлни бахтиёр этиш учун ҳамма нарса муҳайё эди. Ношукурлик қилмаса ҳам булади. Уй, смоқ-ичмоқдан зориқадиган томони йўқ. Эри биров кўрса ҳавас қилгули эркак. Лекин ширин орзулар қанотида сузиб улғайган қиз учун шунинг узи старлими? Хуш, Жамшидга текканида бахтли булармиди, орзусига стармиди?

Никоҳнинг иккинчи туни Зайнаб Элчиннинг гапларини эшита туриб «Сиз қотилсиз!» деди. Зайнаб бу билан Ноиланинг улимини эслатмоқчи эмасди. Элчин унинг ширин орзуларини буғиб улдирган эди. Бу қотиллик учун қамаш ҳам, отиб ташлаш ҳам мумкин эмас. Бундай жазосиз қотиллар ер юзини пупанакдек босиб ётибди. Элчин — Зайнабнинг назарида шулардан бири.

Никоҳнинг иккинчи туни — куёв-келин учун муқаддас булмиш тунда, Элчин Ноиланинг улимидан суз очиб, хотинига пичоқ урмаганини айтди. Зайнаб бу гапларга эътибор бермади. Чунки онаси тўйдан олдин уни юпатиш мақсадида «сен ундан кўрқма, хотинини у улдирмаган экан, туҳмат билан қамалган экан, даданг айтдилар», деган эди. Зайнаб бу гап фақат овутиш учун айтилдими ё чиндан ҳам шундайми, билолмайди. Элчиннинг узини узи оқлаши унга эриш туюлди. Унинг назарида бу эркак паст кетгандай бўлди.

— Менинг нима айбим бор эди, мени нима учун хурладингиз? — деди Зайнаб, эзилиб утирган эрига қараб.

— Сизнинг айбингиз йуқ... Аммо Ноилани адангиз улдиртирган. Номус азобини тотиб куриши лозим эди.

— Уч олдингизми?

— Ҳа, уч олдим.

— Энди-чи?

— Нима энди?

— Кунглингиз жойига тушдими?

Элчин жавоб бермади. Хотинига маънодор қараб қуйди. Унинг рупарасида муъмина Манзураинг қизи эмас, қаҳрли Асадбекнинг қизи утирарди. Зайнаб одоб жиҳатидан онасига тортган булса-да, баъсан юрагида галаён уйғониб, отасига ухшаб қоларди. Ҳозир паст кетиб утирган эрига қараб, «Мен ҳам сиздан уч олсам-чи?» демоқчи булди-ю, тилини тийди. Аммо хаёлида уйғонган шу уй унга ҳақиқатдай туюла бошлади. Зайнаб унга «Сиздан қасос оламан» демади. Саволига жавоб берилмагач, бироз сукут сақлади-да:

— Сиз қотилсиз! — деди қатъий. Бу — қасос баҳридан сув ичгучи ҳукм эди. Элчин буни англамади. Рупарасидаги гузал мавжудот қасос олишга ҳақли, уч олмоққа қурби стади, деган тушунчадан у узоқ эди.

Элчин «узимнинг айбсизлигимни билдириб қуяй, бу уйда сиқилмасин, қурқмасин, эркинроқ юрсин», деб янглишган эди. Нохуш кайфиятдаги аёл олдида ярим қарич булса-да чекиниш оқибати мағлубият жарига қулаш эканига унинг ақли етмади. У хушсурат булгани учун расидалик чегарасидан утмасқ қизларнинг хумор кузлари таъқибига учраган эди. Қушиқлари билан доврұқ таратгач, жаннатда парилар билан юргандек ҳис қилди узини. Ана шунданми «аёл қалбини сеҳрлай олувчи куч бор манда», деб ишонарди. Асадбекнинг қизини ҳам сеҳрлаб олажагига амин эди. Оллоҳнинг ҳар бир бандаси каби Элчин ҳам мағрурлик ва худбинликдан бебаҳра эмасди. Мағрурлик ва худбинлик баравар уйғониб, бирлашса уни маҳв этарди, тугри йулдан адаштирарди. Никоҳнинг иккинчи туни шундай бўлди...

Ушандан бери Зайнаб бу хушсурат машҳур ашулачи билан бир тушакда етди. Уғирланиб, қоронғи уйга қамалганида қурқувни ҳайдаб чиқара олган, нафасини қайтарган, баданига илиқ ҳарорат берган ғалати ҳис йуқ. Элчиннинг эркалашлари, эҳтирослари унга таъ-

сир этмайди. Узини худди эртақлардаги тош маликадай совуқ ҳис этади.

Кинодаги қизнинг қичқириви Зайнабнинг хаёларини тўзитади. Бениҳтиёр утирилиб, тамошага қаради. Ҳозиргина жуфти билан яйраб ашула айтаётган қиз, кузлари косасидан чиққудай аҳволда, даҳшатга тушиб утирибди. Рунарасида... икки лунжини шишириб олган илон тебраняпти... «Ҳозир йиғити келиб таёқ билан уради», деб уйлади Зайнаб. Чиндан ҳам йиғит келди, аммо қулида таёқ эмас, милтиқ бор эди. Бир уқ билан илон жон берди... улар яна қовушдилар...

Зайнаб хаёлан узини шу қиз урнида, эрини эса тебранаётган илон урнига қўйди. Бу илонга ким бас кела олади? Жамшидми?

4

— Ҳозир боролмайман, деди. Ошнаси унга бир нарсаларни уқиб беряпти шекилли?

Жамшид шундай деб, айбдор бола сингари бошини эгди. У хужайини буйругини адо этолмади. Отарчинни топди-ю, олиб келолмади. Туйдан олдин булганида қул-оғини боғласа-да, буйруқни бажарарди. Энди унинг «куёв» деган унвони бор. Куёвни пайғамбарлар сийлаганида Асадбекнинг югурдаги сийламас эканми?..

Асадбек жағига мушт еб, гангигандай булди. Нима бу — нозми, тункаликми ё атайин гашига тегмоқчими?..

— Ошнаси ким? — деди Асадбек, гангиганини яширишга уриниб.

— Жиннихонада ётган олим экан.

— Қанақа олим?

— Тарихчи экан. Ун йилдан бери кичик илмий ходимликдан бир энлик ҳам силжимабди. Бетгачопарроқ экан. Хужайинини беҳурмат қиларкан.

— Хужайинни беҳурмат қилса... тузук-ку? Ким экан хужайини?

— Катта олиммиш, Холидий деган. Жиннихонага ушанинг буйруғи билан ётқизилган экан.

— Жиннилиги ростми?

— Соппа-соғ дейишди-ку?

— Қани, опачанг билан ула-чи мени.

Жамшид телефон гушагини кутариб, рақамларни чаққонлик билан терди. Табиббоши хонасида йуқ экан, уни топиб келгунларича пича фурсат угди.

— Холидий деган одам сизга буйруқ берадиган буйлиб қолибдими? — деди Асадбек табиббошининг саломига алик олмай. — Кимнинг қудаси? Шундан қурқдингми? Биз-чи, биз гурда эканми? Ким у йигит, Анварми, соғмиди? Ҳаддингиздан ошманг. Яна соғлар борми? Холидий-полидийларни-чи... — Асадбек гапни калта қилиб қуя қолди.

Асадбек телефон гушагини жойига қуймай, ушлаганича уйга толди. «Кувининг дусту иш бермасмикин», деб саволига жавоб излади. Сунг бир қарорга келиб, Жамшидга қаради:

— Холидий тузукроқ олиммикин узи?

— Билмадим.

— Ким билади? Депутатни топ.

Жамшид урнидан турган эди Асадбек қайтариб, телефон гушагини унга узатди:

— Телефонда топ. Ҳозир керак.

Депутатни топиш осон булмади. Топилгач, Асадбек салом-аликсиз саволга тутди:

— Холидийни танийсизми, қанақа олим у?

— Холидийми, — депутат пичинг қилди: — Олим эканми?

— Қанақа олим деяпман?

— Олим эмас у, луттибоз.

— Қанақа ишлар қилган?

— Узбекни босмачига чиқарган шу-да. Ишларини яхши билмайман. Утган йили мукофот олган битта китобини курганман. «Туркистонда буюк Уктабр галабаси», деганмиди... хуллас, номи шунга ухшаш. Икки бет уқиб кунглим айниб кетган.

— Шогирдлари ким? Душмани ким?

— Душмани мен.

— Китобини уқимай туриб душманман, дейсизми?

— Унинг китобини уқиш шартмас.

— Шогирдлари-чи?

— Институтнинг ҳаммаси шогирди.

— Институтда уни ёмон курадиганлар йуқми?

— Ким билади, балки бордир. Булсаям майдароқ одамлар орасидан чиқади. Йирикларини танийман, унга пахта қуйиб юради ҳаммаси.

Асадбек учун бошқа гапнинг ҳожати йуқ эди. Раҳмат ҳам демай, гушакни жойига қуйди-да, бир қарорга келиб, урнидан турди.

Жамшид «қайсига?» ҳам демай, унга эргашди. Асадбекнинг хоҳишига кура Анварнинг уйига қараб жунаш-

ли. Шом қоронғиси чука бошлаган эди. Эски шаҳарнинг тор кучалари эриётган қордан балчиқ ҳолига келганидан юриш қийинлашган эди. Жамшид машинани авайлаб ҳайдаб бир дарвоза ёнида тўхтади.

— Қара-чи, ҳали ҳам шу ердамикин? — деди Асадбек.

— Шу ерда булса судраб чиқаверайми? — деди Жамшид.

— Мен сенга «қараб кур», дедим!

Жамшид ортиқча гап айтиб юборганидан изза чекиб, машинадан тез тушди. Одати буйича қунғироқ чалмай очиқ дарвозадан ичкари кирди-да, ҳаялламай тез қайтди.

— Уйда утиришибди, Анварнинг хотини ошхонада. Пастда онасининг уйи бор. Бошқа ҳеч ким йуқ.

— Сен шу ерда утир.

Асадбек шундай деб машинадан тушди. У ҳам ҳовлига ҳеч бир огоҳлантиришсиз кириб борди-да, чироғи ёниб турган уй томон юрди. Ичкари кириб, меҳмонхона эшигини қия очди. Уртадаги устол устига дастурхон ёзилмаган, китоб-қоғозлар бстартиб сочилиб ётибди. Икки ошна устол атрофида эмас, пастда утиришибди. Элчин эшикка орқа қилиб, чордана қуриб олган. Юзини дераза тарафга қаратган Анвар эса мук тушиб бир нарсаларни уқияпти. Асадбек умри бино булиб битта китобни уқиб чиқмаган. Уни аслида китобга рағбати йуқ, «ишқи йуқ эшшак, дарди йуқ кссак», тонфасидан дссак, ҳақиқат юзига оёқ босган буламиз. Асадбекнинг болалиги узингизга қисман булса-да маълум. Ёши улгайгач, у юрган кучаларда китоб уқилмас эди. Шундай булса-да, Асадбек китоб уқийганларни курса ҳаваси ксларди. Юрагида уқишга иштиёқ уйғонарди. Шунданми, қизининг бстухтов мутолаасига сира монслик қилмаган. Аксинча, уйни китобга тулдириб ташлаган. Аниқроғи, бу ишни унча-мунча уқиб тургучи Чувринди амалга оширган.

Асадбек гап пойлаш учун эмас, йигитларнинг мутолаасини бир зумгина булсин, кузатиш учун остона ҳатламади.

Анвар китобни қуйиб, қоғозларни титкилади-да, бир варақни олиб Элчинга қаради:

— Мана бу ерда яхши бир ҳикмат бор: «Хари Исо ба суйи Каъба равад, боз ояд ҳамон хар бошад». Мазмунини тушунмадингми? Исонинг эшаги минг марта Каъбага боргани билан эшаклигича қолаверади.

Элчин кулди.

— Зур гап, лекин ашулага тушмайди. Ашула булагиданини топ.

— Ашулага мана буниси булар, — Анвар бошқа қогоз олиб ўқиди:

Ман муйи хершо на аз он мекунам сиёҳ,
То боз нав жавон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун жомаҳо ба вақти мусибат сиёҳ кунанд,
Ман муй аз мусибати пирий кунам сиёҳ...

— Бунинг маъноси зур. — Анвар қогоздан бош кутариб, Элчинга қаради. — Сочимни бўяб қорайтиришдан мақсад қайтадан ёшариб гуноҳ қилиш эмас. Қора тун мотам рамзи булгани сингари, сочимни қорайтиришдан мақсад — утиб кетган ёшлигимга мотам туғишдир... Икки байтни айтиб, кейин Замоналига ухшаб, торингни қултиқлаб олиб, мазмунини тушунтирсанг, одамлар қойил қолаверади.

— Бупти, шу руҳимга мос тушар экан. Консертнинг номини ҳам «Ёшликка тутилган мотам» десам, а?

— Шунақа десанг консертингга биров тушмайди. Консертга одам ақл урганаман, деб келмайди. Сен консертингни Турди Фароғийнинг ғазали билан очгин, одамларга ҳозир шунақа гаплар таъсир қилади. Мана эшит:

*Тор кунгуллик беклар, ман-ман десанг,
Кенглик қилинг,
Тўқсон икки боши узбек юртидур,
Тенглик қилинг...*

Асадбек айвонда шарпа сезиб, угирилди. Қулида патнис ушлаган аёлни куриб, ярим очик эшикни аста тақиллатди. Иккала ошна эшик томон баравар қарашди-ю, кутилмаган ташрифдан ажабланиб, бир зум ҳаракатсиз қолишди. Ҳайрат турини биринчи бўлиб Анвар узиб чиқди. Чаққон урнидан туриб, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқиб, салом берди. Элчин ҳам урнидан туриб, қайнотасига норози қисфада боқди.

— Уқишга берилиб, чақирганимни эшитмадинглар, — деди Асадбек остона ҳатлаб, ичкари кириб. Айвондан утиб, даҳлиз эшигини очган Хонзода меҳмонхонага кираётган кишини куриб, тухтади.

Асадбек пальтосини ечиб, стул суянчигига ташлагунча, Анвар стол устини йиғиштиришга киришди. Бу орада Хонзода ҳам кириб, дастурхон ёзди.

— Келин, сиз ҳеч нарсага овора булмаган. Мен ҳозир тураман, — деди Асадбек.

— Ҳар куни келиб юрибсизми, ака, — деди Анвар, хотинига ёрдамлаша туриб.

Анвар Асадбекни бугун иккинчи марта куриши. Дастлаб туйида курган, «одамлар айтгандай даҳшатли эмасга ухшайди-ку», дсб кунглидан утказган эди. Бугун унинг кириб келиши уни бироз шоширди. Асадбек дастурхонга ҳеч нарса қўйдиртирмади.

— Ҳозир уқиган шеърингизни эшитдим. Кучли ёзилган экан. «Тенглик қилинг, кенглик қилинг», дсб. Худди бизга атаб ёзибди. Бир-биримизни буридай гажиб юрибмиз-да ҳозир, — деди Асадбек. Очиқ кунгида айтилган бу гапни Элчин узи томон отилган тошдай билиб, гижинди. Қайнотасининг рупарасига утириб, хумрайди.

— Буридай десангиз, бурилар хафа булармикни, — деди Анвар, дустидаги узгаришни сезмай, — бурилар аҳил яшашаркан.

— Бу гапингиз ҳам туғри, — дсб кулимсиради Асадбек. — Энди сиз тилчисиз, гапга тун кийдирворасиз.

— Мен тарихчиман.

— Ҳа, энди тарихчилар ҳам гапга уста булишади. Сизнинг... Холидий деган домлангиз бор, а? У мутга ҳам ҳали ҳам бутун узбекни босмачи дсб юрибдимми?

Элчин Анварга, Анвар Асадбекка ажабланиб қарашди. Асадбекнинг Анварга ёқиб қолиши учун шу гап узи кифоя қилди. Асадбек йул-йулакай уйлаб, мулжални аниқ нишонга олган эди. Бу гапдан кейин Элчин ҳам бироз юмшади. Асадбек бу гапни тарихчилар ишини мутгасил кузатиб юрадиган зиёли одам сифатида айтгани учун ҳам ишонарли чиқди. Унинг депутат билан сузлашгани, унинг айтганларидан керакли хулоса чиқариб олганини бу икки ошна билмас эди.

Анвар «халқ отаси»нинг мунофиқлигидан гап очилса, узини тутиб тура олмас эди. Эл орасида ёмон ишлар билан қўрқув солиб юрган одамки, бу ҳақда суз очдимми, дсмак, Холидий мунофиқгина эмас, муртад ҳамдир, деган тушунча унинг гап халтасини очиб юборди. Анварнинг ҳозирги аҳволини кўрган одам уни уз уйида эмас, илмий кенгашда маъруза қилипти, дсб уйлар эди.

— Мана, Қўқон мухториятини олинг. Ёсин уз ҳуқуқларинг узларингга дедими, деди. Пулша узига мустақил булдими, булди. Эстония, Латвия, Литва, Фин-

ляндия ажралиб кетдими, кетди. Булар ҳам худди биз каби Русия империясининг мустамлакалари эди-ку? Улар мустақил булиб кетишди. Биз бор-йўғи мухторият талаб қилган эдик. Қаранг-а, мухториятга ҳам қунишмади. Ленин Москвада туриб олиб, «Мазлум шарққа озодлик бердик», дейди. У елда мазлум халқнинг қони дарё булиб оқади. Қуқон мухториятини ким қонга ботирди? Урисларми, большевикларми? Йу-уқ, бу ишни турк қонига ташна дашноқларга қўйиб беришди. Мен буни тарихий далил асосида исботласам, у падарлаънат «Сизнинг хулосангиз миллий низо қелтириб чиқаради», дейди. Бир одамнинг ўт нуфагида тош бор. Шуни олиб ташлаш учун қорнини ёришди. Шунда жарроҳ «ўт нуфакка тиг тегса жигар хафа булади, яхшиси кур ичакни олиб ташлайлик», деб турса, касал бечора дардини кимга айтади?!

Хонзода чойнак-пиёла кутариб киргач, Анвар оташин нутқини тухтатди. Асадбек Анвардаги туйгудан узоқроқ бўлса ҳам, гапларини эшитиб, унга нисбатан меҳри уйғонди.

— Сиз билан бир гаплашадиган экан. Қойилман, — деди Асадбек, Анвар узатган пиёлани олиб. — Мен уртоғингизга бир гап айтай, деб кирган эдим. Сиз ҳам эшитинг, маслаҳат беринг. Элчинбой, сизни кечами ё бугунми ҳеч ким тўйга айтмадими?

— Йуқ, — деди Элчин тунг оҳангда.

— Агар айтса, кунманг. Умуман, яқин орада тўйларга бормай туринг.

— Нимага?

— Ҳа, энди... чиллалик одамсиз.

— Аниқроқ гапираверинг.

— Аниқроғи шуки... Сиз санъатдаги обрўйингизни тиклаб олишингиз керакмикин? Тўйда... ҳар хил одамлар булади. Сизларнинг ораларингизда ҳам ҳасадгўйлар бор. Битта яхши ашула чиқарсангиз халқ эшитиб хурсанд булади, ҳасадгўйларингиз эса қўйиб кетади. Яна ҳам аниқроқ айтсам, гап шуки, энди сизнинг обрўйингиз менинг ҳам обрўйим. Сизни... уғлим деганман. Анваржон, сиз гувоҳсиз, уртоғингиз куёвим эмас, уғлим. Чет элдаги уғилларим келишса, ака-ука булиб кетасизлар, Худо хоҳласа. Мен бир нарсанинг исини сезмасам, гапирмайман, тўйларга бормай туринг.

Асадбек гапни маслаҳат оҳангида бошлаб, буйруқ тарзида яқунлади.

Хасталик варақасида белгиланган муддат ниҳоясига етган бўлса-да, Анвар ишга чиқишга шошилмади. Тоғасининг чордогидан олиб келган китоблару қогозларни ўқиб чиққанидан кейин ҳам бир кун уйда ҳаёл суриб ўтди. Зуннунийнинг қулёзмасидан бобосининг нима учун фойдалана олмагани маълум эди. Ҳақиқатни айтишга бобосида журъат етишмаган. Етишган тақдирда ҳам унга ким йул қуяр эди? Закиёлар жисмини тишлаб олурга тишлари бурро, аммо ишга тишлари утмайдурганлар замони тукқан чоқда ҳақиқатни дегувчилар оҳини ким эшитарди? Зуннуний қулёзмасини бобоси ўқиб юбормай асраб қуйибди — шунинг узи катта гап. Бу қогозлар, китобларни тоғаси жонни гаровга қуйиш ҳисобига сақлаган. Унинг улимидан кейин эса кераксиз матоҳ сифатида улоқтирилган. Яхши ҳамки, чордоқнинг бир чеккасида уларга жой топилибди. Уттизинчи йилларнинг оловларидан олиб қолинган китоблар, фарзандларнинг оқибатсизлиги туфайли ўқилди, ахлатхоналарга ташланди. Анвар шуни уйласа худди биров тирноқларини омбурда суғураётгандай азоб чекарди. Ҳаёлига ёмон фикр келганида ўки ноҳуш воқсага учраганида аҳли муслим калима келтиргани каби, Анвар бу пайтда шоирдан ёд олган сатрни такрорлайди: «қачон халқ буласан, сен эй, оломон...»

У уша оломоннинг бир қисми билан ҳар куни ошқатиқ бўлишга мажбур. Вазифалари оломон кўзини очмоқдан иборат булган, узларини «олим» деб атовчи одамларни кўргиси келмаса ҳам ишга боришга мажбур. Хотини «Қуйинг, уша ишингизни, бушанг», дейди. Бушаб кетишдан осон иш йўқ. Оч қолмайди, мардикорлик қилса ун баробар куп пул топади. Лекин кимдир ҳақиқатни очиш учун жонини бериши керак-ку?

Ҳамкасбларининг айримлари унинг «тузалиб чиққанидан» астойдил қувонишди. Айримлари шунчаки кунгил учун ҳол-аҳвол сўраб қуйишди.

Хонасига кириб узининг ўрнида чиройли жувонни курдю фёсли айниди. «Яна бир амалдорнинг келини ишга олинибди-да», деб уйлади. Институтнинг ярмидан купи келишган аёллардан иборат — бири кимнингдир қизи, кимнингдир келини, синглиси... Анвар Холидийнинг усталигига баъзан тан беради. Бу аёлларни

ишга олиш билан Холидий юқори томондагиларга яхши куринади, энг муҳим — тарих илмига бсгона булган бу жононлар «устоз Холидий» сутни қора десалар ҳам маъқуллаб чапак чалиб утираверадилар. Оппок буйинчаларига Холидийнинг нафаси текканда кузлари хумор сузилиб қоладиганлари эса тез орада фан номзоди унвонига эришадилар. Анвар урнида утирган жувонни ҳам шундайлардан деб уйлаб, гижинди. Аммо, ҳамхоналари билан сурашиб булгач, жувон урнидан туриб хижолатлик билан салом берди-да, «Мен сизни кутиб турувдим», деди. «Мен ҳам чиройли жувонлар кутишга арзирли одам булиб қолдимми?» деб уйлади Анвар.

— Бир ҳафтадан бери кутадилар, — деб изоҳ беришди ҳамкасблари.

— Бу йил уқишни битирятувдим, — деди жувон. Унинг ийманиб гапиришидан дорилфунунни битириш ҳам айб иш экан, шскилли, деб уйлаш мумкин эди. Анвар уни хижолатликдан кутқазиш учун гапни булди:

— Қайси факультетни?

— Тарихни... Диплом иши олувдим. Суннат Журасвич энг олдин сизга учрашишимни айтдилар. Шунга...

Суннат Журасвич деганлари Анварнинг курсдоши. Толиблик даврларида тарих илмининг авра-астарини ағдариб ташлаш ишқида бирга ёнишган. Суннат факультетда ишга қолиб тез сунди. Шу сабаблими, улар анча узоқлашиб кетган эдилар. Нечукки энди йуқлаб қолибди?

— Қайси мавзуни олдингиз?

— Дукчи эшон қузғолонини.

— Зур мавзуни танлабсиз-ку? Лекин мен... нима срдям беришим мумкин? Сиз... Холидий деган буюк олимни эшитганмисиз? Бу даврни сув қилиб ичиб юборган одам уша. Масковдаги урис олимлар бу қузғолон «прогрессив аҳамиятга эга», дсйишганида мақтаб китоб ёзганлар, тақсиримиз. Кейин партия бу қузғолон диний йуналишдаги қора иш деб баҳо бергач, яна бошқа китоб ёзганлар. Сиз хоҳлаган китобингиздан фойдаланишингиз мумкин. Суннат... Журасвич нима деяпти? Бу қузғолонни прогрессив деб тушунтиряптими ё аксинчами?

Анварнинг фсълидан бсхабар жувон нима дейишини билмай довдираб қолди. Яхшики домласи «Анвар-жон озгина куполроқ, эътибор берманг», деб огоҳлантирган эди. Булмаса чиқиб кетишга ҳам тайёр эди.

— Сиз Суннат Журсевичнингиздан сураб келинг, шунга қараб гаплашамиз.

Жувон бу одам билан суҳбатлашганининг ҳожати йўқлигини билиб, эшик томон юрди. Анварнинг ёнидан утастиб бир зум тўхтади:

— Кечирасиз, домла, тарихга икки хил куз билан қараб булмайди, — деди. Жуда ширин, аммо кескин тарзда айтди-да, тез-тез юриб чиқиб кетди.

Анвар шундагина унга бу гапларни бекор айтганини фаҳмлаб, изза чекди.

— Анваржон, ёрдам бера қолсангиз буларди. Бечора бир ҳафта кутди, — деди рунарада ўтирган аёл, унга ялингандай қараб. Шу гап мадад бериб, Анвар шарт бурилди-да, жувоннинг орқасидан югурди.

— Синглим, тўхтаг, — деди Анвар. унга стиб олгач. — Хафа булманг. Узим шунақа тушроқ булиб тутилганман. Шошилмаётган булсангиз, гаплашиб олайлик. — Анвар уни даҳлизга қўйилган юмшоқ курсиларга бошлаб, сўнг ўтиришгач сўради: — Нималарни ўқидингиз?

— Сиз айтган иккала китобни. Кейин Ғафуров деган олимнинг китобини.

— Хуш?

— Бир-бирига қарши фикрлар. Ғафуров 1949 йилда бу қўзғолонни ижобий баҳолаганда «тожик халқининг чоризмга қарши қўзғолони», дейди. 1953 йилда эса «фавқулодда реакцион ҳаракат», деб баҳолаб «ўзбек халқининг ҳаракати» дейди.

— Ана шунақа-да! Масковда қанақа куй чалишса, булар ушанга қараб уйнайверишади. Тарих буларга уйинчоқ! Сиз узингиз қандай фикрдасиз?

— Мен ҳали урганиб чиқишим керак.

— Прогрессив десангиз, булар қўймайди. Холидий диплом ишингизни ўқимаса ҳам, ис олиб юрадиган шогирдлари бор, реакцион десангиз...

— Мен ҳақиқатни дейман.

Кескин тарзда айтилган бу гап Анварни ҳайратга солди. «Бу дунёда ҳақиқатни айтишни истайдиган одам қолмаган», деб юрганида чиройлигина жувон шундай деб турса-я!

— Кечирасиз, синглим, хужайин қасрда ишлайдилар?

— Мактабда.

— Ота-оналари-чи?

— Улар ҳам мактабда. Нимага сураяпсиз?

Анвар кулимсиради:

— Тугърисини айтсам, сиз ҳақиқатни ёзсангиз-у, улар амалдор булсалар ишлари юришмай қолармикин. демоқчийдим.

— Бизнинг қурқадиган жойимиз йуқ.

— Сиз шу ерда илмий иш қилишингиз керак экан.

— Йуқ. Мен ҳам мактабга бораман. Ҳақиқатни энг аввал болаларга айтиш керак.

Ярим соат олдин биров келиб «шундай аёл бор», деса Анвар ишонмасди. Ҳозир ҳам қулоқларига ишонмай утирибди. Чиройли жувоғлар шунақа ерларда ишларини орзу қилишарди. Келиб-кетиб юришса бас, жон куйдирилмайди, маош эса унаверади. Узоқ йиллар ишлагани учун «меҳнат фахрийси» деган нишонлар олади... Бу жувон эса...

— Дафтارينгизни очинг, — деди Анвар, гапни бирдан бошқа томон буриб. — Уқийдиган китобларингизнинг руйхати: Остраумов, генерал-лейтенант Королков, генерал-лейтенант Терентьев, князь Мансирев. Буларнинг гапларини архивдан топиб уқийсиз. Салков, Наливкинларни кутубхонадан топасиз. Сиз қузғолонни Мингтепадаги масжиднинг қулашига боғламанг. Қузғолоннинг илдизини энг камида урусларнинг Тошкентни босиб олишларидан бошланг. Бу уқ илдиз булади. Қушимча илдизлар — Қурбон додхо, Пулатхон, Етимхон, Дарवेशхон, Собирхон қузғолонлари. Тошкентдаги «Вабо исёни», «Оқбури»даги исён, Қуқон хонининг исёни... Буларсиз Мингтепа қузғолони ҳақида тугри хулосага келиш қийин. Шулар билан танишиб чиққанингиздан сунг яна гаплашамиз.

Жувон Анварнинг гапларини тез-тез ёзиб олди-да, «булдими?» деган савол назари билан қаради.

— Зарур гап чиқиб қолса, уйимга келишингиз мумкин.

— Шу ерга кела қоламан. — Жувон шундай дедурнидан турди.

Анварга унинг бу қарори ҳам ёқди. Кунгли равшан тортди.

Жувонни кузатгач, хонасига қайтмоқчи булиб бурилган чоғида даҳлизда келатган Холидийга кузи тушиб, тухтади. Одатдагидай башанг кийинган Холидийнинг ёнида суйган шогирдларидан бири Улмас Акром келарди. Анвар узидан бир йил кейин келган бу думбоқ йигитни «гусала» дер эди. Лақаб Улмасга жуда мос тушган, у туйиб сут эмган бузоқдай беғам, биров

сукса ҳам, мақтаса ҳам бир ҳолда илжайиб тураверарди. Гусала колхозлаштиришда матбуотнинг рули деган мавзуда аввал номзодликни, икки йил утмай дуктурлик диссертациясини ёқлаб олди.

Анвар рупарасидан келаётган устоз-шоғирдни кургисен йуқ эди. Улар билан сурашмасликнинг бирдан-бир йули — шарт бурилиб кетиш. Лекин Анвар бундай қилгисен келмади. Улар томон юрмади ҳам. Индамай тураверди. Холидий Улмаснинг елкасига қулини ташлаб, Анварга яқинлашди.

— Ис, мулла Анваржон, бормисиз, соғ-саломатмисиз? — у шундай деб лабини тили билан ялагандай булди-да, Анварга қулини узатди.

Анвар унинг башарасига қарамай қул узатди. Чунки Холидий жилмайганида унинг башарасига қараган одам барака топмас эди. Худо Одам Атони ясаётганида ишни оёқдан бошлаганими ё бошданми, Анварга номаълум. Лекин, унинг назарида, Холидийнинг оёқ-қули, бадани аввал ясалган, кейин нима ясаётгани эсдан чиқиб, елка устига одамнинг эмас, маймуннинг боши урнатилган.

— Анвар Сатторович, тузалиб кетдингизми? — деди Улмас ҳам унга қул узатиб.

— Касал эдимми? — деди Анвар унга қаттиқ тикилиб. Улмас жавобга сўз тополмай, устозига қаради.

— Улмасжонни табрикларингизми? — деди Холидий яйраб жилмайиб. — Ҳозир академия тасдигидан утиб келяптилар. Институтга директор булдилар. Мен уттиз беш йил директорлик қилибман. Етар, а? Энди ишни сиз — ёшларга топширамиз. Илмий котибликка мен сизнинг номзодингизни курсатган эдим. Йуқлингиз панд берди.

— Ким сайланди?

— Наима Султоновна.

— Эски ҳаммом, эски тос.

— Тушунмадим? — деди Холидий, юзидаги сохта жилмайишни асраган тарзда.

— Сиз уттиз беш йил қандай ишлаган булсангиз буларингиз уч юз эллик йил шундай ишлашади.

— Яхши эмас, мулла Анваржон, булар тенгдошларингиз. Энди замон бошқа. Бир-бирингизни авайлаб ишланг. Мана, биз бир-биримизни аямовдик, нима булди? Мени йигирма беш йилга қамашди. Сталин улмаганда утирардим. Бахтимга тезроқ улди.

«Бировнинг улимдан булар бахт топишади. Жижик», деб уйлади Анвар.

Холидийга Худо берди. Узини мақтанга баҳона топилди. Бундай пайтда у мажлислами, даҳлиздами, ҳожатхонадами, фарқи йуқ — гапираверди. Анвар жиннихонада деразадан тушган нур билан қилган суҳбатини эслаб, шумлиги тутдию унинг сўзини шарт узди:

— Устоз, — деди мулойим оҳангда. — Ҳамма онасининг қорнида тўққиз ой ётса, сиз етти ойдаёқ туғилиб олган экансиз, шу тугрими?

Устоз-шоғирд бу гапдан ажабланиб, бир-бирига қараб олинди. «Бу ҳали яхши тузалмабди-да», деб уйларди Улмас. «Бу бола қасқдан биледи буни?» деб уйлади Холидий.

— Анвар Сатторович, уялиш керак, — деди Улмас, тапбех бериб.

Холидий бировнинг ҳимоясига муҳтож одам эмас эди. Сочини бармоқлари билан тараб қуйиб, уткир аския эшитган одамдай мириқиб кулди-да, Анварнинг слкасига шанашилаб қўйди:

— Гайрат зур булган-да, гайрат! — деди-да, Улмасни култиғидан олиб, йўлида давом этди.

Анвар орқасига угирилиб, уларнинг изидан бир зум қараб тургач, хонаси томон юрди.

— Нимагадир мотам руҳини сезмаянман, қора байроқлар осилмаган, — деди жойига утиргач.

— Президент улибдимми? — деди рупарасидаги аёл.

— Ундан ҳам баттар, — деди Анвар, «булар билмайдимми?» деган маънода хонадагиларга бир-бир қараб. — Устоз кетибдилар-ку?!

Анвар учун янгилик булган бу хабар хонадагиларга маълум эди. Институтдаги ўзгариш уларнинг ўзаро муҳокамаларидан ҳам утгани учун Анварга жавоб беришмади. Фақатгина эшик олдидаги устолда утирувчи «Энг кичкина илмий ходим» кулимсираб қўйди. Анвар бу вазифада узоқ йиллар ишлагани учун ўзини «Энг улуғ кичик илмий ходим», Собир исми бу ушоққина йиғитни эса ҳазиллашиб «Энг кичкина илмий ходим», дер эди.

— Устоз биз билан! — деди Собир, ҳазил оҳангида.

— Яъни?

— Яъниким, устоз шу булимга мудир булиб утганлар.

— Ҳали ишлар эканларми? Босмачига айланмаган яна битта-иккита узбек қолган эканми?

— Устознинг консепсиялари бошқа ҳозир. Босмачилар эмас, миллий озодлик ҳаракати!

— Йўғ-э?

— Газит уқийсизми узи?

— Болалар, — деди Анварнинг рупарасидаги хотин, — эркак одамга гийбат ярашмайди.

— Собирбей, эшитдингизми? Гулнорахон опамизнинг насиҳатларига қулоқ тутмасангиз менга ухшаб энг улуг кичик илмий ходим бўлиб қоласиз. Мен бунга чидолмайман. Узимни шу деразадан ташлайман. Энг улуг кичик ходим битта бўлиши керак, билиб қўйинг!

— Анваржон, қўйинг шунақа гапларингизни.

— Гулнора опа, ёмон гап айтмаяпман. Сизнинг гап-пингизни тасдиқлаяпман. Собирбей ёш, ургатиб туриш керак.

*Денгиз ичра чарх урувчи гирдобни
Қайдан билсин қирғоқдаги майсалар...*

— Менинг битта қушним имом. Уша айтадики, бу дунёда гийбат қилган одамнинг тилини Худо қисматда ун метр узун қилиб қўяркан. Бу тилни одамлар босиб-янчиб юраверар экан. Шу қисмат тезроқ бўлсаю, шу тилларни бир курсам...

Рупарадаги аёл шарт туриб чиқиб кетди. Анвар Холидийни сукадиган бўлса, ҳақорат тошларини шу аёл ҳузурида отарди. Холидийнинг шу хонадаги мухтор элчиси ҳисобланмиш Гулнорахон бу тошларни териб, стамаганига узидан қўшиб, устозига стказарди. Анвар бу аёлдан, шу хизматлари учун хафа эмас, хурсанд буларди.

Аёл чиқиб кетгач, хона жимиб қолди. Собир ҳам устол устидаги қоғозларига мук тушди. Анвар қўлига қалам олиб бир варақ қоғоз юзига турли шакллар чиза бошлади. Шакллардан бири «Г» ҳарфига ухшарди. «Гулнора» деб ёзди. Кейин биринчи ҳарфни ссмизроқ қилиб бўяди. Сунг «Г»ни ярим саҳифани эгаллайдиган даражада катта қилиб ёзди. «Г»нинг бурчагига кашакловчи чизиқ тортган эди, ҳарф дорга айланди. Анвар унга бир зум тикилиб тургач, ҳарфдорнинг учига сиртмоқ чизди. Шу ишидан завқ олиб утирганида Холидий йуқлаётганини маълум қилишди.

Холидий узининг қадрдон хонасида утирган эди. Янги бошлиқ куринмасди.

— Келинг, мулла Анваржон! — деди Холидий, уни урнидан туриб қарши олиб, — ҳали йул устида тузукроқ гаплаша олмадик. Аҳволлар дурустми энди. Диссертацияни ёзиб булдингизми?

Анвар унинг муғамбирлик билан боқиб турган кузига қараб «Во ажаб, — деб уйлади, — мен илгари одам танасига маймун калласи уланган дердим. Маймуннинг калласи тулкининг танасига уланганини уйлаб курмаган эканман. Ё маймуннинг калласи ичига тулкининг мияси жойлаштирилганмикни? Қани, бунинг навозиши нима билан тугар экан?»

— Диссертация қанақа аҳволда, деб сураяпман?

— Диссертациями? — Анвар тушунмагандай елка қисди. — Уша-уша реакцион миллатчилик иси уфуриб ётибди.

Холидий бундан олги йил илгари Анварнинг тайёр диссертациясини ана шу тавқи лаънат билан йуққа чиқарган эди. Анвар ҳозир шуни эслатди. Лекин Холидий пичингни тушунмаганга олди.

— Уни узгартирганингиз йуқми? — деди мсҳрибонлик билан.

— Ҳақиқат узгариб турадиган буқаламун эмас.

— Айни топиб гапирдингиз, баракалла! Менга сиздай чурткесар, бир сузли йигитлар ёқади. Мана энди сизнинг замонингиз келди. Сизга ҳавасмандман: ҳақ гапни ҳеч қурқмай айта оласиз. Бизнинг бошимизга тушган савдолар итнинг бошига тушса, у ҳам инфаркт булиб улиб кетарди.

— Ҳа-а, «устоз», сиз итдан ҳам... бақувватсиз.

Бу гапни эшитиб, Холидийнинг юзи учди, аммо сир бой бермай қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Гапни ҳам эшворасиз-да, мулла Анваржон!

— Сиз булимимизга мудир булибсизми?

— Ҳа, бирга ишлаймиз. Мен бу амал галваларидан қугулдим. Бир йилда ун иккита комиссия босибди-я! Энди илм билан чуқурроқ шуғулланиш имкони туғилди.

— Босмачиларни нима қиламиз?

— Қайси босмачиларни?

— Сиз менга икки масалада йул бермаган эдингиз, эсингиздан чиқдимми? Биринчиси — инқилобдан ол-

динги қузғолонларни «мустамлака Туркистоннинг партизанлари» дейишимга қарши булдингиз. Иккинчиси — ун еттинчи йилдан бошланган босмачилик ҳаракати эмас, балки ун тўққизинчи асрнинг сунгги чорагида бошланган миллий озодлик ҳаракатининг чуққиси деганимда, кимлар келиб мени суроққа тутганини биларсиз?

— Замона шунақа эди.

— Замон узгардимми?

— Узгарди.

— Шунга қараб сиз ҳам узгардингизми?

— Мулла Анваржон, замон ҳар қандай одамни узгартиради. Ҳатто сизни ҳам.

— Мен сиз айтган «ҳар қандай» тоифага кирмайман. Мени узгартариш учун бошимдан товонимгача тиккасига арралаб тушини керак. Шунда ҳам жоним чиқади-ю, руҳим эса узгаришсиз қолаверади.

Холидийнини юзидаги жилмайиш йуқолди.

— Катта кетманг, ука. Сиз сиғиниб юрган устозларингиз ҳам ертўлада бир қийноқдан утгач, қуллари қалтираб, ҳамма қоғозларга имзо чекиб беришган.

— Сиз ҳамми?

— Сиз иғвонинг иинини кавляяпсиз. Мен ҳақиқат деб йиғирма беш йилга қамалганман.

— Сизга оғир ботадиган гап айтган булсам, узр. Гуноҳимни ювиш учун бир ҳикоя айтиб бераман. Жуда қизик, эшитмасангиз армонда қоларсиз. Узи ҳаётда юз берган воқеа экан, аммо мен уни эртак тарзида сузлайман. Шундай қилиб, бури баковул, тулки ясавул, чумчуқ чақимчи булмаган замонда бир бахтиёр ёш олим яшаган экан. У аввал устозларининг, сунг тенгдошларининг оёғи остига чоҳ қазибди. Шаҳаншоҳ унинг беминнат хизматларини қадрлаб турибди. Ёш олим илмга эмас, шундай мунофиқликка иқтидорли экан. Гудаклигида иблис ундаги инсон юрагини юлиб ташлаб, ўз қалбининг бир парчасини қуйган экан-да. Ёш олим купнинг ичида дадил туриб, «Шаҳаншоҳ ҳайвон!» дер экан. Суҳбатдоши «шунақамикин, а?» деса бас, бориб «Фалончи сизни ваҳший ҳайвон деди», деркан. Қарабсизки, уша суҳбатдош зиндонга қандай тушиб қолганига ҳайрон. Бора-бора сотадиган одами қолмагач, ўз боши узра қора булутлар айланаётганини сезибди. Шаҳаншоҳ «ўз яқииларига хоинлик қилган одам менга садоқатда булармиди?» дебди. Шоҳ бир қарорга келгунча ёш олим энг сунгги лақма дустини

аврабди. Яхшилаб кийинтириш баҳонасида Шаҳаншоҳнинг тикувчисиникига бошлаб борибди. Ундан аввал шоҳнинг шопирини қулга олибди. Шоҳнинг мошинасида тикувхонага савлат тукиб борибди. «Мен маликанинг укасиман», дсб узини таништирибди. Хуллас, икки кун деганда улар устларига шоҳона либосларни илишибди. Тикувчи эса Маликадан раҳмат эшитиш мақсадида телефон қилиб, «укангизга либос ярашибдими?» дсбди-ю, сир ошкор этилиб, ёш олим қамалибди. Қамокда ҳам иқтидори иш бериб, игвогарлигини давом эттираверибди. Бир йил деганда Шаҳаншоҳ улибди-ю, ёш олим ҳам сиссий маҳбуслар қаторида озодликка чиқибди. У ҳам тухмат жабрини тортганлар сафидан урин олибди...

Холидий қошларини чимирган ҳолда Анварнинг «эртагини» булмай эшитди. Анвар «устоз» бақириб бсрар, ҳеч булмаса ранги узгарар, дсб уйлаган эди. Гапини тугатиб, Холидийга қаради-ю, ҳайрон қолди: «Рухлар менга ёлгон гапни айтган эдими?»

— Хуш, эртак тугадими? — деди Холидий. — Қиссадан ҳисса булиши керак?

«Чиндан ҳам қиссадан ҳисса булиши керак, — дсб уйлади Анвар. — Нима, уша ёш олим сиз эдингиз, дсйми? Яна тилимдан илинайми? Айтсам-чи, нимадан қурқаман? Тухмат, деса, суд архивини кутариш мумкин-ку? Адашган булсам-чи? Аввал суд архивини урганишим керак эди».

— Қиссадан ҳисса шуки, гапингиз тугри, «устоз». Замон ҳаммани уз йуригига солган. Лекин... нима учундир ҳеч ким гуноҳи учун тавба қилмаяпти. Ҳали ҳам унвонларига маст булиб юришибди.

— Унвон, мулла Анваржон, одамга меҳнати учун берилади.

— Бу унвон одамларни чалғитса-чи, жамиятга фойдасиз булса-чи?

— Бу энди баҳсли масалалар. Бу масалани вақт ҳал қилади.

— Вақтга айтамыз, остонада кутиб тура туради.

— Мулла Анваржон, бу гапларни қуйинг. Мен сизни диссертация масаласида чақиртирдим. Эртага менга олиб келиб беринг. Ҳимояни тезлатамыз.

— Диссертация йуқ, «устоз».

— Нега йуқ! Ёқиб юбордингизми?

— Ёқиб жинни булибманми, — деди Анвар кулиб, — уни ҳст элга сотиб юборганман, аллақачон.

— Нима? Чет элга? Кимга?

— Туркияга, дуктур Нурийга бултур бериб юборганман. Бир нуехасини ун кун олдин акам Англияга олиб кетдилар. Диссертацияни ё Истамбул ё Оксфорд дорил-фунунида ёқласам керак.

Холидий Анварнинг кузидан бир маъно уқмоқчи булиб, қаттиқ тикилди. Анвар уйинини охиригача муваффақиятли етказмоқ учун худди рост гапираётгандай қилт етмасдан утираверди. Холидий дуктур Нурийни сохта советшунос, ватан хоини деб ёзавериб ийнигини чиқариб юборган эди. Анвар хориж олимини ёслатиб, нишонни аниқ мулжалга олганди.

— Бемаслаҳат шунақа ишлар қилиб юрибсизми, ҳали? — деди Холидий. Унинг илгариги қувноқлиги, сунг жиддийлиги, кескинлиги ҳам қолмаган эди. Унинг машқи пасайиб, Инглистонда дуктурлик диссертациясини ёқлаб келган олим қаршисида мулзам булиб утирган одам ҳолига тушган эди.

— Нима қилишим керак эди? — деди Анвар голиб одам товуши билан, — ҳеч кимга кераги йуқ, деб сотворибман-да.

*Биргина мен қайрагоч
Этагида бенурман!
Кун нуридан маҳрумман,
На гуломман, на ҳурман!...*

— Ёшлик қилибсиз. Ҳали пушаймон емасангиз эди...

*— Фазилатим, кам ила кустим
Сизга аён, олмоқ керак тан...
Ўзим мерган булмагач, дустим,
Кимларнингдир отган уқиман...*

Ҳар нечук Холидий темирдан эмас, барча бандалар каби «лойдан ясалган» экан. Кукрагида уйгонган ғазаб уммони тулқинларининг мавжини вужуди сигдиролмаётган портлади.

— Йуқол! — деди тишларини гижирлатиб. Тишлар ғазаб вулқонини тусиб қолмоқ қасдида гижирлар эди. Боя даҳлизда «етти ойлик булиб туғилмаганмисиз?» деган саволдан сунг куч туплай бошлаган вулқон қудрати тишлардан қудратлироқ эди. У урнидан шарт туриб бақирди: — Йуқол, газзанда! Мен сени одам деб жиннихонадан чиқариб олдимми ҳали!

Анвар масрур эди. У урнидан энгил турди. Гуё уни узоқ йиллар эзиб келган гам харсанглари Холидийнинг бақиригидан сунг елкасидан ағдарилгандай булди. У отган уқ бехато тегди. Фаними ярадор ҳолда оёқлари остида типирчиларди. Энди юракка найза санчиши керак. Бу найзани кейинги сузлари билан Холидийнинг ўзи унинг қулига тутқазди.

— Сиз сал янглишдингиз, «устоз». Сиз менга оталик қилиб, даволансин, деб жиннихонага юборган эдингиз. Мени у ердан Асадбек чиқариб олди, — деди жилмайиб. У оқ-қорани ажратиб олган олим эмас, уртоғига мақтанаётган болакай каби жилмайди.

— Ким дединг?

— Асадбек! — Анвар бу исмни фахр билан тилга олди-да, чиқиб кетди.

«Бу боланинг мафияга нима алоқаси бор экан?» деб уйлаб қолди Холидий.

XVIII Б О Б

1

Бир гала фаррош лули хотинларга якка ўзи бас келиб, уларнинг нозик нуқталаридан ушлаб — мағлуб этиб, идорадан чиқариб юборган бошлиқ эсингиздандир? Худди уша бошлиқ Зоҳидга телефон қилди. Зоҳид хизматга барвақт келган эди. Телефоннинг жиринглашини даҳлизда эшитиб, эшигини шошиб очди-ю, тез-тез юриб бориб гушакни кутарди.

— Уринбосаримни чақиртирдим, кеча оқшомда келдилар, — деди бошлиқ, саломлашгач. Зоҳид унинг овозида қандайдир ҳорғинлик сизди. «Кечаси билан ухламай мени қидирганми, нима бало?» деб уйлади.

— Дам олишнинг ҳам белига тепибсиз-да, — деди Зоҳид, ясама лутф билан. Лутф ясама булса-да, бошлиқнинг ватанпарварлик туйғуларини жуштириб юборди:

— Ишларидан ишқал чиқиб турганда дам олишга бало борми? Мен, кунглим сезган экан, бошидаёқ «узоққа кетманг», дедим. Бу қари бюрократларга қайта қуришнинг моҳиятини тушунтириб булмаяпти.

— Уринбосарингиз билан қачон қуришишим мумкин?

— Ҳозир десангиз, ҳозир етиб борадилар.

Бошлиқнинг жонкуярлиги сабаби Зоҳидга аён эди. Бунақа зотлар ишни қайта қуришга эмас, замонга мослаштиришга уста булишади. Идоранинг ҳар қадамига қайта қуриш афзалликлари ҳақида шнорлар осиб ташлашади. Агар уйларида, аниқроғи, ётоқларида, янада аниқроқ айтилса — тушаклари устида «Хотин — қайта қуриш авангарди!» деган шнорга куз тушса, сира ажабланмаслик керак.

Зоҳидга аён булган сабаб шуки, идорадаги молиявий найрангларнинг бир учи қонун ҳимоячиларига энди маълум. Жалол Комилов номига ёзилган маошу мукофотлар ҳисобланса, фалон сум булади. Унинг ҳаммасини, шубҳасиз, уринбосар смайди. Аксинча, энг кам улуш унга тегади. Бошлиқ уринбосаридан кунроқ олади, аммо у ҳам уз навбатида юқорига узатади. Ньютон бошига олма тушганида Ернинг тортиш қонунини ихтиро этган экан. Кимёдаги занжир реакциясини топган олим раҳбариятнинг пора тақсимлаш усули ва санъатидан илҳом олган булса не ажаб?

Бошлиқнинг шу «занжир реакция» авжига чиқмай туриб, биринчи ҳалқадаёқ ишни бир ёқлик қилиш мақсадида эканини энг ландавур терговчи ҳам тушунади. Худога шукрки, Зоҳид ундайлардан эмас.

Уринбосар чиндан ҳам тезгина етиб келди. Яратилганда Худога ҳаққини қолдирмаган, деб шу бандага айтилса керак. Худо буйдан урганида у энига қуштириб олган, «фалон ёшида бошидан сочи тукилиб кал булади», деб ёзуғ битилганида бошдан тукилувчи сочи кукрагига, жағига кучирган — кукракдаги жун кунлиги ва узунлигидан куйлак ёқасидан чиқиб, кўрган одамнинг гашини келтирарди. Кунда икки марта қиртишламаса булмайдиган соқол эса, ёноқларининг нақ чуққисига қадар бостириб борган. Яна бир ҳаракат қилса, соқол деганлари киприклару қошларга қушилиб кетиши ҳеч гапмас. Уринбосарга салобат бахш этиб турган кўзойнак гардишининг пастки қисми айнан соқолнинг уша чегарасига қадалади.

Уринбосарнинг Яратгандан ундирган энг улуг нсъммати — кузлари. Бунақа мулойим боқувчи, узун киприклар билан ҳимояланган кўз қизларда ҳам кам учрайди. Уринбосар Зоҳиднинг хонасига кирдию дарсга кеч қолган боладай бошини эгиб, ер остидан қараб қўйди. Аста сўз бошласа, кузлари шунчалар мулойим боқардики, одам улдириб келган тақдирда ҳам ҳибсага олиш ҳақидаги қарорга имзо чекишга қўл бормасди. У

гавдасига монанд семизгина жигарранг сумка кутариб олган эди. Уринбосар Зоҳиднинг рупарасига утириб, сумкани тиззасига қўйди-да, «қамайсизми ё раҳм қила-сизми?» дегандай мултиллаб қаради.

— Бошлигингиз айтгандирлар, а? — деди Зоҳид.

— Айтдилар, яхши иш булмабди. Аммо биз бу пулларни узимиз сб юборганимиз йуқ. Бировнинг ҳақидан қурқамиз. Узингиз биласиз, шаҳар катта, келди-кетди куп. Меҳмон-измон кутишнинг узи булмайди. Олдин ҳукумат унча-бунча пул ажратарди. Энди у ҳам йуқ. Унта меҳмонни кутасаң, дейишади, тамом. Еб-ичиб кетса ҳам майли. Масков томондан келганлар совга-саломга урганиб қолишган.

«Бошлиқ иккови чиндан ҳам ухламаганга ухшашади, — деб уйлади Зоҳид, унинг гапларини эшитиб. — Уринбосар балогардонликни буйнига олган. Уйдаги топган-тутганлари тунда яширилиб, уй бир гариб ҳолга келтирилган. Балки «қамаб қуйишади», деб хотин, бола-чақалари билан хайрлашиб ҳам келгандир. Бошлиқ ҳозир хонасида қилг этмай утирибди. Котибасига «мен йуқман», деб тайинлаган. Уринбосари ҳибсага олинганини эшитиши билан идорада мажлис тушлаб, қайта қуриш душманлари фoш этилгани, уларга қарши аёв-сиз кураш олиб бориш лозимлиги масаласини кун тартибига қўяди...»

Зоҳид тинмай гапираётган уринбосарга қараб туриб телефон гўшагини кутарди-да, бошқармага қунғироқ қилди.

— Да, ало, эшитаман, — деган овозни эшитиб, уринбосарга қаради. Уринбосар телефон рақамлари те-рилаётгандайқ жим булиб, бироз ажабланиш, бироз хавотир билан унга тикилиб утирган эди. Зоҳид бошлиқ-нинг исмини тилга олгач, уринбосарнинг бутун вужуди қулоққа айланди.

— Қудрат акам йуғийдилар, ссакага кетувдилар. Ким суравогдилар? Келсалар нима деб қуйий? — деди котиба.

— Мен прокуратураданман. Шариповман, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Вой, тухтанг-чи, ҳали кетмаганга ухшайдилар... — Котиба сукут сақлади. — Ана, қайтиб кевотгила.

— Эшитаман, уртоқ Шарипов. Кунглим сезгандек изимга қайтувдим, тинчликми?

— Ҳа, тинчлик, уринбосарингиз стиб келдилар. Ҳавотир олманг, демоқчи эдим, — Зоҳид гапни калта қилиб, гўшакни жойига қўйди.

Уринбосар узилган гапини давом эттирмади. Бироз уйлади. Зоҳиднинг бу кичик «уйини» самара берган, тунда уйлаб-пишитилган режа дарз кетган эди. Узун киприклар ҳимоясидаги кўз илтижоли боқди:

— Пулларни бошлиққа берардик, узларни сарфлар эдилар...

— Пуллар масаласида бошқа уртоқ шугулланади. Сиз менга бир гапни айтинг: Жалол Комиловни охири марта қачон кургансиз?

— Жалол Комилов улдирилганда мен йуқ эдим.

— Буни биламиз. Охири марта қачон кургансиз?

— Янги йилдан кейин. Участковойга справка бериши керак экан.

— Кайфияти қанақа эди, уст-боши қанақа эди?

— Кайфияти... яхши. Сал кайфи бор эди. Устида оқ пустин. Телпаги ҳам тоза теридан.

— Нимада келди?

— Такси ҳайдаётган экан. Мени бир жойга олиб бориб қуйди... пулини бердим.

— Таксичилик қилаётган булса, нима учун сиздан справка суреди?

— Такси бировники булса керак?!

— Бировнинг таксисини бемалол миниб юриш мумкин, деб уйлайсизми?

Уринбосар «ким биледи?» дегандай елка қисди.

— Нима ҳақда гаплашдинглар?

— У ёқдан, бу ёқдан...

— Аниқроғи?

— Сибирдан келган экан.

— Сибирга нима учун борибди?

— Уч-тўрт йил ишлабди. Менам сизга ухшаб суровдим, «комсомол йулланмаси билан бориб келдим», деди. БАМга боргандир, деб уйлабман.

— Сизда «ишлайди», деган рўйхатда турарди. Унинг асосий иши нима эди? Чайқовчимиди, уғримиди?

— Унисини билмайман.

— Унча-бунча узатиб турармиди?

— Йуқ, бунақаси булмаган.

— Уни сиз ишга олганмисиз?

— Ҳа.

— Ким тавсия этган?

— Хужайин-да, мана аризада қуллари бор, — у шундай деб сумкани очмоқчи булди.

— Керакмас, курганман, — деди Зоҳид уни тухта-тиб. — У хужайинингиз оламдан утиб кетган. Аризага у киши имзо чекиб, сиз буӣруқ бергансиз.

— Тартиб шунақа-да.

— Комилов қасрда яшаган?

— Билмайман.

Шу ерга келганда уринбосар кузини олиб қочди. Зоҳидга шунинг узи кифоя қилди, куз очирмай савол уқларига тутиш лозимлигини англади:

— Комилов сизни таксида қасрга олиб бориб қуйди?

— Эсимда йуқ.

— Эсланг.

— Омборхонага эди, шекилли.

— Аниқми?

— Ҳа, аниқ.

— Омборхона қасрда?

— Қуйликда.

— Атайин сизни олиб бордими ё уша ёқда иши бор эканми?

— Билмадим, олиб борди, пулини бердим.

— Омборхонадан чиққунингизча кутиб турдими?

— Йуқ.

— Нима учун хизмат машинангизда бормадингиз?

— Машина бузуқ эди.

— Сиз идорадаги фирромликлар учун жавобгарлик-ка тортиласиз, буни биласиз. Лекин унинг ёнига ёлгон гувоҳлик бериш қушилса, нима бўлишини билмайсиз. Сиз балки қотил эмасдирсиз, лекин қотилни яширишга уринаётганингиз аниқ.

— «Балки қотил эмасдирсиз», деганингиз нимаси? Нима учун мен қотилни яширишга уринарканман?! — Бошқа эркак булганида бу гапларни пуписа оҳангида айтарди. Уринбосар эса қуй кузларини қуриқлаб турган узун киприкларини пириллатиб, титроқ овоздан айтди.

— Қотил топилмағунига қадар марҳумни таниган, билган одамнинг ҳар биридан гумон қиламиз.

— Олдин «сиздан гумонимиз йуқ», дедингиз-ку?

— Ҳа, шундай дедим, — Зоҳид «бу бало-ку», дсб қуйди узича. — Келганингизда шу фикрда эдим. Гапни чалғитишингиз билан гумонсирай бошладим. Биздаги маълумотларга қараганда сиз уша кун Комиловнинг уйига боргансиз.

— Ким айтди?

— Уз кузи билан курган одамлар. Юзлаштирайми?
Уринбосар бошини эгди.

— Йук, — деди сскин, мағлуб одам овозида. —
Ксракмас. Сибирдан ул-бул олиб келган экан. Кейин...
«Олтин ҳалқа» деганидан бор-ку, шундан бир қултум-
дан...

— Совға ҳам қилдими?

— Пулини бердим, совгамас.

— Нималар сотиб олдингиз? — Зоҳид унинг мушку-
лини осон этиш учун «сотиб олдингиз» деган сўзларга
атайин ургу берди.

— Узимга телпак олдим. Уч юз берувдим, юзини
қайтариб берди. Сиздан фойда олмайман, деди. Қизла-
римга атаб ҳам ул-бул...

— Сиздан нимани илтимос қилди?

— Ҳеч нарсани.

— Яширманг.

— Уй туғирлаб беринг, деди. «Саргардонлик тугали,
уч хонали уй туғирлаб берсангиз, бола-чақа қилиб ути-
раман», деди.

— Сиз уйни қандай туғирлаб бермоқчи эдингиз?

— Мен хат қилиб берсам бас, қолганига узининг
ишончли одамлари бор экан.

— Ким?

— Билмайман.

— Ҳосилбойваччами, Марканянми?

Уринбосар бир чучиб тушди-ю, бошини эгди. Одам
эмас, тошбақа булиб яралганида ҳозир бошини косаси
ичига олиб, очидан улиб кетса ҳам, чиқмай ётаверар-
ди.

— Билмайман, бунақа одамларни танимайман.

— Асадбек деганини-чи, эшитмаганмисиз?

Уринбосар ташвишланиб, тезгина қараб олди.

— Танимайман.

— Комиловнинг уйи қасрда?

— Ссбзорда.

— Аниқроғи?

— Нечанчи уйлигини билмайман.

Зоҳид телефон гушагини кутариб, шаҳар жиноят
қидирув бўлимида Комиловнинг иши билан шуғулла-
наётган инспектор Мақсуд Солиевга қунгироқ қилди-
да, Ссбзорга стиб келишини, дспара бўлимидан Толи-
повни ҳам чақиришини сўради.

Майор Солиевни бу иш билан шуғулланувчи гуруҳ-
га Зоҳиднинг талаби билан қушишган эди. Уттиз йил-

дан бери шу соҳада ишлаётган майорни Зоҳид дорил-фунунда уқиб юрганидан бери биледи. Талабалик йилларида амалиёт буйича йулланма билан келиб, шу майор билан ишлаган эди. Дастлаб «нима учун майор, нима учун олдий инспектор», дсб ажабланди. Ксейин унинг феълини урганиб, яхши куриб қолди. Хужайинларнинг отган уқи булмай, кимларгадир эмас, фақат ҳақиқатга хизмат қилишни бурчи дсб билган бу одамга Зоҳид ихлос қуйган эди. Зоҳидга Намозов иши топширилганда майор сафарда эди. Шилимшиқ иши бошланганида Зоҳиднинг бахтига у сафардан қайтди-ю, дарров қидирув гуруҳига қушилди.

— Қани, туринг, Комиловнинг уйига берамиз, — деди Зоҳид.

Уринбосар мугелик билан урнидан турди. Унинг хотираси яхшими ۵ бир неча марта ксганмиди, ҳархолда Комиловнинг уйини ҳсч бир адашмай топиб борди.

2

Шилимшиқ уч хонали уйнинг бир хонасини ижарага олган экан. Ёши эллиқдан ошган, аммо кексалик ҳукмига ҳали-бери буйсунмайдиган кўҳлиқкина аёлларни ошкора нохушлик билан қарши олди. Шилимшиқнинг хонасида битта йиғма каравот, оёғи лиқиллаб турган эски устол, иккита устулгина бор эди. Устулларнинг бири кийим илғич вазифасини утарди. Кийимлар устма-уст бстартиб равишда ташлаб қуйилган. Устол устида қотган нон булаклари, шишаси жимжимадор «Олтин ҳалқа» дсб аталган ароқ, ювуқсиз туртта пиёла, жумраги чсгаланган чойнак турарди.

— Сиз келганингизда уй қандай аҳволда эди? — деб суради Зоҳид Уринбосардан.

— Худди шунақа. Олиб келган нарсаларини сотиб, мсбс олмоқчи экан.

— Нарсаларни қасрда сақларкан?

— Чамадонидан олиб берди, — Уринбосар шундай дсб йиғма каравот остидаги жомадонни имлаб курсатди.

Солиев билан Толипов икки қўшни гувоҳлигида тинтув бошлашди. Зоҳид эса уй бскаси билан гаплашиш учун нариги хонага чиқди. Бска гапини Жалол Комиловни яхши билмаслигини маълум қилишдан бошлади. Зоҳид бундан «Мсни суроқ қилиб овора булманг», дсган маънони уқди. Шу сабабли терговни

анъанавий тарзда икир-чикирдан эмас, аёл кутмаган холда бошлади:

— Комитов уйингиз кириб келганида қулида нечта чамадон бор эди?

— Эсимда турибдими? — деди аёл, тўғри жавобдан буйин товлаб.

— Эслашга ҳаракат қилинг. Орадан бир йил утмади-ку?

— Эсим ўзи сал шунақароқ, — деди бека, шичин билан.

Зоҳид «ҳозир сайраб юборганингни ўзинг ҳам билмай қоласан», дегандай муғамбирона кудимсираб қўйди-да, ён чунтагидан расм чиқариб унга узатди. Бека расмдаги даҳшатли манзарани курибоқ сесканиб тушди. «Вот ужас!» деб кузларини чирт юмди. Худди калима қайтаргандай бир нима деб шичирлади. Зоҳид ундан куз узмай тикилиб тураверди. Кукраклари орасидаги ариқча куриниб турган, худоси пардоз-андоз бўлган бу аёлнинг калима келтириши мумкинлигига Зоҳид ишонмасди. Шу сабабли унинг нима деб шичирлаганини билишга қизиқди.

— Гапингизга тушунмай қолдим, қайтаринг.

— Одамлар ваҳший булиб кетишган, — деди аёл кузини очиб.

— Ким қилган булиши мумкин?

Кузларидан киборлик пардаси кутарилган бека Зоҳидга қовоқ уйиб қаради:

— Нима, мени қотилларга шерик, деб уйлаянцизми?

— Касбимиз шунақа. Ҳақиқат очилмагунча ҳаммадан гумонсираймиз.

— Унда мени олиб бориб қаманг, отинг! — аёл зарда билан урнидан турди.

— Ўзингизни босинг, жойингизга утиринг. Саволларимга жавоб беринг, — Зоҳид кескин-кескин гапириб, аёлнинг зардаси сариқ чақа эканини маълум қилиб қўйди. — Қулида нечта чамадон бор эди, эсладингизми?

— Битта... яна битта тур халта бор эди.

— Кийимлари қанақа эди?

— Ағдарма пустин, бошида телпак.

— Оёғида-чи?

— Калта қунжли этик.

— Совуқ жойдан келибдими?

— Ҳа, Новосибирскда икки йил яшабди.

— Нима учун?

— Академияда ишлабди. Диссертация ёзибди.

— Илмий иши нима ҳақда экан, айтмадимми?

— Мен сўрамадим. Илмга тоқатим йўқ.

— Уйга танишлари келиб турармиди?

— Бир-иккитаси келган.

— Эркакми, аёлми?

— Ҳм... Эркак булганидан кейин хотин бошлаб келади-да. Бунинг нимаси ёмон?

Зоҳид уридан туриб даҳлизга чиқди-да, қўшнилари билан утирган Уринбосарни имлаб чақирди.

— Уйга келганингизда бу аёл бормиди?

— Ҳа.

— Сиз уни танийсизми?

— Йўқ... Очиги... Жалоол мени уйга қўйиб, узи бир ёққа кетди. Сангинахон билан бироз чақчақлашиб утирдик.

— Қани, юринг. — Зоҳид уни бска утирган уйга бошлади. — Мана бу кишига қаранг, келганмилар?

Аёл Уринбосарга беписанд қараб олди:

— Эсимда йўқ.

— Эртагача эслаб, соат унда прокуратурага борасиз, — Зоҳид шундай деб кўкрак чўнтагидан чақирув қогози олиб, ёзди-да, бскага узатди.

— Мен унда боролмайман, — деди аёл, — ишдан рухсат беришмайди.

— Бешик тўйига деб сўрасангиз балки рухсат беришмас. Лекин чақирув қогозини кўрсатсангиз ижозат тегаети. Гапларингизга қараганда қонунни яхши биладиганга ухшайсиз. Узингизни гулликка солманг. Сизга эса, — Зоҳид Уринбосарга юзланди, — ҳозирча рухсат. Керак булганингизда узимиз чақирамиз. Шаҳардан чиқмай, узоққа кетмай туринг.

— Шунақа пайтда қасққа ҳам кетардим. Қўлимдан келган хизматни аямайман, — Уринбосар шундай деб хайрлашиб, чиқди.

Шилимшиқнинг хонасида тинтув тугаб, эксперт пилладаги бармоқ изларини олаётган, суратчи фотоаппаратини гилофига жойлаётган, Ҳамдам эса кийим-кечаклар рўйхатини ёзиб утирган эди. Мақсул Солиев эса дераза раҳига суяниб, уйга ботган ҳолда турарди. Зоҳид иш охирига етишини кутиб утирди. Гувохлар рўйхатга имзо чекишгач, майор Солиев

уларни қушни хонада яна озгина кутиб туришларини илтимос қилди.

— Бор бисоти шу эканми? — деди Зоҳид, улар чиқиб кетишгач.

— Ҳа. Бойлик талашганга ухшамайди. — деди Ҳамдам.

— Хонима нима дейди? — деб суралди майор.

Зоҳид суҳбат баёнини маълум қилиб, Уринбосарнинг маълумотини ҳам қушиб қўйди.

— Шилимшиқ Сибирдан қуруқ келмаган, бу аниқ. Бегона аёлнинг уйига ҳам қўнмайди. Ҳамдам, сен бугун уй бекасининг ким эканлигини аниқлаб қўй, — деди Солиев, — Шилимшиқ бир жойга чиқиб келган бўлса, демак, моллари бошқа ердалиги аниқ. Қасрда, нимаси бор унинг? Усмирлигида қамалганидан бери сип-силлик юришида бир гап бордир. Қотилнинг топганимиз билан иш битмас, дарахт илдири чуқурроқдир. Илдири кавлашга дарахт эгалари, богбонлари йўл қўйишармикин? Ахир бу анов-манов дарахт эмас. Богбонларни боқиб турадиган, соясидан баҳраманд этадиган дарахт-а! — Солиев шундай деб Зоҳидга қаради. Лекин ундан жавоб кутмай, устол устидаги жомадонга яқинлашди. Худди оғирлигини чамалагандай кутариб курди. — Ҳамдам, гувоҳларни чақир. Чамадоннинг баҳридан утишга тўғри келади.

Гувоҳлар киргач, чунтагидан букма пичоқ чиқариб, Ҳамдамга узатди. Ҳамдам худди уста бичиқчидай илдам ҳаракат қилиб, жомадон астарини йиртди. Ҳаракатлари зос кетиб, жомадондан арзирли ҳеч нима чиқмади. Шундан сўнг гувоҳларга рухсат берилди.

— Мен ҳозир сен билан бирга бораман, — деди Солиев Зоҳидга. — Шилимшиқдан қолган нарсаларни узим бир курай.

3

Майор Солиев Шилимшиқдан қолган бисотларга аввал тикилиб турди. Сўнг кузойнагини тақдида, қулига тилла занжирли медальонни олди.

— «Любимой Лене от Павла»... Бу қасрда экан?

— Буйнида. Бармоғида анави тилла узук. Чунтагида пул. Ҳеч нарсасига тегишмаган, — деди Зоҳид.

— Ленаси ким бўлди?

— Суров тарқатганман. Жавоби балки Сибир томонлардан келар.

— Бошқача жавоб булиши мумкин эмасми? Сен бу одам Лена деганини улдириб, занжирини тортиб олган деб уйлайсанми? Уни арзон-гаровга сотиб олган булса-чи? Балки изни яшириш, бизни чалғитиш учун қотиллар буйнига илиб кетингандир?

— Иккинчи гумонингизга урин йуқ. Экспертиза занжир буйнида, узук бармогида узоқ вақт турганини тасдиқлади. Биринчи гумонингиз ҳам ҳақиқатдан узоқроқ. Агар Комилов тудаларга алоқадор одам булса, бунақа арзон-гаров нарса сотиб олиб буйнига осиб юрмас.

Солиев Зоҳидга қараб, кулимсираб қўйди. Йиғитнинг фикридаги мантиқ унга маъқул келди. Шилимшиқининг чунтагидан пулдан ташқари ҳар хил қоғоз нарчалари чиққан эди. Чунтакда юриб бироз уринган, аммо тешилмаган трамвай патталари Солиевнинг диққатини тортди.

— Комилов трамвайда юрган эканми? — деди у, паттадан биттасини олиб, синчиклаб қараб. — Тагида машина булса...

— Машина улимидан ун кун олдин угирланган.

— Ёки олган, — деб изоҳ берди Солиев.

— Олганлиги ҳақиқатга яқин, лекин исботланмаган ҳақиқат. Паттани эса дуконларда қайтим урнига ҳам беришади.

— Агар бу тўдага алоқадор шахс булса, қайтимга патта олмайди, бу бир. Булар тийинларнинг фарқига боришмайди. Трамвайда юрмайди, бу икки. Трамвайга чиқиб қолгудай булса ҳам ҳақини тўламайди, бу уч.

— Нимага тўламайди?

— Сабаби оддий. Баъзан ёдларидан кутарилади: Чунки патта тулаш одат тусига кирмаган. Баъзан тулагилари келмайди. Пулдор одам минглаб сумларни беҳуда совуриши мумкин. Лекин тийин ишлатишда хасислиги тугади. Хун, бу одамга трамвай паттаси нима учун керак?

Зоҳид буни уйлаб курмаган эди. Тилла буюм, пул турган пайтда арзимаган тийинларни ташкил этувчи трамвай паттаси ҳақида бош қотириш лозимлиги ҳаёлига келмабди. Ҳозир купни курган майор бунга эътибор бергач, уйлаб қолди.

— Агар у Сибир томонларга гастролга борган булса, қуруқ қайтмаган. Қолаверса, гастролга бир узи бор-

ганми? Балки шерикларидан бирон нарсани яшириб, номардлик қилгани учун жазосини олгандир? Буюмларини қаерга яширган? Энг қулай жой темир йул бека-ти ёки аэропортдаги юкхона эмасми? Паттадаги рақам-лар юкхона тилсими эмасмикин?

Зоҳид паттани қулига олиб, Солиевга ажабланиб қаради.

— Қанақасига?

— Айтайлик — 391829. «3» ёки «39» юкхона белги-си, «1829» эса тилсим рақами. Юкхоналарни тафтиш қилиш керак. Тафтиш учун шаҳар прокурорининг рух-сатини ол. Бу тилсим куп нарсанинг сирини очади. Мен унгача машинани бир кўрай.

Ёнган машинадан нима қоларди? Қорайиб ётган мошинасифат тунука ичи Солиевга қадар ҳам титиб чиқилган эди. Шунга қарамай майорга аталган нарса ҳам бор экан. Чақалоқнинг кафтидай келадиган учбур-чак тунукача оловда қоғоздай бужмайиб қолган эди. Солиев уни авайлаб олиб, румолчасига уради.

4

Таксопаркнинг бошқони чиқиб кетгач, Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Ишни хом қилган экансан, — деди у, норози оҳангда. — Машина уғирлангани ҳақида хабар бериб қўйиш керак эди.

— Мурдани ҳам ёқиб юбориш керак эди, — деди Чувринди, Асадбекнинг гапини маъқуллаб. — Бармоқ изига қараб, кимлигини аниқлашган. Энди кавлашти-риб ётишибди.

— Ваҳима қилавурма. Бир жойни таталаб тешиб чиқиши учун темирдан тирноқ керак, — деди Кесак-полвон, пешонасини тириштириб. У Асадбекнинг тан-қидини оғир олмасди, аммо гапга Чувринди аралашса, энсаси қотарди, камчилигини бўйнига олишни сира истамасди.

— Ҳозир темир тирноқлар пайдо булган, — деди Асадбек.

— Темир тирноқларнинг ҳам ошқозони, жигилдони бордир? — деди Кесакполвон, буш келмай. — Шилим-шиқни олдириб кел, дединг, бир кунда оёгини ерга теккизмай олдириб келдим. Ҳофизга рупара қил, де-динг рупара қилдим. Уни биз улдирганимиз йуқ. Кав-лашса ҳам бизга рупара булишмайди.

— Йўлни биз томонга буриб юборадиган ишлар ҳам бўлган, — деди Чувринди. — Ҳайдар ака бир-икки ишни бемаслаҳат қилганлар. Бугун йигитларим муҳим гап топиб келишди. — Чувринди шундай деб сукут сақлади. «Айтаверайми?» дегандай Кесакполвонга қаради. Кесакполвон уридан бир қузғолиб олди.

— Гапни чайнамай, айтавермайсанми? — деди жеркиб.

— Шилимшиқ ҳали ҳам ободонлаштириш идорасида рўйхатда турган экан. У срдаги ҳаромиларга маоши керак бўлган-да. Терговчи уша срдача кавлаб борган. Шилимшиқ Тожимуллаев билан учрашган экан.

— Ким у? — деб сўради Асадбек.

— Тожимуллаев уша идора бошлиғининг муовини. Хуллас, у терговчини Сангинаникига бошлаб борган.

Асадбек Кесакполвонга уқрайиб қаради.

— Ушаникида турганмиди Шилимшиқ? Сен менга бошқа гап айтган эдинг-ку?

— Мен айтган жой ишонсизроқ чиқди. Сангина пухта жувон.

— У-ку пухта, аммо сен латтасан. Бошинг билан уйлайсанми ё бошқа ёғинг биланми?

— Сен қаеринг билан уйласанг, мен ҳам уша срим билан уйлайман. Ишнинг сассиғи чиққанда мен айбдор бўлиб қолдимми? Шилимшиқни ҳофизга рупара қилганинда туй ҳақида гап йўқ эди. Сен мардлик қилмоқчи эдинг. Узинг ҳам калта уйлагансан. Мен уғридан чиққан одамман. Ишим ё чикка бўлади, ё пукка.

Асадбек уртоғига бақириб хато қилганини фаҳмлаб, уни тиззасига шапатилади.

— Жириллама. Мен ҳам қиморбоздан чиққан оми одамман. У уйинларда бугун ошиқ олчи турмаса, эртага туради. Эндиги уйинларда ошиқ олчи турмаган кун улдим, деяверасан. Энди хато қилишга ҳаққимиз йўқ. Мен Шилимшиқни жазолашим зарур эди. Агар у жазосини олмаса, бошқа бир йигит унинг изидан борар эди. Тартиб бўлмаса, биров бизни бир тийинга ҳам олмай қўяди. «Мардлик» деган олифта гапларингни қўй. Ким мен чизган чизиқдан чиқса, Шилимшиқнинг орқасидан жўнайди. Икковинг ҳам йигитларингга айтиб қўйларинг. Мендан кейин сен, сендан кейин Маҳмуднинг айтгани қонун бўлади. «Ким купроқ айбли?» деб ахлат титишингга йўл қўймайман. Бу ҳукми мен чиқарганман! Маҳмуд, энди нима қилмоқчисан?

— Ҳали бир тухтамга келганим йуқ. Терговчи яхши хид оладиган исковичга ухшайди. Унинг ёнига майор Солиев қушилган.

— Солиев? Катталарнинг шурини қуритган майорми? Ишдан кетувди-ку? — деди Асадбек.

Майор Солиев икки йил бурун бир қотиллик ишдан бориб, юқори амалларни эгаллаб турган одамларнинг эрка фарзандларини фони қилган эди. Бу ишни хаспушлашга интилиши яхши натижа бермади. Адолат қарор топгандай туюлди, ammo Солиев истеъфого чиқишга мажбур бўлганди. Ҳозир Асадбек шунини назарда тутиб суради.

— Янги йилдан ишга қайтаришган. Бир ярим йиллик маошини туланган, — деди Чувринди.

— Ҳайдар, эшитдингми? Темир тирноқ уша булади. Унда ошқозон ҳам, жигилдон ҳам йуқ.

— Унда бу дунёда яшамаса ҳам буларкан.

— Қани, тегиб кур-чи, уларга! — деди Асадбек овозини баландлатиб. — Ишни осонроқ йул билан ёшин керак.

— Бир-иккита кавказлик топмаса булмайдн, — деди Чувринди.

Асадбек унинг мақсадини тушуниб, Кесакполвонга савол назари билан қаради.

— Ҳайдар?

— Ҳайдарсиз ишларинг битмайдими?

— Латгачайнарлик қилма.

— Иккитаси бор.

— Маҳмудга бер уларни. Маҳмуд, каллангини ишла-тиб, йули билан терговчиларга рупара қил, хитланиш-масин. Ҳайдар, уларнинг шартн қанақа булади?

— Қорадори-да.

— Қасрда булса ҳам стказиб берамиз. Сен Сангина-ни куздан йуқот.

— Увол булмайдими?

— Ўлдир деганим йуқ, куздан йуқот дедим. Терговчининг акасини улдирган болани топиб уйига ташлаларинг. Сал эти улиб турсин.

— Қайси бирини ташлайлик?

— Нечта узи?

— Уч-туртта булиб улдиришган. Лекин уша пайтда биттаси қамалган. Биттаси кейинроқ дуқонда қулга тушган. Қолган иккитасининг айби камроқ дейишди.

— Уша асосий иккитасини топларинг.

— Ватани йуқнинг имони йуқтур... — Исмоилбей шундай деб бошини эгди, сукутга чумди. Эти устихонига ёпишиб, узун бурни янада бсухшовлик касб этган, кузлари киртайиб қолган қария бу сукут чодирига уралиб, нималарни уйлади экан? Бу гапдан юраги ҳаприққан Зелихон-чи? У нима учун жим? У нималарни уйлаяпти. Исмоилбейнинг чой қуйиб утирган угли Аҳадбей-чи?

Аҳадбей Зелихоннинг тенгқури. Тақдирнинг золимлиги булмаса бири тоғлар бағрида, бири денгиз соҳилида туғилиб усиб, шу срда учрашармиди? Улар қишлоққа олдинма-ксийн кучиб келишди. Исмоилбей урушдан қайтгач, темирйулга ишга кириб, оиласини шу срга кучириб келди. Зелихоннинг отаси эса урушдан қайтмади, у стим ҳолича қишлоқда ризқини териб юраверди.

Дунёдан ризқи узилай деб турган қария, ярим асрдан купроқ умр куриб, ҳали уз Ватанига эга булмаган бу икки бсбахт банданинг айтаман деса ҳасрати камми, эслайман, деса хотиралари йуқми?

Турт йил бадалида немис Исмоилбейнинг жонини оламан, деб нсча юз минг уқ узди экан. Лскин яратган уни бу улим довулидан омон сақлаб қолди. Ризқ билан умрни мул берган экан. Аммо бунинг эвазига Ватандан жудо қилибди.

Исмоилбей бошини эгиб, сукутга берилган чоқларида купинча Оллоҳга муножот этади: «Урушда жонимни омон сақла, деб ёлвордим, узингга шукр, сақладинг. Бир кунгина булса ҳам қишлоғимда, оилам бағрида яшай, денгизнинг мавжларини курай, дедим. Қишлоғимга қайтардинг, шукр. Аммо бир кунгина сигдирдинг. Денгиз мавжларига туйдирмадинг. Гуноҳим куп булса, ватангадо қилсанг минг розиман. Аммо Она халқимни ватангадо қилганингга ақлим лол. Наҳот барчамиз баравар гуноҳкор булсак...» Шу гаплар ҳаслига келади-ю, Худога таъна қилгани учун дарров тавба ҳам этади.

Умри поснига стгани сайин хотира денгизи ҳам саёзлашиб, мавжлари сустлашиб борар эди. Баъзан тушида, баъзан эса ҳаёл булутларига банди булиб утирган чоғида денгиз соҳилида, қирғоқдаги майда тошлар-

ни оҳиста силаётган ожиз тулқинларни безовга қилиб югураётган иштончан бола куз олдига келади. Ҳаётни фақат шодликдан иборат, деб уйловчи бола қийқириб, қувнаб югуради. Сачраган сув томчилари қуёш нурида зумрад мисол бир товланиш беради-ю, яна уз урнига қайтади. Боланинг қувнашидан денгиз ҳам маст, қуёш ҳам яйраб нур сочади. Сунг... денгизнинг уфққа туташи ерини ёндириб қуёш ботади. Сунг ой кутарилиб, бу ёнғиндан азоб чеккан денгиз юзини силаб овутади. Ой нури денгиз узра узун пойандоз солади. Шу пойандоз устида юриб кетгинг келади... Бу бола — Исмоилбей. Соҳил буйлаб чопаетган бу бола унга урушдан ҳамроҳ бўлди. Урушдан қишлоғига қайтгач, уни яна кўрди. Бу сафар ухламасдан, ҳатто мудрамадан, кузини юммасдан туриб кўрди.

Госпиталдан чиққанидан сунг, манзили узгаргач, уй билан алоқаси тамом узилган, у уруш оловида эмас, хавотир оловида қоврилган эди. Қишлоғига қайтиб, уйда бегона гуржиларни кўргач, ҳайратдан ёқа ушлади. Шоп муйловли гуржи уни уйга бошлади. Мусаллас билан сийлади. «Биз айбдор эмасмиз, биродар, биздан хафа бўлма!» деди. Яна аллақанча гаплар айтди. Аммо бу гаплар унинг қулоғига кирмади. Денгиз соҳилига борди. Этигини ечиб, шимининг почаларини қайириб, соҳил буйлаб юрди... Уғлини елкасига миндириб олиб, соҳил буйлаб югуришни орзу қиларди. Уғли йуқ. Югуришга хоҳиши ҳам, мажолли ҳам йуқ. У икки нарсага ҳайрон, бири — оиласини қандай топишни билмайди. Иккинчиси — қишлоқ йигитлари урушда жон олиб, жон берса-ю, бунда қолган қариялар, хотинлар, болалар қандай қилиб хоин бўлишсин? Қишлоқдан битта, нари борса иккита сотқин чиқар, лекин ялпи хоин бўлиши мумкинми? У — Исмоилбей урушда бир нарсани — Ватан учун жанг қилиши лозимлигини биларди. Энди ҳайрон: қани уша Ватан?

Ҳаселида кўп жонланадиган икки манзара шу — соҳил буйлаб қувнаган ҳолда югураётган бола... шимининг почасини ҳимариб, қайғу юкини орқалаб бораётган аскар... Кукрагида Ватан ҳимояси учун берилган нишонлар. Кукрак сиртида нишонлар, кукрак ичидаги юракка эса тиг санчилган...

— Ватани йуқнинг имони йуқтур, — Исмоилбей шундай деб, ҳасл бандилигидан озод бўлиб, кузларини очди. — Худо ота-боболаримизга Ватан берган эди, биздан тортиб олди. Бизнинг гуноҳларимиз учун сизлар

ҳам ватангадо булдинглар. Сизлар имонсиз кетманглар, Ватанга қайтинглар. Худога шукрки, бизни кофирлар юртида хору зор қилмади. Орқадошларимиз бизларни рапжитишмайди. Уларнинг улуғлиги шунда. Аммо Ватан улуғроқ. Унинг урнини ҳеч нима босмайди.

Исмоилбейнинг кейинги гапларини тепловознинг қичқириви босиб кетди. Сунг поезд гуриллаб утиб, уй тебраниб, шифтларигача қисирлади. Уй эгалари бунга куникиб кетишган, эътибор ҳам беришмади. Зелихон эса ҳар ун дақиқада бир поезд утиб, заминни силкитганда хавотир билан шифтга қараб қуяди.

— Вакилларимиз Масковга кетишди, — деди Аҳадбей, — Қрим татарлари билан биргалашиб, ҳақиқатга етишар, иншооллоҳ.

— Чеченлар кўп кетишди. Сени ҳам кетди, деб юрувдим? — деди Исмоилбей.

— Онам шу ерда, бувам шу ерда. Мен қаёққа бораман? — Зелихон «мен қамокда эдим», демади. Чол гап кавламасин, деб бошини эгиб, сукут сақлади.

Исмоилбей «сизлар гурунглашиб утиринглар, мен самоварга чиқай» деб фотиҳа ўқиди-да, ўрнидан турди.

Аҳадбей отаси кирганида хонтахта остига яширган шишани олиб, пиёлаларга ароқ қуйди-да, «Соғ бул», деб кутарди.

— Сени чақирганимнинг боисини энди айтай, — деди у. — Вакилларимиз Масковдан қуруқ қайтишади. Масков юртлирингга бораверинглар, деган билан гуржилар уйларимизни бушатишмайди. Қон тукилиши аниққа ухшаб турибди.

— Қон тукилса чеченлар сизлар томондан булишади.

— Қон уша ерда тукилади, деб уйлаяпсанми?

Зелихон бу гапдан ажабланди:

— Қасерда тукилади?

— Шу ерда.

— Эсинг жойидами? Ким билан урушасан? Ким қон тукади?

— Ўзбеклар билан...

— Аҳад! — Зелихон ўрнидан қузголиб, тиз чукиб утириб олди. — Жиннимасмисан? Бизга уй берган, нон берган ўзбек билан урушасанми?

— Сен ҳовлиқма. Биз урушмаймиз. Бизни уруштиришади. Мен кузатиб, сезиб юрибман. Сен Федяни билармидинг?

— Қайси Федя?

— Истансанинг орқасига турарди. Лақаби «Бўри».

— Ҳа... отилиб кетувди шекилли?

— Ҳукми узгартиришган. Ун беш йил беришувди.

Янги йилдан олдин пайдо бўлиб қолди.

— Қочибдими?

— Қочганга ухшамайди. Бемалол юрибди.

— Қутулиб чиққандир?

— Йўқ. Ҳали ярмини ҳам утирмади. Афви умумийга тушиши ҳам мумкинмас. Хуллас, бу ёгини эшитгани билан Қувасойда кўрдим. Пивохонада турган улфати билан утирган экан. Улфатлари бу ерлик эмас, биллиб турибди. Мен билан куришди. «Нима қилиб юрибсан?» дессам, «иш бор, братан», деб ишшайди. Битта яримтанинг изига тушиб, шурини қуритмоқчимми, деб пойладим. Шериклари билан Қувасойни айланиб чиқишди. Асосан турклар кўпроқ яшайдиган кўчаларни айланишди. Кейин иккита мошинга утириб, гоийиб бўлишди. Эртасига уларни бу ерда кўрдим. Улар тамонага келишмаган. Кўнглим сезиб турибди. Кўёвим Қувасойдаги пивохонада ишлайди. Атай бориб суриштирдим. Улар уч-тўрт марта келишибди. Турк йигитлари билан пивохўрлик қилишибди. «Ҳозир ҳамма ёқда эркинлик, сизлар Турк автономиясини талаб қилинглар», дейишибди. «Туркларнинг уз республикаси бўлсин!» дейишибди. Пиво ичгани кирган иккита узбек йигитни туртиб чиқаришибди. Гапга тушуняпсанми?

— Фсдя шу ердами?

— Шу ерда эди, кўринмай қолди.

— Яхши, уни узим топаман. Селим қасрда, ҳали ҳам Қувасойдами?

— Ҳа.

— Фсдя билан куришгандир?

— Билмайман.

— Кўришади. Фсдя кслади-ку, куришмайдими? Тур, кетдик. — Зелихон шундай деб урнидан турди.

— Ошни дамлади, еб олайлик.

Зелихон «кейин», деб ташқарига чиқди. Аҳадбей унга ноилож эргашди.

«Запорожец»ни ут олдириш учун итариб юргизишга тўғри келди. Машина утган йўлини кўк тутунга буркаб юрса ҳам, манзилга етиб олди. Ҳашаматли уй, юк машинасига мулжаллаб ишланган катта дарвоза олдида «Запорожец» уйинчоққа ухшаб қолди.

Селим деганлари узун бўйига монанд қорин қўйган, қаддини тик тутиб юрувчи йигит, ҳовлида Зс-

лихонни куриб, дастлаб танимаганидай қаради, сунг бирдан чехраси очилиб, қучоқ очиб келди.

— Зели оға, тушумми ё унгимми? — деб қаршилади. Кенг ҳовли атрофига уйлар солинган, худди қурғонга ухшарди. Меваги дарахтлар тартиб билан экилган, кунга қараган уй рупарасига темир қувурлардан тоқсури шланган.

Селим уларни кенг уйга бошлаб кирди. Меҳмонхона шифтининг уртасида катта биллур қандил. Тўрт чеккасига эса, айнан шу қандилнинг кичик нусхалари осилган. Йигирма киши бемалол давра қуралиган устолда дастурхон безоглик эди.

— Оғажон, соғинтириб юбордингиз-ку? — деди Селим жилмайиб.

— Қасрдалигимни билмасмидинг? — деди Зелихон.

— Билардим.

— Билсанг нимага сўрайсан. Чиқиб келдим. Хизматинг бўлса, айт.

— Хизматни қўйинг, оғажон. Хизматда мана, биз буламиз. Сиз иззатда.

— Ишларинг қалай? Узбеклар гашингга тегишмаяптими?

Кугилмаган ташрифдан ажабланиб турган Селим бу саволга қандай жавоб беришни билмай, иккиланди.

— Туғрисини айтавер.

— Бу ер ўзимнинг қулимда. Лекин... Ҳосилбойвачча деганни эшитганмисиз? Ушанинг одамлари куз очирмайди. Қонимни суриб ташлашди.

— Шунга Федяга айтдингми?

— Қайси Федяга? — Селим шундай деб «Сотдингми?» деган маънода Аҳадбейга қаради.

— Аҳадбейга қарама, менга қараб жавоб бер. Федяга нима дединг?

— Шунга айтдим.

— Ёрдам бер, дедингми?

— Ҳа.

— Аҳмоқсан. Пулниг куп-у, аммо ақлинг кам. У нима деди, ўзим тинчитаман, дедими?

— Ҳа.

— Сен бу ердан кўчиб кет.

— Нега энди?

— Қиргиннинг уясига чўп суқиб қўйибсан. Келиб-келиб Федядан ёрдам сўрайсанми?

— Кимдан сўрай бўлмаса?

— Кучинг стса ишла. Булмаса ягир булиб юравер.

Зелихонга айрим нарсалар аён була бошлаган эди.

Шу учун Селимнинг меҳмондорчилигига унамади. Аҳадбейникига ҳам кирмай Фарғонага жунади. У Федяни қаердан топишни биларди.

2

Ҳар бир мамлакатнинг узига яраша қонуни, қондаси булади. Фуқаро қонун-қоидаларга итоат этиб яшайди. Худди шунга ухшаб, биз жинойтчилар деб атовчи оламнинг ҳам уз қонунлари, тартиб-қоидалари бор. Улар биз жорий этган қонунларни сариқ чақага олишмайди. Шу сабабли уларни таъқиб қиламиз, ҳибсга оламиз, ҳукм чиқарамиз. Дарёга тугон солингани билан сув орқасига қараб оқмайди, тулиб-тошиб, йулида давом этаверади. Агар тугон заиф ақл билан қуйилган булса, тупланган сув уни бузиб кстади. Ҳайқирган жунун сув тулқинлари элни анча бссаранжом қилиб қуяди.

Зелихон яшайдиган олам ҳам шунга ухшайди. Унинг фуқароси кам, аммо қонуни пухта. Уларда «ахлоқ тузатиш колониялари» йуқ. Улар «ахлоқ тузатиш» билан шуғулланишмайди. Уларнинг ҳукми битта — қонунни буздингми, хиснат қилдингми, биродарингни қутқармадингми, тамом, жонинг билан жавоб бер.

Бу ёзилмаган қонун-қоидаларни сув қилиб ичиб юборган Зелихон қаерда, қандай ҳаракат қилишни, ким билан қандай гаплашишни яхши билади. Қайси угрини қаердан топишни, қайси хоним кимга ҳам бошпана, ҳам қучоғидан жой бериши мумкинлиги унга маълум. У «Федяни узим топаман», деб бекорга айтмади.

Зелихон Аҳадбейнинг «Запорожец»идан тушиб, бир йуловчи машинани тўхтатди-да Фарғонага қараб кетди. Турт қаватли иморатлар орасига тирсак шаклида тушган бино унга яхши таниш. Иккинчи қаватдаги эшик узгарибди. Илгаригисига чиройли чарм қопланган эди. Буниси темирдан булибди. Зелихон эшик қунғироғини уй бекасига таниш булган тарзда босди. Қунғироқнинг иккита қисқа, учта узун жиринглашини эшитган бека эшикни бежавотир очиши мумкин. Кутилгандай булди. Эшик аввал қия очилди. Бека таниш одамни куриб, эшикни каттароқ очди-да, узи орқасига чекинди. Зели-

хон одатига кура атрофга аланглаб олгач, тезгина ичкари кириб, эшикни ёпди.

— Зеля, яхши келдингми? — Бска шундай деб унга яқинлашди-да, кукрагига бош қўйди.

— Надуля, узинг омонмисан? — деди Зелихон, унинг елкаларини силаб.

Ҳали қирққа кирмаган бу жувон тароватини йуқотмаган, кучоқласа кучоқлагудай, унса ушудай эди. Зелихон вақтида у билан айшини сурган. Аммо улар орасида муҳаббат, ҳамиша бирга булиш туйғуси йуқ эди. Юрак юракка талпинмаган. Зелихон бу тушакла бир печа соат илгари бошқа эркак ётган булиши мумкинлигини биларди. Надя ҳам бу чиройли йигитнинг ҳозиргина бошқа аёл кучогидан чиқиб келаётган булиши мумкинлигини биларди. Дарвин деган зот худди шу тоифа одамларга қараб туриб, «одам маймундан пайдо булган», деган назарияни яратган булса не ажаб? Булар Оллоҳнинг эмас, балки ҳирсининг бандалари эдилар. Одам боласига Яратган яхши туйғулар ҳам берганини билмас эдилар. Шундай туйғу булмагани учун ҳам бир печа йил эмас, бир печа соатгина куришмаган танишлар сингари омонлашдилар.

Меҳмонхонадаги устол усти душман пайхон ётган қишлоқ манзарасини эслатарди. Бу Зелихонни ажаблантирмади. Чунки у бунда дурустроқ манзарани курмаган.

Надя Зелихоннинг рупарасига утириб, икки қўлини жагига тираб, унга тикилди.

— Куринишинг бинойи. Курорт ёқибди, — деди жилмайиб.

— Сенинг дуоларинг стиб борди, — деди Зелихон ҳам жилмайиб. — Мени соғиниб, ичкиб қолибсан.

— Сени деб ичкисам арзийди.

— Нима иш қиляпсан?

— Узинг билган иш.

— Ким билан ишляпсан?

— Суварак билан.

— Кунинг шунга қолдими?

Надя «нима қилай булмаса?» дегандай елка қисиб қўйди-да:

— Ичасанми? — деб суралди.

— Борми?

— Сенга бор. — Шундай деб ичкари хонага кириб кетиб, дам утмай бир шиша ароқ кутариб қайтди. Зелихон

шишани унинг қулидан олиб, чаққонлик билан очди-да, иккита қадаҳга қуйиб, биттасини аёлга узатди.

— Эсон-омон қайтиб келганинг учун, — Наля шундай деб бир хуплаб қуйди.

Зелихон қадаҳни бир кутаришда бушатди.

Иккинчи қадаҳдан сунг аёлнинг ёнига утиб, уни қучоқлади.

— Энди эсингга тушдими? — деди Наля нозли вагинали овозда. Зелихон жавоб бермай, бақбақасига лаб юборди. Унинг назарида Федянинг қасрдалигини шу аёл билиши керак эди. Тугридан-тугри сураса, айтмаслиги ҳам мумкин эди. Шу сабабли мақсалга аёлларга ёқадиган йўлдан юриб боришни маъқул курди. Наля ийиб, тушакка ётишга тайёр булганида «Федя қасрда?» деб суради. Кузлари сузилиб турган аёлнинг қошлари бирдан чимирилди.

— Шунга келувдингми? — Наля Зелихонни кукрагидан итарди. Зелихон эса аксинча, уни маҳкамроқ қучди. Наля унинг қучоғидан чиқишга уринди, охири бушашган ҳолда, ёпиқ эшикка қаради. — Шуни кейинроқ сурасанг ҳам булади-ку? Ана, ётибди. Фирт маст.

Зелихон уни қучоғидан бушатиб, эшикни очди. Юзтубан ётган, чап қулоғининг остидан оғзигача тиртиги булган бу йигитни дарров таниди. Ичкари кириб эшикни ёпди-да, «Федя», деб чақирди. У бир текисда нафас оларди. Мастга ухшамасди. Зелихон уни яна чақирди, сунг унинг маст уйқуда эканига гуё ишонч ҳосил қилгандай, пиджагининг чунтагига қул юборди. Янги паспорт, озод этилгани ҳақидаги гувоҳномани кургач, боя кунглига оралаган шубҳа ҳақиқатга айлана бошлади.

У Федянинг бош томонига утиб утирди-да, худди узи билан узи гаплашадигандай гапира бошлади:

— Менинг Бури деган бир дустим буларди. Ароқ дарё булиб оқиб келса, шимириб қуритарди. Аммо узи сира маст булмас эди. Қамоқда бузилибди, бечора. Энди... одам сотилганидан кейин шунақа булиб қоларкан-да. Худо раҳмат қилсин, сени Федя. Номингни тоабад унутмаймиз, дея олмайман. Сотқинларни эсламаймиз, ўзинг биласан-ку...

Шу гапдан кейин Федя бир қимирлаб олди.

— Сотқин эмасман, — деди ётган ҳолича.

— Бошингни кутар, Федя, мендан уялма.

Федя бошини кутариб, тирсагига тиралди.

— Нимага келдинг?

— Иш бор эди. Чиқиб келганингни эшитиб, хурсанд булувдим.

— Қанақа иш?

— Энди сенсиз битадиган иш.

— Мени сотқин дема, Академик, мен бировни сотганим йуқ.

— Қочдингми? Қочганга ухшамайсан?

— Ишинг булмасин. Йулини қилиб чиқдим.

— Мен билан ишлайсанми?

— Йуқ.

— Нимага?

— Узимнинг ишим бор. Агар хоҳласанг... мен билан ишлашинг мумкин. Яқинда катта ов булади.

— Қасда?

— Қасрдалигини вақти келганда айтаман.

Эшик қунғироғи жиринглаб, уларнинг суҳбатлари узилди. Бироз фурсат утгач, эшик қия очилиб, Надя куринди.

— Федя, келди айтганинг.

Федя урнидан туриб меҳмонхонага чиқди. Зелихон унга эргашди. Меҳмонхонада сочлари пахмайган, қадди келишган бир қиз турарди.

— Ёшинг нечада? — деб суради Федя унга тикилиб.

— Ўн еттида, — деди қиз, бу саволдан ажабланиб.

— Зеля, бу товуқни топиб келган матахини қара. Менинг куним энди қари кампирларга қолибди-да, а? Жуна, кузимга куринма!

Қиз лабини чимириб, шарт бурилган чоқда, Зелихон уни тухтатди.

— Надуля, бу менга насиб қилган экан. Бизга ухшаган чолларга қари кампирлар ҳам булаверади.

Федя Зелихоннинг олдида олифтагарчилик қилмоқчи эди. Оғзидаги нонни олдириб қуйиб пушаймон сди-ю, аммо сир бой бермади.

XX Б О Б

1

— Ҳосилбойвачча деганлари мен буламан. Бир томони қайнотангиз билан ака-укалигимиз бор. Бир томони йигитнинг сузи қайтгунча шайтоннинг бўйни узилсин, дейишадими?

Шу гапдан кейин Элчин уйланиб қолди. У Ҳосилбойвачча деганларини эшитган, қучқорларнинг бири шу эканини ҳам биларди. Аммо узини курмаган эди. Озгин юзидаги катта юмалоқ кузлари болакай чизган суратни эслатувчи, қалдирғоч муилошли, қирра бурунли бу йигит узига эринмай эсб берган эди. Кийимларининг тахи бузилмаган, бирон срда гижимнинг асорати йуқ, худди у ҳеч срда утирмайдигандай, суянмайдигандай эди. Иккала қулининг бармоқларида биттадан тилла узук. Бу одамдан таралаётган атир ҳидига димоқ ёрилиб кетай дейди. Элчинни ҳайрон қолдирган нарса бу эмас, бундай олифта юрувчилар куп. Элчин туйга айтиб келган бу йигитни зимдан кузатиб, унинг киприк қоқмаслигини илғади. Уқдай қадалиб турган нигоҳдан одам боласида кам учрайдиган совук ут чақнаб турарди. Бу нигоҳ «сенга яхшилиқ қиламан» дсб алдай олмасди. У туғрисини айтарди: мендан фақат ёмонлик кут!

Элчин Ҳосилбойваччанинг таклифини эшитгач, кеча Асадбекнинг қидириб келгани сабабини англади. «Демак, Асадбек бу таклифдан огоҳ. Демак, бу одамга хизмат қилишимни истамайди. Нима учун? Гайирлиги келганми? Обруйига путур стишини билганми? Кимсан, Асадбекнинг куёви Ҳосилбойваччанинг хизматида булса?!»

— Мен ноз қилаётганим йуқ, ака, — деди Элчин, узидан икки-уч ёш кичик булган Ҳосилбойваччага. — Акахонингиз сизга қадрдон булсалар, туйларига зурроқ ашулачиларни олиб борганингиз яхшими, дейман-да. Мен анча четга чиқиб қолганман. Биров эслайди, биров эсламайди. Гулом келибди ё Шерали кслибди, деган гап қаёқда-ю, алмисоқдан қолган Элчин келибди, деган гап қаёқда?

— Бунчалик паст кетманг. Арзимасангиз ўзим келмас эдим.

Элчин бу гапдан «Мен унча-бунча одамни таклиф этмайман», деган маънони уқди. У Асадбекнинг мақсадини англагандай эди. Аммо шунча уйласа ҳам Ҳосилбойваччанинг асл нияти нима эканини билолмади. Ҳар бир катта-кичик туданинг, ҳатто гап сёйдиган кичик улфатнинг уз қушиқчиси булади. Элчин Асадбек тудасига тегишли, ҳатто улар уни ўз мулкидай куришар эди. Ҳосилбойваччаларнинг ҳам уз мулки — қушиқчиси бор. Туйга Ҳасанали келармиш, дейилса, одамлар унинг йулига ҳафталаб куз тикишади. Ана шундай

машхур ашулачи турганида Элчин нимага керак булиб қолди? Элчин таклиф замирида қандайдир қитмирлик ётганини фаҳмлади-ю, қисқа фурсатда уша «қандайдир» нима эканини англай олмади.

— Катта бошингизни кичик қилиб келибсиз, биз нима дердик. Қасбимиз яхшиларга хизмат қилиш.

Ҳосилбойвачча юзини жилмайиш эпкини силаб утди. Бу қувониш эмас, голиб одамнинг мағрур жилмайиши эди.

2

Элчин туйга борибди?!

Асадбек бу хабарни эшитиб, тудоқиб кетди. У «Элчин сал булса-да, эсини йигиб олди», дсб янглишганини билди. «Кузи кур, ақли паст экан, — дсб уйлади Асадбек, — бу таги пастга олов билан уйнашишни ким қуйибди?»

— Туйда аҳвол қанақа экан? — дсб сўради Асадбек, узини бироз босиб олгач.

— Улоқ Ҳасаналидамиш. Элчинга пул қистиришмабди, — деди Чувринди.

— Ҳа, тулки! — Асадбек урнидан туриб, эшик томон юрди. — Кетдик.

— Сиз бормаганингиз маъқул, — деди Чувринди, жойидан жилмай. — Мен йигитларни юбордим. Узлари тинчитишади.

Асадбек туйхонага кундузи бориб муборакбод этиб, совга-саломини бериб келган эди. Унинг кечки зиёфатларга келмаслиги кўпчиликка маълум, шу учун ҳозир борса, мағлубиятини буйнига олган булиб чиқади. Чувринди буни олдиндан ҳисоб-китоб қилиб қуйган эди. Асадбек унинг мақсадини дарров тушуниб, жойига қайтди.

— Сиз ташвишланманг. Бир жиҳатдан шундай булгани ҳам дуруст. Бурнига сув кирса, кейин қадрингизга стади, — деди Чувринди.

Асадбек хабарни эшитиб, тиграб утирган пайтда Элчин туйда ёниб қушиқ айтарди. У даврага биринчи чиқишидаёқ бу срга шарманда булиш учун келганини англади. Ундан олдин Ҳасанали чиққанида уни қийқириб қарши олишди. Ҳасанали уртага чиқиб, худди цирк артистидай бир қўлини юқори кутариб таъзим қилди. Олқишлар тингач, унга торни икки қўллаб уза тишди. У арзимаган бир одамнинг мактубини олаётган

подшодай қаддини ғоз тутиб, торга қул узатди. Шу онда Ҳосилбойвачча унга яқинлашиб, устидан пул сочди. Ҳасанали ашула айтиб эмас, пул сочишдан, қистиришдан чарчади. Навбат Элчинга етганида туйхонада олқишлар янграмади. Пуллар сочилмади. Ташқаридан қараган одам барча пул аввалги ашулачига сарф этилиб туғабди-да, дейиши мумкин эди.

Элчинга бу усул маълум. Ашулачини хор қилишнинг энг маданий йули шу. Бундан бир вақтлар Асадбек ҳам фойдаланган. Элчинни бошлаб бориб, унинг обруйини ошириш, туй эгаси чақирган ҳофизни ер қилиш учун шу усулни қуллар эди. Ҳосилбойвачча акс йул тутди: узи айтиб келган қушиқчини узи хор қилди. У атайин даврага чиқмади. Худди Элчиннинг ашуласини эшитмагандай улфатлари билан чақчақлашиб утираверди. Элчиннинг раққосаси — туйларда юравеиб кузи пишган жонон жувон — Ҳосилбойвачча утирган ерга бориб минг муқом қилди, минг ишва билан сузилди, фойдаси бўлмади.

...Ана шу пайтда Асадбекка хабар кетган эди...

Элчин иззати битганини билиб, туйдан чиқиб кетмоқчи ҳам эди. Бироқ, узини тутди. Шармандалик юкини ортмоқлаб чиқиб кетгандан кура охиригача чидашга қарор қилди. Ҳозир чиқиб кетса — уларга шу керак — голиблик жомини сипқоришади, кетмай утираверса, чиқиб ашуласини айтаверса, улар ажабланишади, балки хавотирга ҳам тушиб қолишар.

Элчин туйхонада узининг калака қилинаётганидан бир эзилса, икки туда орасида қуғирчоқ бўлаётганини англаб, минг эзилди. «Бунга аввалроқ ақлим стиши керак эди», деб узини узи айблашдан узга чора топмади. У даврага иккинчи марта чиққач, атайин мунгли ашулани айта бошлади. Ширакайф йигитлар келиб, «шухроғидан бўлсин», деб қулоғига шивирлаб кетишса ҳам парво қилмади. Туйда яйраб, уйнайман, деб келган қизлар, йигитлар бетоқат бўлишди. Ҳосилбойваччанинг даврасидагилар ҳам у томонга бир-икки қараб қуйишди. Ҳозиргина қизиётган туй совий бошлади. Туй туйга эмас, маърузачининг гаплари ёқмай гунғир-гунғир бошланган мажлисга ўхшаб кетди. Ҳосилбойвачча урнидан туриб, Элчин томон бир қадам қуйгач, тўхтади. Элчин унинг тўхтаб қолиши сабабини рупарасида Жамшид пайдо бўлгач, англади. Жамшид ашуладан маст бўлган одамдай жилмайиб қуйди-да, чунтагидан бир даста пул чиқариб Элчиннинг устидан

сочди. Жамшиддан сунг яна икки нотаниш йингит сочди. Ана шунда Ҳосилбойвачча чунтагига қул тиқиб урнидан турди. Ана шунда Элчин ашулани ниҳоясига стказмай узди-ла, жойига қайтди.

Уни туй охиригача даврага чорламадилар. У эса узини эркин тугган булиб, сб-ичиб утираверди. Шерикларининг савол назарларига «хотиржам булинглар», дсган маънода им қоқиб қуяверди.

Туй тугаб, келин-куёв кузатилгач, Ҳосилбойвачча Элчин утирган устолга яқинлашди.

— Қалай, ҳофиз, уринтириб қуймадикми? — деди у, Элчиннинг слкасига қул ташлаб.

— Маза қилдик, ака, — деди Элчин унинг кузига тик қараб.

— Акахонни хурсанд қилдингиз, раҳмат, — у шундай дсб чунтагидан икки тахлам юз сумлик чиқариб, устол устига ташлади. — Етадимми?

Элчин заҳарли жилмайиш билан пулларга қаради. Бир тахламни олиб, ёнида утирган доирачига узатди-да, «Узинг булиб бер», деди. Сунг иккинчи тахламни Ҳосилбойваччага узатди:

— Акахон, мен холис хизматга келганман.

Ҳосилбойвачча қошларини бир чимирди-ю, аммо сир бой бермади. Сунг пулни олиб раққоса олдига ташлади.

— Уйинингга беш кетдим.

У шундай дсб бурилиб, изига қайтди.

3

Кучада Жамшид кутиб турган эди. Элчин уни курмагандай утиб кетмоқчи булди. Аммо сергакликда унча-бунча одамга дарс бера оладиган Жамшид унинг йулини тусди.

— Сиз бу ёққа чиқинг, — деди, қатъий оҳангда.

«Демак, Асадбек олиб келишни буюрган», дсб уйлади Элчин. У бир тухтамга келиб улгурмай, Жамшид орқароқдаги доирачига буюрди:

— Торни мана бу мошинга қуйинг. Ҳофиз акангиз биз билан бирга кетадилар.

Элчин Жамшид билан гиди-биди айтишни узига эп курмай, машинага утирди. «Асадбекнинг кузи учиб турган булса, унга айтадиган икки огиз ширин сүзим бор», дсб қуйди.

Жамшид одатига содиқ қолган равишда жим борарди. Орқа уриндиқда утирган Элчин унга тикилиб, уйларди: «Асадбек бу лайчасини атай юбордими? Энди менга нималар дсб сасир экан? «Ҳосилбойвачча Асадбекнинг куёвини бир пул қилди», деган андишага чидай олмас ҳар ҳолда...»

Элчин қамокдан чиқиб келгач, узини ақлан тулишган ҳис қиларди. «Атрофимда содир булаётган ҳар бир воқсага, айтилаётган ҳар бир гап-сузга ақлим стади, кимга нима дейишни яхши биламан», дсб уйларди. Зоҳиран шундай. Ҳар бир инсон йил утгани сайин узини ақли ҳис қилиб боради. Худди шу ҳис уни купга кулги қилади ёинки ҳаёт суқмоғида чалиб йиқитади, йиқитганда ҳам бир умр мажруҳ қилиб қуяди. Тугри, Элчин купни курди. Найранг нима, мунофиқлик нима, ваҳшийлик нима — ҳаммасига тирик гувоҳ. Аммо, бу найранг, бу мунофиқлик, бу ваҳшийлик, одам боласига ёт жамики иллатлар ранги кундан-кунга турланиб туришини ҳисобга олишни урганмади. Буни урганиши ҳам қийин. Бугун сариқ рангда тусланган ваҳшийлик эртага қайси рангда жило бсради? Қорами? Яшилми?.. У Шилимшиқни улдирмоқ истагида юрганида қайси рангда эди. Бу жингалак сочли йигитга пичоқ санчаётганида қайси рангни афзал билади? Буни унинг узи ҳам билмайди. У узи сезмаган ҳолда икки гуруҳ узаро тепиб уйнайдиган копток ҳолига тушди. Зимдан тайёрланаётган олишув сахнасида бир зарра булиб қолганини у ҳали тушуниб етмасди.

Жамшид шоҳкучадан тугрига юрмай, чапга бурилгач, Элчин ажабланди. «Демак, бугун Асадбек мени куришни истамайди. Демак, бу тун уйланади, рсжа тузади. Асадбек қулида қуғирчоққа айланганингиз муборак булсин, Элчинбой. Қасоскор эркак сизми эдингиз?» Элчин дарвозаси ёнида тўхтаган машинадан тушиб, торини қултиқлаган ҳолда қолди. Жамшид хайр ҳам демай, жунаб кетди. Элчин чунтагидан калит чиқарди-ю, қулфга солишга қули бормади. Нима учундир уйига киргиси келмади. Кимгадир дардини айтишни истади. Унинг дардини ярим кечада ким эшитади? Зелихон булганида эшитарди. Лекин у Фарғонадан қайтгач, «зарур ишни» баҳона қилиб, Масковга жунаб қолган. Элчиннинг дардини Анвар ҳам эшитиши мумкин. Лекин уйготиб, хотини бағридан чиқиб унга қулоқ тутиш малол келса-чи? Элчин шу фикрларни хаёлидан утказиб, узини ночор, ёлғиз сизди. Атрофда «азизим,

биродарим, дустим...» дейдиган одамлар куп. Аммо дардини эшитадиган инсон йуқ булса ҳам қийин экан. «Одамлар қамоқдан қурқишади, — деб уйлади Элчин. — Ахир шу сруғ жаҳоннинг узи турма-ку? Ёнма-ён яшайсан, лекин бир-бирингга ишонмайсан. Бу Ер деганлари гуноҳкор бандаларнинг сургун муддатини уговчи жойи эмасми? Қамоқхонада ҳар бир барак узи-га хос бир мамлакат. Ҳар бир баракнинг уз қонуни, уз урфи, уз подшоиси бор. Ер юзидаги ҳар бир мамлакат қамоқхоналардаги бараклардан нимаси билан фарқ қилади? Диндорларнинг гаплари балки туғридир? Одам боласи чиндан ҳам синов учун бу дунёда яшар? Синовдан ўтса — озоликка чиқади, жаннатга тушади. Утмаса жаҳаннам азобида қолади...»

4

Зайнаб эрини кутиб, ухламай утирган эди. Машина келиб тўхтаганини билди. Машина эшиги тез очилиб, тез спилди. Машина шитоб билан қўзғолди. Зайнаб отарчилар шилта йуллардан юрадилар, деб куп эшитган эди. Эрининг туйга боражагини билганидан бери, шу йулда юриб келади, деган фикр унга тинчлик бермаётган эди. Дарвоза эшиги ҳадсганда очилмай, эри киравермагач миясига ўрнашган гумон ҳақиқатга айланаверди. Назарида эри уйнаши билан тушиб қолиб, дарвоза олдида қучоқлашиб тургандай туюлаверди. Елкасига қалин румолини ташлаб, ташқарига чикди. Дсвор олдига келиб, куча томонга қулоқ осди. У кутган ҳансирашлар, пичирлашлар, ҳиринглашлар эшитилмади. «Машина қушниларникига келгандир» — Зайнаб шу фикрда изига қайтмоқчи эди, куча томонда Элчин снгил йўталди. Зайнаб сергак тортиб, яна қулоғини динг қилди. «Нимага кирмаяптилар?» деб ажабланди. Қанча уйламасин, саволига жавоб тополмади. Кута-кута, охири эшикни узи очди.

Торини қучоқлаб ғариб аҳволда турган эрини қуриб, ҳайрати яна ошди. Элчин қўққис эшик очилганида бир чучиб тушди. Айвонда сшиб турган чироқ нури бу ерга аранг стиб келарди. Шу сабабли Элчин хотини кўзидаги ажабланишни сезмади. Зайнаб ҳам эрининг кўзидаги ҳайронлик аломатини илғамади.

— Зайнаб? Тинчликми? — деди Элчин. Унинг тили гапга келмай, овози соқов одамникидай гўлдираб чикди. Зайнаб «маст экан», деган ҳаёлга бориб, паст овозда:

— Тинчлик, — деди, — киринг...

«Кутаётган экан!» Шу фикр Элчиннинг кунглини критиб, елкасидан босиб турган дардни қувгандай булди. Остона ҳатлаб утиб, эшикни ёпгач, бир қулнин хотинининг белига юбориб, уни упрмоқчи булди. Зайнаб юзини олиб қочди, упртормади. Элчин буни назди араз урнида қабул қилиб, кунгли янада равшанланди. «Шунчалик кутдими, шунчалик аразладими, демак, яхши куради» деган қарорга келди. Ичкари кириб плашчини ечгач, уни яна қучмоқчи булди. Зайнаб бир тулгониб унинг қучоғидан чиқди-да:

— Аввал ювининг, — деди.

Бу гапдан сунг Элчиннинг устидан совуқ сув қуйилгандай булди.

— Сен ҳали... мени шунақа саёқ... шалтоқ деб уйлайсанми?!

Зайнаб эрининг кузларига қараб бир олам ғам курди. Яна бир гап айтса, назарида эри йиглаб юборадигандай туюлди. Гапи қупол чиққанини англаб, юмшатишга ҳаракат қилди:

— Фақат саёқ одам ювинадими? Бсгона жойларда утирдингиз, бсгона одамлар билан куришгансиз... Дарров эгриликка олманг-да... — Шундай деб эрининг юзини силаб қуйди. Элчин бу юмшоқ қулнинг тафтини сезмади. «Бугун ўзи тупроққа қориштирадиган кун экан», деб ҳаммомга қараб юрди.

5

Элчин ювинаётган маҳалда Анвар ширин уйқуда эди. Бирдан уйғонди. Уйғонганда ҳам сергак, тиниққан ҳолда уйғонди. Бирпас жим ётди. Пешонаси қизий бошлагач, урнидан туриб меҳмонхонага чиқди. Деразадан тушиб турган нурни куриб, шошиб эшикни ёпди.

— Сени биз уйғотдик, — деган ёқимли овоз келгач, нур устига оёқ қуймоқчи булди.

— Сени ҳозир олиб бормаймиз, — деди яна ёқимли овоз.

— Мен Зуннуний билан учрашмоқчиман, сурайдиган гапларим бор.

— Ердаги ҳаёт билан видолашганингдан кейин учрашасан.

— Асқар Қосим билан-чи?

— У билан ҳам... Сен бизнинг борлигимизга ишондингми?

— Ҳа.

— Ердаги ҳаёт билан хайрлашишга тайёрмисан?

— Йуқ.

— Нима учун?

— Одам узини узи улдириши осон эмас. Мен ҳаётдан туйганим йуқ.

— Бугун бўлмаса эртага туясан. Холидий энди баттар авжига чиқади. Атрофдагилар сени талашади. Куз очиришмайди. Сен узгаришларга ишониб хато қилясан. Одам эгнидаги либос узгаряпти, юрак эмас. Шунга ақлинг етмайдими?

— Билиб турибман... лскин менга озгина муҳлат беринг.

— Вақтни чузма. Билиб қуй: дустингнинг дусту хавф остида, йулдан қайтмаса, ҳалок булади.

— Ким?

— Дустингнинг дусту...

Шу гапдан кейин нур чекиниб, хона қоронгилашди. Анвар ҳолсизланиб, устулга утирди. Нурнинг жумбоқли гапи уни ташвишга солди. Дустимнинг дусту ким экан, дсб уйланди. «Дустга ухшаб юрганлар куп. Ҳаммасини огоҳлантириб чиқаманми? Ё энг яқин, энг чин дустларними? Йулдан қайтмаса ҳалок булади... Қанақа йулдан? Бирови амал талашаётгандир, бирови мол-дунё қайғуси билан яшаётгандир, бирови бошқасининг чиройли хотинини йулдан урмоққа киришгандир.» Қайси бири ҳалок булади? Нур нима учун мени огоҳлантирди? Дустимнинг дусту ҳалок бўлишини истамади. Аммо мени шоширяпти. Мен унга «ҳаётдан туймадим», дсдим. Шу гапдан аччиқланиб, дарров гойиб булдими? Мен... ҳаётдан туймадимми?..»

«Ҳаётдан туйиш» деган гап тилдан осонгина учади. Шу иккитагина сүздан иборат тушунчанинг уқ илдизини топиш эса жуда мушкул. Ҳар ким ҳаётдан ҳар хил лаззат олади. Кимдир маишатдан, фоҳишалар даврасида яйраб тун утказишдан, бошқа биров эса ана шу ҳаром йулга юрмаганидан лаззатланади. Кимдир туپлаган мол-дунёсига қараган сайин кузи қувнайди, бошқаси тешик тоғорага қараб, қорин ва нафс бандаси булмагани учун Яратганга шукр қилади.

Худди шунга ухшаш, ҳаётдан туйиш ҳам турлича. Биров мол-дунёсидан айрилса, ҳаётдан туяди. Биров ҳақсиз дунёдаги найранглардан туяди. Анвар нимадан туйсин? Холидийнинг ҳийлаларига чидай олмаганини ошкор этиб, бу дунёдан кетворсинми? Дунёни Холи-

дийларга ташлаб қочсинми? Асқар Қосим кетди. Нима узгарди? Ким инсофга кирди? Кимнинг кузи очилди? Унинг иссини ким англаб этди?

Анварнинг хаёлига шу гаплар келиб, беихтиёр уридан турди. Дсраза олдига бориб, осмонга қаради. Осмон тунд. Юлдузлар қуринмайди. Булут ортига яширинган юлдузни хаёлан куз олдига келтириб, унга муурожаат этди:

— Мени олиб кетсаларинг яхши буларди. Зунуний билан гаплашардим. Асқар Қосимдан сурайдиган гапларим бор эди. Узимни улдиришим қочмайди. Орқамдан чирқираб қоладиган бир этак болаларим йуқ. Ҳаётдан умидим ҳам йуқ. Аммо ҳозир бир адолатни тиклаш имкони туғилганида, қочиб қолиш номардликда. Улимдан қурқатганим йуқ. Улганимдан сунг Холидийларнинг хурсанд булишларини истамаяпман. Менга фурусат беринг. Озгина фурусат...

XXI Б О Б

1

Ёниб кетган машинадан топилган тунокача темир йул бекати юкхонасининг белгиси экан. Тунокачага зарб этилган рақам буйича иккита катга жомадон сақланарди. Жомадонлар харидоргир кийим-кечаклар билан тула эди. Трамвай паттасидаги рақамларга қараб иш юритиш қийин булди. Ниҳоят, автомат юкхоналардан иккитасининг тилсими ечилди. Икковида бир хил қора сумка турар, иккови ҳам қумли халтачалар билан тула эди. Таркибида олтин булган қум қасрдан олингану кимга сотилиши ксрак? Майор Солиевни ҳам, Зоҳидни ҳам шу жумбоқ гаранг қилди.

— Бойлиги миллион сумдан кам эмас, — деди Солиев узича чамалаб. — Булар сотганларидан қолганлари. Шунча пули бор одам таксини уғирлаб юрарканми?

— Таксопаркдагиларни қурқитиб олган булса-чи?

— Унда нима учун айтишмаяпти? Комиловнинг ҳаракатига ҳам тушуниб булмаяпти.

— Бойлик балки уники эмасдир? У бирор кишининг ёки гуруҳнинг дастёри булса-чи?

— Дастёр булганида бойликнинг изига тушишарди. Уй бскаси келдими, гаплашдингми?

— Йуқ. Икки марта чақиртирдим. Бугун Толиповни юбордим, олиб келади.

Зоҳид ҳам, майор ҳам калаванинг учини топмоқ учун турли тахминларни уртага ташлашар эди. Ҳозир, бошлари қотиб турганида сиз бориб: «Қотил санъаткор, у учини олди», десангиз, сира ишонмайди. Чунки миллион сўмлик бойликка эга одам оддий қасос қурбони булиши мумкинлиги кам учрайдиган ҳодиса.

Солиев Зоҳид билан хайрлашиб, урндан турган чоқда телефон жириглади. Ҳамлам Толипов Шилимшиқ яшаган уйнинг бескаси уч куч бурун, яъни тинтувнинг эртасига жомадонларини кутариб кетганини, йулда учраган қушнисига «Чет элга кетяпман», деганини маълум қилди. Бу хабарни эшитган майор Солиев жойига қайтиб угирди-да, «нима қиламиз?» деган савол назари билан Зоҳидга тикилди. Зоҳид бундай булишини кутмаган, чунки Сангинанинг хатти-ҳаракати унда шубҳа уйғотмаган эди.

— Биздан қочадиган даражада кўп нарса биларканми? — деди Зоҳид паст овозда, худди узига узи гапиргандай.

— У қотилликдан балки бехабардир. Лекин бсхтиёр ҳолда қотиллар йулини курсатиб қуйиши ҳам мумкин булган. Комиловни бу уйга ким жойлаштирган? Шу одамни топиш керак.

— Уринбосар-чи? — Зоҳид шундай деб телефон гушагини кутариб, рақам терди. — Балки уни ҳам...

Бошлиқ Зоҳиднинг овозини таниб, қуюқ ҳол-аҳвол суради. Кейин худди Зоҳиднинг мақсадини билгандай, қушиб қуйди:

— Тожимуллаевнинг сал тоблари йуқ шекилли. Кеча телефон қилиб, узрларини айтувдилар. Бугун ҳам кўринмадилар. Уйларидан сураб курайми?

— Ҳа. Иложи булса, бир келиб кетсинлар, — Зоҳид шундай деб гушакни жойига қуйди.

— Уйига бориш керак, — деди Солиев.

— Ҳозир, билайлик-чи? Ростдан тоби қочганми ё айёр касалмикин?

— Касал булса майли-я, у ҳам «чет элга» жунаб қолмаганмикин?

Шу пайт телефон жириглаб, уларнинг тусмоли суҳбатларини узди. Телефон гушагидан Бошлиқнинг хавотирли овози эшитилди:

— Уйда йуқ, кеча «сафарга кетдим», деб чиққан экан.

— Ҳозир стиб борамиз. — Зоҳид гушакни жойига қуйдию Солиевга савол назари билан қаради.

Саросимага тушган Бошлиқ хонасига сигмай, уларни кучада бетоқат булиб кутарди. У салом-аликни ҳам унутиб, янги хабар билан қаршилади:

— Кеча эрталаб ишга келганини фаррош курган экан. Унга ҳам сафарга кетяман, дедди.

Уринбосарнинг қабулхонасида ёши стмишларга бориб қолган озгин кампир утирган эди. Солиев унинг ёнидаги буш стулга утирди. Зоҳид дераза томонга утди.

— Тожимулласвни соат нечаларда курдингиз?

— Ссккиз булмагон эди. Мин убирать этиб, юргон эдим. Келиб, Ани, чиқиб турингиз, дедилар. Чиқиб турдим.

— Менга соат стти яримда қунғироқ қилиб, тобим йуқ, девди...

Солиев Бошлиқнинг луқмасига эътибор бермай фаррош билан суҳбатини давом эттирди:

— Куриниши қандай эди?

— Нормалний эди.

— Бир нарсадан жаҳли чиққани сезилмадими ё шошиб турганмиди?

Кампир бироз уйланди.

— Немножко нервничат этти. Минга «Салом, Ани», деди, и всё. А то, яхши сурашар эди. Здравямни, семямни сураар эди.

— Ичкарида нима қилди? Масалан, темир жавонни очиб-ёлгани сизга эшитилмадими?

— Йуқ, ҳич нарса ишитмадим. Ну, чиғиб кетгонларидан сунгра қарасам, сейфда клучлари турибди. Мин удивляться эттим. Клучни олиб, устолларига спрятат эттим.

— Қасрга, курсатинг.

Кампир туриб, ёзув устолига айланиб ўтиб, пастдаги тортмага қул юбормоқчи булганида, майор уни тухтатди:

— Ани, булди, қул урманг. Тожимулласв қайси шаҳарга кетаётганини айтмадими?

— Вродс Бухара деди.

Майор Солиев Зоҳидга савол назари билан қаради. Зоҳид унинг нима демоқчи булганини англаб, Бошлиққа имлаб қуйиб, қабулхонага чиқди-да:

— Телсфонингиздан фойдалансам майлими? — дсб суради.

Саросимаси босилмаган Бошлиққа бу илтимос улуг бир лутф булиб туюлиб, хона эшигини очиб, бироз таъзим қилган ҳолда «марҳамат», деди. Зоҳид, эшик оҳис-

тагина спилгач, телефон гушагини кутарди. Аввал экспертиза хизматини чақирди. Кейин Ҳамдам Толиповни топди-да, аэропортга бориб, Тожимуллаевнинг қай томонга учганини аниқлашни топширди. Уринбосарнинг хонасига қайтганида Солиев фаррошни ҳамон саволга тугарди:

— Тожимуллаев қанақа машинада келди, кўрмадингизми?

— Вроде таксида келди, — фаррош шундай дед, «адашмадимми?» дегандай бошлигига қараб қўйди.

— Хизмат машинасини қисқартирганмиз. Таксида келган булиши мумкин, — деди бошлиқ, аниқлик кiritиб.

Солиев кампирни бошқа саволга тутмади. Унга ижозат ҳам бермади. Экспертлар стиб келишгач, кампир билан бошлиқнинг гувоҳлигида темир жавон очилди. Устолнинг тортмалари тинтиб кўрилди. Бирон-бир ашёвий далил топилмагач, Тожимуллаевнинг уйига йўл олишди. Дангиллама қилиб солинган иморат ичи қашшоқ кўринишда эди. Паркет поллардаги, деворлардаги изларга қараб, узоқ вақт гилам тушалган, осилган эканини пайқаш қийин эмасди. Деворни энлаб турган хориж жавонининг токчалари ҳам ғарибгина кўринишда. Гарчи чанг-чунг артилган булса-да, бу токчаларда нималар турганини аниқлаш эксперт учун чўт эмасди. Солиевни ҳозир бу нарсалар қизиқтирмас эди. Шу сабабли уларни ишга солмади. Тожимуллаевнинг хотини аввалига узини гулликка солди. «Қайдам, билмайман, қасққа кетаётганларини менга айтмадилар», деди. Зоҳид Тожимуллаев хавфли уйинга араллашиб қолганини, ҳаёти хавф остида эканини айтгач, йиғламсираб туриб:

— Бухородалар, — деди. — Бугун телефон қилдилар. Хавотир олма, дедилар.

— Қасрда туришлари маълумми?

— Ҳа, холаваччалариникида.

— Манзилени айтинг.

Зоҳид аёл айтган манзилни тез-тез ёзиб олди-да, телефон турган хонага утди. Ярим соат утмай, телефон жиринглаб, Тожимуллаев топилгани маълум қилингач, улар идорага қайтишди.

— Тез топилганига ҳайрон буляпман, — деди Зоҳид, йўлда бора туриб.

— Тожимуллаев соддамуғамбирга ухшайди. У ишдан ишқал чиқишидан кўрқмаган. Уни чўчитишган булишлари мумкин.

— Ким, Комиловни улдирганларми?

— Балки.

— Унинг қотилликка аралашганига ишонгим келмайди.

— Бевосита аралашмагандир. Лекин у бизга Комилов яшаган уйни кўрсатиб бериб нодонлик қилди. Ҳар ҳолда у биздан қочмаган. Қидириб, топиб, қўлга олишимизни ўзи истаган. Биздан қочганда фаррошга «Бу хорога кетяпман», демас эди.

— Ўзининг соясидан ҳам чўчийдиган одамга ухшайди. Биринчи келишидаёқ тўрвахалтасини шайлаб олган экан.

— Шунақа одамларни жиним суймайди. Сичқонга ухшаб яшашнинг нима қизиғи бор. Сичқонни ҳеч кўзатганмисан? Нонни бир чўкилайди, ун марта атрофига қараб олади. Бир қоп бугдойни ташиб кстади индамасанг. Ҳолбуки унга бир челаги ҳам стиб ортади. Лекин у ташийвсади, ташийвсади. Охири қопда бир дона бугдой қолганида қопқонга тушади. Энди тасаввур қилиб кўр: бир қопда миллион дон борми? Демак, миллион марта қопқонга тушишдан кўрқиб яшаган. Тожимуллаевнинг ҳам шунақа. Ўғри бул, мард бул-да! Худо юракдан бермаган экан, тинчгина, озига шукр қилиб, маошингга яшайвермайсанми?

— Юрак-ку, йуқ, аммо кўз оч-да.

— Одамнинг кўзи тупроқ билан тўяди. Унгача «бср, бср», деявсади. Маҳмадона файласуфларинг жиноят ҳақида гапирса, «сийсий-ижтимоий илдизлар» деб мияни ачитади. Ҳеч қанақа илдиз йуқ. Ҳамма бало кўзда. Назар тўқ булса, ҳасад ҳам, игво ҳам, таъқиб ҳам булмайди. Кеча маҳалламизда бир чол гапириб қолди: кўз зиноси ҳам буларкан.

— Бу нима дегани экан?

Солиев «ростдан билмайсанми?» деган маънода ажабланиб қараб қўйди.

— Зино — бузукликми, ҳаром йул билан тушакка ётишми? Агар бир покиза аёлга шундай ёмон фикр билан қараб қўйсанг, кўз зиноси буларкан. Бунинг гуноҳи ҳаром тушакда ётганнинг гуноҳидан кам булмас экан.

Зоҳид бу гапни эшитиб, кулимсираб қўйди:

— Кучада кўзимизни юмиб юрарканмиз-да энди?

— Тожимуллаев билан таксопаркдагиларнинг хизмати бир, — деди Солиев, унинг ҳазилига эътибор

бермай. — Улар кимгадир холис хизмат қилишган. Таксопаркдан машина сурашган, улар йўқ, дея олишмаган. Тожимуллаев эса «ишляяпти», деб расмийлаштириб қуйган. Ҳозир биров билан бировнинг иши йўқ. Комилов қамокдан чиққан маҳалларда бу масалага қаттиқ туриларди. Уғрими, чайқовчими, бир идорага илиниб оларди. Энди Тожимуллаевнинг икки тиф орасида типирчилаб қолди. Бир биқинига биз тираб турибмиз, иккинчисига улар. Комилов яшаган уйни курсатгани учун улар Тожимуллаевни сиқувга олишган бўлса, у бечоранинг юраги чиқиб кетган.

— Уларнинг урнида мен булганимда Тожимуллаевга туҳмат қилардим. Комиловнинг қон теккан кийимини уйига ташлаб қуярдим.

— Бунақа ашулалар эскириб қолган. Уқиб юрганингда бир гап айтганман, эсингдами? — Солиев эслаб курсин, деган мақсадда сукут сақлади.

— Сиз менга кўп гапларни айтгансиз.

Солиев мийиғида кулди:

— Қайси бири эсингда?

— Дарахт кучада ўсгани билан илдизи кўркам иморатларнинг тагига қараб кетган бўлади, девдингиз. Узингизнинг эсингиздами бу гап?

Солиев пича уйланиб, бу савол қопқонидан ҳазил билан қутулмоқчи бўлди:

— Бунақа ақлли гапларни кўп айтганман. Мен ҳозир сендан бошқа нарсани сурамоқчи эдим: сенлар олий маълумот оламан, деб беш йил китоб титасанлар. Китобларда ўтган гаплар ўзилади. Жиноятчи китобга тушган йулдан юрмайди сира. Бу йулда тез фош булишини биледи. У биздан олдинроқда юради. Бизнинг ақлимиз ҳам, техникамиз ҳам уларнинг изидан боради. Уста шахматчи рақибининг ҳеч бўлмаса уч-тўрт юришини олдиндан билиб туради. Сенга ухшаганлар тамом бўлган уйинни урганиб юраверасанлар.

— Уста шахматчилар илгариги уйинларнинг юришларидан ҳам фойдаланишади. Одам эски ашулани ҳам баъзан соғиниб қолади.

— Ҳарҳолда бизнинг соҳада эски ашуладан кўрқиб керак. Ўтган уйиндаги юришдан фойдаланиб, сира кутилмаган, мотга олиб борадиган зарбага учрайсан. Чунки сен рақибингнинг усулини ёд олгансан. У буни биледи. Сен «ҳа, узимиз билган юришда», деб хотиржам бўласан. Шунда у бир зарб берадики, унглиниб ололмайсан.

Улар йул-йулакай узларича фалсафа сўқиб боришарди. Солиев бир жиҳатдан ҳақ эди. Ғаним томон беш-олти йил китоб титмаган. Шунинг учун бўлса керак, эркин фикрлайди, эркин юриш қилади, кўтилмаган зарба беради. Солиевларни қийнайдиған яна бир томони бор: ҳар қандай полвон курашга тушганда аввало ўз кучига ишонади. Аммо уни «ҳа баракалла», дегувчи рағбатчиси, ҳомийси ҳам бўлади. Солиевларнинг ҳомийлари, шубҳасиз, шиннам хоналарда утиришади, уларни алқашади, нишонлар, мукофотлар беришади, бироқ, зимдан рақиб томонга ҳам хизмат қилишади. Улардан қўрқишадими ё улушларини олиб туришадими, ҳарҳолда Солиевларнинг позик томонларини уларга билдириб қўйишади. Солиевга бу яхши маълум. Шу боис бирон жиноят изига тушганида дарахтнинг илдизи қайси иморат остида экан, деб ўйлайди. Неча марта илдизни топди, аммо қирқа олмади — йул қўйишмади. «Сен дарахт кесувчисан, илдиз кемирувчи эмассан», дейишади. Зоҳид бу ўйинларни зоҳиран биллади. Эшитган, лекин бу савдолар ҳали бошига тушмаган. У илдизга стиб боришига, болта уришига ишонди. Ноумид — шайтон, ёш кунгил шу умид билан яшайверсин. Ёшлик — асли умид деб аталган, афсуски, қумдан ясалган бир иморат. Уни шамол осонгина тузитади, ёмгир ювиб кетади...

2

Бухородаги қариндошлариникида коньяк ичиб утирган Тожимуллаев уч соат деганда узини катта шаҳарнинг жиноят қидирув булимида кўрди. Қариндошлариникига милисалар кириб келишганида «хайрият» деб қўйди. Айни чоқда, юрагига гулғула тушиб, ғойибдан «энди тамом бўлдинг», деган овоз эшитгандай бўлди. Туғилган одам қачондир улишини билгандек, у бир кунмас-бир кун қамалиши аниқлигини биларди. У фақат бир нарсадан — не азоблар билан, мисқоллаб туплаган бойлигининг бир кечада учиб кетишидангина чучирди. Бойлигини балки бошқалар ҳаром дер. Аммо у учун ҳар бир тийин ҳалол, меҳнати билан топган. Ахир шу йиллар ичи у нечта бошлиқ кўрди? Ҳаммасининг томоғи тешик эди. Еб туймасди. Чунтагини қаппайтириб, яна юқори амалларга кутарилиб кетаверарди. У эса меҳрибон энагадай тиржайиб, жойида қолаверарди. Бошлиқ изидан келганига «бу

зур одам, эҳтиёт қилинг», деб кетарди. Лекин бирон одам «менинг урнимга бошлиқ булиб қолсин», демасди. Номи «уринбосар», бироқ, урнини боса олмади, эга була олмади.

Курортдаги айшини узиб, уйига қайтиши билан бойликларини яширишга киришди. У ҳали нима гап булганини билмас эди. Бошлиғи билан гаплашишга ҳам улгурмади. Аммо кунгли сезде. Бир бало булмаса уни чақиртиришмас эди. Уйни-ку, амаллади. Назарида, орқасидан кимдир кузатиб тургандай булаверди. Охири журъат этди. Уз кунглида тулкилик қилди. «Озгина ақча»ни шу шаҳарнинг узига, ишончли ерга қуйди-ю, Бухорога учди. Агар гумон қилишса бойликни Бухородан қидираверишади. Уйида биров дахл қиладиган нарса йуқ ҳисоб. Уй хотинининг номида, машина қайнонасининг... ҳаммасига ишонч қогози бор. Баъзан кал пешонасини силаб уйлаб қолади, уйлай-уйлай, дунёнинг узи омонат булганидан кейин топган мол-мулк боқий қолармиди, деган қарорга келиб, узига таскин беради. Мисқоллаб йигиб-терганларининг бировлар номига зикр этилиши унга ҳам алам қилади, ҳам қурқади. Айниқса машинадан. Қайнонаси анчадан бери ана кетди, мана кетди, булиб ётибди. Кампирнинг пешонасида биргина угил. Агар кампир омонатини топширса, угил, яъни унинг қайин иниси меросхур сифатида машинага эга чиқиши ҳеч гапмас. Тожимуллаев унинг суллоҳ кузларини ёқтирмайди. Ёқтирмаслигини хотинидан яширмайди. Шу туфайли эр-хотин куп санманга боришган. Тожимуллаев ҳаммасидан ҳам қайинсининг овқат сийишига тоқат қилолмайди. «Уканг булдозерга ухшаб бирпасда лаганни текислаб ташлайди», деб мингиллайди. Узи бувисининг «куп овқат есанг, ичагинг ёрилиб кетади», деган гапига ишониб, камовқат булган. Бувиси қизгангидан эмас, йуқчиликдан шу гапни туқиб чиқарган эди. Мул-кулчилик дамларига стиб келганида, шубҳасиз, «мен ҳазиллашган эдим», деб гапини қайтариб олармиди... Начора, бувиси куп овқат ичакни ёриб юборажагига ишонтириб кетди. Тожимуллаев эса беқийс бахил булиб қолди. Углини уйлантиргач, келиннинг овқат сийишини куриб, юраги зил кетди. «Узи чигирткадек булса ҳам бало экан», деб қуйди. Аксига олиб, келин тансиқ меваларга боши қоронги булсами?! Тожимуллаевнинг назарида бутун дунё қоронгу булиб кетди. Назарида келини кузи ёригунга қадар бор мол-мулкини сб битирадигандай эди.

Бувиси «куп овқат ичакни Ҷради», деганида балки ҳаромдан топилган овқатни назарда тутгандир? Тожимуллаев икки йигит уртасида самолётга чиқиб утиргач, бирдан шуни уйлади. Самолётнинг думалоқ деразаси снидан жой олгач, йигитлардан бири унинг унг қўлини уриндиқ суянчигига кишанлаб қўйди. Кишан зулфининг «ширқ» этиши жонини олгандай булди. Ҳасели тузиб кетди. Ҳозиргина баён этилган гаплар ана шундан кейин хотирасидан утди.

Майор Солиев уни сичқонга ухшатди. Бу ҳам туғри. Аммо кейинги кунлардаги иши тулкининг қилиғини эслатарди. Тулки улжасини яшириб, устига қумалоғини ташлаб қуяркан. Бошқа ҳайвонлар ҳид олиб келиб, қумалоқни куриб қайтиб кетавсараркан. Тожимуллаев-ку, тулкидир, аммо бойлик қидирилгудай булса, излайдиганлар нодон ҳайвондай изларига қайтишмас? Тожимуллаев бу изловчиларни чалғитиш учун ҳаселидаги гапини пухта қилиб олган эди. У Зоҳид билан суҳбат қуришни мулжаллаган эди. «Ёш йигитни кундириш осонроқ», деб уйловди. Солиевга дуч келдию иш пачавалигини англади.

«— Нимага қочдингиз?

— Мени уғирламоқчи булишди.

— Ким?

— Мафия булса керак.

— Қанақа мафия?

— Буни сизлар билсангиз керак?»

Назарида суҳбат шу тарзда бошланиши лозим эди. Бироқ, узини майор Солиев деб таништирган одам, индамай, унга қаттиқ тикилиб утираверди. «Гипнозчими, нима бало?» деб уйлади Тожимуллаев. Сунг авраб ташламасин, деган ташвишда уйлаб қўйган гапларини айта бошлади:

— Бу укамиз ҳеч қасққа кетманг, дсвдилар. Лекин мен қурқдим. Қурқитишди. Улдириб кстамиз, дсйишди.

Солиев индамади. «Ким, деб сўраса уладими», деб уйлади Тожимуллаев.

— Телефон қилишди. Уйимга хат ташлаб кетишди.

У шундай деб ён чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқарди. Катак дафтарнинг бир варағига калла суягининг сурати чизилган эди.

Солиев қоғозни олиб бир назар ташлади-да, Зоҳидга узатди:

— Экспертизага, — деди буйруқ оҳангида.

— Қулқопда чизган булиши мумкин, — деди Тожи-муллаев.

У прокуратура терговчиси билан жиноят қидирув булимининг инспектори орасидаги фарқни билмас эди. Шу сабабли майорни шу идоранинг улуғларидан дсб билиб, унга умид кузи билан қаради. Унинг бу куз қарашни шу тобда пичоқ қайраётган қассобга қараб турган қузичоқни эслатарди. Қузичоқнинг бундай қарашни, мунгли маъраши қассобни йулдан қайтаролмагани каби, жиноятчининг бундай мултираши Солиевни чалгита олмас эди. У Тожимулласидан қаҳрли нигоҳини узмаган ҳолда яна бир оз жим угирди. Сунг, Тожи-муллаев узи кутмаган саволни эшитди:

— Комиловни ишга ким жойлаштирган?

Тожимулласев гангиб қолди. Чунки у «Сизни ким қурқитган булиши мумкин» деган саволга жавоб тайёрлаб угирган эди.

— Билмадим... аниқроғи... бу укамизга айтганман. Олдинги бошлиқ... аризага сархат ёзиб берганлар...

— Қамалиб чиққан болани ким ишга киритяпти, дсб қизиқмаганмисиз?

— Энди... биз кичкина одаммиз.

— Сиз айбингизни биласизми?

— Айбимми? Ишга расмийлаштириб қуйганимми?..

Вақтида бушатмадим...

— Йуқ, сиз Комиловни охирги марта курган одам-сиз. Унинг улимида сизни ҳам айблашимиз мумкин.

Қузичоқ ерга йиқилиб, оёқлари боғланди. Бугзига пичоқ тортилиши аниқ булиб қолди. Маъсум қараш фойда бермади. У энди типирчилаб, арқонга чап бермай, қутулиб, қочиш пайига тушди.

— Мен... Мен... нима деяпсиз? Мен... йуқ эдим-ку?..

— Самолётда турт соатли йул, — деди Солиев совуқ оҳангда.

— Келиб-кетиш ҳам шарт эмас. Бу еқда шериклар бор-ку? — деди Зоҳид, гуё унга эътироз билдиргандай.

— Худо... Худо хайрингларни берсин. Уғри денг, порохур денг, лекин бунақа деманг. Худодан қурқаман.

— Худодан қурққан одам бировнинг ҳақини сйдими?

— Гуноҳкор бандамиз... адашамиз... тирикчилик...

— Шерикларингиз?

— Жон ака, мени қийнаманг, — Тожимулласев шундай дсб йигламсиради. — Отсангиз отинг, лекин менга бунақа айб қуйманг.

— Комиловни ким ишга жойлаган?

- Билмайман.
 - У тез-тез келиб турармиди?
 - Йуқ. Ун йилча куринмади.
 - Қасрда экан?
 - Сураганимда, Сибирда эдим, дсвди.
 - У ердан нима олиб келди?
 - Мен битта телпак билан...
 - Қум-чи?
 - Қанақа қум?
 - Тилла қум.
 - Сибирда қум нима қилади?
 - Туғрисини айтасизми?
 - Елғон гапирсам, тил тортмай улай.
 - Сизга қасам таъсир қилмайди. Тилла қумни нима қилдингиз, туғрисини айтинг. Ссйфингизнинг калити фақат узингизда турадими?
 - Ҳа.
 - Қани? — Солиев шундай дсб қул узатди.
 - Йуқотиб қуйибман.
- Солиев устол тортмасидан калит олиб курсатди:
- Шуми?
 - Ҳа.
 - Ссйфни очиб текширдик. Экспертиза тилла қум доналарини топди. Бунга нима дейсиз?
 - Йуқ... билмайман... мен ундан битта телпак...
 - Урнингиздан туринг. Сизга рухсат. Уйингизга бораверинг. Керак булсангиз чақирамиз.

Жон талвасасидаги қузичоқ бугзига пичоқ тортилмай, оёқлари арқон ҳукмидан озод этилгач, ажабланган ҳолда, бир неча нафас қимир этмай ётади. Сунг ирғиб туриб, нари қочади. Тожимуллаев қузичоқ эмас, дарров турмайди, қочмайди. Уша қузичоқ нигоҳи билан қараб утираверади.

- Сизга рухсат деяпман, кетаверинг.
- Уйгами?
- Хоҳласангиз, уйингизга боринг, хоҳласангиз, ишингизга.

Тожимуллаев бу гапга ишонқирамай урнидан турди. Остонага етганида «тухтанг, қайтинг», деган зардали буйруқ кутди. Даҳлизда юриб бораётганида ҳам, зиналарни бир-бир босиб учинчи қаватдан тушаётганида ҳам, ҳатто кучага чиққанида ҳам орқадан биров келиб слкасини ушлашини, «қайтинг», дейишини кутди. У узича режалар тузганида бунақа савол-жавобни, муомалани, хотимани кутмаган эди. Милисалар ҳақидаги ки-

ноларда бунга ухшаш воқсани сира курмаган эди. Қамаб қуйишларига, суроқ пайтида ҳатто уриб-тепишларига ишончи комил эди, аммо бундай осон қутуламан, деб уйламовди. Ишқилиб охири баҳайр булсин...

Тожимуллаев чиқиб кетиши билан Зоҳид майорга ажабланиб қаради. Боятдан бери қаҳр ниқобида утирган Солиев кулимсиради.

— Орқасидан одам қуямиз. Агар чиндан ҳам қурқитишган булса, бугун-эрта уни йуқотишади. Назаримда, узининг баҳосини сал эширворган. Аनावи расм ҳам узининг ижоди булиши керак. Сездингми, у кириб келганида хотиржам эди. Чунки биз у чизган чизикдан бораётувдик. Мен чизикларини чалкаштириб юбордим. Бунини бир-икки кун кузатиб уз ҳолига қуй. шуғулланаверсин. Бизга Сангина керак.

— Изини қуритишган булса-чи?

Солиев бармоқлари билан устолни чертиб қуйди.

— Булиши мумкин. Эртага Сангинанинг, индинга иккита номаълум кавказликнинг улигини топишимиз ҳам мумкин.

— У ҳолда бу аниқ бир туданинг иши булиб чиқади.

— Менинг бошимни шу нарса қотирыпти. Бу битта тудани ичидаги гапми ё тудалар орасидаги фитнанинг бошланишими? Битта тудани ичида булса бойликни топмай қуйишмасди.

— Бошқа гуноҳи учун жазолашган булишса-чи?

— Бунақа намойишкорона осиб қуйишларига ҳайронман.

— Унда тудалар орасидаги фитнами?

— Фитнанинг бошланишига пича фурсат бор, назаримда. Тудалар ҳозир биздан оз булса-да, чучишади. Ҳали ҳамма кавакларга кириб улгуришгани йуқ. Биздан қурқмай қуйишгач, бир-бирлари билан олишишни бошлашади. Ҳозирча, ораларида пинҳона адоват бор. Ошкора уруш яқин орада бошланмаса керак. Ҳозир бошланса, бизга осонроқ буларди, пайини қирқардик. Эрта-индин қулимиз калталиқ қилади. Киссавурларни эпласак ҳам катта гап булиб қолади.

— Ваҳимачи булиб боряпсиз, ака, — деди Зоҳид кулимсираб.

Майор бош чайқаб, бироз сукут қилди.

— Улмасак қурармиз. Катта-кичик идора раҳбарларининг жилови шуларнинг қулига утади. Ана ушанда тамошаларини қураверсан.

Зоҳид Шарипов шом қоронғисида уйига қайтди. Туққиз қаватли бстон уйнинг иккинчи йулаги оғзида хотинини куриб, ажабланди.

— Фотима? Нима қилиб турибсан?

— Вой, қаёқларда юрасиз-а, — Фотима шундай деб эрини қучоқлади-да, йиғлаб юборди. У қалт-қалт титрарди. Зоҳиднинг юраги гашланиб, унинг слкасидан маҳкам ушлади:

— Нима булди? Абдувоҳид қани?

— Воҳиджон қушниларникида, сизни кутавериб совқотиб кетдик.

— Нима булди?

— Уйга келсак... даҳлизда иккита киши ётибди. Юрагим чиқиб кетди.

Хотинининг «иккита киши ётибди», дейиши Зоҳидга дафъатан майорнинг «индинга иккита кавказликнинг улигини топишимиз мумкин» деган гапини ёдига солди.

— Қанақа киши? — деди у шошилиб, — кавказликларми?

— Қаёқдан билай, қул-оёқлари боғлаб ташланган, башарасига қарабманми, юрагим ёрилиб, қочиб чиққаннимни биламан.

Зоҳид хотинини четга суриб юбормоқчи эди, Фоти-ма уни маҳкам ушлади:

— Йўқ, кирмайсиз, қўрқаман, — деди йиғидан тухтамай.

Зоҳид унга «кучада дийдираб туравсрамизми?» дегандай қаради-да, йўлка сари қадам қўйди. Хотини уни орқага тортди.

— Сен Абдувоҳиднинг олдига кир. Мен телефон қиламан. — Зоҳид шундай деб биринчи қаватдаги қушнисиникига кирди. Майор Солиев ҳали уйига кетмаган экан. Зоҳиднинг гапини эшитиб, қисқагина буйруқ берди:

— Ичкари кирма. Иккита одам — уша кавказликлар булиши мумкин.

Солиев ит ётаклаган милиса йигит, суратчи, экспертларни бошлаб келгунича орадан ярим соат вақт ўтди. Бу вақт ичида Зоҳид хаёлан турли-туман боши берк кучаларга кириб чиқди. «Агар улар Комиловни ўлдирган кавказликлар булса, меникига нима учун ташлашади. Уларни ўлдириб ташлашганми ё тирикми?»

Майор Солиев Зоҳиддан уйнинг калитини олди-ю, туққизинчи қаватга чиққач, ён қушнилари чақириб, эшикни очди. Даҳлизда қул-оққари чандиб боғланган, оғзига елимли тасма ёпиштирилган, ёши уттизлардан ошган икки одам ётарди. Остонада турган Зоҳид уларни бир қарашда таниди: ҳамқишлоқлари. Янада аниқ айтилса, уша машъум кечада муштлашиб, акасини улдириб қуйган йигитлар. Зоҳид остона ҳатламоқчи эди, Солиев уни тўхтатди:

— Сен кирмай тур.

— Буларни танийман.

— Танисанг ҳам кирмай тур. — Солиев шундай деб энгашди-да, йигитларнинг бош томонидан бир варақ қогоз олиб, уқиди: — «Эркак булсанг — қасос ол!» Бу хат сенга аталган шекилли?

Зоҳид воқеага тушунгандай булиб, икки қадам тисланди. Милиса ичкари кириб, итига ис олдириди. Ит лифтга қадар келди, сўнг думини ликиллатиб тураверди. Бармоқ изларини олиш ҳам самара бермади. Солиев шундай булишини олдиндан билса ҳам расмиятчилик учун уларни бошлаб келган эди. У Зоҳиднинг уйида Комиловни улдирганларнинг мурдаси ётибди, деб қаттиқ ишонган, шогирди бир балога гирифтор булмаслиги учун эҳтиёт чораларини куриб қуйган эди.

Солиев бошлаб келган мутахассислар қайтиб, қушнилари ҳам уйларига чиқиб кетишгач, Зоҳид ичкарига кирди. Меҳмонхонада утирган акасининг қотиллари уни куриб бсихтиёр уринларидан туришди. Уша воқеадан кейин Зоҳид уларни куча-қуйда учратиб қолса ҳам саломлашмас эди. Ҳа, унинг кунглида қасос умиди бор эди. Аммо қотилларни улдириш ҳаёлига ҳам келмасди. Ундаги қасос ути ҳақиқат учун жон олиб, жон беришга ундарди.

— Зоҳид, биз тавба қилганмиз. Ота-онанг бизни кечиришган... — деди қадди тикроқ йигит.

— Сизларни ким олиб келди? — деб суради Зоҳид, унинг гапига эътибор бермай.

— Танаймаймиз. Мен ишда эдим. Иккита йигит борди. Гап бор, деб кучага олиб чиқишди. Кейин қорнимга бир муштлаб, мошинага тиқишди. Эшмўминни уйдан чақириб чиқишибди.

— Куришини қанақа?

— Биттаси жингалаксоч, биттаси маллароқ.

— Машиналари қанақа?

— Оқ «Жигули».

— Сизлар кетаверинглар

— Шу пайтда қасққа борамиз? Автобуслар етиб қолган.

— Хоҳласангиз, меҳмонхонага боринг, хоҳласангиз, бозорга бориб етинг, — деди Зоҳид қуруқ оҳангда. У автобус йўқлигидан эмас, кучага чиқишга қурқиб баҳона қилаётганларини сездн. Бу йиғитлар ярим кечада ҳам қишлоқларига бора олишлари мумкин эди. Йиғитлар Зоҳиднинг гапи қатъий эканини фаҳмлаб, бир-бирларига қараб олдилар-да, бараварига уришларидан турдилар.

— Мен гуноҳларингдан кечмаганман. Улгунимча ҳам кечмайман. Аммо сизлардан қасос олмайман. Номардлардан қасос олиб, паст кетмайман, хотиржам яшайверинг. Агар у дунё деганлари рост булса, акам билан учрашганда гапирасизлар гапларингизни.

Йиғитлар бошларини ҳам қилиб чиқиб кетишди.

— Нима учун ҳайдадинг уларни? — деди Солиев. — Балки сўрайдиган гапларим бордир?

— Нимани сўрайсиз? Билганларини айтишди. Улар акамни улдиришган. Биттаси қамалди. Учтаси қутулиб кетди. Кимдир менга яхшилик қилмоқчи ёки «биз билан уйнашма», деб огоҳлантирмоқчи. Агар эртага уларнинг улиги топилса, кўпчилик мендан гумонсирайди.

Солиев бармоқлари билан устол устини чертиб, индамай утирган ҳолда Зоҳиднинг сўзларини тинглар эди. Зоҳид воқсани тўғри талқин қилиб, тўғри хулоса чиқараётганди.

— Сиз бошқачароқ фикрдасиз шекилли? — деди Зоҳид, бироз қўполроқ оҳангда.

Солиев бу оҳангдан оғринган булса-да, сир бой бермади. Устол устини чертишни бас қилмай, индамай утираверди. Зоҳид шу тобда «бу одам нима учун бундай утирибди», деб фикрлашга қодир эмас, асаблари тушовини узиб, унга бўйсунмай қўйган эди. У тирсагини устолга тираб, бошини чангаллади, сўнг устолни муштлади. Солиев шундан кейингина тилга кирди:

— Ана энди ўзингга келдинг, — деди хотиржам оҳангда. — Шунақа пайтларда ёрилиб туриш ҳам керак. Уч марта чуқур нафас ол. Бармоқларингга тикилиб тур. Ҳеч нимани ўйлама. Ўйлама. Ўйда ўзинг ёлғизсан. Ҳеч ким йўқ... Ҳеч ким келгани ҳам йўқ...

— Қўйсангиз-чи, Мақсуд ака, — деди Зоҳид ўрнидан туриб.

— Узингни бос. Бунақа пайтда муштни эмас, каллани ишлатиш керак. Хуш, энди уйла: бунақа воқса аввал ҳам булганми? Йуқ. Аввал сен кичкина бир булимда инспектор эдинг. Энди прокуратурада терговчисан. Аввал майда балиқларни овлардинг. Энди катталарига қармоқ ташлаяпсан. Биринчи ишингни тузукроқ бошлашга ҳам улгурмадинг. Иккинчи ишинг кимгадир ёқмаяпти. Менга бундай қилиқ қилишмайди. Чунки феълимни билишади. Мени бошқачароқ тарзда огоҳлантиришади ёки қурқитишади. Комиловнинг ишини чуқурлаштириш керакмас. Англадингми? Биз очик ишлаяпмиз, бошқа иложимиз ҳам йуқ. Улар курынмас одамга айланишган. Биз улар билан пойгага чиққанмиз. Маррага биз аввал стиб борсак, ниқобни йиртамиз. Ҳақиқатни очамиз. Улар стиб олса, зирҳдан ниқоб ясаб, йулимизни тусишади. Ҳозир улар олдинроқда кетишяпти. Улар ҳамма нарсани билишади. Ҳатто сенинг оилавий сириггача уларга маълум. Нима дейсан?

— Нима дердим? — Зоҳид уйлагани билан тайинли жавоб топа олмади. — Кузимни чирт юмиб, маррага қараб югуравераман...

XXII Б О Б

I

Ҳосилбойвачча утирган срида қул узатиб, Зелихон билан куришди. Зелихон унинг бу қилигидан ранжисада, сир бой бермади, таклифни кутмаёқ, юшоқ курсига утирди.

— Лақабим Академик, эшитганмисиз? — деди Ҳосилбойваччага тикилиб. Узига бино қуйган йигит купни курган бу чеченнинг чақчайиб турган уткир нигоҳига дош беролмади. Бармоғидаги узукни уйнаб туриб:

— Ҳозир ерни тепсанг, дарахтдан академик ёғлади, — деди.

— Мен ер тепса ёғладиган хилиданмасман, биродар. Агар кимлигимни билмоқчи булсанг, Хонгирейдан сура.

Бу гапни эшитиб, Ҳосилбойвачча Зелихонга бир қараб олди. Бу олам одамларини зир титратиб турувчилардан бири булмиш Хонгирей учун Ҳосилбойвачча деганлари чивиндай гап. Ҳосилбойвачча буни билади. Шу сабабли қарашида безовталиқ сезилди. Бироқ, ботиний хавотирни сиртига чиқармади.

— Менда нима ишингиз бор? Агар ёрдам сурамоқчи булсангиз, олдиндан айтиб қўяй: уғрилар билан борди-келдимиз йуқ.

— Мен бировлардан ёрдам сурайдиган одам эмасман. Кези келганда мендан ёрдам сурашади, — Зелихон кибор йиғитнинг попуғи сал пасайганини фаҳмлаб, сенсирашга утган эди. — Одамларнинг Фарғонада юрган экан. Турклар билан пачакилашишибди.

— Пачакилашишса сизга нима? У ерлар менинг чекимга тушган. Келгиндилар иззатини билиши керак.

— Мен ҳам келгиндиман. Бир бурда нонингни тортиб олгани келган эмасман. Худо насиб этса, ҳаммамиз юртимизга кетамиз. Сен нонингни бошқа келгиндилардан эҳтиёт қил. Туркларга тегма.

— Хонгирсей бошқаларнинг ишига аралашмас эди. Сенга ҳам ургатмаган экан-да, а?

— Ука, омадингни берсин, қўл узатсанг осмондан юлдузларни териб оласан. Мен ҳам ризқимни териб сйман. Турклар ҳам оч қолмас. Аммо қонинг иси келиб турибди, гуноҳга ботма. Одамларингни чақириб ол. У ерлар ўзингга буюради, лекин ҳозирча тегмай тур. Кунглим ёмон нарсани сезмаса, олдинга келмас эдим.

— Турклар бизни улдиришадими?

— Йуқ. Жанжални сенлар бошлайсанлар, қон тукишга бошқалар тайёр туришибди. Улар қонларингни ичиб, ғойиб бўлишади. Балоба сенлар қоласанлар.

— Ким улар?

— Вақти келганда билиб оласан.

— Шунақами?.. Мен чеченлар мард булади, деб эшитардим. Қўснюраклари ҳам буларкан-да, — деди Ҳосилбойвачча ижирганиб.

Зелихон кўзидан учқун чақнади.

— Чеченларга тил теккизма! Сен мен билан гаплашяпсан. Агар мен сенга қараб туриб, «узбеклар латтачайнар экан», дссам ёқаманми?

— Окахон, мен сизни одам деб гаплашишга рози булдим. Ҳамма нарсанинг чегараси бор. Хонгирсейга танишман, деб ўзингиздан кетманг.

Зелихон Хонгирсей таниш эмас, шогирди эканини айтмоқчи эди-ю, ҳамма сирни ошкор этиш шарт эмас, деган қарорга келиб, тилини тийди. У Ҳосилбойваччага айтадиганини айтиб булган, энди туриб чиқиб кетиши ҳам мумкин эди. Зелихон шаҳардаги катталарнинг бири Ҳосилбойвачча эканини дастлаб эшитганида уни

далил, чурткессар йигитдир, деб уйловди. Бир неча дақиқа бурун бармоқларига тилла узуклар таққан, узига эсб берган кибор йигитни кургач, ҳафсаласи пир булди. У мард одамларни ёқтирарди. Рупарадаги йигит шер эмас, тулки эканини фаҳмлаб, суҳбатнинг бошидаёқ Хонгирей номини тилга олиб янглишмаган эди.

Ҳосилбойваччага бир чечен одам гаплашмоқчи, дейишганда дастлаб Хонгирейни эслади. Кейин чеченнинг оддий угрилардан эканини билгач, «додини бир эшитиб курай-чи», деб кунган эди. Бу оддий угри додини айтиш урнига осмондан кслиб, ишларига бурнини текиб турибди. Бу одам Хонгирейга тегишли булмаса ҳам, чечен деган номи бор. Хонгирей бу одамни ёқтирмаслиги мумкин, аммо чеченлар одамларини бировларга хор қилдириб қуйишмайди. Ҳосилбойвачча шуни билгани учун ҳам тишини тишига қуйди. Агар рупарасидаги бу одам чечен эмас, узбекми, қозоқми булганида онасини Учқурғоннинг қайқисидан курсатиб қуярди. У Хонгирейдан қурқишини билдиргиси келмади. Шу боис Зелихонни қай ҳолда қарши олган булса, шу ҳолда хайрлашди.

Зелихон чиқиб кетиши билан гумаштасини чақириб «бу тавиянинг кимлигини аниқлашни» топширди. Милисахонада жиноят кучасига кириб чиққан ҳар бир одам ҳақида маълумотлар сақланади. Жиноятчилар оламининг ҳам узига хос маълумотномалари мавжуд. Улар баъзан милисалардан тезроқ маълумот туплашлари, муайян хулосага келишлари, лозим булса ҳукм чиқариб, ижро этишлари ҳам мумкин.

Ҳосилбойвачча Зелихон туғрисидаги керакли маълумотларни ксчга яқин олди. Зелихоннинг қамоқда Элчин билан бирга булгани, озодликка чиққач, ака-укадай юришлари унинг эътиборини тортди.

«Уни Асадбек ишга солмаяптими? — деб уйлади у. — Фарғона томонларнинг меники эканига Асадбекнинг узи кунган-ку? Нимага шартни бузмоқчи? Яккаҳоким булмоқчимми? Бу чечен орқали Хонгирейни қулга олганми? Мен унинг пайини қирқаман, деб юрсам, у ишни пишитиб қуйибди-ку?»

Бир неча кун давомида утирса ҳам, турса ҳам чеченнинг ташрифидан мақсад не экан, деб уйлади. Зелихон гарчи мақсадини аниқ айтиб кетган булса ҳам, иштонсизнинг ҳадиги чупдан деганларидай, Ҳосилбойвачча унинг гапига ишонқирамай бошқа хаёлларга бораверди. Ниҳоят, бу ишда Асадбекнинг қули бор,

деган фикрга маҳкам эпишди. Эсл. тушган одамлари унинг Асалбек қароргоҳалим-да. Ер-ни маълум қилишгач, фикри тўғри эканига янада қаттиқроқ ишонди. Дарди фақат бойлигу шуҳрат булган бу йигит сиёсатчилар оламининг маккорона қилиқлари мавжудлигини, улар кўпроқ ақл кўзлари юмук одамлар хизматидан фойдаланишларини билмас эди. Унинг фожиага стаклаши мумкин булган нодонлиги ҳам шу эди...

2

Анвар нур билан булган сўнгги суҳбат таъсирида гаранг булиб утирганида эшик очилиб, кадрлар булимининг бошлиғи куринди. Ёши утиброқ қолганини ҳалигача сезмай, пардоз-андозини канда қилмовчи бу жувон ҳар куни эрталабдан ходимларнинг жиғига тегарди. Ҳолидий даврида интизомни назорат қилиш шу хонимга топширилган, бу вазифа бошлиқ узгарганидан кейин ҳам фидойилик билан бажариларди. Ун беш дақиқа кеч қолган ходим бу хонимнинг темир дафтарига тушар, «қайта қуриш ишига сззиларли улуш куша олмаётгани учун» мукофотлардан маҳрум этиларди. Анвар барвақт туриб, ишга баравақт кслишга ургангани учун бу руйхатга тушиш бахтидан бенасиб эди. Кадрлар булимининг бошлиғи унинг кеч қолишини жуда-жуда истарди. Қани эди, Анвар ишга кечикса-ю, бу хушхабарни Ҳолидийга стказса, ҳайфсан эълон қилиш ҳақидаги буйруққа имзо чектириб чиқса... Вақт-бесмаҳал хоналарни ҳам айланиб юрувчи хоним эшикни очганида «навбатдаги текширув шекилли», деб уйлашди. Хоним тўғри Анварга яқинлашди-да, сал энгашиб «Сиз мен билан юринг», деди. Бу сирли чақирув хонадагиларнинг диққатини тортди. «Энг кичкина илмий ходим» маънодор қилиб йуталиб қўйди. Анвар хонимга бир қараб олиб, қоғоздаги сатрларни диққат билан уқиётгандай мук тушди.

— Юринг, деяпман, — деди хоним чимирилиб.

— Тинчликми? — деди Анвар қоғоздан бош кутармай. — Ишга вақтида келганман. Худо хоҳласа, вақтида кетаман. Қайта қуришда жон-дилим билан иштирок этяпман...

— Юринг, — хоним бу сафар қатъийроқ, буйруқ оҳангида гапирди. — Майнавозчилик қилмай, орқамдан юринг.

далил, чурткессар «туриб бошини эгди-да, итоаткор кул қика бурун» башди. Хонада энгил кулги кутарилди. Ка-
рбаб оулими бошлиги хонаси эшигини очиб, Анварга «киринг» деди. Анвар остона ҳатлагач, узи ташқарида қолиб, эшикни оҳиста ёлди.

Анвар диванда утирган йигитни бир қарашда таниди. Миқтидан келган, сочлари ораста таралган, нигоҳи олазарак бу йигитни идорада дсярли барча танийди. Авваллари бундай одамлар пинҳона иш юритишарди. Замон узгариб, идораларга очиқчасига ксладиган, очиқчасига «дилдан суҳбат қурадиган» булиб қолишди. Анвар кириб келиши билан миқти йигит урнидан туриб, жилмайган ҳолда, кадрдонлардек саломлашди. Унинг қуллари қаттиқ, қогоз-қаламга урганган Анварнинг бармоқлари унга дош беролмади.

Миқти йигит мақсадга дарров кучмай, гапни узоқдан бошлади. Аввал Анварнинг саломатлигини суриштирди. Онасининг соглиги ҳам назаридан четда қолмади. Акасининг чет элга бориш-бормаслиги билан қизиқди. «Чет элларга бориб дарс утадиган зур олимларимиз бор экан, фахрланишимиз керак», деб таъкидлашни унутмади. Анвар унинг гапини маъқуллаб, акаси билан фахрланишга ваъда берди. У жиловни буш қуйиб, миқти йигитнинг мақсадга кучиш онини сабр билан кутди.

— Узингизнинг диссертациянгиз ҳам булай деб қолдимиз?

— Мусулмончилик аста-секин, булиб қолар.

— Мавзу қанақа эди?

— «Колхозлаштиришда партия яқсайкаларининг рули».

Миқти йигит ажабланиб Анварга тикилди. Анвар туппа-туғри гапни айтгандай, хотиржам, киприк қоқмай утираверди. Йигит кулимсираб, бош чайқади.

— Ҳазилни ҳам эшворар экансиз. Назаримда бошқачароқ эди.

— Эсингизда йуқмиди? «Рус иқтисоси ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракати»...

— Ҳа, ана энди эсладим.

— Бу мавзудан воз кечиб, колхозлаштириш тарихи билан шугулланишни буюрган эдингиз, буни ҳам эсладингизми?

— Буйруқ эмас, директорингизнинг таклифини айтувдим. Сиз кунмай, туғри иш қилган экансиз. Ҳамма ҳам янглишади. Биз ҳам оз-оз адашганмиз.

— Шунин айтгани келдингизми?

— Ҳа, энди бир суҳбатингизни олай, дедим-да. Ёрдам керак булса, ёрдам берайлик.

— Ёрдамми?... — Анвар унга синовчан тикилди. — Ёрдам керак. Идорангизнинг архивидан фойдаланишга рухсатнома олиб бера оласизми?

Миқти йигит қоғозчага телефон рақамларини ёзиб, узатди:

— Эртага соат тўртда телефон қилинг. Мен аниқлаб қўяман. Бу қийин масала эмас.

— Менга рухсатми?

— Яна бир оғиз суз: диссертациянгиз ҳақида гапирмадингиз, ёқлашга тайёрми?

— Танишиб чиқмоқчимисиз?

— Агар мумкин булса... Хизмат юзасидан эмас. Ўзим тарихга қизиқаман.

— Тарихга қизиқсангиз мен сизга китоблар рўйхатини берай.

— Диссертация-чи?

— Тайёр эмас.

— Шунча йилдан бери ишлайсиз-ку. Мен тайёр деб эшитувдим.

— Кимдан?

— Ҳа, энди кимлигини билишингиз шарт эмас. Тайёр қисмини ўқиб чиқишим мумкинми?

— Йўқ. Чала ишни бировга курсатмайман.

— Диссертация... ўзингиздами?

Шу саволдан кейингина Анвар Холидий билан булган суҳбатни эслаб, миқти йигитнинг мақсадини тушуниб етди. Унга қараб туриб кулди:

— Уч-тўрт кунга аммамга бериб юборган эдим. Йўқотиб қўйибдилар.

— Анвар ака, майнавозчиликсиз гаплашайлик.

— Майнавозчилик қилаётганим йўқ. Диссертация йўқолган.

— Йўқолганми ё... чет элга сотилганми?

— Чет элга? Бё, бир жиннининг ҳимоя қилинмаган диссертацияси кимга керак?

— Шунга қизиқадиганлар ҳам бор. Демак, диссертация йўқми?

— Ким сизга йўқ деди? Диссертация бор. Аммо чала. Ўзингиз замон узгарди, дедингиз. Демак, уни энди янги замон кўзи билан қараб чиқиш керак. Тарих фани фоҳишага ухшаб узгариб туради, биласиз-ку?

Яқинда жинниҳонадан тузалиб чиқдим. Энди утириб ишлаймаман. Чет элга сотворган деб, сизга нотўғри маълумот беришибди. Бу хабарлари учун уларга ҳақ туламанг. Чет элга бунақа гаплар беш-ун йил олдин керак эди. Ҳозир уларни бошқа нарсалар қизиқтиради. Жинни булсам ҳам бунга ақлим стади.

— Диссертациянгни эртага олиб кела олмайсизми?

— Тилхат ёзиб бера қолсам-чи? Диссертация узимда турибди, чет элга сотмайман, маълуми?

Аввалги суҳбатда Анвар «бу мавзу билан шуғулланмайман», деб ёзиб берган эди. Ҳозир шуни эслатиб пичинг қилди. Йигит буни тўғри тушуниб, унга бир варақ қоғоз узатди. Анвар уйлаб утирмай тез-тез ёзиб берди: «Берурман ушбу тилхатни шул ҳақдаким, сариқ чақага арзимас «диссертация» деб аталмиш матоҳ ҳамон узимдадир ва уни узим бирлан турга олиб кетгумдир.

*Байт: Дунёнинг ишига бермоқ керак тан:
Усган соч қирқилди, ошгач ҳаддидан!»*

Миқти йигит тилхатни уқиб, кулимсираб қўйди-да, Анварга руҳсат берди.

Анвар бу суҳбатда руҳининг янчилганини сездирмай, узини эркин тутган булса-да, даҳзилга чиққанидан сунг томогига бир нима тиқилиб, куз олди қоронгилашди. Дераза олдига етгач, тўхтади. Утган суҳбатда бу миқти йигит ҳамкорлик қилишни таклиф этган эди. Идорадаги майда-чуйда гаплардан, айниқса тузумга, ҳукуматга қарши гаплардан огоҳ қилиб туриш эвазига катта ёрдамлар ваъда қилиб эди. Унга жавобан Анвар «Мен сотқинга ухшайманми?» деган, миқти йигит эса, «Бу сотқиннинг эмас, чин ватанпарварнинг иши», деб таъкидлаган эди. «Бу даргоҳда нечта «ватанпарвар» бор? — деб уйлади Анвар. — Шаҳарда-чи? Ҳаммасқни «ватанпарвар»га тулдириб юборишмадими? Битта одамнинг орқасидан нечтаси пойлайди? Гап пойлаб, гап стказгандан кўра улгани яхши эмасми одамнинг?..»

Хонасига киргиси келмай, кучага чиқди. Қасрга боришни аниқ билмади. Яратганнинг синовли бу дунёсида тўғри яшаш ниҳоятда мушкул. Холидийга ухшаганларнинг эса ошиғи ҳамиша олчи. Замон узгарадими, тузум узгарадими, уларга фарқи йўқ. Анварга ухшаб тўғри яшайман, деганлар умр буйи улар билан олишиб утади. Анварга алам қиладиган сри шундаки, холи-

дийлар халқ куз олдида кукрак кериб, ваъз айтадилар, узларини энг фидойи, миллатпарвар қилиб курсатадилар. Очилимш кузлари уйқуга зор улмини халқ уларнинг нутқларидаги сохта оҳангларни дарров пайқамайди. Уларни узоқ вақт олқишлайди. «Халқимни севаман, халқим учун курашаман», деган гапларга барча мафтун булади. Ҳар бир одам халқнинг фарзанди. Фарзанд бурчи ота-онани севмоқ, ота-она учун лозим булса жонини фидо қилмоқ эмасми?.. Қайси имонли одам маҳалла гузарига чиқиб «мен онамни севаман!» деб бақиради?.. Бу одам бақираётган маҳалда опаси улим тушагида, оғзимга ким бир томчи сув томизаркин, деб илҳақ ётган булади... Анвар бу ҳақда кўп уйлаган. Ҳозир ҳам ҳаёлида шу фикрлар. «Халқим» деб юрганлар, «ватанпарварлар» уни яна сотишибди. Ҳамкасбини сотган одам эртага шу халқни, шу Ватанни сотмоғи мумкин эмасми? «Ҳаммаёқни сотқин босиб кетган, ҳатто бир вужуднинг узида унғ қул чап қулни сотади...» Анвар шуларни уйлаб, тунов куни Собитхон қори айтган гапни эслади. Шайтон Одам Атога ҳасад қилиб Оллоҳнинг қаҳрини келтиргач, «шу бандани менга топшир, мен уни тўрт томонидан ураб олай» деган экан. Оллоҳнинг «бандани қандай урамоқчи-сан?» деган саволига шайтон: «Мен уни олд томондан амалпарастлик пардаси билан ураб, кузини кўр қиламан. Унғ томонини нафс балоси, чап томонини эса ваҳшат ва фаҳш пардаси билан урайману узим орқасига утиб, аста-аста жаҳаннам сари итариб бораман», деб жавоб берган экан. Анварнинг назарида ҳар бир одам орқасида бир эмас, бир неча шайтон туриб олгандай. Кузлар боғланган, одамларнинг эса нафс жиловлари счиб юборилган...

Анвар қайси кўчалардан юргани, қайси трамвайга чиққанини дастлаб дуруст идрок этмади. Ҳаёллар тўфони биров босилиб, кўчалардаги таниш манзараларни фарқлай бошлагач, жиннихонага бораётганини фаҳмлади. «Уша ерда ётганим ҳам дуруст эди, — деб уйлади у. — Ҳар ҳолда улар бир-бирини сотмайди-ку, бир-бирини игво қилмайди-ку, амал талашмайди-ку...» Мулжалдаги бескатда тушиб, тор кучага бурилганида ҳам ҳаёлида шу фикр эди. Назарида ҳозир у боради-ку, жиннихона уни кучоқ очиб кутиб олади. У Асадбек билан бош табиб орасида бўлиб утган қисқа суҳбатдан бесхабар, бу даргоҳ эшиги унинг учун тақа-тақ беркилганини билмас эди.

Табиббоши унинг «тоби қочганини» эшитиб, кулимсиради.

— Ҳозир баҳор ҳавоси. Ҳамманинг юраги сиқилади. Купроқ очик ҳавода юринг, утиб кетади, — деди мулойимлик билан. У Анварнинг барча гапларига ана шундай мулойимлик билан жавоб қайтарди.

— Эртага Элчин билан бирга келаман. Жой тайёрлаб қуйинг, — деди Анвар.

— Ким билан келсангиз ҳам сизга жой йуқ. Сиз сопа-соғ одамсиз. Узингизни ҳам, бизни ҳам қийнаманг.

— Кунгул пора-пора, дил жароҳатга тула... Мирзо Анвар, сени жиннилар ҳам сафларига қабул қилмаслар. Аросатда чирийсан, энди вужудинг ваҳшат ичра тор-мор улажак! — Анвар саҳнада суйлаётган каби баландпарвоз оҳангда гапириб, урнидан турди.

Жиннихонадан чиқиб трамвай йулига бориш учун қабристонни кесиб утган тор кучадан юриш керак. Қабристон устидан юриб бораётганларини билган айрим ҳайдовчилар машиналарини сскинлатадилар, айримлар танга ташлаб угадилар, айримлар эса тезликни камайтирмай, ёмғирдан мерос қолган кулмакларни сачратиб утиб кетадилар.

Қабристоннинг пастак деворига қадалган энсиз йулакчадан бораётган Анвар беихтиёр индамаслар дунёсига куз ташлади. Ёруғ дунёда биров бой, биров камбағал яшагани билан, улим топганидан сунг тенглашади, дейишади. Дарҳақиқат, бойга ҳам, камбағалга ҳам уша ср, уша кафан тетади. Униси ҳам, буниси ҳам тупроққа қорилади. Аммо алдамчи бу дунё худбинлигига банди одамлар қабрларнинг тепаларига мармар тошлар бостириб, қабрда ётган одамнинг ёруғ дунёда пулдор булганидан огоҳ этиб турадилар. Анвар шу хаёлда тухтаб, бир-бирига мингашиб кетган қабрларга разм солди: қора мармар, оқ мармар... гишт сағаналар... Ҳеч қандай тош урнатилмасдан суваб қуйилган қабрлар усти эса лолақизгалдоқларга бурканган. Баҳор узининг неъматларини фақат шу қабрлар устига сочган. Қаққайиб турган қимматбаҳо тошлар бу гузаллик орасида шумшайиб, кузга хунук куринади. Анварнинг назарида қабрдаги руҳлар лолақизгалдоқларга айланиб, бу дунё кўркемлигидан шодланар, тош остидагилар эса эзилиб, зулматга банди эдилар...

«Тириклик билан улим уртасида шу паст, юпқа девор бор, — деб уйлади Анвар. — Деворнинг у томони осойишталик. Бу томони нотинчлик. Ҳасад утида қову-

рилиб, бир-биримизга хоинлик қилиб, охири у томонга утамиз. Риё, хиёнат, ҳасад, мунофиқлик... хасталикларига тупроқ остида даво бормикин? Умри шу хасталик билан утган, бу хасталигидан узи лаззат олиб яшаганлар у дунёда нимадан роҳатланар эканлар?.. Мен ҳам бир кунмас-бир кун келаман. Жисмим тупроқ остида, руҳим бошқа томонларда булади. Кимдир деворнинг нариги томонидан туриб, қабримга қарайди. «Бу срда ётган ким экан, тириклигида нима каромат курсатган, экан?» деб уйлайди. Қабрим, унинг устида очилган лолақизғалдоқлар соқов — унга жавоб беролмайди. Чайқалиб турган лолақизғалдоқлар ҳозир мени куриб туришибди. Менга нимадир дейишяпти. «Биз ҳам ҳолидийлардан куйганмиз, куй у дунёни, кел биз томон», деяптими? Одамлар олтмиш-ётмиш ёшга тулдим, деб зиёфатлар берадилар. Бунга қувониш эмас, балки қайғуриш керакдир? Узоқ яшамай, деворнинг у томонига тезроқ кетиш балки айни бахтдир?..»

3

Анвар кучасига бурилиб, эшиги рупарасида турган оқ «жигули»ни куриб ажабланди. «Меҳмон келибди шекилли», деб қадамини тезлатди. Машинага яқинлашгач, ундан жингалаксочли йигит тушиб, салом берди. Анвар уни қасрдадир курган эди. Дафъатан қачон, қасрда курганини эслолмади.

— Бек акамнинг сизда ишлари бор экан, — деди йигит.

— Бек акангиз... ким?

— Асадбек ака.

Анвар энди эслади — бу йигитни Элчиннинг туйида курган эди.

— Ҳозир боришим керакми?

— Ҳа.

— Тинчликми, узи?

— Борганда биласиз...

Анвар машинага утирди.

Асадбек шаҳар марказидаги хос хонасида Чувринди билан маслаҳатлашиб утирар эди. Эшик очилиб, аввал Жамшид куринди. Сунг Анвар кириб келди.

— Келинг, мулло Анвар, — деди Асадбек урнидан туриб. — Бормисиз, бу оламда?

— Юрибмиз, Худо деб...

Асадбек уни такаллуф билан кутиб олди. Анвар «Элчин ҳақида бир гап деса керак», деб уйлади. Лекин Асадбек бу ҳақда сўз очмай, Анварни гангитиб қуядиган саволни берди:

— Жиннихонада яна нима қилиб юрибсиз?

Анвар «бескорчиликда шундай айланиб борувдим», демоқчи булди-ю, гапни чалғитишнинг фойдаси йўқлигини англаб, индамай слка қисиб қуя қолди.

— Қуйинг-е, мулла Анвар. Сизга ярашадиган иш эмас бу. Сиз бизга тарихимизни тўппа-тўғри гапириб беринг. Биров гиди-биди деса бизга қуйиб беринг. Сиз мен ҳақимда ваҳимали гапларни куп эшитгансиз. Шу ваҳималарнинг бир фоизи ҳақиқат. Мен бировнинг бурнини ноҳуя қонатган боламасман. Аксинча, мени бу ҳаётда ноҳақдан-ноҳақ роса тепкилашган. Ноҳақ жабр чекиш нималигини яхши биламан. Менинг уз адолатим, уз ҳақиқатим бор. Бу адолатим сизни хурламоқчи булганларнинг танобини тортиб қуйишга рухсат беради. Керак булса, Холидий деганингиз келиб оёгингизга бош уради.

— Йўқ, керакмас.

— Мен уни мажбур қилмайман. Бунга узингиз эришасиз. Сиз ишингизни қотириб бажарганингиздан сунг тан беришга мажбур булади. Тан бериши оёққа бош уриши билан баравар.

— Хотирингизни жам қилинг, Бек ака, улар икки дунёда бировга тан беришмайди. Итнинг думига айланган сувилондан нима кутиш мумкин?

Анвар Асадбекнинг лақаби «уқилон» эканини билмаган ҳолда сувилонни итнинг думига айлантирди. Сувилон билан уқилон қулоққа деярли бир хил эшитилгани учун Асадбекнинг турқи бир узгарди. Бу узгариш узоқ давом этмай бир лаҳзада йўқолди — суҳбатдошлар сезмай ҳам қолдилар.

— Холидий деганингиз қамалиб чиққан экан, ҳақноҳақнинг фарқига бормайдими?

— Қамалиб чиққанини қасрдан билдингиз?

— Ўзи телевизорда куп гапиради-ку? Қодирий ҳақида гапиришса ҳам чиқади, Усмон Носир дегани утган экан, у ҳақда ҳам гапирди. Кеча Ҳамид Сулаймон деган одамни ҳам устозим деди. Йигирма беш йил утирганми?

Анвар кулди.

— Утирган булса йигирма беш ҳафта утиргандир. Лекин у ёқда қанақа хизматлар қилган экан? Бек ака,

сиз Шорасул Зуннун деган одамни эшитганмисиз? Лазиз Азиззода деганни-чи? Тухтасин Жалолов, деган алломалар ун йиллаб утиришган. Биронтасидан «мен қамокда утирдим, азоб чекдим», деган гапни эшитганмисиз? Нима учун бу куп вайсайди? «Қурққан олдин мушт кутарар» деган мақол бор-ку?

— Бу ёғини уйламабман, — деди Асадбек иягини қашиб.

— Акам туғри топдилар, — деди Чувринди суҳбатга аралашиб. — Куп гапириши бежизмас. Урушдан кейин қанча одам қамалиб, қанчаси оқланиб чиқди. Биронтаси ёнг демайди. Битта ёзувчи қамокдан китоб ёзиб чиққан эканми?

— Ҳа, — деди Анвар. — У киши ҳам индамай кетдилар...

Эшик қия очилиб, Жамшид куринди. Асадбекнинг савол назарига жавобан телсфонни имлаб курсатиб, «Элчин ака, куёвингиз», деб гапни қисқа қилди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Асадбек гушакни қулоғига тутиши билан. Элчин тўйдан кейин узича бир келиш у ёқда турсин, кўнғироқ ҳам қилмаган, шу боис, Асадбек унинг бу кутилмаган йўқловидан бироз хавотирланган эди. Элчиннинг нималар деганини хо-надагилар эшитишмади.

— Ким? Академикми? — Асадбек шундай деб Чувриндига қаради. — Қанақа иш? Шунақа зарурми? Яхши, келинлар, ўртоғингиз ҳам шу срдалар. Анвар. Ишим бор эди, чақиртирдим. — Шундай деб гушакни норози бир қиёфада жойига қўйди.

— Хуллас, мулла Анвар, сиз ишингизни қилаверинг.

— Хуп, кетавсрайми!

Асадбек унга қараб кулимсиради.

— Ўхшатмасдан учратмас, деганлари рост. Икки ошна роса топишгансизлар. Бировнинг гапи ёқмаса, дарров жириллаб берасизлар, «Насиҳатга ҳам, ёрдамга ҳам муҳтож эмасман», демоқчисиз-да, а? Акаси, бизни нима деб суксаларингиз сукаверинглар. Қулоқларимиз бунақа сўкишларни эшитавериб пишиб кетган. Аммо биз ҳам одаммиз. Дардимиз фақат пулу сиз уйлагандек одам улдириш эмас. Бизда ҳам юрак бордир, дард бордир, борингки, виждон ҳам бордир. Темир тасқ эмасдирмиз ҳар қалай. Ҳеч бўлмаса «нимага чақиртирингиз, юмушингиз бормиди?» деб сурамайсизми? Мен ёшларга насиҳат қилиб утирадиган бекорчи бобой эмасдирман?

— Мен унақа дсмадим-ку?

— Тилга чиқариб айтмасангиз ҳам, ранг-руйингиз билдириб турибди. Мен сиз билан учрашиб, маслаҳатлашмоқчи элим... Тугрироғи, бир илтимосимни айтмоқчи эдим. Отамни қирқ туққизинчи йилнинг уттиз биринчи декабрида олиб кстишган. Нимагалигини ҳа-лигача билмайман. Олтмиш биринчи йилда суриштир-ганимда бир парча қоғоз беришди. Эллик учинчи йил-да вафот этган эканлар. Эллик бешинчи йилда оқлаш-ган экан. Билганим шу. Архивларни титишга ақлим стмайди. Кумилган срларини аниқламоқчи булдим, яқинлаштиришмади. Менга ухшаганларга рухсат бе-ришмайди, шекилли. Сиз олим одамсиз, бир шуғулла-ниб курсангиз...

— Мен ишдан қочмайман, аммо бизнинг ҳам ар-хивга стиб боришимиз қийин.

Асадбек Чувриндига қаради.

— Бу егидан хотиржам булинг, — деди Чувринди. — Қанақа тусиққа дуч келсангиз, менга айтаверинг.

Хушбичим қиз нозли юриш билан кириб келди-да, чақалоқнинг муштидай кичкина, зарҳал юритилган пислаларга қаҳва қуйиб узатиб, ширин жилмайиш ҳады этгач, яна ўша нозли юриш билан чиқиб кетди. Асад-бек унинг юришига ҳам, жилмайишига ҳам эътибор бермади. Чувринди куз қирини ташлади-ю, узини тий-ди. Кесакполвон булганида жилмайишга жилмайиш билан жавоб бериб, қизнинг изларини кузлари билан упиб чиқарди.

Асадбек қаҳвадан хуплаб, отаси ҳақида билганлари-ни сузлаб берди. Уша янги йил кечаси ва тонгидаги кечинмаларини айтмади. Аввало бу кечинмаларини баён қила олувчи сузамол эмасди, қолаверса, бу кечин-малар айтилгани билан бировга, айниқса бу олим йи-гитга таъсир этадими ё йуқми — Худо билади. Отаси ҳақидаги ҳикояси Элчин билан Зелихон кириб келгу-нича давом этди.

4

Зелихон: «Гапимни ёлғиз узингиз эшитишингиз ке-рак», дсгач, Элчин билан Анварга қушилиб Чувринди ҳам хосхонадан чиқди. Бутқа уларни унг томондаги хонага бошлади. Чувринди у ёққа кирмай, кучага чи-қиб кстди.

— Огайнингнинг сендан яширадиган сири борми? — деди Анвар, ёлғиз қолишгач.

— Мендан эмас, сендан яширади. Сен ҳар ҳолда синашта эмассан.

— Бу оламнинг одами эмассан, десанг-чи?

— Шунақа деса ҳам булади. Буларнинг узига яраша ташвиши бор. Уларнинг тилига биз тушунмаймиз.

— Ҳозир бировнинг шурини қандай қилиб қури-тишни келишиб олишадими?

Элчин уртогига норози қисфада қараб олди. Анвар унинг кайфияти унча эмаслигини сезиб, бошқа гап қушмади. Шу онда нурнинг айтганларини эслади: «...дустингнинг дусту хавф остида...»

— Эл, огайнингнинг иши пачавароқ эмасми?

— Нимага ундай деяпсан?

— Тугрисини айт, хатарли гирдобга тушиб қолмаганми?

— Йўқ.

— Унда нима учун бу срга бошлаб келдинг?

— У бир ёмонликнинг исини сезиб қолган. Шу ёмонликни қайтармоқчи.

— Демак, шу... — деди Анвар паст овозда, худди узига узи гапиргандай.

— Нима дединг?

— Огайнингнинг ҳаёти хавф остида, уни йулдан қайтар.

— Жиннимисан, нима деяпсан?

— Олдин жинни эдим. Тузалгансан, дсб узинг олиб чиқдинг-ку? — деди Анвар пичинг билан. Элчин бсиктиёр ноҳуя суз айтиб юборганини билиб, узр сурагандай уни тиззасига уриб қўйди.

— Сен ҳам экстрасенс булиб қолдингми? — деди гапни ҳазилга буриб.

— Жиддий гапиряпман. Огайнинг ксрак булса, тухтатиб қол.

Элчин бироз уйлагач, елка қисди.

— Уни тухтатиб булмайди. Ёнига балки биз ҳам қушилишимиз керакдир?

— Мен ҳамми?

— Билмадим... Бир жойда катта уруш чиқадиганга ухшайди. У шунинг олдини олмоқчи. Қаерда, қанақа уруш, менга айтмади. Олдиндан миш-миш тарқалишини истамаяпти.

— У уғримиди?

— Ҳа.

— Уғриликдан қайтдимиз?

— Йўқ. Улгунча ҳам қайтмайди.

— Қанақадир урушга аралашиб нима қилади?

— Билмайман.

— У чечен, а? Қадимда миллатлар, турли уруглар булиниб олиб бир-бирини қирган эди. Ушанақа урушнинг ҳиди келмаяптими? Ҳозир бунақа қиргинлар кунайиб қолди-ку? Иккита миллатдан иккита тентакни уруштириб қуйиб, ут чиқариш осон ишга айланди.

— Анвар, ростдан ҳам билмайман. Менга очиқ айтмади. Жума куни Фарғонага туйга бормоқчимиз, балки йулда айтар?

— Балки унгача қайнотанг айтар?

Жамшид билан Бутқа кириб, уларнинг суҳбати узилди. Жингалаксочни кўрди дегунча Элчиннинг баданига титроқ кирадиган булиб қолган эди. Бутқа уларга пиво қуйиб бериб, чиқиб кетди. Жамшид бу уйда одам борлигига нарво қилмай, мақсади худди суҳбатни узишдан иборат булгандай, юмшоқ уриндиққа чукиб, индамай угираверди.

— Сен ушанда Учқудуққа борганинда қамоқнинг ичидаги қамоқда утирган эдим, — деди Элчин, худди суҳбатни узилган жойидан давом эттираётгандай. — Бир хунасароқ одам бор эди, ҳамма нарсага бурнини тикаверарди. Бир куни шартта оғзига пайтавасини олиб, кскирдагидан олдим. Мендан гумонсирашди-ю, аммо бўйнимга қуйиб беришолмади. Бир-икки одам улдирганингдан ксйин хумори тутиб тураркан. Қамоқда хуморёздига имкон бор эди. Қутулиб келганимдан бери хумор тутиб, қийналиб кетяпман.

Анвар Элчиннинг мақсади бу йигитнинг жиғига шунчаки тегиш, деб тушунди. Дустининг Жамшидга нисбатан нафрати кучли экани, юрагида уч туйғуси борлиги, шубҳасиз унга қоронғи эди. Шу сабабли Элчиннинг гапига узича тун кийдирди:

— Энди улдирсанг, бир-икки қошиқ иссиқ қонидан ичиб юбор, шунда хуморинг қузимайдиган булади. Қадимда жаллодлар шундай қилишар экан. Қассоб қонсираса, шартта битта қуйми, хурозми сўяди. Жаллод қонсираса нима қилади? Подшолар ҳар куни одам сўйишга ҳукм чиқаришмаган-ку? Умуман, ошна, сенга ҳавасим келади. Мен ҳам бир-иккитасини ўлдиришим лозим-ку, аммо қўрқаман. Қўлим қалтираб кетса керак. Лекин икки марта хуроз сўйганман. Иккинчисида типирчилашидан қўрқиб қуйиб юборибман, дегин...

— Одамнинг иши осон. Кескирдагига соласан, тамом...

Икки ошнанинг гапларини эшитиб, Жамшид эснаб қуйди.

5

Асадбек Зелихоннинг гапларини диққат билан эшитди.

— Бу ишга менинг нима алоқам бор? — деди нича мулоҳаза қилгач.

— Ҳосилбойваччани сиз йулга солишингиз мумкин.

— Менми? Ким айтди буни сизга?

— Шаҳарнинг зури учта. Учтинчиси Марқанян. У аралашмайди. Икки урушқоқ подшонинг кучи қирқилса унга яхши.

— Ҳосилга сузим утмайди. У узиникини маъқуллайдиган бола. Унга Хонгирей бир нарса деса балки...

— Хонгирей ҳам аралашмайман, деяпти. Хонгирейни ҳукуматнинг одамлари огоҳлантириб қуйишганга ухшайди.

«Хонгирейни огоҳлантиришган булса... демак... биз аралашгудай булсак, ҳукумат бизни ҳам омон қўймайди. Истаса, бир кечада яксон қилиб ташлайди, — деб уйлади Асадбек. — Бу чечен нимага типирчилаб қолди? Туртга узбек билан турк урушса унга нима? Сибирдаги қамоқхоналардан каллакесарлар қочган булса, узбек билан туркнинг урушига нима алоқаси бор? Улар кимга хизмат қилади?..»

Асадбек Зелихонга тикилди. Бу чақчайган, уткир қарашли кузларда мунофиқлик учқуни борми-йўқми, аниқламоқчи булди. Бир неча нафаслик нигоҳ буни аниқлаш учун кифоя этмади. Асадбек қаттиқ тикилса, унча-бунча кузлар дош беролмасди. Зелихон эса «уқилон» деб ном чиқарган бу одамдан заррача тап тортмай утиравсарди. Аслини олганда, жинойтчилар оламининг ёзилмаган қонунига кўра, улар бир-бирларига душман эдилар. Зелихон Асадбекдан ёмонлик курмаган, унга даъвои ҳам йўқ, уни душман деб билмайди. Шунинг учун ҳам бу срга дадил келди. Элчин билан Асадбек орасидаги душманлик тўйдан кейин камайган деган фикрда. Бироқ, Асадбекка Зелихоннинг ким экани маълум, кейинги ойлар ичи курган ташвишлари шу одам туфайли эканини, қизини уғирлаб зурлашда ҳам,

Шилимшиқни улдиришда ҳам Элчиннинг ёлғиз булмаганини энди аниқ билади.

Элчин қунгироқ қилганидан сунг Анвар билан суҳбатини давом эттирган бўлса-да, хаёлининг бир чети «уларнинг мақсади не экан?» деган саволга жавоб топиш билан банд эди. Зелихон воқеани баён қилаётганида ҳам, ҳозир ҳам шу саволга жавоб изларди. Зелихоннинг тўғри гапларига ишона қолмасди.

Асадбек шу пайтгача кунглини ранжитган одамни кечирмаган. Тиз чукиб тавба қилганлар ҳам унинг габабидан бенасиб қолишмаган. Йўқ, у гуноҳкорларни бир четдан улимга ҳукм қилавермас эди. Улим — сунги чора. Бу чорани камдан-кам ҳолларда қўлларди. У жорий этган узига хос жазо усуллари мавжуд. Сулаймоннинг тақдири, Шилимшиқнинг сургун қилиниши ана шу усулларданки, сиз бунга гувоҳсиз. Асадбек кейинги пайтда кунгли бушлик қияптими ё эҳтиёткор бўлиб қолганми, ҳар нечук жазо усуллари юмшатди. Рупарасида утирган чеченни уч-тўрт йил аввал булганида уйлаб утирмай улимга ҳукм қилиб юборарди. Ҳозир эса унинг маслаҳатларига қулоқ тутиб утирибди. Унинг гуноҳини кечириш мумкинми? Гапларига ишониш керакми? Мақсади Ҳосилбойвачча билан уруштириб қўйиш бўлса-чи?..

— Мен уша томонларнинг тузини ичганман, — деди Зелихон, орадаги сукутни бузиб. У бу ёққа кслаётганидаёқ Асадбекни ишонтириш осон эмаслигини билган эди. Асадбекнинг уйга толганини куриб, фурсатдан фойдаланди — утмишдан сўз очди. — Угирликни ҳам уша ёқда урганганман. Бир кун устам билан бойвачча одамнинг уйини урдик. Ҳамма нарсасини шилиб кетаётганимизда устамнинг кузлари бир халтага тушиб, менга «қара-чи, нима экан», дедилар. Қоронгида нима-лигини билмай, ялаб кўрсам, туз экан. Устамга «туз экан», десам, «қайдан билдинг?» дедилар. «Ялаб кўрдим», дедим. «У, падарлаънат, касофат», дедилар-да, тушлаган мол-матохни уй ичига қайтардилар. «Бу хонадонда туз ичгандай бўлибмиз, молини угирласак, гуноҳга ботамиз», дсб, қуп-қуруқ чиқиб кетдилар.

Асадбек бу ҳикоя нима учун айтилганини аниқ тушунмай:

— Ҳа, шунақа мард одамлар бор эди, — дсб қўйди.

Зелихоннинг ҳикояси ёдига устозини солди. У одам ҳам гоят мард эди. Улар эгасиз ҳовлида ошиқ тепишарди. Асадбек болаларга қушилиб тамошага келарди. Қи-

морбозларнинг улар билан ишлари йуқ. Кейинчалик Асадбекни қанотига олган Садирбеккина болаларни ҳайдагани ҳайдаган эди. Садирбек бунинг сабабини анча кейин, Асадбек уйланаётган маҳалда тушунтирди:

— Қиморбоздан Худо безор, болам, — деган эди у. — Қулимдан миллион-миллион сўм пул утди. Аммо бирим сира икки булмади. Сени болам деганман. Вақти келса, болам булиб, бир парча кафанга ураб кумиб қуйсанг бас. Эсингдами, болалигингда нуқул сениларни ҳайдардим. Ушанда мен қиморни урганишларингни истамасдим. Пешонангда бор экан, сен қушилиб қолдинг. Бизни Худо ургани старли... Сенга айтадиган гапим битта: никоҳингнинг эртасигаёқ қиморни ташлайсан. Кунгил узолмасанг, қозилик қил. Тирикчилигинг утиб туради. Аммо қимор уйнама. Сен бир кун «нима учун уйланмайсиз?» деддинг. Саволингга энди жавоб берай: бир қизни суйиб уйланган эдим. Йигирма кунлик куёвман, улфатларим «супрақоқди»га келишди. Бирпасда бор нарсамни ютқаздим. Келиннинг дсворга ёйилган латта-лутталари ҳам кетди. Йигирма кунлик келин «эримнинг уртоқлари келибди», деб хизмат қилиб юрибди. Бир маҳал у самовор кутариб утиб қолмайдими, кузим унга тушиб қолмайдими, шайтон «хотинингни тик», деди, шартта тикиб юбордим. Ютқаздим. Мен ялиндим, хотиним дод деди, қасқда, қийчувга парво қилмай, отга унгариб олиб кетди. Шу хотиннинг уволи тутади мени...

Йиғламсираб айтилган бу гаплар Асадбекнинг юрагига михланиб қолди. Қиморни ташлади. Аммо устасини одам қаторида дафн қилиш унга насиб қилмади. Русия томонларга кетганича қайтиб келмади. Шериклари ҳам тайинли жавоб айтишмади...

Ҳозир Асадбек шуни эслади. Эслади-ю, аммо тилига чиқармади.

— Мен уша жойнинг тузини ичганман, — деди Зелихон, гапини такрорлаб. — Урушда бизни ҳайдаб келишган. Биз тиг кутариб келмадик. Буш қул, оч қорин билан келдик. Онам ҳам, бувам ҳам уша ёқда ётибдилар. Кафанликни ҳам узбеклар беришган. Мен кичкина бола эдим. Итдай хор қилиб ҳайдаб келишган. Туркларнинг бошига ҳам шу кун тушган. Хорлик нималигини биламан. Бувам ичган тузингни оқла, деганлар. Уғри булиб кетдим. Бувамнинг васиятларини бажармадим. Энди ҳам қараб турсам ярашмайди. Сиз гапларимга ишонмаяпсиз.

— Ҳа, — Асадбек шундай деб урнидан турди.

— Тугри қиласиз, — деди Зелихон, — дарров ишонсангиз, сизни нолон дердим.

— Мен уйлаб кураман. Сиздан бир илтимосим бор. Элчин купроқ сизга суянади. Гапингизга қулоқ солади. Унга тайинланг, жим юрсин. Ҳаддидан ошмасин. У ашулачи, ашуласини айтиб юраверсин.

— Сиз ҳақсиз. Мен ҳам унга шундай дедим.

XXXIII Б О Б

1

— Туйхонами узи, бу? — деди Зелихон, Аҳадбей билан кучоқлашиб куришиб. — Нимага жимжит? Мана, узбекнинг энг зур ашулачисини олиб келдим. Туйингни гуллатиб беради. Туйингнинг доврўғи бутун Фаргонага таралмаса, башарамга тупурасан.

Аҳадбей ошнасининг гапларидан кулимсираб, Элчин билан куришди.

— Мана, сизлар келдингиз, туй энди бошланади-да, — деб уларни ичкари бошлади.

Пастак дераза олдида утирган Исмоилбей уларни курган эди. Меҳмонлар остона ҳатлаб уйга кирмай туриб, уларга пешвоз чиқди.

— Омон келдингми, болам, кўзим тўрт булиб утирувдим.

— Самолёт вақтида учмай, хуноб қилди. Элчин, стмишга кирган куёв бола шу киши булади. Қани ота, қулни узатинг, — Зелихон шундай деб Исмоилбейнинг бармоғига тилла узук тақди. Иккинчи узукни чолнинг кафтига қўйди. — Буниси холамга, узингиз тақиб қўйинг. Аҳадбей, ошна, сен билан мен бахтли одаммиз. Ота-онасининг олтин тўйини куриш ҳаммага ҳам насиб қилмайди. — Зелихон ён чунтагидан тахи бузилмаган бир даста пул чиқариб, Аҳадбейга узатди. — Ҳозир битта буқа топиб ағдарасан. Қозоннинг каттасини ос. Ошдан сганларнинг ҳаммаси шу ёшга есин, олтин тўйларни кўрсин. Микрофонларни урнат, ҳофиз тинмасдан ашула айтади. Элчин келганини билса уйингга одамлар сиғмай кетади. Узбекларга узбекчасини, туркларга туркчасини айтади. Чеченчасини билмайди бу хумпар, билса уни ҳам айтарди. Бу ҳофизга стадигани йуқ, оламда!

— Болам, кел утир, — деди Исмоилбей, босиқ оҳангда. Шу оҳанг Зелихоннинг тантанавор кайфиятидаги ҳовурни учирди. Ота-боланинг кузларида шодисна учқуни куринмаганидан ажабланиб, чол курсатган томонга утиб утирди. Исмоилбей пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиди.

— Нима гап, тинчликми ўзи? — деди Зелихон.

— Тинчлик, — деди Исмоилбей, кейин ўзича нимадир деб пичирлаб, кўзини юмди. Бир неча тундан бери у тушида денгизни кўради. Тулин ой денгиз адоғига ёнбошлаб, мавжлар ўзра узун нурли пойандоз ёзади. У ширинтой ўглини слкасига утқазиб, шу пойандоз устида юриб боради. Бирдан ой юзини булут парчаси тўсади. Пойандоз йўқолиб у сувга шўнғийди. Қанча типирчиламасин, сув қаърига тортавсради. Бу манзарани бир марта кўради, сув ёруғлик деган таъбирни эслаб кўя қоларди. Кетма-кет кўраётгани учун ҳайрон... Кечаги воқеадан сўнг кўнглига хавотир оралади.

— Масковдаги вакиллар келишдимми? — деб сўради Зелихон. У ота-боланинг ноҳуш кайфиятига шу таъсир этдимикин, деб ўйлади.

— Қайтишди, — деди Аҳадбей, отасига бир қараб олиб. — Тарвузлари қўлтиқларидан тўшиб қайтишди. Масковнинг қайтаргиси йўқ.

— Дўч келган ерларда яшаб кетавсрадиган одамлар Ватаннинг қадрига стармиди? Қорин дардидаги одам Ватан дардига тушуна олмайди. Борманглар, дўвдим, қулоқ солишмади, — Исмоилбей шундай деб хўрсинди. — Ватанга қайтарадиган нияти бўлса, ушанда ҳайдаб чиқаришмас эди. Яхшилик билан битадиган иш эмас бу.

— Хўласангиз, Ўзбекистон ичида мухтор вилоят ташкил этиб берайлик, дўйиншибди.

— Бундан фойда борми? — деди Зелихон Аҳадбейга қараб.

— Уларга наф бордир. На турклар, на ўзбеклар бир наф кўради бундан.

— Бизга мухтор вилоят эмас, Ватан тўпроғи ксрак, — деди Исмоилбей. — Масковга умид билан кетдилар-у, жонга ҳаловатли хабар келтира олмадилар. Бу юракда энди на кўёш бор, на нур, на ҳаёт қўшиғи бор. Дарёдаги ёлғиз қайиқдай, маъқсиз сузамиз. Юрт гафлат ўйқусида бежон ва беҳуш. Қўрқинч булутлари даф бўлиб, ойдин чиқар, деб янглишибмиз...

Зелихон тиззасига шапати ўрди.

— Масков бугун кунмаган булса, эртага кунлади. Шунга мотам тутиб утирибсизларми? Туй туйдек булсин!

Исмоилбей аста урнидан туриб, қаддини машаққат билан тиклади-да, уйдан чиқди.

— Оқсоқолни хафа қилиб қўйдимми? — деди Зелихон, Аҳадбейга ажабланиб қараб.

— Йуқ, хафа буладиган гап гапирмадинг. Бир-икки кундан бери кунгиллари нима учундир хижил бўлиб юрибди.

— Узинг-чи? Сен нимага тумшугингни осилтириб олгансан? Нимага одамлар куринмайди? Туй бугунми ё эртагами?

— Туй... туйни қолдирдик, ошна.

— Нима учун?

— Утган куни Қувасойда жанжал чиққан.

— Ўзбеклар биланми?

— Ҳа. Пивохонада бошланибди.

— Федя уша срда эканми?

— У куринмай қолувди. Аммо...

— Охири нима булди?

— Бир йигитни отиб қўйишибди.

— Йигит ким, ўзбекми, отган — туркми?

— Отганни узимиз ушлаб топширдик. Тез суд қилиб ҳукм чиқаринглар, деб талаб қилиб турибмиз. Ўзбеклар орасида галати гап-сўзлар тарқалаяпти.

— Қанақа?

Аҳадбей жимгина утирган Элчинга бир қараб олиб, наст овозда деди:

— Туркларнинг ваҳшийлиги ҳақида.

— Демак, бошланибди... — деди Зелихон, худди узи-га узи гапиргандай. — Туйни тухтатиб туғри қилибсан. Элчин, сен уйингга қайтавер.

— Сиз билан бирга қолсам-чи?

— Хоҳишинг... Қани, Аҳадбей, урнингдан тур, кетдик.

— Қасққа?

— Селимникига.

Селим уларни хушчақчақлик билан кутмади. Унинг қарашида хавотир ҳам сезилмади. Аксинча, кутилмаган меҳмонларга ҳуши йуқлигини яширмади. Уйга киришлари билан Зелихон шарт орқасига угирилиб, уни ёқасидан олди.

— Отган бола ким? — деди ғазаб билан.

— Танмайман.

Селим сузини тутатмай, қорнидан мушт еди.

— Чупчагингни энангга айтасан, — деди Зелихон иккинчи муштни тушириб. — Ким деяпман, сенинг одамингни?

— Йуқ, бу жанжалга биз аралашмадик. У бола ҳеч кимнинг одами эмас.

— Қасрда утирибди, Фаргонадами?

— Йуқ, шу срда.

— Ҳозир олиб борасан, учраштирасан.

— Милисага гапим утмайди.

Қорнига тушган учинчи мушт зарби кучлироқ булдими, ҳарҳолда Селим милисага сузи утиши мумкинлигини эслаб қолди.

Милисахонадагилар Селимнинг илтимосини рад этолмай, «қотилнинг амакиси булмиш» Зелихонга беш дақиқалик учрашувга рухсат беришди. Тус-туполонда уйдан милтиқ чиқариб уқ узган йигитни кўрган одам уни биров билан урушадиган ҳоли бор, деб уйламас эди. Мук тушиб ётган йигит Зелихонни терговчи деб уйлаб, эринибгина қаддини кутарди. Йигитнинг юзкузида кўкарган ёки тирналган жой йуқ эди. Кузларида ҳам азоб учкунлари сезилмасди. «Наҳот, уриб-тергашмаган булса...». Зелихон тик бостириб бориб, даҳани остига муштани тиради.

— Менинг умрим қамоқда утган, — деди у дабдурустан.— Шу сабабли сен билан пачакилашиб утирмайман. Туғрисини айтмасанг, ичагингни бошингга салла қилиб ураб кетаман. Милтиқни сенга ким берди?

— Узим олдим. Уйда турган эди.

— Нимага отдинг?

— Қувлаб келишди.

— Терговчига шундай дедингни?

— Ҳа.

— Мен терговчи эмасман. Менга туғрисини айтишинг керак, тушундингми?

— Туғрисини...

Йигит қорнига мушт тушиб, букчайиб қолди. Зелихон кекирдагидан чимчилаб, уни қаддини ростлашга мажбур этди.

— Наша чекасанми?

— Йуқ.

— Нашани кимдан олдинг уша куни?

— Чекмайман, дедим-ку?

Зелихон унинг қорнига яна бир мушт урди. Букчайган қаддини бу сафар ростламади.

— Ким берди, Селимми?

Йигит огриқ зуридан ингради, аммо жавоб бермади. Зелихон уни қулоғидан чузиб, бошини кутарди. Йигит қурқиб кuzини олиб қочди. Зелихон икки бармогини омбур қилиб унинг кскирдагини қимчиди.

— Селим бердимми?

— Ҳа... — йигит шундай деб уқчиб юборди.

Зелихон бошлаб бир тепсамми, деб хезланди-ю, «буни урганган нима фойда», деб узини тийди.

2

Элчин Зелихонга қушилиб милисахонага бормади. У Аҳадбей билан бирга эски «Запорожец» ёнида қолди. Икковлон биттадан чекишди. Аҳадбей катта шаҳардаги об-ҳавони суриштирган булди. Табиатан камгапроқ Аҳадбей Зелихон таърифидаги «зур ашулачи» билан нима ҳақда суҳбатлашишини билмас эди. Бир пайтлар лашкари шону шуҳратдан иборат булган Элчиннинг номи аввалдан таниш, унинг кейинги умри эса, табиийки, унга қоронғу эди.

Элчин Аҳадбейни сиртдан биларди. Зелихон қамокдалигида ҳам, озодликка чиққанидан кейин ҳам у ҳақда гапирган эди. Бироқ Элчин Ватан ҳажрида диллари вайрон бу одамларнинг қисмати ҳақида уйлаб курмаганди. Ҳозир унга қараб туриб, кам айтган ашулаларидан бирини эсламоқчи булди:

«Сен эй, бедард, найлайким, кунгул дардини билмайсан...»

Шуҳрат булутида сузган чоқларида, дили қайғуга бегона, маншатга ошно дамларда кунгул дарди ҳақида қандай куйлади экан? Ажаб, қушиқнинг оҳангини ҳам унутибди. Энди у дил азоби нима эканини биледи. Лекин бу одамга дардкаш була оладими? Эски «Запорожец»га суяниб турган Аҳадбей дардини тушуниш, боши узра туъланаётган ҳасрат балоларини ҳайдашга кимнинг қурби стади? Хурлик кучасидан утиб келган Зелихон ҳам унинг дардини тулалигича ҳис қила олмас... Бу дунёда қасос жомини сипқориб лаззатланиш учунгина тирик қолганман, деб ҳисобловчи Элчин Ватандан қувилган, бегона тупроқ узра тариқдай сочилган халқи тақдирдан куяётган одам дардига қандай шерик булиши мумкин? Аҳадбей юраги жаҳаннам

азобларининг яқинлашайтганини сезиб беҳаловат тенади. Ҳадемай «Ватани йуқнинг имони йуқтур», деган тилларнинг, Ватан томон термилиб, нури қочган кузларнинг гулҳанда қуяжагини билмаса-да, қалбини уша булажак аланга тафти куйдира бошлаган.

Аҳадбей мезбоннинг ҳадсб жим туравериши одобдан эмас, деган қарорга келиб, ёнидан Зелихон берган пулни чиқарди-да, Элчинга узатди:

— Мендан олмайди, сиз бериб қуйинг... — деди.

Элчин унинг мақсадини тушунди — йуқ туйга туёна олишни истамаяпти. Балки Зелихоннинг «битга буқа топиб, ағдарасан...» дегани малол келгандир? Мол суйишга қурби етмаган одам туй бошламайди. Зелихон соф кунгилда туёна берган булса-да, гапларидаги оҳангда бироз манманлик, миннат сезилган эди. Элчин Аҳадбей шундай оғринган, деб уйлаб, бош чайқади:

— Мендан ҳам олмайди. Фёлини биласиз-ку? Сал куполроқ гапиргани билан кунгли тоза.

Аҳадбей кулимсираб, бош чайқади. «Мен унинг гапидан хафа булмадим», демади. Шуни айтса, «демак, барибир купол гапи дилини оғритган экан-да», деган фикр чиқиши мумкин эди.

— Сиздан илтимос ука... Отам айтдилар. Гапларини қайтара олмайман. Худо хоҳласа, замон тинчиса, туйни қолдирмаймиз. — Аҳадбей шундай деб, Элчиннинг тисланишига қарамай, пулни пиджагининг чунтагига солиб қуйди. — Худо хайрингизни берсин, ука...

Куп утмай уларнинг ёнида Селимнинг машинаси келиб тўхтади. Селим иш битди, деган мақсадда хайрлашиш учун Аҳадбей сари қадам қуйганида Зелихон уни тўхтатди:

— Уйингга юр, — деди ғазаб билан.

Аҳадбей дустининг авзойи бузилганини билиб, унга яқинлашди-да, билагидан ушлади.

— Зели, кетдик, — деди қатъий оҳангда.

— Сен нари тур, — Зелихон бир силтаниб, қулини бушатди-да, безрайиб турган Селимга ушқирди: — Уйингга кир, хунаса!

Селим аҳвол чатоқлигини сезиб, қафасдаги қуш ҳолига тушди. Бир Зелихонга, бир хотиржам Элчинга қаради. Элчинни Зелихоннинг каллакссар шогирдларидан дсб гумон қилиб, оёқларига қалтироқ югурди. Зелихон уни буйнига чанг солиб, судради.

— Зели оға, сизга нима булди? Сизга нима ёмонлик қилдим...

Селим дарвозадан ичкари киргунча ялинчоқ овозда шу гаиларни такрорлайверди. Остона ҳатлаши билан Зелихонни оёғи ҳам ишга киришди. Гуштдор одамнинг тўрт-беш қадам учиб тушганини орқадан келатган Элчин ҳам, Аҳадбей ҳам сезмай қолишди. Селим уридан туришга ҳаркат қилиб типирчилади. Зелихон унга яқинлашиб, сочини тутамлаб кутарди-да, жағига мушт урди. Элчин Зелихоннинг муштлашишини куп курган. Бунақа пайтда уни тўхтатиб қолиш жуда мушкул. Ажратмоқчи булганлар ҳам унинг муштидан ёки тепкисидан бенаиб қолмайдилар. Элчин, Селимнинг химлигини, калтакка лойиқми ё йўқми, билмаса-да, Зелихонга эрк бериш номаъқул эканини фаҳмлаб, орқасидан қучоқлади. Аҳадбей чаққон юриб келиб, Зелихон билан Селим орасида туриб олди.

— Аҳадбей, қоч, — деди Зелихон, тишини гижирлатиб.

— Зели, узингни бос, фойдаси йўқ.

Бу орада ошхона томондан аёл кишининг фарёди эшитилди. Бир нафас утмай, семиз хотин «вой-дод, эримни улдириб қўяди», деганича лопиллаб югуриб кела бошлади.

— Қайт, — деди Зелихон унга қараб ушқириб. — Қайт, деяман! Жойингда дамингни чиқармай утир!

Хотин унинг пуписасига парво қилмай, эрини тусди. Аҳадбейнинг рўпарада туриши, хотиннинг қалқон булиб олгани ҳам фойда бермади. Зелихон бир силтаниб Элчиннинг қучогидан чиқдию Селимни тепди. Хотин эр билан овора, Элчин билан Аҳадбей эса Зелихонни маҳкам ушлашди.

— Гули, милисага тилпон қил! — деб бақирди аёл, ошхона томон қараб.

— Зели, қуй уни, кетдик, — деди Аҳадбей.

— Йўқ, қуймайман, — деди Зелихон. — Ҳаммасини шу бошлаган. Қуйвор мени, — Зелихон шундай деб силтанди. — Қуйвор, бу хунасага тегмайман. Сен чиқиб маҳалладаги турклар билан ўзбекларни чақириб кел. Мен бунинг айбини буйнига қўяман. Ўзбеклар буни тошбурон қилишсин.

Аҳадбей итоат билан чиқди. У одам тўплашга улгурмай Селимнинг дарвозаси рўпарасида милисанинг машинаси келиб тўхтади. Ундан икки милиса йигит тушди. Улар остона ҳатлашлари билан Зелихон:

— Орқага қайтларинг! — деб буюрди.

Милиса йигитлар аввалига буйруққа итоат этиб, тухтадилар. Сунг «ким экан бу, бизга буйруқ берадиган?» дегандай яна бир-икки қадам қуйдилар.

— Қайтинглар! — дсб бақирди Зелихон, сунг Селимга угирилди. — Кимлигимни биласан, а? Айтиб қуй, қайтишсин!

Селим Зелихонга қурқибгина қараб олиб:

— Қайтинглар, — деди.

Милиса йигитлар кучага чиқишди-ю, аммо машиналарига утиришмади. Бу орада унга яқин одам тупланди. Аҳадбей купчиликни айтган булса ҳам, чучибми, мулоҳаза қилибми, чиқишмади. Зелихон оқ яктак устидан майда қавиқ тун кийиб, бслбоғ боғлаган, бир тутам оқ соқоли узига ярашган чолга яқинлашиб, қуш қуллаб сурашди-да:

— Ота, — деди, — мана бу одамни танийсизларми?

— Ҳа, таниймиз, болам, — деди чол, юзи қонталаш Селимга ажабланиб қараб.

— Бу одам эмас, шайтоннинг урғочиси, буни ҳам биласизми?

— Ундай деманг, болам, бу ҳам Худонинг бир бандаси.

— Худонинг бандаси бунақа булмайди-да, ота. Бу одам тузингизни ичиб, тузлигингизга тупурди. Кечаги тус-туполонни шу бошлаган. Отган бола билан узим гаплашиб чиқдим. Мен чеченман, ота. Аммо узбекнинг нонини еганман, сувини ичганман. Турклар билан қисматим бир. Бу бармоғимни тишласам ҳам оғрийди, бунисини тишласам ҳам оғрийди. Орада қон тукилишини истамайман.

— Худо хоҳласа низо чиқмайди, болам. Қирқ йил бир гап ораламаган, энди оралайдими? Ешлар...

— Йуқ, ота, калта уйламанг. Буларнинг оёқлари зулмга қараб стакляпти. Бегуноҳ инсон қонлари тукилади.

— Астағфируллоҳ, денг, болам. Ёмон нафас қилманг.

— Бу хунагани тошбурон қилиб улдиринглар. Жавобини мен бераман. Тошбурон қилмасаларинг узим улдираман. Шу савобни деб қамоқда чириб кета қолай.

Чол Зелихонга яқинлашиб гуштсиз бармоқлари билан унинг газабдан ёниб турган юзини силади. Зелихон сесканиб кетди. Бобосининг бармоқларини эслади. Бобоси улганидан бери бу юзларни биров меҳр билан силамаган эди...

— Болам, шайтонга ҳай беринг. Гуноҳи булса, ана, милиса турибди. Олиб борсин, суроқ қилсин...

Чолнинг бармоқлари Зелихон вужудига ҳукм утказётган газабини снғди. Газаб, нафрат чекинди-ю, бирдан хурлик булути босиб келиб, кузлари намланди.

— Ота, кунгилчанглик қилманглар. Бунақаларнинг мингтасини йигиштириб келсангиз, битта пичоққа соп булмайди-ю, аммо ҳаммасқни қисмат қилиб кетиш қулларидан келади. Сиз милисага ишонманг, ота.

— Болам, мендай нодон чолга хўп, дся қолинг, юринг, — чол шундай дсб уни слкасига қоқди. Шундан сунг ҳозиргина шср кепатасидаги Зелихон қуй ҳолига тушди.

— Кстайлик, — деди Элчин, — ота туғри айтяптилар.

— Мен бу хунасага яхшиликча айтган эдим, — деди Зелихон, худди узига узи гапиргандай. — Арининг уясини кавлама, кучиб кет, дсвдим... Бу кур, мен соқов эканман. Кур билан соқов икки дунёда бир-бирининг гапига тушунмайди... — Зелихон шундай дсб, бушашган ҳолда дарвоза томон юрди. Милиса йигитларнинг олдидан утаётганида тўхтади: — Обориб тиқиб қуйиш қулларингдан келадими? — Йигитлар жавоб урнига бир-бирларига саволомуз қараб олдилар. Зелихон улардан тасдиқ жавобини кутмаган ҳам эди. Агар Селимининг адолатли жазо олишини билганида уни дуппосламас, одам тўплаб «тошбурон қилинглар», демас эди.

— Ҳақиқий эркак булиш учун угил бола булиб, тугилиш кифоя эмас, — дсб тунгиллади Зелихон, «Запорожец»нинг орқа томонига утириб. Бу гапни кимга қарата айтганини Аҳадбсй ҳам, Элчин ҳам англамади.

— Бскорга бугиляпсан, — деди Аҳадбсй. — Гапингга кириб тошбурон қилишганида баттар буларди. Чол туғри қилди.

Элчин суҳбатга қушилмади. Унинг назарида ҳам оқсоқол энг туғри йулни танлаган эди. Элчин бу воқсани бир неча кундан сунг яна эслайди. Ана ушанда «Чол тўхтатмай, Селимни тошбурон қилдирганида балки бу қисмат содир булмасмиди», дсб уйлайди.

Табиатга ҳукм утказган қиш ср сатҳини бсзайди. Одам юрагида куз очган қиш эса дилни музлатади, инсонга хусн бермайди. Кунгилни уз ҳукмига олган муз одам оласига хос мсҳр-шафқатни маҳф этади. Оқибатда эса йиртқич ҳайвонларни ҳам лол қолдириши мумкин булган ваҳшийликлар содир булади.

Зелихон, чолнинг бармоқлари юзига тегиши билан кунгли юмшаган булса ҳам, аламдан тушмаган эди. «Агар бир итни улдирсанг, одамлар сендан нафратланишади, — деб уйлади у. — Олдин «бу ит қутурган» деб ишонтириб, сунг улдирсанг, раҳмат айтишади. Селим итдан баттар махлуқ эди, қутурган итни балки даволаш мумкиндир. Пул қутуртирган одамни-чи? Уни фақат улдириш керак. Нимадан қурқишди?...»

— Аҳадбей, аэропортга ҳайда, — деди Зелихон буйруқ оҳангида. — Элчинни кузатиб қўяйлик.

— Бир-икки кун қоламан, — деди Элчин, эътироз билдириб. — Ошна-оғайнилар билан отамлашиб кетай...

— Ўзинг биласан. Мен булар тинчигунча Аҳадбейникида буламан. Аҳадбей, Фаргонага ҳайда. Фсдани топайлик.

Элчин шаҳарни кесиб утган сой буйида тушиб қолди. Эски «Запорожец» машиналар оқимига қушилиб бурилиб кетгунича орқасидан тикилиб турди. «Зели оға ҳозир гап кутара олмайди, — деб уйлади у. — Ташлаб кетсам ҳам булмайди. Жигарларим дузаҳда куйса, мен жаннатда яйраб яшай оламанми, деди. Кунгли ёмонлик сезяпти. Наҳот, арзимас жанжалдан катта фожиа туғилса?! Илгари йигитлар уришмаганми, бир-бирига пичоқ тортмаганми? Нимага энди қиёмат бошланиши керак? Қорабоғдаги аҳвол маълум. Тил бошқа, дин бошқа, дил бошқа. Тили бир, дини бир, урф-одати бир одамлар бир-бирларининг қонларини нимани баҳона қилиб тукадилар? Зели оға ошириб юборяпти шекилли? Ҳар нима булганида ҳам, бир-икки кун шу атрофда юрай-чи... «Рақиб кула бошлар, яқин дустинг аҳволингга чекмаса қайғу...» Элчин шу тухтамга келиб, сой буйидаги самовархона томон юрди.

Элчин яқиндагина буюқдан чиққан сурига бориб утирди. Соининг лойқа суви айқириб, бстон қирғоқни ялаб утади. «Одамнинг умри ҳам шу сойга ухшайди, — деб уйлади Элчин. — Дам мана шу лойқа сувдай зардоб тулиб оқади. Дардини қасққа сингдиришини билмайди... Ҳаёт икки қирғоғи бстонланган соининг узи. Бир қарич четга чиқмайсан. Айниқса лойқа дамларда қийин. Бу сой ҳам бора-бора тинчийди, тинади. Шунга мажбур, бошқа иложи йўқ...»

— Ассалому алайкум, Ҳофиз ака...

Қироат билан берилган салом уни хаёл дунёсидан қайтариб, овоз келган томонга утирилишига мажбур

этди. Марғилоннухса дуппини бошига қийшиқ қундирган, қалдирғоч муйлови узига ярашиқли, кўзлари кулиб турувчи йигит Элчин угирилгач, яна бир марта салом берди-да, қўшқуллаб сурашди.

— Омонмисиз, ака, бугун қуёш қаёқдан чиқди, деб турсам, сизнинг келишингиз экан-да, — йигит кўрпачанинг бир четига утириб, юзига фотиҳа тортган бўлди. — Сизни куриб аввал кўзимизга ишонмадик. Ака, бир лутф курсатиб, бизнинг сурига утсангиз, бир чўқимгина ошимиз бор эди.

Элчин бу йигитни танимагани учун таклифини қабул қилишга иккиланди.

— Сиз ҳеч хижолат булманг, ака, — деди йигит. — Санъат шинавандалари йиғилганмиз. Мен театруда ишлайман. Хизматга эндигина кирган вақтимда бир келган эдингиз. Шу-шу кўнгилни эгаллаб қўйгансиз. Исми Толибжон, ака, марҳамат қилинг.

Элчин кўпам ноз этмай, уридан турди. Тенгқур ҳамкасблар ичкарида давра қуришган экан. Уларнинг айримлари Элчинни аввал ҳам бир-икки кўрган, айримлари доврўғини эшитган эди. Элчин шуҳрат отидан барвақт тушиб қолмаганида бундай даврани менсиз қўшилармиди, йўқми — Худо билади. Амалдорлар мансабдан тушган кўннинг эртасигаёқ ёлғизланиб қоладилар. Узини дўст тутиб юрганлар юз буриб кетаврадилар. Шуҳрати сўнган санъаткорларни эса бу аччиқ қисмат кутмайди. Уларнинг мухлислари сақланиб қолади. Айниқса ҳамкасблар юзаки булса-да, қўллуқ қилиб турадилар. Инсофи бор санъатчи «осмонда сузиб юрганымда буни менсимамай дуруст иш қилмаган эканман», деб хижолат бўлиши мумкин. Отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган хили эса, «мени иззат қилишга мажбурлар», дсб йунилмаган тасқдай утиравради. Элчин Фарғонада кўп булган, кўп зиёфатларнинг турида утирган. Кўп одамлар билан қўл бериб сурашавриш ҳам эриш туйилган. Ҳозир ўша қилиғи эсига тушиб одамларни менсимамай ранжитгандирман, дсб бироз уялди.

Даврадагилар Элчиннинг ташрифидан астойдил қувондилар. Мехмонни хижолатга қўйиши мумкин булган гаплардан гапирмадилар, хотираларни тилга олмадилар. Элчин билган одамларни бир-бир эслаб, сураб-суриштирди. Даврадагилар дам ҳазил билан, дам афсус билан жавоб қайтардилар. Ош сузилишидан олдин Элчин:

— Фаргона тинчми, узи? — деб суради.

— Тинч булмай қаёққа борарди. Қизил пошшомизни Масковга депутат қилиб сайлаб қуйганмиз. Дупшини бошга чамбарак қилиб юрибмиз, қизил пошшо даврида Фаргонамиз би-ир гуллайдиган булиб турибди.

— Толибжон эрта-саҳарда биринчи овоз берган, — деди даврадагилардан бири. — Нима булса Толибжон жавобгар.

Аскияга суяги йуқ йигитлар Толибжонни бир-бир «олишгач», Элчин яна бошлаб қуйган гапига қайтди.

— Турклар тинчми?

Кутилмаган бу саволдан ҳамма бир-бирига қараб олди.

— Туркларга нима булибди, — деди Толибжон ажабланиб. — Бир гап борми?

— Ҳар хил мишмишларни эшитяпмиз.

— Бу мишмишлар етиб келмади бизга. Бир гап бор булса эшитардим. Қушим турк. Кунда булмаса ҳам кун ора бир коса овқатни биз уларга илинамиз, эртасига улар бизга илинишади. Шавкат тоға деганимиз мени «уғлим-уғлим», деб бошига кутаргудай қилади. Бугун эртаман чикиб иккита қуйимнинг жуини олиб бердилар, денг. Агар уларга тегисли нохушроқ гаплар булса, мен эшитардим. Шавкат тоға ҳамма дардларини менга айтадилар.

Элчин орага ноуринроқ савол ташлаганини фаҳмлаб, гапни театрга буриб юборди.

— Бугун Водилда концертимиз бор, ака, ошдан кейин жунаймиз. Биз билан бориб иккитагина ашула қилиб берсангиз, жаннатни ҳада этгандай булардингизда...

Элчин бу таклифга кунди. Уни тамошанинг иккинчи бўлимида чиқарадиган булишди. Тамошага тупланганлар Элчиннинг келганини эшитган, дамбадам «Элчин чиқсин!» деб ҳайқириқлар эшитилиб қолар, бу хитоблар унга доврўқли кунларини эсига солиб, юрагини ҳаприқтирар эди. Элчин торни созлаб турганида Толибжон башанг кийинган бир йигитни бошлаб келди. Элчин унинг кузларида ташвиш учқуни курди.

— Ҳа, Толибжон, баҳай? — деди ҳазил оҳангида. Толибжон жавоб беролмай, кузларини олиб қочди. Унинг урнига йигит жавоб қайтарди:

— Мен обкомданман, мафкура бўлимидан, — у шундай деб ён чунтагидан қизил гувоҳнома чиқарди.

— Қуяверинг, ишондим, — деди Элчин, гувоҳномага қарамай.

— Сиз бугун саҳнага чиқа олмайсиз.

— Нимага энди?

— Концерт — мафкуравий тадбир. Репертуарини обком тасдиқлаган. Сиз нима айтасиз, биз билмаймиз. Маданият министрлигидан рухсатингиз булиши шарт.

— Жон ака, бу кишини биз таклиф қилганмиз. Узларича келганлари йуқ, — деди Толибжон буғилиб. Элчин бу масалада анча гап-суз булганини англаб, жилмайди:

— Толибжон, акангизни қийнаманг.

— Ҳа, ана, тушунар экансиз-ку! Мен буларга тушунтираман, дсб жигарим қон булиб кетди. Утган ҳафта Дадахон деганлари келиб «қузғалинг», деган ашула айтибди. Партбилетимни қуйишга сал қолди.

— Ташвишланманг. Айтмасам айтмабман-да. Сибирнинг совуғида томоқни олдириб қуйганман. Илгариги овоз йуқ. Қамалганимни эшитгансиз, а? — деди Элчин, обком вакилига синовчан тикилиб.

— Ҳа... йуқ... шунақамиди? — деди йигит. Кейин Толибжонга уғирилди. — Мен жойимда буламан.

У пари кетиши билан Толибжон буралаб сукди.

— Кимдир чақибди. Дарров етиб келибди-я! Ўзини гулликка солишини қаранг... Билмасмиш... Ака, узр, энди...

Элчин бағрида ғазаб ути аланга олаётганини яшириб, ҳазин жилмайди-да, унинг слкасига қулини қуйди.

— Унинг жойи қаерда экан?

— Биринчи қаторда. Қоққан қозикдек утиради.

— Сиз хижолат чекманг, Толибжон. Агар хуп десангиз, бир иш қиламиз. Бу нусха концертда чиқмасин, деди-а? Мен танаффусда иккита ашула айтиб бсраман. Сиз танаффус эълон қилинг-у, дарров пардани ёпманг. Чиққанимдан кейин ёпасиз. Хиралик қилса, мен билмадим, дсб тураверинг.

Толибжон пича уйлангач, таваккал, дегандай қул силтади.

— «Пахта рақси»дан сунг тайёр туринг.

Танаффус эълон қилиниб, бсш-ун одам урнидан қузғолишга улгурмай, саҳнага Элчин чиқиб келди. Уни таниганлар бирданига қийқириб, хуштак чалиб юборишди. Шу заҳоти шошқич равишда парда ёпилиб, Элчин саҳна чеккасида тамошабинлар билан юзма-юз

қолди. Уринларидан турганлар «танаффус эълон қилиниши ҳазил экан-да», деган ҳаёлда қайта угирдилар. Биринчи қатордаги обком вақили эса шарт туриб, сахна ортига олиб борувчи зина томон юрди.

Мухлислар ҳаяжони тингач, Элчин енгил таъзим қилиб, сўз бошлади:

— Мени унутмаганингиз учун қуллуқ, азизларим. Урушдан олдин Юсуфжон қизиққа «сиз рамкадан чиқиб кетяпсиз», деб танбех беришган экан. Шундан сунг уста кейинги тамоша пайтида буйинларига бир расмнинг рамкасини солиб чиқибдилар. «Менга шундай дейишган эди, энди рамкадан чиқмай гапираман», дебдилар. — Утирганлар кулиб, қарсак чалишгач, Элчин узини енгил сездди. — Мен бу тамошага мсҳмонман. Шу сабабли танаффус пайтида рамкадан чиқмай иккитагина ашула қилиб бераман. Бу ашулалар Ватандан узоқда, озодликни қумсаб юрган пайтларда туғилган. Мен ҳақимда сиз турли гап-сўз эшитгансиз. Гапнинг туғриси шуки, гуноҳим учун жазолашган. Ҳақли жазони утаб, ҳузурингизга қайтдим.

Элчин торнинг созини бир текшириб олгач, титроқ оҳанг янгради. Якка торда, гижжаксиз, доирасиз қушиқ айтиш расмдан чиққани учун аввалига мухлислар бир гарангсиз олишди. Электрга уланган Овруро чолғу асбобларининг шовқинига куника бошлаган қулоқларга торнинг инграши галати туюлди. Сунг... Элчиннинг бугиқ, дардли овози таралди...

Уксир кунгил қуши —

Тушди қафасга.

Сира столмайдир

Эркин нафасга

Қаро кунлар тушди менинг бошимга...

Тупланганлар қушиқни нафас ютиб тинглашастганда бирдан микрофон узиб қўйилди. Элчин бунинг сабабини дарҳол англади-да, овозини бироз кутариб, қушиқни давом эттираверди. Орқароқдаги мухлисларга овоз стиб бормай бетоқат булиб ҳуштак чала бошладди. Элчин «тинчланинг», дегандай қўл кутарди-да, пастга тушди. У кенг давра уртасида тургандай ашула-сини давом эттирди.

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!

Эй! Устимда бир умрга хужа бўлмоқ истаган.

*Эй! Буйнимга кишан солиб, ҳалокатга судраган,
Кузларингни заҳарлатиб уйнатмагил, бас энди!*

Қушиқ шу ерга келганида саҳнага бир йигит чиқиб микрофонга яқинлашди-да:

— Элчин ака, бу еққа чиқинг, чироқни уладик, — деди узрли оҳангда.

Элчин торни чалишни тўхтатмай, саҳнага қайтди.

Кишанларинг занг босгандир, ссргак булким,

узилгур,

Томирида қузгалишининг ваҳший қони гупирди.

Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди.

Ё битарман, еки сснинг салтанатинг бузилур!

Элчинни аввал билганлар ҳам, билмаганлар ҳам қушиқларни ҳайрат билан тинглар эдилар. Илгари ер васлини куйлашдан бошқасини билмаган бу хушовоз ҳофиз уларга бутунлай узга куринишда куринмоқда эди. Бир жуфт қушиқ икки-уч жуфт булди ҳамки, мухлислар уни қуйиб юборишмади. Қушиқдан қушиққа утгани сайин Элчиннинг узига нисбатан ишончи орта борди. Ҳосилбойвачча хорлаганидан бери кўнгли чуқиб юрган эди. Бу издиҳомда онадан қайта туғилгандай булди.

XXIV Б О Б

1

Шариф Намозов шаҳар марказидаги уч қаватли қадимги бино ертуласида шундай сарой жойлашганини етти ухлаб тушида кўрмаган эди. «Асадбек идорасида кутиб утирибди», деган хабар келганида идора деганининг шундай хашамдор булишини уйламаганди. Шу пайтгача бунақа одамлар пинҳона иш юритишади, деган фикрда эди. Шундай сароймонанд жойда утиришибдими, демак, узларига ишонишади. Давлат ҳам айшингни суравер, деб уларга қуйиб берибдими, демак, ҳазиллашиб булмайди.

Кесакполвон Шариф Намозовни қандай кутиб олиш хусусида Бутқага аниқ курсатма берган эди. Бутқа хужайиннинг топширигини аъло даражада уринлатди: Намозов остонада куриниши билан пешвоз чиқиб, салом берди:

— Бек акам ҳозир бушаб қоладилар, окахон, унғача бир пиёла чойимиз бор.

Шариф Намозов Бутқанинг изидан юриб, шинам бир хонага кирди. Меҳмон урнашиб утириб олғач, кафт-дек қутичани қулига олиб, телевизор томон тугрилаб тугмачани босган эди, экран ёришди.

— Сиз баҳузур утира тулинг, — деди Бутқа унга илтифот курсатиб.

Телевизорда хорижнинг тамошаси курсатилаётган эди. Намозов шундай беҳаёт тамошалар мавжудлигини эшитганди-ю, аммо куришга иштиёқи ҳам, вақти ҳам йуқ эди. Ҳозир қарамай деса ҳам, кузи тамошага тортиб кетаверди. Шу зайлда хонага дундиқ бир қиз кириб келганини сезмай қолди. Калта куйлакли дундиқ қулидаги патнисни курсига қуйиб, нозли жилмайиб куйди.

— Қаҳва олиб келдим, — деди-да телевизорга қараб олди. Сунг дсвон ёнбошидаги курсида турган шишани олиб иккита биллур қадаҳга коньяк қуйиб бирини Шарифга узатди-да, узи иккинчисини олиб, пастга гилам устига утирди.

— Олинг, — деди ишва билан.

Шариф туш кўряптими ё кино тамоша қиляптими, билмай гаранг булди. Унинг гангиб қолганини сезган дундиқ тирсагини тиззасига қуйиб яна нозланди. Шарифнинг кузи ярим очик кукракнинг ариқчасига тушиб, юраги энтикиб кетди. Коньякни ичиб юборганини узи ҳам билмай қолди. Дундиқ қадаҳни бир хуплаб, курси устига қуйди-да, Шарифнинг тиззасини кучоқлади. Шарифнинг эҳтироси жиловини узиб, қуллари узига буйсинмай қолди. Бу дунёда шундай маишат борлигига энди ишона бошлаганида эшик очилиб, Бутқа кириб келди. Шариф уни куриб чучиб тушди. Бутқа эса ҳеч нима кўрмагандай, хотиржам оҳангда:

— Бек акам кутяптилар, — деди.

2

Кесакполвон Шариф Намозовнинг шу ерда экани, Бутқага топширган вазифаси ҳақида гапирғач, Асадбек уни жеркиб берди:

— Бу қилиғингни бошқа ерда қилмайсанми?

— Кимлигимизни билиб қуйсин. Ҳаёт қанақалигини би-ир курсин. «Ҳақиқат, ҳақиқат!» деб нима курибди. Ана энди бугундан бошлаб бор ҳақиқатга тупуради.

Узимизнинг одамга айланади. Ҳақиқат деганнинг ярмига амал бериб, «Волга»га утқазиб қўй, ярмининг қўйнига биттадан жононни солиб қўйсанг, кимлигини биласан. Бугун уни маишатга олиб қоламан.

— Халдингдан ошма. Чақир уни, — деди Асадбек.

Шариф бу хонага юраги дуқури босилмаган ҳолда кириб келди. Асадбек урнидан турмай, утирган срида унга қўл узатди. Асадбекнинг қараши жиддий, Кесакполвон эса айёрона жилмайиб боқиб турарди. Чувринди унга эътибор бермай, қандайдир қоғозлардаги ёзувларни диққат билан ўқирди.

— Ишлар қалай, уртоқ директор? — деди Асадбек, киноя билан. — Планлар ошиғи билан адо этиляптими?

— Ҳа, бажармасак буладими?

— Бу акангиз айтмаганмиди? — Асадбек шундай деб Кесакполвонга қаради.

— Айтгандилар.

— Хуш? Нима учун планни бажараман, деб зур беряпсиз?

— Юқоридагилар қўйишмаяпти.

— Сиз учун юқори биз буламиз. Биз айтдикми, тамом! Бажаришга мажбурсиз. Сизга ким буйруқ берди, министрми?

— Йук, Фарҳодов дегани...

Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Ҳайдар, бажарилмади?

— Йук, ҳозир... — Кесакполвон шундай деб телефон гушагини олди-да, керакли рақамини терди.

— Фарҳодовми? Ҳа, мен, Ҳайдар акангман. Намозовинг нима деяпти? Планни бажарасан, деб сен зурлаганмишсан-ку? Мажлисда айтдингми? Унга тегишли эмасми? Шунинг секин узига айтиб қўйсанг уласанми, ҳе сутак. Ҳа, айтиш керак, қозоқнинг туққиз пулидек тушунтириб, белига тугиб ҳам қўйиш керак. Дуойи саломни олдингми, энди учир овозингни...

Кесакполвон гушакни жойига қўйиб, Шарифга қаради:

— Эшитдингизми? Директор деган бунақа лалаймайди.

— Бу ой стмишдан ошмасин, — деди Асадбек. — Кейинги ойларда ишчилар маош олмайди. Керакли одамларга пул-мул бериб туринг. Бошқалар бушаб кетаверсин.

— Бунинг иложи йуқ, банкда заводнинг пули куп.

— Куп булса ҳам маош йуқ, — деди Кесақполвон таҳдид оҳангида. — Лалайманг, дедим-ку?

— Португалиядан жавоб йуқми ҳали ҳам? — деди Асадбек, биринчи масала ҳал, деган оҳангида.

— Жимжит булиб кетишди.

— Бориб келиш керак. Уларга ёқмаса бошқалар билан гаплашамиз.

— Бориш учун улар чақиришлари керак. Доллар керак.

Бу гапдан сунг Чувринди қоғоздан бош кутарди:

— Бу ёғини бизга қуйиб беринг.

Асадбек «гап тамом» дегандай урнидан турди. «Шу икки оғиз гапни телсфонда айтиб қуйишса ҳам буларди-ку», деб уйлади Шариф, эшик сари юриб.

— Мени кутиб туринг, гап бор, — деди Кесақполвон.

— Жамшид қасрда? — деди Асадбек, Шариф чиқиб кетгач.

— Эрталабдан бери курганим йуқ. Маишат қилиб ётгандир, — деди Кесақполвон. — Янгисини топган экан, уша билан овора.

— Маишат, деявериб ҳаммани буздинг. Энди бичиб қуйишим қолди.

— Эркақлар билан ишлагандан ксйин чидайсан, ошна. Ёш йигитлар вақтида маишатини қилиб олсин. Вақтида узинг ҳам...

— Булди, айнима. Жамшидни топ. Бугун Масковга учсин.

— Нимага?

— Хонгирей билан учрашиб келсин. — Асадбек шундай деб Зелихон билан икки кун аввал булган учрашув мазмунини айтди.

— Жамшидни юборманг, — деди Чувринди. — Узингиз бориб келганингиз маъқул. Иш жиддийга ухшайди.

— Жамшидни топ, бирга борамиз.

3

Қизига қараб туриб, Манзуранинг кунгли уксиди. Зайнаб турмушидан нолиб, ҳасрат қилмади. Бироқ кузларини шодлик учқунлари тарк этгани онанинг зийрак назаридан четда қолмади. Зайнаб сингари келинчақлар

бунақа дамларда яйраб-яшнаб юрадилар. Юзларига тушган доғ, бармоқларининг тулишиб, узукларнинг сигмай қолиши улар хуснига хусн қушади. Зайнаб эса худди сулиётган гулга ухшайди. Онасига дилини ёрмайди. Манзура унинг дардли нигоҳига қараб туриб, ичида «қиз туғмайин мен улай», деб қуяди. Ётарида ҳам, турарида ҳам, дуо қилса Яратгандан қизига бахт тилайди.

Худога шукр қилиши керак, кувви беухшов эмас. Ёши каттароқ булса ҳам хушруйгина. Зайнаби қайнонанинг тергаб-тергашлари-ю, қайин эгачи, қайин сингилларнинг димоқ-фироқларидан ҳоли. Бир жувоннинг бахтли турмуши учун ҳамма нарса старли. Лекин бахт фақат смоқ-ичмоқдан иборат эмаслигини у ҳам яхши билади. Асадбек билан турмуш қуриб оч, ялангоч қолмади. Эри ичиб келиб, уни дуппосламади, кучага ҳайдаб чиқармади. Бирин-кестин болалар туғилишди. У эрининг «қимор уйнамайман», деган сузига ишона борди. Эри кеч қолса жойнамоз устида кутмайдиган булди. Уйда ҳамма нарса тукин эди. Аммо унга нимадир стишмаётгандай булавсарди. Бахтсизлик фақатгина камбағални таъқиб этмайди. Бойлар бахтсизликни узлари сезмаган ҳолда чақириб оладилар. Камбағал бахтсизликдан купам куймайди, унга куникиб қолган. Аммо бойларнинг бахтсизликка чидашлари қийин. Камбағал учун арзимас бир гап булиб куринган ҳар бир нарса бойлар учун беқиёс бахтсизликдай туюлади...

«Қизимнинг эрига кунгли йуқ, — деб уйлади Манзура. — Фарзанд курса балки дили юмшар... Ҳозирги қизларда сабр деган нарса йуқ, тавба...»

Қизи уқишга бормаётганини айтганида Манзура «узинг биласан», деб қуйган эди. Бугун кслиб индамай утираверишини кўргач, «уқишингга борганинг дуруст экан, қизим, дутоналарингни куриб кунглинг ёзилади», деди. Зайнаб бу гапни эшитмагандай жавоб қайтармади. Айвоннинг уймакор устунига суяниб, ҳовлига уйчан тикилиб тураверди.

Зайнаб шу ҳовлида Кумуш булиб яшаган эди, хаёлидаги Отабегни уни шу ҳовлида кучган, ёноғидан буса олган эди... Энди назарида бу ҳовлидан нур қочган, гунчалари тулиб эрта-индин куз очаман, деб турган атиргуллар ҳам хунук, мрамар, фаввора ҳам улик... Қуёш бор-у, файз йуқ, хонадон қоронғу. Хоналарда ҳаёт кезиб юрибди, аммо бахт йуқ...

Фақат болохона... Бахт уша срда беркинганми?... Унинг кунгил қуйгани уша срда. Орзулари дафн этилган бу хонадонга фақатгина уни кургани келади. Куриш насиб этса, кунгли баттар эзилиб, уйига қайтади. Ҳомиладорлигини билганидан бери эри уни бошида кутариб юргудай булади. Элчин уни суйиб-қучгани сайин у Жамшидни купроқ уйлайди. Ёлғиз қолганида тулишиб бораётган қорнига қараб, ҳали туғилмаган боладан нафратланади. Назарида уни бахтсиз қилган, умидларини чил-чил синдирган — шу бола. Хайриятки, нафрат қузиган пайтда оналик мсҳри ҳам уйғониб, уни ёмон хаёллардан қайтаради.

Манзура қизидан куз узмай, хурсинди.

— Ётиб қола қол, қизим, — деди укеник овозда.

Зайнаб онасининг дили пора-пора бўлиб кетаётганини сезмади. Ҳовли узра бемақсад кезиб юрган нигоҳини йиғиб, унга қаради.

— Бугунча қола қол, — дсб такрорлади Манзура.

— Йук, кетаман, — у шундай дсб ҳовлига тушди. Чиқиб кетгунича болохонага икки-уч қараб қуйганини Манзура сизди.

Зайнаб уйига қайтди-ю, бепосн саҳрода ёлғиз ташлаб кетилган бсчора ҳолига тушди.

Кунни эринчоқлик билан утказган қуёш энди уфқдаги булутлар четини қизартириб ботмоқда эди. Осмонни безаган бу манзара алдамчи, булут четлари қизил эса-да, бағри қора эди.

Ҳаёт остонада кутмайди. Қуёш ботиши билан бу бағри қора булутлар чақин чақиб, бостириб келади. Дов-дарахтни савалаб утиб кетгач, юлдузлар чарақлайди. Сунг яна қуёш чиқади. Баргларда илиниб қолган томчилар жавҳар сингари ялтиллайди. Аммо Зайнабнинг хуфтон дили бундан ёришармикин? Айрилиқ дарди енгилиб, умид гули очилармикин?

Қуёш ботмай туриб, куз унгида борлиқ хира тортиди.

Ёлғиз... Нидо йук... Гуё қуёш барчани улимга маҳкум этиб, видолашиб кетаётгандай. Тор кукрагига банди юраги беҳаловат тепади. Тспиб-тепиб кукрак қафасини синдириб қочиб кетгиси келади. Бу вужудини тарк этмоқни истайди. Тарк этолса утли ҳасратларнинг фиғонлари мангуликнинг сукутига фарқ була олармикин?

Бу хонадонга қадам босиб келганидан бери унинг ҳаёти пуч хаёллар зиндонига беркилди. Беркилди-ю,

қулф-қалити бировнинг қулида қолди. Топишган тақдирларида тулин ой ва осмон сингари булар эдилар. Энди осмон тулин ойсиз тунд булиб олган. Дил қоронги. Дил оғрийди. Куз ёши худди ёмғир... Кузларни ёш куйдиради...

Унинг дардига ким шерик булиши мумкин?

Зайнаб бу тун ёлғиз қолишини, ёлғизликнинг темир тирноқлари орасида азоб чекишини биларди. Элчин «бир-икки кун уйингизда тулинг», дёб кетди. Шуганга биноан уйга борган эди. У ерга ҳам сигмади. Ёлғизликдан қурққани ҳолда ёлғизликни истади. Ҳозир эса қатққадир боргиси келди. Ким биландир гаплашгиси келди. Таниш-билишлари куп. Остона ҳатлаб кириб боргудай булса, кучоқ очиб кутиб олгучи яқинлари куп. Аммо қай бири унинг дардини тушунади? Қай бири «қуй, уша отарчи эрни, суйганинг билан бул», дейди. Ҳеч ким айтмайди. Аксинча, «Сабр қил, шайтон йулига кирма», дейишади. Насиҳат қилишади. «Кимга хасратингни айтсанг, дардингни олиш урнига, бирданига донишмандга айланадию бисотидаги насихатларини сочиб ташлайди, — дёб уйлади Зайнаб. — Насиҳатгуй ақли бутунлар мунча куп булмаса, бу дунёда. Дардқаш мунча кам...»

Зайнаб узини узи чалгитиш учун ошхонага кирди. Бир узи учун овқат қилгиси келмай, ҳовлига чиқди. Дарвозага қаради. Эшик қия очик. Кимдир кириб келгандай... Ким келди?

Уйга кирди. Телсвизорни ёқди. Юмшоқ уриндикқа угирди. Умид билан аввал дарвозага, кейин телсфонга қаради. Нима учун уйига қайтганининг сабабини у ҳатто узидан ҳам яширмоқчи булади.

Ёлғизлигида бир мартагина куча эшиги очилиб, У кириб келди. Шундан бери неча марта куз тикади. Кутгани келмайди. Бу кеч келармикин? Унинг илинжи шу.

— «Узинча келмайди, бир баҳона билан чақир.»

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Ёшлик ва гул... Икковининг умри қисқа булади. Буни билганлар юришибди ялло қилиб. Сен-чи?»

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Менинг эрим борми? Ким у? Номусимни булган одамми? Агар энди мен унга хиёнат қилсам, унинг номуси булганадими? Фалончининг хотини...»

— «Вой, шарманда... вой, шарманда-с...»

— «Мен унинг номусини уз куз унгида булгайман, деб қасам ичганман. Худо уни шол қилиб қўйсин. Ана ушанда кучадаги дайди итни булса ҳам бошлаб келаман, куз олдида...»

Зайнаб шу қасамини эсласа ростдан ҳам умиди ушалгандай этлари жимирлашиб кетади. «Шу иш қўлимдан келармикин?» деб иккиланади.

Аёл қасам ичмасин. Қасд қилдими, шайтон турига ураладию оқибатда унга Худо ҳам бас келолмас.

— «Чақир уни...»

— «Нима деб чақираман?»

— «Баҳона топ.»

— «Уяламан».

— «Бирпас гаплашиб утириш мумкин-ку? Масалан... Ака-сингил сингари. Уни чақир, сен ёлгизсан. Сени қўриқлаши лозиммасми?»

Шу тарздаги узоқ олишувдан сўнг унинг қўли телефон сари узатилди.

4

Жамшид кўнглига ёққан жувон билан бир кеча-кундуз қолиб кетди. У жаннат ҳурлари билан яшаётганидай лаззат қилиб, Бек акасининг йўқлаб қолиши мумкинлигини ҳам унутди.

Асадбек йўқлатган пайтда у уйнашини тарк этиб, йулда келаётган эди. Болохонага чиқиши билан йигитлар хужайин йўқлаганини айтишди. Шу пайтда телефон жиринглади. Жамшид «Бек акамдир», деб гушакни кутарди. Кўнгироқ қилган одам дарров гапира қолмади. Жамшид учинчи-тўртинчи марта «алло!» дегач, Зайнабнинг ҳазин овози эшитилди:

— Зайнабман... Ҳовлида биров юрибди. Қўрқяпман...

Жамшиднинг шошилиб урнидан туриши учун шу хабар кифоя эди. Кейин айтилган гапларнинг маъзини у йулда кетатуриб чақмоқчи бўлди. «Куча эшиги очиқ турибди... Мошинангизни катта кучага қўйиб келинг...» Бу гапларга тушуниш унчалик қийин бўлмасада, Жамшид ҳақ жавобни олишни истамади.

У Зайнабнинг қарашларидаги сирни билмас эди, десак, сизни алдаган буламиз. Аёл зотининг қарашларини тушунмайдиган эркак борми узи бу дунёда. Жам-

шид қамоқдан чиққанидан бери аёл зотининг турли тоифасини кўрди. Уларни кузларига қараб, чиндан суйиб эркалаяптими ё эрсираб қолганми, ё дарди пулми, дарров билиб олади. Зайнабнинг қарашлари эса... бошқача эди. Зайнабнинг муҳаббатини тили тиш ҳатлаб ошкор эта олмасди, бироқ кузлари «сваман!» деб дод соларди. Жамшид бу додни кўзи билан кўриб, юраги билан эшитарди. Аммо бу фарёд унинг қалбини ларзага солмасди. Чунки унинг юрагидаги муҳаббат туйғусини усмирлик чоғидаги аёлнинг уша найранги бугиб ўлдирган эди.

У Бек акасига содиқ эди. Бек акаси учун, хусусан, шу қиз учун жони лозим бўлса, берарди. Аммо қизнинг бу сирли қарашига банди була олмасди.

Шаҳар кучаларидан машинани учириб ҳайдаб «балки бормаганим маъқулдир. Ҳали ҳам қайтиб, Равшанни юборайми» деб ҳам уйлади. «Эри қасқда экан? Балки боргунимча келиб қолар...» деган фикрда изига қайтмади. Элчиннинг Фарғонага кетганини билганида балки қайтар, шу билан ташвишлардан қутулиб қолармиди...

5

Асадбек, Шариф Намозов чиқиб кетгач, уйига қайтмоқчи эди. Чувринди эски маҳалладаги «амри маъруф»га таклиф этилганларини эслатгач, ноилож кунди. Жалил бошлаб келган чоллар «маҳаллани буздиришга йул қўймаётган эмишсан», деб кетишганидан бери эски маҳалласига утмаган эди. «Бормасам аразлабди, дейишмасин», деган фикрда йулга чиқди.

Болалиги ўтган уйдан икки эшик нарида одамлар тупланиб туришган эди. Машинани берирокда тўхтаиб, тушишлари билан тупдан бир киши ажралиб, улар томон юрди. Асадбек Жалилни таниди.

— Қараб тур, ҳозир сасишни бошлайди, — деди Чувриндига.

— Хуп деяверасиз-да, — деди Чувринди кулимсираб.

— Бу маҳаллада ҳам одамлар туришини билармининг? — деди Жалил салом-алик қилмай. — Куттириш ҳам эви билан-да. Беш яримга кел, дегандан кейин кел-да. Омонмисан, узинг ишқилиб?

— Ака, хизматчилик-да, иш чиқиб қолди, — деди Чувринди, Асадбек урнига жавоб бериб.

— Яхши ҳамки «иш-ш-ш» дейди. «Хиҳ!» деса думингни тутқазмас экансан-да, а? — деди Жалил, гапни

ҳазилга буриб. — Юрақол, Собитхон маъруза қиялпти. Қуқонга кетиши ксрак экан, зурлаб олиб қолдик.

— Қуқонда нима қилар экан? — деди Асадбек.

— Ота-онаси ҳозир уша срда тураркан. Отпусакага чиқибди. Бир ой уйида турар экан.

— Имомлар ҳам отпуска қилар эканми? — деб кулди Асадбек.

Асадбек ҳовлига урнатишган товуш кучайтиргичдан келаётган майин овоз эгасини Жалил айтмаёқ таниган эди. Асадбекни воиз утирган уйга эмас, «нозик одамлар» учун ажратилган хонага бошлашди. Жалил билан Чувринди унга ҳамроҳ булишди.

— Зур гапиради-да, — деди Жалил, чой қайтариб.

Собитхоннинг маърузасини Асадбек икки-уч эшитган, таклифини рад этгани учун уни ёмон куриб қолган булса-да, нутқ сузлашига тан берган эди. Шу сабабли ҳозир Жалилга эътибор бермай, қорининг сузларига кулоқ тутди:

— Шундай қилиб, ҳазрат Али, Розияллоҳу анҳу, қилич ҳам тақмай, совут ҳам киймай, оддий кийимда Зубайр томон юрдилар. Бориб қарасаларки, Талха ҳазратлари ҳам мукаммал қуролланган ҳолларида тайёр турибдилар экан. Ҳар иккиларининг яқинларига бориб, уларга қараб: «Умримга қасамки, сизлар одамларни, отларни жангга тайёр ҳолга келтириб қуйибсизлар. Бироқ, қиёмат куни Оллоҳ табарока ва таоло ҳузурига борганингизда унга айтадиган узрларингизни ҳам тайёрлаб қуйдингизми? — дедилар. Сунг уларни шайтон йулидан қайтармакни истаб яна шу гапларни айтдилар: — Оллоҳдан қурқинглар, бундай бемаъни урушга бел боғлашдан тийилинглар. Узи аввалда маҳкам этган арқонни узи чувалаб ташлайдиган кимса каби булманглар. Буюк ислом жамоатини барпо этишда бениҳоя хизмат этган эдингиз. Эндиликда уни парчалаб ташловчи кишилардан булиб қолмангиз. Сизларнинг бу ишингиз Ислом жамиятини қиёматга қадар бирлаша олмаслик фитнасига гирифтор этмасун, узимиздаги ички адоватга барҳам бермасак, ташқи душманлар бизни тезда мағлуб этажак. Биз мана шундай мағлубият аламига учрамаслигимиз даркор. Биз ички тортишувларни ҳал этмай, узаро биродаркушлик оловини ёқиб юборсак, келажак авлодларимиз учун гоятда улуг хиёнат қилган буламиз. Куч фақат бирликдадир. Қайси миллат бирлигини йуқотса, уша миллат келажакги учун қайғурмаган, узига ҳалокатни лозим этиб ол-

ган булади. Орадаги ихтилофни Оллоҳнинг улуг китоби-га ҳамда Оллоҳнинг муборак пайғамбарининг кўрсатган йўлларига амал қилган ҳолда бартараф этмоғимиз даркор...»

Собитхон мулойим овози билан барчанинг ҳаёлини угирлаган эди. Хизматчилар шарпасиз юришга уринадилар. Зарур гапи борлар бир-бирлари билан пичирлашиб муомала қиладилар. Асадбек Собитхоннинг шу фазили учун узи қурдираётган масжидга имом бўлишини истаган эди. Бу «манман қори» эса рад этди. Асадбек фақатгина имомнинг ширали овозига маҳлиё бўлмай, айтаётган гапларининг мазмунидан маст ҳам эди. Худди биров келишидан аввал имомга «Асадбекнинг юрагида шундай яширин дард бор», дегану Собитхон атайин шу мавзуда маъруза бошлаган. Суҳбат ниҳоясига етгандан сўнг ҳам издиҳом аҳли воизнинг сузлари таъсирида биров жим ултирди. Асадбек совуб қолган чойига қараб уйга ботди. «Бирлигини йўқотган миллат келажаги учун қайгурмаган булади... Биз-ку, бирлаша олмаймиз. Сийсатчиларга нима бало бўлган? Биз пул талашамиз. Дардимиз ҳам, имонимиз ҳам пул. Уларнинг имони — амал. Ҳайдарнинг гапи тўғри. Ҳақиқат, миллат, деб валдираётган хунасаларга биттадан «Волга» берилса овози учади. Биттаси узимизнинг депутатми...»

— Чойингни янгилаб берай, — деди Жалил, Асадбекнинг ҳаёлини тузитиб. — Вақтлироқ келганинда зур гапларни эшитардинг. Энди ҳамманинг Худо дейдиган вақти келибди, ошнам.

— Вақт утди, десанг-чи... Биз-ку, Худо дермиз-а, лскин... Худо энди бизни бандам дермикин?

— Дейди, нимага демас экан? Беш вақт намоз ўқиганнинг ҳамма гуноҳидан кечаркан.

— Беш вақт намоз старли булса зур-ку? — Асадбек шундай деб ҳазин жилмайди. — Собитхоннинг гапига қараганда менга ухшаганлар кунига эллик маҳал намоз ўқиса ҳам гуноҳини ювишга кифоя қилмаскан.

— Қанақа гуноҳинг борлигини биласанми? — Жалил «шу гапларнигни дилдан чиқариб айтяпсанми?» дегандай унга тикилди.

Кетма-кет овқат киритилавериб суҳбатнинг белига тепди. Ҳозиргина мазмунли маърузага маҳлиё бўлиб утирганлар бир неча нафас ичида қорин бандаларига айландилар...

Асадбек уйига хуфтонга яқин кириб келди.

— Эрталабки самолётда кетамиз, — деди у ҳовлига кириб келгач. — Чиқиб сура-чи, Жамшидни топишиб-дими?

Чувринди болохонага чиқиб, дам утмай қайтиб тушди.

— Келган экан, Зайнаб чақирибди.

— Нимага чақирибди?

— Сабабини билишмайди.

— Кетмай тур, — Асадбек шундай дсб уй томон тез-тез юрди. Рупарасидан чиққан Манзуранинг саломига алик олмай, саволга тутди. — Қизинг қани?

— Уйида, — деди Манзура, хавотирланиб. — Нимага сураяпсиз? Ҳали келиб кетувди.

— Куёвинг йуқлигини билармидинг?

— Йуқ... айтмади-ку?

— Ҳе, ношуд. — Асадбек шундай дейишга дедию кетидан узица «мен айтмаган булсам, қасрдан билсин», дсб уни оқлаб ҳам қўйди.

Жамшид Зайнабникига кетди, деганда дастлаб кунглига хавотир оралаган эди. Ҳозир куёви йуқлигини эслаганида бирданига шубҳа уйғонди. Хотинига бошқа гап айтмай, уйига кириб, телефон гушагини кутарди-да, рақам терди. Нариги томондан анчагача жавоб булмади. Гушакда эшитилаётган узун дудудлаш уни дам хавотир, дам шубҳа чоҳи сари тортарди. Ниҳоят, жавоб булди. Қизи йиғламсираб, озгина зарда билан «Ҳа» деди. Асадбек гапирмай туравсрди.

— Ҳа, гапиринг! — деди Зайнаб зарда билан. Кейин гушак қўйилди.

Асадбек яна рақам терди. Яна шу ҳол такрорланди. У қизига нима дейишни, шу топда нима қилишни билмасди. Мияси қизиби уни фикрлаш қувватидан маҳрум этган эди. У қайта-қайта рақам тераверди. Бешинчи ё олтинчи мартасида гушакни Жамшид олди! Шундан кейингина Асадбек хаёлини жамлади. Шошилиб ҳовлига чиқди-да, сигарет чекиб турган Чувриндига қисқагина буйруқ берди:

— Кетдик!

Чувринди қаёққа, деб сурамади.

Жамшиднинг машинасини Элчиннинг уйи олдида эмас, тор куча бурилишида кўрган Асадбек ажабланиб «Тухта», деди. Пастга тушиб машина атрофида бир

айланиб чиқди-да, Чувриндига «Сен шу срада тур», деб, узи куевининг уйи томон юрди.

Куча эшик қия очик эди. Асадбек худди уғридек ичкарига бош суқиб чироқ нури тушиб турган дсразага қаради-да, узидан узи уялди. Ешлик кезлари Кесакпол-вои билан бирга уғриликка боргудек булса ҳам бунақа ишларни Асадбек сира уддалай олмас эди. Ҳозир уни ташқаридан кузатган киши уғрилик оламида атак-чс-чак қилаётган бола булса ксрак, дсб уйлаши мум-кин эди.

Кунгида дастлаб уйгонган хавотир эди йуқолган, аксинча шубҳа кучга кириб шармандалик сиртмоғи билан буйинини буга бошлаган эди. Қизи йуқолганида, сунг тошилганида, сунг ҳомиладорлиги ошкор булганида шармандалик олови уни куйдирмаган эди. У дамда купроқ узини айблаган эди. Қизининг юзини шувит қилмаслик учун шу отарчини куев қилиб эди. Шу масалада янглишдими? Қизи шунчалик... Бу фикрнинг узиеқ юрагини музлатиб куйгандай булди.

Шубҳага банди булган ҳолда изига қайтишни истамади. У узини мажбурлаб, ҳовлига кирди. «Ёмон нияти булса эшикни очик қолдирармиди?» деган фикр кунглига сал ёруглик олиб кирмоқчи булганида «эсидан чиққандир...» деган гумон яна қора чодирга уради. Асадбек аста юриб келиб дсразага яқинлашди. Буй чузиб ичкарига қарашга юраги дов бермади. Ичкаридан дам Зайнабнинг, дам Жамшиднинг овози келиб турар, қушқават дсраза ойнаклари ичкаридаги гапларни уғри мушукдай пойлаб турган одам қулоғига стишига йул бермас эди. Дсраза қия очик булганида балки олам гулистон эди. Асадбек буй чузиб мураламас, узича бир хулосага келиб, машъум ҳукмни чиқармас эди.

У дсразадан муралаган онда Жамшид урнидан турди. Зайнаб эса унинг буйнига осилди... Асадбек бу манзарага қараб тура олмади. У аввалига бостириб кирмоқчи ҳам булди. Аммо уз қизининг шармандалигини фош этиш унинг учун огир эди. У шармандалик юкини елкасига ортиб, ҳовлига қандай шарпасиз кирган булса, шундай чиқди. Эшик огзидан дарров узоқ-лаша олмади. Бсш-ун қадамни юрак тулғоғида босди. Сунг бир қарорга келиб, тез-тез юриб кетди.

Чувринди тор кучадан куз узмай турган эди. Асадбекнинг аста ичкари киргани, бир неча дақиқадан сунг чиқиб, огир қадамлар билан юрганини ҳам курди.

Бек акаси қадамни тезлатгач, машина моторини ут олдириб, юришга тайёр булиб турди. Асадбек машинага утириши билан «уйга» дсб буйруқ берди. Чувринди нохуш воқеа юз берганини сзди-ю, бироқ «нима гап экан?» дсб сурамади.

Асадбек ҳовлига кира солиб, Манзурани чақирди:

— Қизингга телсфон қил, тайёр турсин, бориб олиб кел, — деди.

— Сиз... бормадингизми? — деди Манзура усмоқчи-лаб.

— Мен нима қиламан у срда? Бошқа ташвишим йуқми?! — деди Асадбек, удағайлаб, Манзура шошиб чиқмоқчи булганида тухтатди: — Телсфон қил, дедим.

Манзура «шартми» дсгандай қараб қуйди-ю, аммо буйруққа итоат этди. Бошқа пайт булганида шарт эмасди. Асадбек Жамшиднинг тезроқ чиқиб кетишини истаб шундай дсб буюрди. Холбуки Жамшид у билан изма-из уйдан чиққан, Асадбек машинага стай дсганида орқасидан кўрган, «Бек акамми ё бошқа одамми?» дсб тусмол қилган эди.

Манзура билан Чувринди кетгач, Асадбек болохонага чиқди.

— Ҳайдар акангни топ. Нариги дунёда булса ҳам ҳозир этиб келсин.

Ярим соатдан сунг ҳовлида Манзура овози эшитилди. Сунг Чувринди болохонага чиқди. Бир соат дсганда Кесакполвон пайдо булди. Асадбек икки аъёнини бошлаб пастга тушди. Майдалаб ёмғир ёга бошлаган эди. Осмонга қараб, юзини ёмғирга тутди.

— Ҳайдар, Шилимшиқ улдирилган жой эсингдами? — деди осмонга қараган ҳолда.

— Эсимда, — деди Кесакполвон.

— Қандай улдирилгани-чи?

— Эсимда.

— Шу ишни такрорлаш керак, қулингдан кслади-ми?

— Кимни?

— Эрталабгача бажарасан. Кимлигини айтганимда «нима учун?» дсган савол бермаларинг. Кавказликларинг тайёрми?

— Ҳа.

— Иккала улимни буйнига олсин.

— Кимни?

— Жамшидни...

Кесакполвон ҳайратланиб Чувриндига қаради. Чувринди ҳукмга нима сабаб булганини тахминан биларди. Шу боис Кесакполвоннинг савол назарига жавоб бермай юзини бурди. «Балки аблаҳлик қилгандир. Лекин дунёда ундан бешбаттар аблаҳлар яшаб юрганида у ҳам тирик қолса буларди», деб уйлади. Аммо фикрини тилига чиқариб ошкор этмади.

Йигитлар ичида садоқати билан ажралиб турувчи Жамшиднинг улимга маҳкум этилишини Кесакполвон ҳазм қила олмади. Бунақа пайтда қарорнинг муҳокама этилиши ман қилинган булса-да, суради:

- Нимага?
- Ишинг булмасин, айтдим-ку...
- Бск, эрталабгача уйла.
- Эрталабгача буйруқни бажар.

6

Жамшид тор куча бошида кетган одамни Асадбекка ухшатиб, юраги бир ҳаприқди. Ҳаяжонини босиш мақсадида чунтагидан сигарет чиқариб чекди. Шу пайт ҳовли томондан қадам товушлари эшитилди. «Эргашиб чиқяптими?» деб уйлаб орқасига угирилди. Эшик зичлаб спилиб, калит буралди. «Бу ёғи қизиқ булди-ку?» Жамшид шу фикрда дарвозадан аста узоқлашди. Тор куча бошига етганида орқасига угирилди — куча кимсасиз эди. *Машинасига угириб дарвоза юртимлади, уйга топчи*

У учун Зайнабнинг руҳий ҳолати бегона эди.

Зайнаб қунғироқ қилиб чақирришга чақирди-ю, уятдан ениб кетди. Дарров ҳовлига чиқиб куча эшикни қулфлади. Бир неча нафасдан сунг уят алангаси пасайиб, яна шайтон йуригига кириб эшикни қия очиб қуйди.

Жамшид одати буйича индамай кириб келди.

— Тинчликми? — деди уйга кириб.

— Тинчлик... биров юрганга ухшади, қурқдим.

— Ҳофиз акам қасрдалар? Туйга кетдиларми?

— Ҳофиз акангиз... — Зайнаб «акангиз» деган сўзга пичинг билан ургу берганини узи ҳам сезмай қолди, — Фарғонадаги туйга кетганлар.

— Кеннайимни олиб келайми, ё узингни олиб келтайми?

«Қани эди олиб кетсангиз... узоқларга... фақат иккаламиз яшайдиган жойга... Атрофимизда ҳеч ким бул-маса...»

— Бирпас утиринг, чой ичинг.

— Майли, бир пиёла ичай.

Жамшид узини мажбурлаб утирди. У Зайнабнинг асл мақсадини билмас эди. Аниқроқ айтилса, тумонининг ҳақиқатга айланиб қолишини истамди. Бир пиёла чойга иккинчиси, учинчиси... уланди. Жамшид камгап, кузлари ҳам хотиржам боқарди. Бу чиройли кузларда ишрат учқунлари ёнмас эди. Эркак томон ташаббус курсатмагандан сунг асл кишига қийин экан. Зайнаб — қизлик орзулари топталган маъсума — иффатини узи топтамоққа ожизлик қилмоқда эди. «Олов темирни эритгани каби ошиқ юрак тафти тош қалбларни эритгай», дейишарди. Наҳот Жамшиднинг қалби тошдан ҳам қаттиқроқ булса?..

«Илон чақса менга унинг заҳри кор қилмайди, аммо жонимнинг чиқиши учун бир қис боқишинг кифоя»... Қайси бир кинода йигит куйиб шундай ашула айтган эди. Ажаб, йигитлар қизларнинг биргина қис боқиши учун улиб-тириладилар. Бу тошюрак эса... Ё бу «Ёр азоби мен учун фароғат», дейдиган тоифаданми? Зайнаб уни суҳбатга қандай тортишни билмай, хаёлига келган майда-чуйда гапларни қайтармасдан айтаверди.

Жамшид жувоннинг ҳаракатини кузатиб, гапларини эшитиб, онда-сонда бир жавоб айтиб утираверди. Яхши ҳамки бу ерга келишидан олдин бир кеча-кундуз айш қилди. Йўқса, шайтонга ҳай беролмай қолсами... «Узингни бос... Синаётган булса-чи?.. Балки акасидай курар мени... Аёл киши чақирса мақсади фақат... Шу буладими?»

— Нима учун мени шу одамга беришди, биласизми? — Зайнаб шундай деб қаттиқ тикилди. Шу пайтгача кузларнинг туқнашувидан чўчиётган эди. Бу сафар ҳеч тап тортмай тикилди.

Жамшид дарров жавоб бермади. Сунг гапни ҳазилга бурмоқчи булди:

— Бек акам «нимага?» деган саволни ёмон курадилар. Акамга «хуп булади» деган купроқ ёқади.

Бу ҳазилдан Зайнабнинг зардаси қайнади:

— Сиз... қулмисиз?

Мазкур саволдан Жамшиднинг ҳам зардаси қайнади. Аммо узини мажбур қилиб кулди:

— Қул эмасман. Ишимимиз шунақа. Ҳамма «нимага?» деб сурайверса, ақл ургатаверса иш юришмайди.

— Адамдан сурاماган булсангиз, узингизча уйламадингизми?

— Бу гапларни кузгама. Бек акам янглишмайдилар.

— Ҳа... янглишмайдилар... Мени ким угирлаган, биласизми?

Жамшид «Ҳа», деса яна саволлар уқига дучор булишини билиб, индамади.

— Билмасмидингиз?

— Қуйсанг-чи шу гапларни.

— Билмасмидингиз?.. Сиз.. писмиқсиз!.. Сиз менинг одам эканимни биласизми? — Зайнаб шундай деб туриб йиглаб юборди.

Айни пайтда телефон жиринглади. Зайнаб телефон томонга бир қараб, қулини силтаб қуйди-да, гапини давом эттирди:

— Менинг урнимда ҳайвон булганида хурланишига чидолмай, ҳеч булмаса укирарди. Эгасининг раҳми келарди, эгаси хурлатиб қуймас эди.

Телефон жиринглашини қуймагач, гушакни зарда билан кутариб «Ҳа!» деди. У томондан жавоб булмади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, Жамшид «Тухта, биров майнавозчилик қилипти шекилли», деб гушакни кутарди. Унинг бу хонадонга келиши ҳукм сари қуйилган биринчи қадам булса, бу иккинчиси булди. Учинчиси, энг асосийси эди...

Зайнаб ҳасратларидан бир чимдимни айтиб енгил тортгач, жим булди. Унинг уксиб, хурсиниб йиглаши Жамшидга опасини эслатди. Ҳакам ҳукмни уқиб, Жамшид қулига кишан солинганида онаси додлаб юборган эди. Темир панжарали машинага олиб чиқишга танда милиса йигитлар кунгилчанлик қилиб қондани бузишса ҳам икки-уч дақиқага уларни ҳоли қолдиришганди. Ушанда онаси хурсиниб-хурсиниб йиглаган эди...

— Зайнаб... мен ҳаммасини биламан, — деди Жамшид бошини эгиб

— Мен аёл булсам ҳам ундан уч оламан.

— Сен синглимсан... Сен учун мен уч оламан... Қасам ичаман... Агар сени ҳимоя қиладиган эркак зот қирилиб битса узинг уч оласан...

Ана шу гапдан кейин Зайнаб урнидан туриб келиб, Жамшидни буйнидан қучиб, упиб қуйди... Учинчи ҳал қилувчи қадам шу эди...

ЕХУД ИККИНЧИ КИТОБНИНГ ДЕБОЧАСИ

ЗОҲИД

1989 йил 29 май

Уша жой, уша дарахт, уша манзара. Фақат мурда бошқа. Машина бошқа.

— Бизнинг гуллигимизни таъкидламоқчи булишганми? — деди майор Солиев.

Зоҳид қотиллик ҳақидаги хабарни эшитиб йулга чиққанида айнан шу ер, айнан шу дарахт дсб уйламаган эди. Манзарани кўриб, ҳайратда турганида майор шу саволни берди. Зоҳид унга жавоб бермай мурдага тикилди.

— Айнан ушандай эмас, — деди уйчан. — Ҳозирча иккита фарқ бор. Биринчиси мошина ёнмаган. Бунинг урнига мурдани ёқишган.

— Бунинг ҳам бойлигига тегшимабди, — деди машина ичини титаётган Ҳамдам Толипов. — Анча-мунча пул. Безаклар бор экан. Йигитлар ҳисоблашяпти.

— Узаро урушнинг бошланганими бу? — дсб суради Зоҳид майордан.

Солиев слка қисиб қўйди.

— Ҳали вақт бор эди. Қайдам?

— Бизнинг ишимизни осонлаштиришми ё чалкаштиришми мақсадлари?

Бу саволга майор Солиев жавоб бера олмас эди...

ЭЛЧИН

1989 йил 1 июн

Жамшидни Чувриндининг уйидан чиқаришди.

Зайнаб унинг улими ҳақидаги хабарни эшитди-ю, эси оғиб қолаёзди. У отасининг пойлаб келганини, фожиа унинг амри билан юз берганини тасаввур ҳам қила олмас эди. Зайнаб туни билан мижжа қоқмади. Туни билан Жамшид унга ҳамсуҳбат бўлди. Жамшид илгаригидек жингалаксоч эмас, сочларини олдириб бошига дуппи кийиб олган, янада хушруйлашган Отабек эди. Улар қилвир сочлари майин титраётган мажнун-тол панасида, тулқинчалари ой нури билан уйнашаётган ҳовуз бўйида бир-бирларига роз айтдилар...

Қизини пойлаб Манзура ҳам бу тун ухламади. Зайнаб ҳовли уртасида ҳаракатсиз туриб қолганида Манзура зийрак эди. Қизига тикила-тикила кузи толиқди. Шошқалоқ хурозлар қичқира бошлаганида гафлат босибди. Неча дақиқа кузи илинди, билмайди. Чучиб кузини очса — Зайнаб йуқ. Манзура утирган срида «Зайнаб!» деб чақирди. Жавоб булмади. У «Вой, шурим!» деганича ҳовлига оёқяланг ҳолда югуриб чиқди. Ошхонага олиб борувчи усти берк йулакда осилиб турган одам қорасини куриб дол солди. Яхши ҳамки Яратган унинг хушини олмади — югуриб бориб қизининг оёқларини кучоқлаганича юқорига кутарди. Бу орада болохонадаги сергак йигитлар тушиб, арқонни счишди.

Орадан бир неча соат утгач, ҳовлига Элчин кириб келди. Уйида Зайнабни курмагач, «онасиникидадир», деб шу ерга келган эди. Субҳи содиқдаги даҳшат туридан қутилмаган Манзура уни дардли нигоҳ билан қарши олди.

— Зайнаб шу срдими? — деган саволига «Ҳа», деди-ю, ичкарига таклиф қилайинми ё йуқми, деб иккиланди. Охири бир қарорга келиб: — Етибди, тоби йуқроқ, — деди.

Зайнаб каравотда сочлари паришон ҳолда, кузларини бир нуқтага қадаб ётар эди. Манзура қизига қараб туриб хурлиги келди. Пастки лабини тишлаб, йиглаб юбормаслик учун ташқарига чиқди.

— Нима булди? Тузукмисиз? — деди Элчин.

Зайнаб унга бир қараб олгач, кузини шифтдаги яна уша нуқтага қадади:

— Мен... узимни улдирмоқчи эдим... — деди Зайнаб хаста овозда.

Элчин нима дейишини билмай гангиб қолди.

— Мен... яшашни истамайман... Жамшид акамнинг ёнларига боришни хоҳлайман...

— Жамшид? Қайси Жамшид?

— Жамшид акамни улдиришди. Мен Жамшид акамни яхши курардим. Худодан яширмагани сиздан яширмайман... Худо жонимни олмади. Болангиз туғилганидан кейин... мени улдилинг!.. Мен... Сизга хиёнат қилдим...

— Йуқ! — деди Элчин титраб.

— Эркак булсангиз, мени улдирасиз...

— Йуқ! — Элчин бу сафар қаттиқ бақирди. Зайнаб шифтга қадаган нигоҳини узиб унга қаради.

— Улдирасиз...— деди пичирлаб.

Манзура кириб, Элчиннинг енгидан аста тортди.

— Сизни чақиришяпти.

— Зайнаб, бу гапни миянгиздан чиқариб ташланг, ишонмайман! — деди Элчин, орқасига тисарилиб.

Катта хона уртасида Асадбек билан Кесакполвон тик турган ҳолда гаплашишарди. Элчин кириб келгач, Асадбек даргазаб кузларини унга қадаб, тик босиб келди.

— Жамшидда нима қасдингиз бор эди?! — деди у титроқ овозда.

— Жамшидда? — Элчин довдиради. — Нима булди узи, ҳозир эшитдим...

Ғапини тутатишга улгурмасдан Асадбек уни гирибонидан олди.

— Жим юргин деганмидим? Қасосингни олган эдинг-ку?

— Бек ака, аввал гапимни эшитинг. Ҳозир Фарғонадан келяпман, ахир.

— Ҳайдар, Шилимшиқ қандай улдирилганини курганмидинг? — деди Асадбек уни қуйиб юбормай. — Айт бунга, курганмидинг?

— Кургандим.

— Жамшидни-чи?

— Курдим. Уша дарахтга осиб, ҳалигиси ксиб ташланибди.

Асадбек Элчиннинг гирибонидан қулини олди-ю, уша заҳоти жағига мушт туширди. Элчин гандираклаб кетди. Ўзини унглашга улгурмай Кесакполвоннинг тепкисини сди. Асадбек газаб отига миниб тамоша курсатмаётган эди. У Жамшиднинг улимида Элчинни чиндан ҳам айбли деб санади. Назарида Элчин дайдиб кетмай уйида утирганида, хотинига яхши қараганида бу кургуликлар йўқ эди...

АСАДБЕК

1989 йил 6 июн

Аср намозига азон айтилган дамда Асадбекка депутат қўнғироқ қилди:

— Ака, аҳвол чатоқ, мен билан Фарғонага бориб кела олмайсизми? — деди ҳовлиқиб.

— Нима гап узи? — деди Асадбек.

— Йулда тушунтириб бераман. Аэропортга келавринг.

Асадбек самолётга чиқмай туриб, Фаргонада нималар бўлаётганини эшитгач, Зелихоннинг гапларини эслади.

— Бу жанжалларга менинг нима алоқам бор? — деди Асадбек.

— Сиз у томонларда куп одамларни танийсиз. Мени уша срдан сайлашгани билан ҳеч кимни танимайман. Ёнимда бўлсангиз...

Асадбек унга қараб турди-да, қул узатди:

— Яхши бориб келинг...

* * *

Ҳар бир тоғнинг чуққиси булганидек, шайтанат олами воқсаларининг баёни ҳам шу нуқтада чуққисига боради. Бу дмак, Оллоҳнинг мадади ила биринчи китоб ниҳоясига стди. Омин ва Роббил оламин.

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Бадний муҳаррир *М.Аъламов*
Техник муҳаррир *Л.Хижола*
Мусахҳихлар *Ю.Билалова, Н.Муҳамедиева*

Босишга рухсат этилди: 08.09.98 й. Формати 84x108 ¹/₁₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 19,32. Нашриёт ҳисоб табоги 21,72. Тиражи 30000. Булортма № 2742. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси,
700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**